ოთარ ჯაფარიძე

ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით

თბილისი 1976

ე (C41)
902.7+9] (47.922)
ჯ 272

ნაშრომში ქართველ ტომთა წარმოპაელობის საკითხები განხილულია არქეოლოგიური მასალების შუქზე. ავტორის აზრით, ქვის ხანის ბოლოსათვის, V—VI ათასწლეულებში, ძირითადად ცნობილ დასტრუქტურებულ კავკასიის კულტურული და ეთნიკური ერთობის დაშლას ხანგრძლივი პროცესი, რომელმაც შედეგადაც ჩამოყალიბდა კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ჯგუფები.

წიგნში დიდი ადგილი ეთმობა კავკასიაში III ათასწლეულში შექმნილ ეთნოკულტურას, ამ პერიოდში აქ ორი დიდი კულტურა ყალიბდება: მტკვარ-არაქსისა და ნალჩიკის, განხილულია ამ კულტურათა წარმოპაელობის, გავრცელების და სხვა საკითხები.

წიგნი განკუთვნილია ისტორიკოსებისა და აღნიშნული პრობლემით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1976

10602
Д ——————— 49—76
М—608(08)—76

შესავალი

ქართველი ხალხის წარმოშობისა და პირველსაცხოვრისის საკითხი ყოველთვის იწვევდა მკვლევართა დიდ ინტერესს და ამასთან დაკავშირებით არა ერთი და ორი მოსაზრებაა გამოთქმული. მაგრამ ყველაზე გავრცელებული შეხედულება მაინც ის არის, რომ კავკასიური ტომები და მათ შორის ქართველთა წინაპრები კავკასიაში სამხრეთიდან მოსულან[1]. ამ მოსაზრებას იზიარებდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი. იგი არა მარტო ქართველთა წინაპრებს თვლიდა სამხრეთიდან მოსულებად, არამედ სხვა კავკასიურ ტომებსაც, რომლებსაც მით მონათესავე ტომებად მოიხსენიებდა[2]. ეთნოგენეზის საკითხების კვლევა ძირითადად ეპოქებლიერულ მონაცემებზე და ძველ ლიტერატურულ ტრადიციებზე იყო დაფუძნებული.

უკანასკნელი ოთხი ათეული წლის მანძილზე კავკასიაში, კერძოდ კი საქართველოში ფართოდ გაშლილი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად დადგინდა კატეგორიების განვითარების თითქმის ყველა საფეხური. ამას, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა ქართველი ხალხის წარმოშობასა და პირველსაცხოვრისზე არსებული შეხედულების გადაიაზრება არ გამოეწვია. ამიტომ ითვლებოდა მოსაზრება ქართველთა სამხრეთიდან გადმოსახლების შესახებ, იყო ცდა არქეოლოგიური კულტურა გარკვეულ ეთნიკურ ჯგუფთან დაკავშირებისა[3] და გავრცელდა შეხედულება, რომლის მიხედვითაც ქართველთა წი-

---

[1] Н. Я. Марр, Кавказоведение и абхазский язык. Современная летопись. Новая серия, LXIII, №5, 1916, стр. 13; Его же, Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры. Лейпциг, 1920, стр. 28; ა. ბაქრაძე, მასალები ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისთვის XIX ს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მაცნე, 4, თბილისი, 1969, გვ. 5.

[2] И. А. Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, შესავალი, 1, თბილისი, 1950, გვ. 247.

[3] ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალ, ტიბარენი, იბერი, ენიმკის ნაამბე, I, 1937, გვ. 240; ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, თბილისი 1943, გვ. 13.

ნაპრები წარმოგვიდგებიან როგორც წინა აზიის უძველესი მოსახლეობა, რომელთაც ეკავათ საკმაოდ ფართო ტერიტორია კავკასიის ჩათვლით.

ამ პერიოდში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. აქ მოპოვებული, აგრეთვე სხვა არქეოლოგიური მასალების შესწავლის საფუძველზე აკად. ბ. კუფტინმა აღნიშნა, რომ ქართული კულტურის უძველესი ფესვები ადგილობრივია საქებარი და ქართველი ხალხის სამშობლო ამხრეთ კავკასია უნდა ყოფილიყო[4].

ეკანასკნელ ხანებში არაერთი შრომა გამოქვეყნდა, სადაც განხილულია საკითხები ქართველი ტომების წარმომავლობისა და მათი პირველნდელი ადგილსამყოფელის შესახებ; ამასთან დაკავშირებით ცალკე უნდა აღინიშნოს აკად. გ. წერეთელის ნაშრომები იგი ქართველთა ეთნოგენეზის პრობლემას სწავლობს კავკასიისა და საერთოდ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე. ეთნომეცნიერული, არქეოლოგიური, ისტორიული და სხვა წყაროების ფართო კათვალისწინებით[5]. ეკანასკნელ დროს გამოცემულ ნაშრომში გ. მელიქიშვილი ამ საკითხების კვლევას საკმაოდ შორეული პერიოდიდან იწყებს, საერთო-ქართველური ეპოქის დონიდან და ფიქრობს[6], რომ ამ დროისათვის, ე. ი. ძვ. წ. III ათასწლეულში, ქართველური ჯგუფების ადგილსამყოფელი თამამად შეიძლებოდა კავკასიის მიწა-წყალზე ყოფილიყო[7], თუმცა ზოგიერთი ბგელვარია ქართველთა წინაპრებს სამხრეთიდან წოსულებად თვლის[8].

აქვე გვინდა ვეკნიშნოთ, რომ ეთნიკური საკითხების კვლევა საკმაოდ რთული და საძნელო საქმეა, თანაც, თუ ეს შორეულ პერიოდებს ეხება. საზოგადოების განვითარების მანძილზე ეთნიკური ტერიტორიის შესწავლის შესაძლებლობა ყოველთვის ერთნაირი არ არის. ადრეული ეპოქებისათვის საკმაო და უფრო ობიექტური ეთნიკური საკითხების კვლევისათვის საჭირო მასალა, რაც უფრო შორს ვიხრებით ისტორიის სიღრმეში მით უფრო რთულდება ეთნოგენეზის პროცესის შესწავლა. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისაა, რომ საზოგადოების განვითარების გარკვეული პერიოდებისათვის ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება ჯე-

---

[4] Б. А. Куфтин, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, სქ. ბეჭ ბოიბე, ტ. XII В, თბ., 1944, გვ. 333; Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, стр. 5.

[5] Г. А. Меликишвили, К истории Древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 62.

[6] გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბილისი, 1965, გვ. 48.

[7] იქვე, გვ. 71.

[8] **M. Tsereteli, Zur Frage der Verwandschaft des Georgischen. Revue de Karthvelologie, XXI—XXII, Paris, 1966, 137;**

Л. Н. Соловьёв, Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы стоянки Воронцовской пещеры. Труды Абхазского института языка, литературы и истории, XXIX, Сухуми, 1958, стр. 163.

ისტორიული წარმოდგენა ეთნიკური საკითხების კვლევისათვის საჭირო ისეთი მასალისა, როგორიც ენაა. ამ შორეული ეპოქისათვის ძირითადი დასაყრდენი არქეოლოგიური მონაცემებია. მაგრამ შეიძლება კი მატერიალური კულტურის შესწავლის საფუძველზე ეთნოგენეზის პროცესის ადრეული საფეხურების აღდგენა?

ბოლო დროს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ყურადღება მიექცა ქვის ხანის კულტურებისა და ეთნიკური ერთობის მიმართების საკითხს[9]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ქვის ხანის არქეოლოგიური კულტურის თავისებურება შესაძლოა უკვე ასახავდეს ეთნიკურ სხვაობას და ლოკალური თავისებურებების შესწავლის საფუძველზე შეიძლება აღდგენილ იქნეს უძველესი ეთნიკური ჯგუფების განსაზღვრა[10]. მართალია, ამ ადრეული დროისათვის ჯერ კიდევ გათვალისწინებული ვერ იქნება ლინგვისტური მონაცემები, მაგრამ ეთნიკური თავისებურება მხოლოდ ენით არ იფარგლება, იგი მოიცავს აგრეთვე სხვა ელემენტებსაც, კერძოდ, სელიგრსა და მატერიალურ კულტურას[11]. მათი აღდგენა კი ხერხდება ძირითადად არქეოლოგიური მასალების საფუძველზე. პირველყოფილი საზოგადოების გავრცელების გარკვეული საფეხურისათვის ეს მონაცემები ეთნოგენეზის საკითხების კვლევის ძირითადი წყაროა. მართალია, ამ საკითხებთან დაკავშირებით შესაძლოა ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის, მაგრამ მაინც ვფიქრობთ, რომ არქეოლოგიური კულტურა, განსაკუთრებით განვითარების ადრეულ საფეხურზე, გარკვეულ ეთნოსს უკავშირდება[12]. მსგავსი არქეოლოგიური კულტურები შესაძლოა ეკუთვნოდეს მონათესავე ეთნიკურ ჯგუფებს: კულტურული ერთობა — ეს ეთნიკური ერთობაა[13]. ამასთანავე ხარგად ჩამოყალიბებულ არქეოლოგიურ კულტურას უნდა შეესაბამებოდეს აგრეთვე ენაც[14]. როგორც ჩანს, ადრეულ საფეხურზე ენობრივი და ეთნიკური ერთობები ერთმანეთის შესაბამისი უნდა ყოფილიყო. ეთნიკური ერთობა თავდაპირველად ალბათ იმ ცალკეულ ჯგუფებს შორის, რომლებიც ახლო კავშირში იყვნენ ერთმანეთთან, ურთიერთობის საშუალება კი ენა იყო[15]. მაგრამ შემდგომ ენობრივ და კულტურულ ერთობათა დამოკიდებუ-

---

[9] А. А. Формозов, Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком, СА, 4, Москва, 1957, стр. 68.

[10] А. А. Формозов, Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке, Москва, 1959, стр. 11; А. Я. Брюсов, Археологические культуры и этнические общности, СА, XXVI, Москва, 1959, стр. 6.

[11] М. И. Артамонов, К вопросу о этногенезе в советской археологии, КСИИМК, вып. XXIX, М.-Л., 1949, стр. 10; И. С. Каменецкий, Археологическая культура — ее определение и интерпретация, СА, 2, Москва, 1970, стр. 32.

[12] И. С. Каменецкий, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

[13] М. И. Артамонов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

[14] А. П. Смирнов, К вопросу о археологической культуре, СА, 4, М., 1964, стр. 8.

[15] А. Л. Монгайт, Археология Западной Европы. М., 1973, стр. 80.

ლება სულ უფრო და უფრო იცვლება; თანდათანობით იკარგება და იშლება ადრე მათ შორის არსებული შესატყვისობა[16]. ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ გარკვეულ ტერიტორიაზე გამოვლენილი კულტურა უნდა ასახავდეს ეთნოლინგვისტურ ჯგუფს და, თუ არ შეინიშნება მკვეთრი ცვლილება, წყვეტილი მასალაში, მაშინ შეიძლება დავუშვათ, რომ ეს არქეოლოგიური კულტურა მიეკუთვნება იმ ხალხს, რომელიც ამ ისტორიულ ხანაში ჩანს[17]. მართალია, ძალიან გაჭირდება გარკვეულ ტერიტორიაზე წოსახლე თანამედროვე ხალხებია წინაპრები უშუალოდ ქვის ხანიდან გამოვიყვანოთ[18]. დროის ამ დიდ მანძილზე უთუოდ იდგილი ექნებოდა ეთნიკური ჯგუფების გადაადგილებას, ახლის შემოჭრას, გადასახლებებს, შერევას და სხვ. მაგრამ, ვფიქრობთ, თუ გარკვეულ ტერიტორიაზე კულტურის განვითარებაში არ შეინიშნება მკვეთრად თვალსაჩინო გარდატეხა, მაშინ შეიძლება დავუშვათ, რომ აქ არც ეთნიკურ შემადგენლობაში მომხდარა რაიმე მკვეთრი ცვლილებები და საბოლოოდ იდგილობრივი ეთნიკური ჯგუფი გამარჯვებული გამოსულა. ამრიგად, არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება თვალი გავადევნოთ ეთნოგენეზის პროცესს კაცობრიობის ისტორიის საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან, ეგებ ცოტა გადაჭარბებული იყოს, მაგრამ მაინც შეიძლება ითქვას, რომ ეთნიკური თავისებურებების შეცნობის საქმეში არქეოლოგია ისეთივე როლს ასრულებს წარსული ეპოქებისათვის, როგორსაც ეთნოგრაფია თანამედროვე სახამძღვანელოთათვის[19]. თუმცა პირველს უფრო მეტი სირთულეების გადალახვა უხდება[20].

არის პერიოდი კაცობრიობის ისტორიაში, როდესაც არქეოლოგიაც უძლურია რაიმე თქვას ეთნიკურ საკითხებთან დაკავშირებით. ძველი ქვის ხანის ადრეულ საფეხურზე, ქვედა პალეოლითში ეთნიკურ თავისებურებებზე და საერთოდ რაიმე ხანმოკლედაც შეუძლებელია ლაპარაკი. ქვის ინდუსტრია დასაწყის ხანაში ქვის იარაღი იმდენად პრიმიტიული, ერთგვაროვანი იყო, რომ ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება კულტურაში რაიმე თავისებურების დადგენა[21]. ადამიანთა ცალკეული ჯგუფები მეტისმეტად სუსტად იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირე-

---

[16] Н. Н. Чебоксаров, Проблемы происхождения древних и современных народов. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, 1964, стр. 5.

[17] Г. С. Клабе, Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе, СА, 3. Москва, 1959, стр. 248.

[18] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109.

[19] М. И. Артамонов, Этнос и археология. Теоретические основы советской археологии. Ленинград, 1969, стр. 5.

[20] П. Н. Третьяков, Археологические культуры и этнические общности. Теоретические основы советской археологии. Ленинград, 1969, стр. 29.

[21] А. А. Формозов, Проблема локальных различий в древнем палеолите СССР. Советская антропология, I, Москва, 1958, стр. 33.

ბული[22]. ამ პირველყოფილი ჯგუფის რიცხვიც არ იყო მყარი. საარსებო საშუალებების მოპოვება შეიძლებოდა მხოლოდ ერთობლივად. ჭიდილი ბუნებასთან ძალიან ხშირად ერთეულებად აშლებოდა. ყველა ასეთი ჯგუფი კიდევ უფრო წვრილ ერთეულებად იშლებოდა. ყველა ასეთი ჯგუფის ზომა ერთნაირი არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[23] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[24] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[25] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[26] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[27] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[28] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[29] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[30] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა[31] და თითქმის ასეთ ცალკეულ ჯგუფებს შორის არ იყო, იგი ადგილად იყოფოდა

პროცესი კიდევ უფრო შესამჩნევი ხდება ძველი ქვის ხანიდან ახალი ქვის ხანაზე გარდამავალ პერიოდში, მეზოლითის დროს [33]. საეროო ნიშნები მატერიალურ კულტურაში ამ დროს გარკვეულ ეთნიკურ ერთობას მიეთითებს [34].

დიფერენციაციის პროცესი კიდევ უფრო შესამჩნევი ხდება ახალი ქვის ხანაში, როდესაც ეკონომიკის ახალ ფორმაზე — მითვისებით მეურნეობიდან წარმოებითზე — გადასვლამ ხელი შეუწყო ნოსიერების სწრაფ ზრდას [35]. იქმნება ახალახალი ეთნიკური ჯგუფები, რომლებიც სულ უფრო და უფრო შორდებიან ერთმეორეს.

შემდეგში, უფრო გვიან, ბრინჯაოს ხანაში, საწარმოო ძალების ზრდა, ეკონომიური კავშირები, ვაჭრობა, ომი და ასხვა ქმნიან ისეთ პირობებს, რაც ტომთა ერთმანეთთან დაახლოებას უწყობდა ხელს და თანდათანობით იქმნება ტომთა კავშირები, მსხვილი ტომთაშორისი გაერთიანებები. ამ პერიოდისათვის, რა თქმა უნდა, უკვე ინტეგრაციის პროცესი გამოდის უპირატესი. მოხსენიებულ ტომებისაგან შემდგარი კავშირი გარკვეული ხნის შემდეგ ეროვნების წარმოშობას, საერთო ენითა და დიალექტებით მოსაზღვრე ტომების განფენას, სათანადო პირობებში, შეიძლება დამოუკიდებელი სატომო ჯგუფები წარმოექმნა და საბოლოოდ მოხსენიებული ეროვნებები ჩამოყალიბებულიყო [36]. ამ მოსაზრებას ჯგუფების გათიშვა, ზოგჯერ ხანგრძლივი პროცესი იყო და იზოლაციისათვის ხელსაყრელ პირობებში ისინი უკვე ძლიერ დაცილებული ჩანან. საერთო ფუძე-ენიდან წამოსული მათი ენები უკვე იმდენადაა დაშორებული, რომ ძნელდება მოხსენიებაზე რაიმეს გარკვევით თქმა [37].

ამრიგად, ეთნოგენეზის საკითხის კვლევა, თუ არქეოლოგიური მასალა ამის შესაძლებლობას იძლევა, ადრეული პერიოდიდან უნდა დაიწყოთ. რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში უნდა გავითვალისწინოთ და მხედველობაში ვიიღოთ ზემოთ თქმული არქეოლოგიური კულტურისა და ეთნოსის მიმართების საკითხი. კავკასიაში ადრე ისეთ დამოძინთა საზოგადოება და კულტურის გაბნეობისათვის ხელსაყრელ პირობებში ასეთი ცვლილებები, კავკასია ერთ ტერიტორია იყო, ამდენ უნდა ჩამოყალიბებულიყო კავკასიური ეთნიკური და კულტურული ერთობა. არქეოლოგიური მონაცემები საზოგადოების ჩასახვისა და ჩამოყალიბების პროცესის აღდგენის საშუალებას იძლევა როგორ იქმნებოდა აქ მოსახლე ტომების ერთობა და შემდეგ როგორ მიმდინარეობდა ამ ერთობის დაშლა.

---

[32] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.

[33] А. Я. Брюсов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

[34] А. Я. Брюсов, Очерки по истории европейской части СССР в неолитическую эпоху, Москва, 1952, стр. 15.

[35] В. В. Горцунг, В. Д. Левин, В. И. Сидоров, Образование и развитие языковых семей, ВЯ, 1, Москва, 1952, стр. 50.

[36] იქვე.

I თავი

კავკასიის უძველესი მოსახლეობის კულტურული და ეთნიკური ერთობის საკითხისათვის

როდის ჩნდება პირველი ადამიანი ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. იმის გამო, რომ საქართველოში აღმოჩნდა ადამიანის მაგვარი მაიმუნის, უდაბნოპითეკის ნაშთი და კარგადაა ცნობილი ძველი ქვის ხანის ადრეული საფეხურის ძეგლები, ზოგიერთ მეცნიერს ამიერკავკასია შეჰყავს იქ ზონაში, სადაც მაიმუნის გადადამიანების პროცესი მიმდინარეობდა[1]. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი ამ საკითხს ჯერ კიდევ გადაჭრილად არ მიიჩნევს[2]. გადაწყვეტით თქმა ამიერკავკასიაში მაიმუნის გადადამიანების პროცესის მიმდინარეობის შესახებ ჯერ კიდევ ძნელია, მაგრამ ერთი კი ცხადია, რომ ეს ტერიტორია ადრეული ხანიდან უკვე ფართოდააათვისებული უძველესი ადამიანის მიერ და კაცობრიობის ისტორიის გარიჟრაჟზე წარმოქმნილი საზოგადოება შემდეგში ეწყვეტად განაგრძობს ამ არსებობას.

ღრეს კავკასიაში ორ ასეულზე მეტი ძველი ქვის ხანის ადრეული საფეხუ-

---

[1] Г. Ф. Дебец, Территория СССР и проблема родины человека, КСИЭ, вып. XVII, 1952, стр. 17; В. П. Якимов, Раннае стадии антропогена. Труды Института этнографии, новая серия, XVI, Москва, 1951, стр. 46; ა. ლ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, საქართველოს წინაგაერთვნული საზოგადოების ისტორიისათვის, ისტორიის ინსტიტუტი. შრომები, II, თბილისი, 1956, გვ. 213.

[2] В. П. Любин, Краткий очерк древнего и среднего палеолита Кавказа, Actes du IVme Congres International de Speleologie in Jugoslavie, Ljubljana, 1969, 360.

რაა, ჭვედა პალეოლითის ძეგლია ცნობილი[3]. აქედან 130-ზე მეტი საქართველოს ტერიტორიაზე მოდის[4]. ეს ხანა მიეკუთვნება მთრეული გაბყინვარების პერიოდს, შუათხეულ ეპოქას. ამ დროს გამყინვარება არცთუ ისე ძლიერი იყო[5] და საერთოდ აქ კარგი ბუნებრივი პირობები უნდა ყოფილიყო ადამიანის ცხოვრებისათვის. ქვედაპალეოლითური ხანის უადრესი ძეგლი კავკასიაში აღმოჩენილია სომხეთში, სატანიდარში, რომელსაც შელის ეპოქას გვიანდელ აფეულურს მიაკუთვნებენ. ამავე პერიოდს გამოჰყოფს ზოგიერთი ავტორი აგრეთვე სოხუმის მიხლოშლად იაშთხვაში აღმოჩენილ ძასალებს[6]. თეზისი

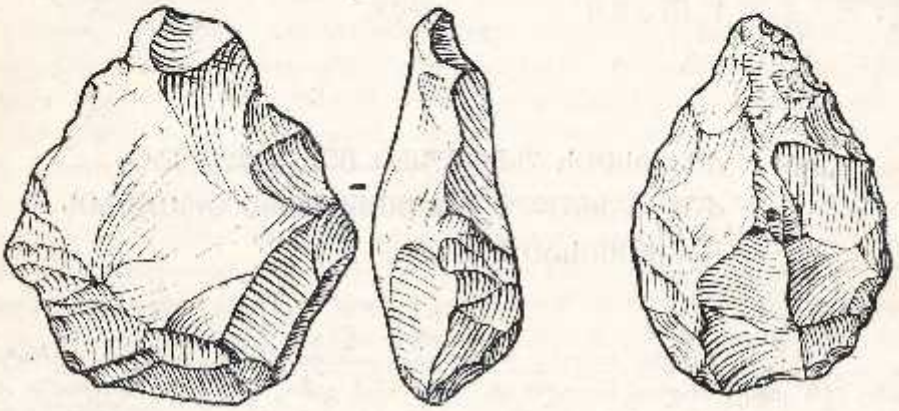

სურ. 1. შელის და აშელის ხელსაწყოები სატანიდარიდან.

მკვლევართა უმრავლესობა მას უფრო გვიანდელი აშელის ეპოქის სადგომად მიიჩნევს[7], ახლახან გამოსულ ნაშრომში ვ. ლებინმა, რომელიც ადრე ამიერკავკასიას გადამოსახლების ზონად მიიჩნევდა[8], გამოთქვა მოსაზრება, რომ კავკა-

---

[3] В. П. Любин, Изучение нижнего палеолита Кавказа, КСИА, вып. 118, Москва, 1969, стр. 15.

[4] А. Н. Каландадзе, Разыскания по археологии доантичной Грузии, Автореферат, Тбилиси, 1969, стр. 12.

[5] Л. И. Маруашвили, Целесообразность пересмотра существующих представлений о палеогеографических условиях ледникового времени на Кавказе, Тбилиси, 1956, стр. 96; Д. В. Церетели, Плейстоценовые отложения Грузии, Тбилиси, 1966, стр. 496.

[6] Л. Н. Соловьев, Первобытное общество на территории Абхазии. Сухуми, 1971, стр. 27, 35.

[7] И. И. Коробков, Итоги пятилетних исследований Яштухского палеолитического местонахождения, СА, 4, Москва, 1967, стр. 201.

[8] В. Н. Любин, Каменный век Юго-Осетии. Автореферат, Ленинград, 1958, стр. 5.

საბა პირველი ადამიანი უნდა გამოჩენილიყო სამხრეთიდან წელარებით გვიან. აშელის ეპოქაში, და სატანიდარის იდრეული თარაღი ეპვის ქვეშ დააყენა[9].

აშელის ეპოქიდან ამიერკავკასია საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. ნაწილობრივია, რომ უკვე შუა აშელის ეპოქიდან მოკიდებული მაღალმთიანი ზოლის ათვისება ხდება[10]. მარტო საქართველოს ტერიტორიაზე სადღეისოდ 40-ზე მეტი აშელური პერიოდის ძეგლია ცნობილი. აფხაზეთის მასალების სა-

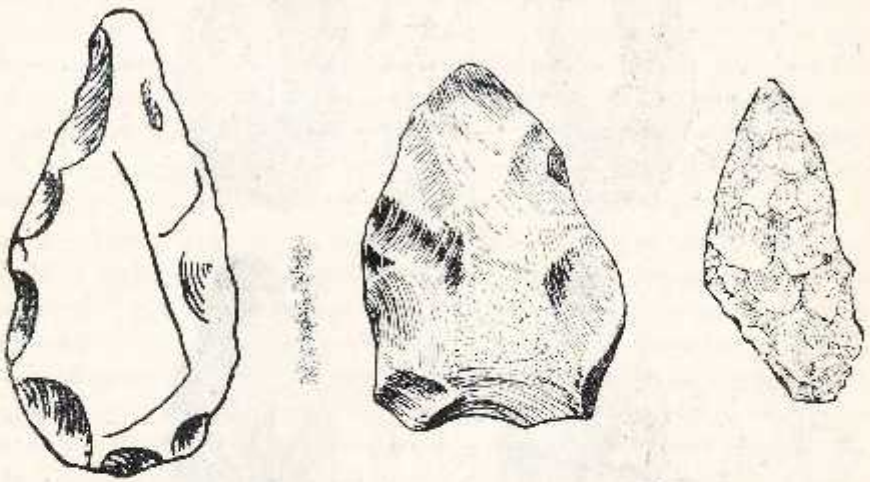

1 2

სურ. 2. აშელური ხელსაჭრელები: 1. ოშთხვიდან, 2. ჩრდილო კავკასიიდან.

ფუძველზე ალინიშნა, რომ აშელის ეპოქა აქ ადგილობრივი წარმოშობისაა და მას გარკვეული გენეტური კავშირი აქვს ანატოლიის ზღვისპირა რაიონებთან[11]. კიდევ უფრო ფართოდ ითვისებს ადამიანი კავკასიას მომდევნო, მუსტიეს ხანაში. ამ პერიოდის ადამიანის კვალი თითქმის მთელ საქართველოში გვხვდება[12]. აშელურ-მუსტიერული კულტურის ძლიერი კერა ჩანს ყუბანისპირეთში[13],

---

[9] В. П. Любин, Изучение нижнего палеолита Кавказа, стр. 15.

[10] В. П. Любин, Первобытный человек в горах Большого Кавказа, КСИА, 131, Москва, 1972, стр. 26.

[11] И. И. Коробков, К вопросу о дивергентном характере древнепалеолитических индустрий, VII международный конгресс доисториков и протоисториков. Москва, 1966, стр. 7.

[12] А. П. Каландадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12.

[13] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, Москва, 1965, стр. 9; М. З. Пачкинис, Новые нижнепалеолитические местонахождения левобережных притоков р. Кубани. Сборник материалов по археологии Адыгеи. Майкоп, 1961, стр. 20.

ისევეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ადგილებში [14]. ძველი ქვის ხანის ადრეულ საფეხურზე, ქვედა პალეოლითის დროს კავკასიონის ქედის ორივე მხარეზე უნდა არსებულიყო ხელსაყრელი პირობები პირველყოფილი ადამიანის განსახლე

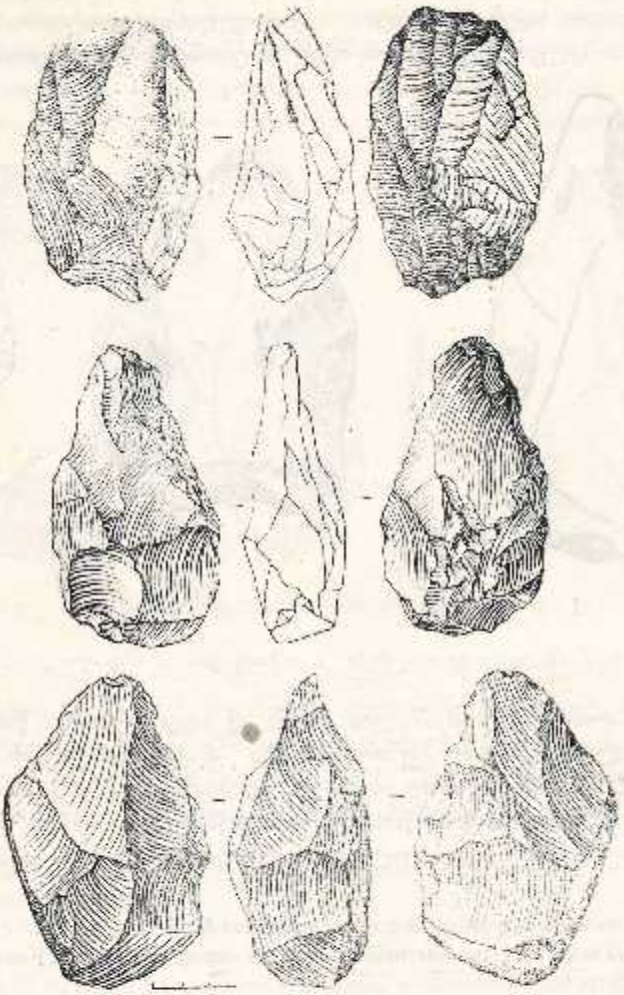

სურ. 3. აშელური ხელსაწყოები საჩარხეულოდან

[14] В. П. Любин, Новое о нижнем палеолите Северной Осетии, КСИА, вып. 92, Москва, 1962, стр. 36.

ბისათვის[15]. ამ ეპოქის ძეგლები აღმოჩენილია თითქმის ყველა კლიმატურ-ლანდშაფტურ ზოლში როგორც დაბლობ, ისე საკმაოდ მაღლობ ადგილებში[16]. აღსანიშნავია, რომ გვიანპალეოლითური ხანის ძეგლები (ყუდუროსა და წრომის ღრეობათა ჯგუფები) გვხვდება ზღვის დონიდან 2000 მ სიმაღლეზე. ამ დროის ძეგლთა ასეთ დიდ სიმაღლეზე აღმოჩენის ეს პირველი შემთხვევაა არა მარტო კავკასიაში, არამედ საერთოდ მსოფლიოში[17]. როგორც ჩანს, ადრე პალეოლითის ხანაში პირველყოფილ ადამიანთა ჯგუფების ინფილტრაცია ჩრდილოეთ კავკასიაში სამხრეთიდან ხდება[18]. ყუბანისპირეთში ნაპოვნი ქვედაპალეოლითური ძეგლები ახლოს დგანან დასავლეთ საქართველოს მასალებთან. ჩანს, პირველი მოსახლეობა ამ ზონის ზღვის სანაპიროდან უნდა მოხვედრილიყო[19]. უძველესი ადამიანის გამოჩენას სამხრეთ რუსეთში ზოგიერთი მკვლევარი კავკასიას უკავშირებს[20]. ადრე პალეოლითის ხანაში არსებობდა პირობები პირველყოფილი ადამიანის კავკასიიდან ჩრდილოეთით გადაადგილებისათვის[21].

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძველი ქვის ხანის ადრეულ საფეხურზე ქვის დამუშავების ტექნიკა იმდენად დაბალი იყო, რომ ქვედა პალეოლითის გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე იგი თითქმის ერთგვაროვანია და ლოკალური თავისებურებების გამოყოფა კულტურაში ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება. დასავლეთ ევროპის მეცნიერთა შორის გავრცელებულმა მოსაზრებამ ქვედა პალეოლითში ორი ტექნიკის და შესაბამისად ორი კულტურის, ხელსაწყოების და ანატკეცების, არსებობის შესახებ ჩვენში სამართლიანი კრიტიკა გამოიწვია[22]. ნაგრამ კავკასიის მასალების საფუძველზე მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთ ძეგლზე ამ ხელსაწყოები ჭარბობს, ზოგან კი ანატკეცებისაგან ნაკეთები იშვიათი. მაგალითად, სომხეთში აღმოჩენილ ქვედაპალეოლითურ ძეგლებზე ქვის ხელსაწყოები კარგადაა წარმოდგენილი. მაგ. ზღვის სანაპიროზე ცნობილ ამ დროის მრავა-

---

15 В. П. Любин, О некоторых вопросах, связанных с условиями нахождения нижнего палеолита на Кавказе. Материалы совещания по изучению четвертичного периода, I, Москва, 1961, стр. 468.

16 В. П. Любин, Краткий очерк древнего и среднего палеолита Кавказа, стр. 363; Л. Н. Каландадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

17 ლ. კალანდაძე, ქვის ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, 1970, გვ. 90.

18 В. П. Любин, Изучение нижнего палеолита Кавказа, стр. 17.

19 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

20 С. Н. Бибиков, Заселение Восточной Европы в эпоху палеолита, СА, 4, Москва, 1959, стр. 24; В. П. Любин, О некоторых вопросах, связанных с условиями нахождения нижнего палеолита на Кавказе, стр. 466.

21 О. П. Бадер, Древнейшее заселение Северной Европы человеком в свете новых данных, КСИА, 126, стр. 5.

22 С. Н. Замятнин, О локальных различиях в культуре палеолитического периода. Труды Института этнографии, новая серия, XVI, М., 1951, стр. 117.

ლებში, პირიქით, ანატაცე-ანაშტვრევებიდან ნაკეთები იარაღი ჭარბობს[23]. ცნობილია ნეოლითური ძეგლები მდ. ყვირილას ზემო წელზე გამოვლენილ ადრეულ

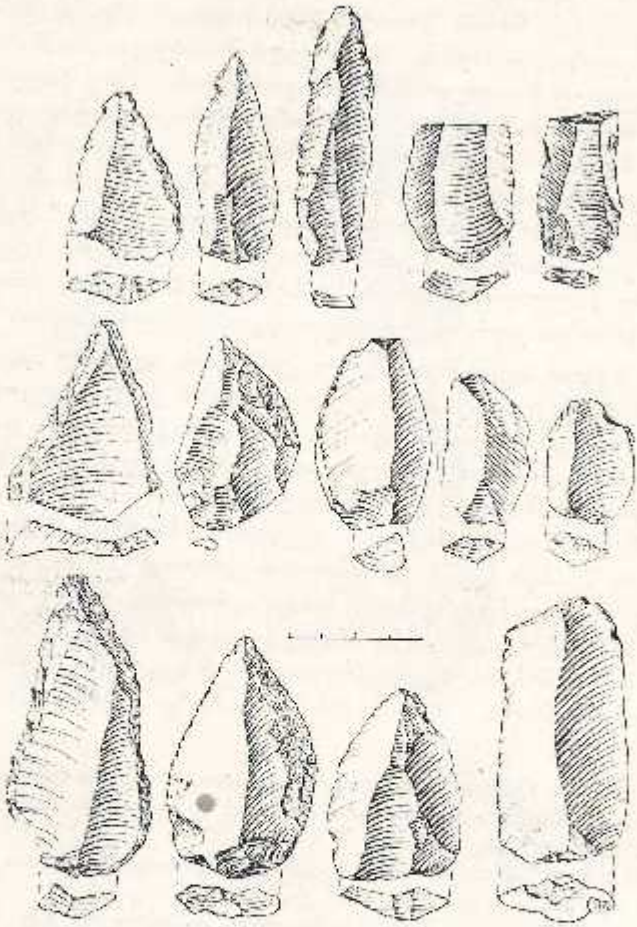

სურ. 4. მეხსტენის ხანის იარაღები აჩარისწყლიდან.

ძეგლებში[24]. მსგავსი სერიები შეინიშნება აგრეთვე ყუბანისპირეთშიც[25]. რითი იყო გამოწვეული ასეთი სხვაობა კავკასიის ქვედაპალეოლითურ კულტურაში,

[23] А. А. Формозов, Проблема локальных различий в древнем палеолите СССР, 35; Н. З. Бердзенишвили, Новые данные о палеолите Абхазии. Труды Абхазского института языка, литературы и истории, XXX, Сухуми, 1960, стр. 170.

[24] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 27.

[25] იქვე.

ახლო ძნელი სათქმელია. ზოგიერთი მკვლევარი ამას ხსნიდა სამეურნეო ხასიათის სავაობით, რაც განსხვავებულ ბუნებრივ პირობებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული[26]. ზოგი ფიქრობდა, რომ დამუშავების ტექნიკა აქ ერთგვაროვანია, ოღონდ ზოგიერთ კოლექტივში შედარებით მეტ ხელსაყრელს ამზადებდნენ, ზოგში კი — ანატეცებისგან ნაკეთებ იარაღს[27]. ისიც აღინიშნა, ფიქრობდნენ ორივე ეს მოსაზრება სწორია და კი არ გამორიცხავდა, პირიქით, ავსებს ერთმანეთს[28] და რომ ამ კოჭალეკსების კონცენტრაცია შეესაბამება ერთი კოლექტივის სხვადასხვა საწარმოო პუნქტებს[29].

სურ. 5. მეტლეს ხანის იარაღები ჩრდ. კავკასიიდან.

მართალია, ქვედა პალეოლითში ჯერ კიდევ ძნელია რაიმე გარკვეულ თავისებურებებზე ლაპარაკი, მაგრამ მაინც ჩანს, რომ ამიერკავკასიის ადრეული კულტურა უფრო წინა აზიასთან დგას ახლო. აქაც ამ ადრეულ ხანაში ძირითადად ანატეც-ანაბტერევებისგან ნაკეთები იარაღი იყო გავრცელებული[30]. ამიერკავკასია და საერთოდ კავკასია ძველი ქვის ხანის ადრეულ საფეხურზე წინა აზიის ძველებრ ადამიანის გავრცელების სფეროში შედიოდა და შესაძლოა მისი ჩრდილო, პერიფერიული ნაწილი იყო. მაგრამ ერთხელ ჩამოყალიბებული ადამიანთა საზოგადოება აქ შემდეგში ერთგვარად თავისებური გზით განაგრძობს არსებობას. ამაში პირველ რიგში ბუნებრივი გარემო შეასრულებდა გადამწყვეტ როლს. ბარისა და მთის ზოლის ურთიერთობა, რომლითაც ხა-

[26] М. З. Певзнер, К вопросу о назначении шельских орудий. КСИИМК, вып. XLVI, Москва, 1952, стр. 28.

[27] А. А. Формозов, Этнокультурные области..., стр. 28.

[28] П. У. Аутлев, Абалзехская нижнепалеолитическая стоянка. Майкоп, 1963, стр. 105.

[29] И. И. Коробков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

[30] А. А. Формозов, Проблема локальных различий в древнем палеолите СССР, стр. 42; И. И. Коробков, Исследование палеолита в Иране. Археология Старого и Нового Света. Москва, 1966, стр. 127, 131.

სიათდება საერთოდ კავკასია და განსაკუთრებით კი აბიერკავკასია, უთუოდ დიდ ცვლილებას მოახდენდა პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრებაზე. ქვედა პალეოლითში ჩვენში კარგად შეინიშნება ადგილობრივი ტრადიციები. თავისებური, ავტოქთონური განვითარება ჩანს აფხაზეთის აშელურ-მუსტიერულ ინდუსტრიაში[31]. მუსტიერული ხანის ძეგლები რიგი ნიშნებით ეკავშირებიან ადგილობრივ გვიანაშელურ მასალებს[32].

ამრიგად, წინაგვიროვნულ საფეხურზე, ქვედა პალეოლითში აბიერკავკასია და საერთოდ კავკასია საკმაოდ ფართოდაა დასახლებული პირველყოფილი ადამიანის მიერ. ქვედა პალეოლითის ბოლოსათვის, რისტიეს ხანაში, ჩამოყალიბებული კულტურა ერთგვაროვან თავისებურ სახეს ღებულობს[33], რაც აქ მოსახლე ადამიანთა ჯგუფების გარკვეულ სიახლოვესა და კავშირზე უნდა მიუთითებდეს და რის საფუძველზეც საბოლოოდ თავისებური გვიანპალეოლითური კულტურა ჩამოყალიბდა[34].

სამწუხაროდ, აბიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში განთიხარი ადამიანის ძვლები, თუ არ ჩაეთვლით აზიხისა და ჭრუჭულის გამოქვაბულებში აღმოჩენილ მცირე ნაშთებს, თითქმის ცნობილი არ არის. აზერბაიჯანში, აზიხის გამოქვაბულში ანელური ხანის ფენაში ნაპოვნი იყო უძველესი ადამიანის ქვედა ყბის ნატეხი, რომელსაც უძველეს პალეანთროპს მიაკუთვნებენ[35]. მღ. ქვარელის ხეობაში, ჭრუჭულას გამოქვაბულში, მუსტიერული ხანის ფენაში აღმოჩნდა ადამიანის სიმრავლე კბილი[36]. ამ კბილის შესწავლის საფუძველზე გაკეთდა დასკვნა, რომ თავისი არქაული ნიშნებით იგი შეიძლება ახლოს დავაყენოთ ნეანდერტალელ ადამიანთან. გარკვეული მსგავსება შეინიშნება პალესტინაში, სხულის გამოქვაბულში აღმოჩენილ ე. წ. პალესტინელი ადამიანის კბილთან[37]. პალესტინაში მთა კარმელის გამოქვაბულში გვიანნეანდერტალელ ფენებში ნაპოვნი იყო ნეანდერტალელის ე. წ. პალესტინელი ადამიანის ნაშთები. შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ პალესტინელ ადამიანში უკვე ისეთი ნიშნები შეიმჩნევა, რომლებიც თანამედროვე ტიპის ადამიანის Homo Sapiens-ისათვი-

---

31 Советская археология, 3, Москва, 1967, стр. 11.

32 გ. გრიგოლია, ქვედა პალეოლითის ბაღირა, თბილისი, 1983, გვ. 116—110.

33 В. Н. Гладилин, Различные типы каменной индустрии в кусте русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР, VII международный конгресс антропологов и протоисториков. Москва, 1966, стр. 17.

34 А. А. Формозов, О «каспийском характере» палеолита Кавказа, стр. 164.

35 С. А. Алиев, Фауна азыхской палеолитической стоянки. Автореферат. Баку, 1969, стр. 18.

36 დ. თუშაბრამიშვილი, ჭრუჭულის გამოქვაბულში 1960-61 წწ. ჩატარებული კვლევების ანგარიში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II, თბ., 1963, 105.

37 Л. К. Габуния, Д. М. Тушабрамишвили, А. К. Векуа, Первая находка остатков мустьерского человека на Кавказе. Вопросы антропологии, 1961, стр. 161.

სან დამახასიათებელი[38]. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ადლერის მახლობლად აზტრარის გამოქვაბულის მუსტიერული ეპოქის ფენაში აღმოჩნდა განათხარი ადამიანის ნაშთები, რომლებიც Homo Sapiens fossilis ტიპის ადამიანს მიეკუთვნება. ეს კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ ისინი უკვე ზუსტიეს ხანაში იწყებს გამოჩენას[39]. გამოთქმულია ვარაუდები, რომ თანამედროვე ადამიანის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ძირითადი ზონა წინა აზია და მისი მისაზღვრე ოლქები უნდა ყოფილიყო[40]. ამაში ავღუთვე ამიერკავკასიასაც აქცევენ.[41] გ. ღებეცის აზრით, როგორც არ უნდა გადაწყდეს Homo Sapiens-ის ფორმირების არეალი, ცხადია, რომ ისინი წინა აზიაში გარედან კი არ უნდა შემოსულიყო, არამედ აღგილობრივ უნდა ჩამოყალიბებულიყო[42]. თუმცა ამ ბოლო დრომდე ეჭვი შეიქმნა მოსაზრებაში Homo Sapiens-ის და ზედპალეოლითური კულტურის ევროპაში წინა აზიიდან მიგრაციის შესახებ[43]. ზოგიერთ მკვლევარს Homo Sapiens-ის წარმოქმნის არეალი ეურთ ტერიტორიად აქვს წარმოდგენილი, რომელშიაც ევროპაც შეჰყავთ[44]. ავტორთა უმრავლესობა ის აზრისაა, რომ წინა აზია ოდესაც მიწდგომი მხარეებით ერთ-ერთი ძირითადი ცენტრი იყო, სადაც ხდებოდა თანამედროვე ტიპის ადამიანის ჩამოყალიბება. რომ ჰომერკავკასია შეიძლებოდა ყოფილიყო ერთ-ერთი იმ ოლქთაგანი, სადაც ეს პროცესი მიმდინარეობდა, გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, მოწმობს აგრეთვე აქ ნაპოვნი მატერიალური კულტურის ძეგლები. ჩვენში გარკვეულ წარმოდგენილ ქვედა პალეოლითის ბოლო საფეხური, მუსტიე, მისი გვიანდელი სტადია და აგრეთვე ზედა პალეოლითის ადრეული ხანის ძეგლები. თვით გარემოც ამიერკავკასიაში ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო თანამედროვე ტიპის ადამიანის წარმოქმნისათვის. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ ეს ადამიანი უნდა ჩამოყალიბებულიყო იქ, სადაც ამ დროს არ იყო მკვეთრი ცვლილება კლიმატურ პირობებში[45]. ამრიგად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ზედა პალეოლითი ამიერკავკასიაში ადგილობრივი კულტურის

---

[38] Г. Ф. Дебец, Заселение Южной и Передней Азии по данным антропологии. Труды Института этнографии. Новая серия, XVI, Москва, 1951, стр. 359; Я. Я. Рогинский, Проблемы антропогенеза. Москва, 1969, стр. 117.

[39] Е. А. Векилова, А. А. Зубов, Антропологические остатки из мустьерских слоев ахштырской пещеры, КСИА, 131, Москва, 1972, стр. 63.

[40] Я. Я. Рогинский, Антропологические вопросы в проблеме происхождения человека. Труды Института этнографии, новая серия, XVI, Москва, 1951, стр. 231; Я. Я. Рогинский, Проблемы антропогенеза, стр. 147; В. П. Якимов, Европейские неандертальцы и проблема формирования Homo Sapiens. КСИЭ, М.-Л., 1950, стр. 31.

[41] Краткие сообщения Института этнографии, IX, М.-Л., 1950, стр. 47.

[42] Г. Ф. Дебец, цитат. работа, гг. 358.

[43] Г. П. Григорьев, Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens. Ленинград, 1968, стр. 6.

[44] იქვე, გვ. 16, 27.

[45] Г. П. Григорьев, цитат. работа, гг. 31; Я. Я. Рогинский, цитат. работа, гг. 190.

საფუძველზე წარმოიქმნა და აქვე მიმდინარეობდა თანამედროვე ტიპის ადამიანის ჩამოყალიბება. აწორედ მას უნდა დაეტოვებინა ზედაპალეოლითური კულტურის ძეგლები, რომლითაც ძალ მდიდარია კავკასია და განსაკუთრებით კი საქართველო.

საქართველოს ტერიტორიაზე დღეს სანოცამდე ზედაპალეოლითური ძეგლია ცნობილი [46]. კავკასიის სხვა მხარეებში ამ პერიოდის კულტურა შედარებით ნაკლებადაა წარმოდგენილი. ამან ზოგიერთ მკვლევარს ისიც კი აფიქრებინა, რომ ზედა პალეოლითის მიწაზე კავკასიის ნახევარი ნაწილი მიტოვებული იქნა პირველყოფილი ადამიანის მიერ და იგი რუსეთის ველზე უფრო გადმოსახლებულიყო [47]. ამ პრისზრებამ, თავის დროზე, სამართლიანი კრიტიკა გამოიწვია [48]. ზედა პალეოლითის ხანაში ყინვარების ტყან დახევის გამო საკმაოდ დიდი ტერიტორია გამთავისუფლდა, რომელიც სწრაფად იყო ათვისებული ადამიანის მიერ [49]. აქართველის ძახლებია საფუძველზე, უკვე კარგა ხანია, შესწავლებულია კავკასიის გვიანპალეოლითური კულტურის განვითარების სქემა, რომელსაც დღემდე არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა [50].

საქართველოში დღეს კარგადაა ცნობილი გვიანნეოლითე, რომელიც საკმაოდ ახლოს დგას ზედა პალეოლითის ადრეული ხანის პირველი ჯგუფების მასალასთან [51]. ზედა პალეოლითის ადრეული დროის ზოგიერთი ობიექტი ჯერ კიდევ ატარებს ნეოლითურ ელფერს (ხურგულის კლდე, თორო-კლდე და სხვ. სურ. 6, 7). უკანასკნელი ხანების აღმოჩენებიდან დასავლეთ საქართველოში ნათლად გამოჩნდა ქვედა პალეოლითიდან ზედაზე გადასვლის პროცესი. წყალწითელას ხეობაში დამარხულ გამოქვაბულში, საგვარჯილეში და სხვ. ჰიპოვებულ მასალებში შეინიშნება ზედა პალეოლითში თანდათანობით გადაზრდა [52]. ჩვენში კარგადაა წარმოდგენილი შუა, მეორე ჯგუფის (საკაჟია, დევის ხვრელი, მღვიმევი, საგვარჯილე და სხვ. სურ. 7, 8) და ვრცელი გვიანი, მესამე ჯგუფის ძეგლები (საგვარჯილე, წონა, ქვაჭარა და სხვ. სურ. 9). აღსანიშნავია, რომ ჩვენში ცნობილია ამ დროის მრავალფენიანი ძეგლები, სადაც ზედა პალეო-

---

[46] А. П. Каландадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.

[47] С. Н. Бибиков, О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита. Четвертичный период, вып. 13—15. Киев, 1961, стр. 348.

[48] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 41.

[49] ალ. ჯაფარიძე, ქვის ხანა საქართველოში, საქართველოს არქეოლოგია, ტ. I, გვ. 96.

[50] С. Н. Замятнин, Новые данные по палеолиту Закавказья, СЭ. 2, 1935, стр. 116.

[51] დ. თუმანიშვილი, ჯრუჭულას ხეობის გამოქვაბულები, საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, I, თბილისი, 1953, გვ. 178.

[52] ნ. ბერძენიშვილი, ქვის ხანის ახალი ეტაპი წყალწითელას ხეობაში, თბილისი, 1964, გვ. 51.

ლითის ხანის თითქმის ყველა საფეხური წარმოდგენილია[53]. მაგრამ, საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ყვირილას ზეობა, სადაც განსაკუთრებით მდიდრადაა

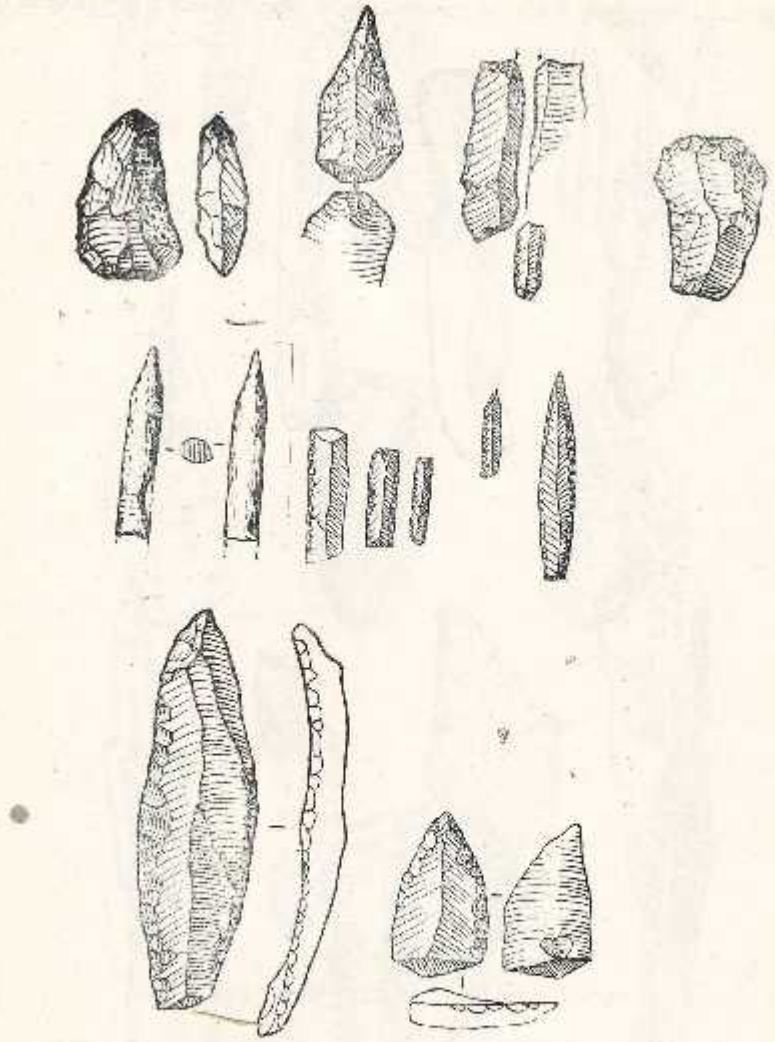

სურ. 6. ქვის იარაღები ხერგულას კლდიდან და თაბორ-კლდიდან.

წარმოდგენილი ზედაპალეოლითური ხანის ყველა პერიოდის ძეგლები. ძირითადად სწორედ ამ ძეგლების საფუძველზე შექმნა ს. ზამიატნინმა თავისი ცნო-

[53] Н. З. Киладзе, Многослойный археологический памятник «Сагверджиле», საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XIV, 9, თბილისი, 1953, გვ. 565.

ბილი ქრონოლოგიის „იმერული შკალა". უნდა შევნიშნოთ, რომ ზედაპალეოლითური ჩაჩის ძეგლები ძირითადად დასავლეთ საქართველოდანაა ცნობილი. აღმოსავლეთ საქართველო, ჩანს, ამ დროისათვის შედარებით ნაკლებადაა დასა-

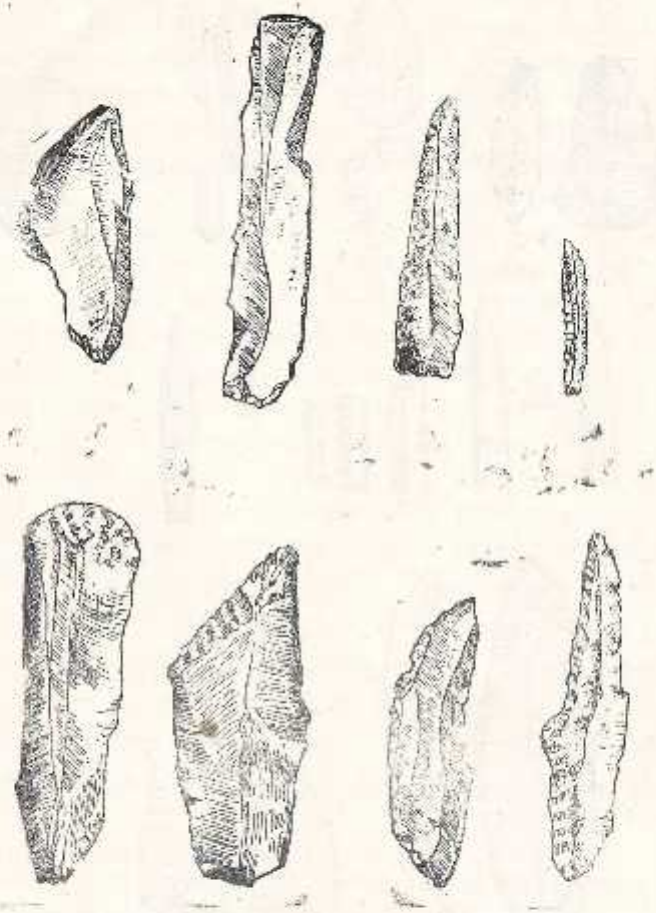

სურ. 7. ქვის იარაღები დევისბერგლიდან.

ხლებული. ან პერიოდში ადამიანს ათვისებული აქვს დაბლობი, წინა და შუა მთის ზოლი. ბალალმთიან ხაწილში ამ დროის ძეგლები ცნობილი არ არის. ეს, შეიძლება, განპირობებული იყო კლიმატური პირობებით, რასაც ხელი უნდა შეეშალა მაღალმთიანი ზოლის ათვისებისათვის[54]. ამ მაღალმთიან

[54] А. Н. Каландадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.

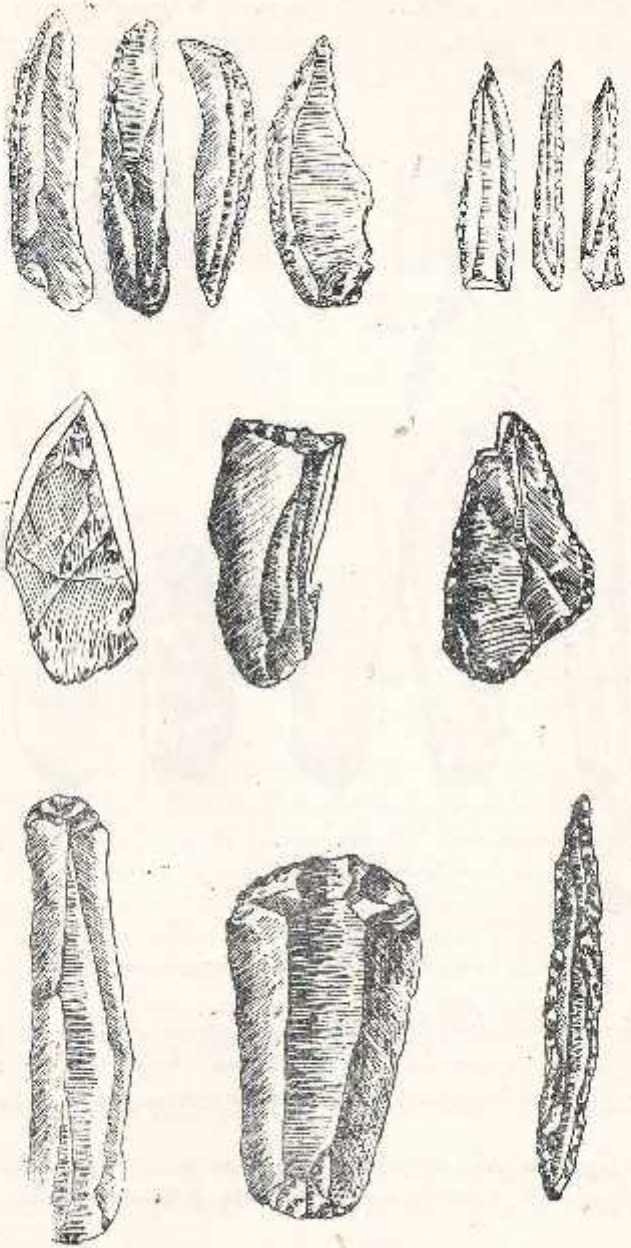

სურ. 8. ქვის იარაღები სავეთიდან.

ზოლს ხელახლა იკავებს ადამიანი ბრთლოდ მომდევნო პერიოდში, ძველი ქვის ხანიდან ახალ ქვის ხანაზე გარდამავალ ხანაში, მეზოლითის ეპოქა.

ზედა პალეოლითში ათვისებულია ამიერკავკასიის სხვა ოლქებიც, მაგრამ საღღეისოდ არსებული მასალებით ისე ჩანს, რომ აქ მაინც ისეთი ინტენ-

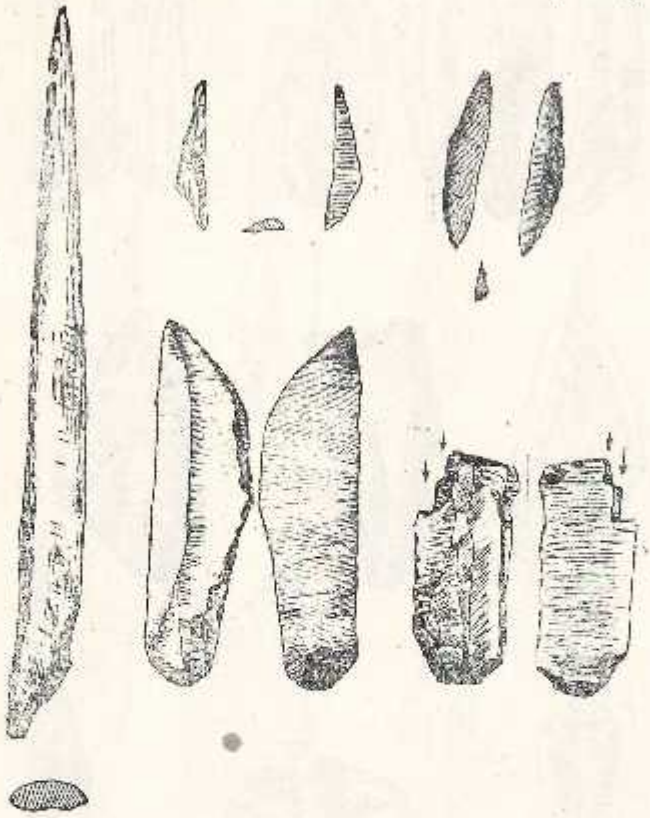

სურ. 9. ქვისა და ძვლის იარაღები გვარჭილას კლდიდან.

სიური ცხოვრება არ არის, როგორც ამას საქართველოს ტერიტორიაზე ხშირად ვხედავთ. სომხეთში რამდენსამე ადგილსაა დამოწმებული ზედა პალეოლითური ხანის ძეგლები[55]. კიდევ უფრო ნაკლებად ცნობილია ამ დროის მასალები აზერბაიჯანიდან.

უკანასკნელ ხანებში ზედაპალეოლითური ხანის ძეგლები აღმოჩენილ იქნა ჩრდილო კავკასიაში. სადღეისოდ აქ ათზე მეტი ზედაპალეოლითური სად-

[55] С. А. Саркисян, Первобытное общество в Армении, Ереван, 1967, стр. 268.

გომია ცნობილი[56]. აღსანიშნავია, ყაბარდო-ბალყარეთში აღმოჩენილი სადგომი სოსრუკო[57], ჩოხი დაღესტანში[58] და სხვ. ყუბანისპირეთში კაქნომოსტაიას (სურ. 10, 11) და გუბსის გამოქვაბულებში, აგრეთვე მდ. გუბსის ხეობაში და სხვ.

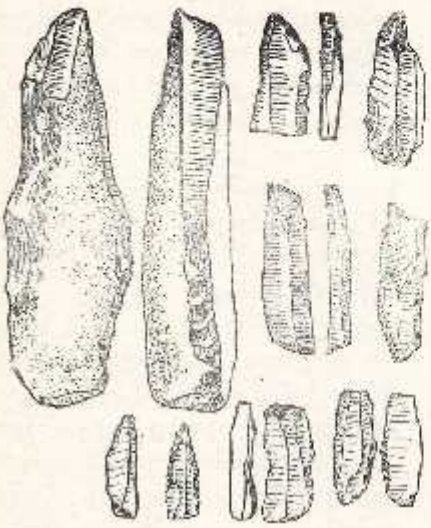

სურ. 10. ქვის იარაღები კამენოსტაიას გამოქვაბულიდან.

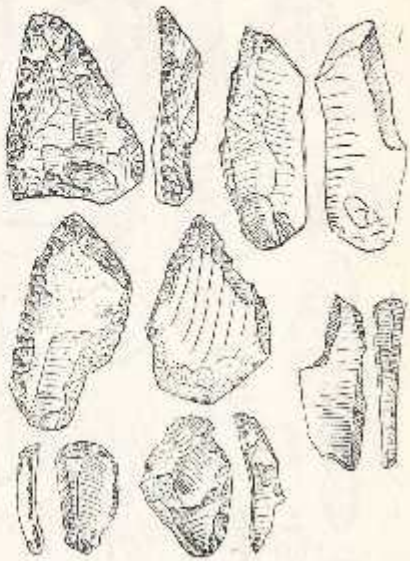

სურ. 11. ქვის იარაღები კამენოსტაიას გამოქვაბულიდან.

(სურ. 12, 13) ნაპოვნი იყო ზედაპალეოლითური ხანის მასალები, რომლებიც შეიძლება შეეფუძნოთ ჩამიატნინას მიერ ამიერკავკასიის ზედა პალეოლითისათვის შემუშავებული პერიოდიზაციის სამივე ეტაპს[59]. ნიშანდობლივია, რომ კამენოსტაიას გამოქვაბულის ქვედა ფენა ძალიან ახლოს დგას ზედა პალეოლითის ადრეულ ჯგუფებთან, თარო-კლდესა და ხერგულის კლდესთან. საერთოდ ყუბანისპირეთის გვიანპალეოლითი თავისი ხასიათით ძალიან ახლოა დასავლეთ ამიერკავკასიის პალეოლითთან[60].

საქართველოში კარგადაა ცნობილი აგრეთვე გეზოლითური, აქელიდან ახალ ქვის ხანაზე გარდამავალი ეპოქა ნაწოვიც. გვარჯილის კლდის მასალებში, რო-

---

[56] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

[57] იქვე.

[58] Б. Г. Котович, Каменный век Дагестана, Махачкала, 1964, стр. 120; А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43.

[59] იქვე, გვ. 49.

[60] А. А. Формозов, Каменномостская пещера — многослойная стоянка в Прикубанье, МИА, 173, Ленинград, 1971, стр. 114.

ნელიც ზედა პალეოლითის დასაწყისის, მადლენის ეპოქის ბოლოს უნდა მიეკუთვნებოდეს. უკვე შეინიშნება მსგავსება მეზოლითური ხანის ძეგლებთან[61]. აქ გვხვდება რიგი ისეთი ნიშნებისა, რომლებიც ადრემეზოლითისათვისაა დამახასიათებელი[62]. ანტომაცეა, რომ ზოგიერთი მკვლევარი გვარჯილას კლდეში ადრემეზოლითის საცხოვრისაც გამოყოფს[63]. მეზოლითი ცნობილია დასავლეთ საქართველოში — ქვაჭარის (სურ. 14) და იაშთხვის გამოქვაბულებიში[64], ხუპანიშაზვა[65], ენწურას სადგომში[66], ჰაეთი და სხვ. შიდა ქართლში წინა და შუამთის ზონაში კარგადაა ცნობილი მეზოლითური ხანის ძეგლები[67]. (სურ. 14). ამ დროს, როგორც აღვნიშნეთ, ადამიანი ჩვენში ითვისებს ადრეთვე მაღალმთიან ზონასაც. წონას განოქვაბულში, რომელიც 2150 მ სიმაღლეზე მდებარეობს, გამოვლენილია მეზოლითური ხანის ფენა[68]. სამხრეთ საქართველოში

სურ. 12. ქვის იარაღები გვარჯილას გამოქვაბულიდან.

[61] ლ. თუშაბრამიშვილი, გვარჯილას კლდის პალეოლითური ნაწილები, თბ., 1960, გვ. 157.

[62] Н. О. Бадер, О составляющих верхнепалеолитических и мезолитических культур Крыма, Кавказа и Ближнего Востока. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, 1964, стр. 3.

[63] ნ. ბერძენიშვილი, ქვის ხანის ახალი ძეგლი შუალწიდლის ხეობაში, გვ. 45.

[64] ლ. წერეთელი, პალეოლითური სადგომი ქვაბარა, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, VII, თბ., 1962, გვ. 221; მისივე, პალეოლითული ადრიანის ერთი ხანძრული ნამოსახლარის შესახებ.

[65] Л. Н. Соловьев, Об итогах археологических раскопок в гроте Хупынишиаха. Труды Абхазского института языка, литературы и истории, XXXII, Сухуми, 1961, стр. 191.

[66] გ. გობეჯიშვილი, ლ. წერეთელი, მეზოლითური ძეგლი სოფ. ენწურიდან, მაცნე, 4, თბ., 1967, გვ. 295; ლ. წერეთელი, მეზოლითური კულტურა კავკასიის ჩრდილოეთპირეთში, თბილისი, 1973, გვ. 77.

[67] В. П. Лазарев, Первые сведения о мезолите горного Кавказа, МИА, 126. М.-Л., 1966, стр. 163.

[68] А. П. Каландадзе, Цонская пещера и ее культура. Пещеры Грузии. Спелеологический сборник, №3, Тбилиси, 1965, стр. 32.

წალკისა და გომარეთის მაღალმთიან პლატოებზე აღმოჩნდა ამ დროის სადგომები.[69] ბეზოლითური დროის რამდენიმე საღგომი ცნობილია სომხეთიდან[70]. აზერბაიჯანში ბეიეკ-დაშში ნაპოვნი იყო გვიანმეზოლითური პერიოდის ქვასალა, რომელიც აღმოსავლეთ კავკასიის ვარიანტს უახლოვდება[71]. ბეზოლითი ჩვენში, ფიანა აზიის მსგავსად[72], ზედაპალეოლითური ტექნიკის საფუძველზე ჩნდა აღმოცენებულიყო.[73] ამ დროის ძეგლები ბევრ საერთოს პოულობენ ზედა პალეოლითის გვიანდელი საფეხურის მასალასთან. მეზოლითური ძეგლები ახლო კავშირშია გვარჯილის კლდესთან და შავიზღვისპირეთის ზედა პალეოლითის გვიანდელ ძეგლებთან[74]. ახლოს დგას იდრე მეზოლითთან, კერძოდ, ქვაჭრასთან და სოჭის მახლობლად მდებარე აცის გამოქვაბულში მოპოვებული მასალა[75]. საღლეისოდ შავიზღვისპირეთის მეზოლითში განვითარების ახდადასავლეთ საფეხურს გამოყოფენ.

ილუს. 12. ქვის იარაღები გუბას გამოქვაბულიდან.

ჩრდილო კავკასიაში ბეზოლითური კულტურა აღმოჩნდა სოსრეკოში, ყა-

---

69 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, стр. 119; Э. Гобустан, Палеолитическая стоянка среднего (Зарчайского) времени, вып. 5, 1965, стр. 134; Н. О. Бадер, О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа, СА, 4, 1961, Москва, стр. 21.

70 С. А. Саядарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272.

71 А. А. Формозов, Очерки по первобытному искусству. Москва, 1969, стр. 44.

72 В. М. Массон, К вопросу о мезолите Передней Азии, МИА, 126, М.-Л., 1966, стр. 170.

73 А. А. Формозов, Обзор исследований мезолитических стоянок на Кавказе, стр. 186; Н. О. Бадер, О мезолите Восточного Средиземноморья в связи с проблемой «Каспийской проэпохи», МИА, 126, М. Л., 1966, стр. 172.

74 Е. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; ლ. შერგეილა, დასახ. ნაშრომი, 97.

75 ლ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99.

ბარდო-ბალყარეთში [76], დაღესტანში — ჩოხი, მეკეგი და სხვ [77]. მეზოლითის გავრცელება აგრეთვე მაღალმთიან ზოლშიც [78]. ყუბანისპირეთში ჯერჯერობით მეზოლითური ხანის საფუძვლები ცნობილი არ არის [79].

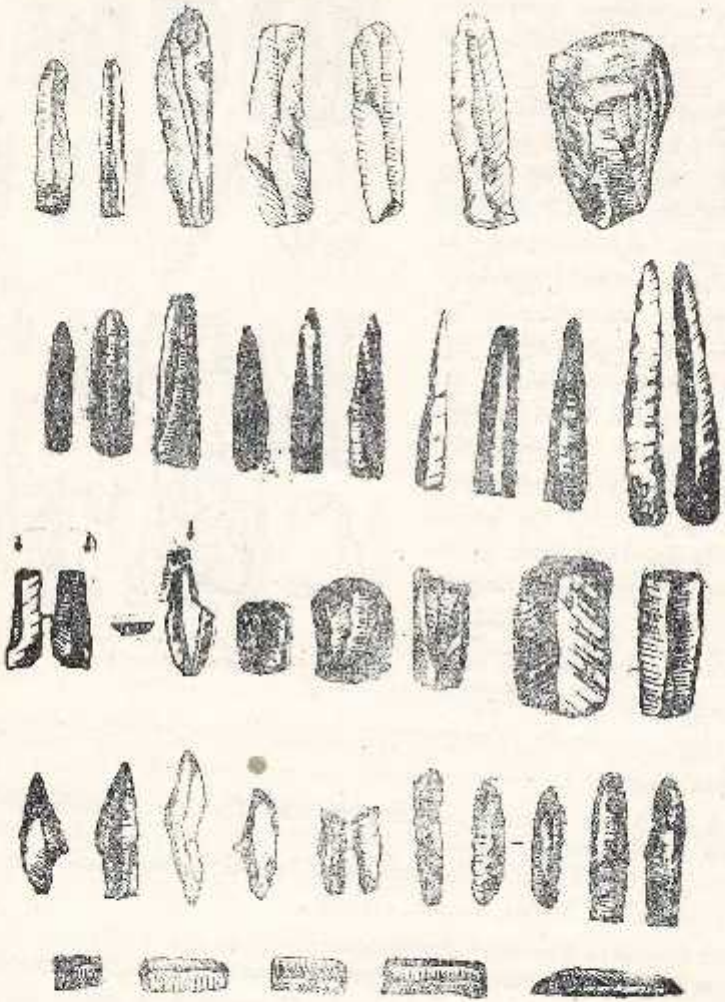

სურ. 14. მეზოლითური იარაღები ქვემორდან.

[76] Н. О. Бадер, Варианты культур Кавказа верхнего палеолита и мезолита, СА, 4, Москва, 1965, стр. 12.

[77] В. Г. Котович, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120.

[78] В. П. Любин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

[79] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 53.

კავკასიის გვიანპალეოლითური კულტურა ს. ზამიატნინმა თავის დროზე ფართო, ხმელთაშუაზღვის კულტურის პროვინციაში შეიყვანა[80]. მაგრამ, კავკასიის ზედაპალეოლითური კულტურა მაინც თავისებურია, რომლის ფესვებიც ადგილობრივ ქვედა პალეოლითურ კულტურებია საძებარი[81]. ამიერკავკასიის და საერთოდ კავკასიის ზედაპალეოლითურმა კულტურამ განვითარების დახლოებით ერთნაირი გზა განვლო[82] და ოდი თითქმის მთელ ტერიტორიაზე დიდ სახლების აშკარა ნაშთებს[83]. საქართველოს ტერიტორია, უფრო კი მისი დასავლეთი ნაწილი, კავკასიის სხვა ოლქებთან შედარებით, განსაკუთრებით მჭიდროდაა დასახლებული. რით იყო გამოწვეული, რომ ზედა პალეოლითის დასაწყის ხანებიდან ამიერკავკასიის დასავლეთი ნაწილი, განსაკუთრებით კი დასავლეთ საქართველო, ინტენსიურადაა ათვისებული ადამიანის მიერ, ახლა ძნელი სათქმელია. შესაძლოა ამაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ინტერგლაციალურმა ბუნებრივმა პირობებმა. საფიქრებელია, რომ ამ პერიოდში მოსახლეობის ინფილტრაციის ერთ-ერთი ძირითადი კერა სწორედ აქ იყო. ეგებ სწორედ ამ ტომია კავკასიის კულტურა ერთიანი, მთლიანური და იგი კარგად თავსდება ინტერსტიალში. როგორც ცნობილია, მითვისებითი მეურნეობის ხანაში ადამიანთა საზოგადოების ეხოვრებისათვის გარკვეული სივრცის არსებობა იყო აუცილებელი პირობა. შემდეგში მოსახლეობის გაზრდა მოითხოვდა საარსებო რესურსებისათვის ახალ-ახალი წყაროს ძიებას და სხვა ახალი სივრცეების ათვისებას, რაც ადამიანთა კოლექტივის განფენასა და გადაადგილებას იწვევდა[84]. ზედა პალეოლითის ხანაში, განსაკუთრებით მის გვიანდელ საფეხურზე კავკასიის უფრო ფართოდ ათვისების პროცესი მიმდინარეობს.

უკანასკნელი ხანის გათხრებია შედეგად, ყვირილას ბეობაში, რომელიც ზედა პალეოლითის დროს ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერად დასახლებული ტბანი იყო, ნაპოვნია ორი ძეგლი: სამარკხლე კლდე და ძეძუახის გამოქვაბული, სადაც ერთგვარად განსხვავებული ნასახლარის ნაშთი აღმოჩნდა[85]. ორივე ეს გათხრილი ნიეკუთვნება ს. ზამიატნინის ჭროპოლოგიური სქემის მეორე ჯგუფს,

---

[80] С. Н. Замятнин, О локальных различиях в культуре палеолитического периода, стр. 135.

[81] А. А. Формозов, О «кавказском характере» палеолита Кавказа, стр. 164.

[82] Г. С. Бадер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16.

[83] Н. О. Бадер, О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа, стр. 22.

[84] Г. П. Григорьев, Миграции, автохтонное развитие и диффузия в эпоху верхнего палеолита. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, 1964, стр. 3.

[85] დ. ლუშნიანი, ყვირილას ბეობის ქვის ხანის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1966 წ. ჩატარებული საველეთების შედეგები. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები, თბილისი, 1969, გვ. 8.

ზედა პალეოლითის შუა საფეხურს[87]. რითი იყო გამოწვეული ამ გამოქვაბულებში აღმოჩენილი ქვის იარაღის ერთგვარად თავისებური ხასიათი, ჯერჯერობით ძნელი სათქმელია. მაგრამ, შესაძლოა უკვე ამ პერიოდიდან იწყებს ჩასახვას იმერეთის კულტურაში ლოკალური თავისებურებების ნიშნები[87]. ზედა პალეოლითის გვიანდელ საფეხურზე ქვაკაშიაში უკვე შესაძლებელი ხდება გარკვეული ლოკალური ვარიანტების გამოყოფა, უფრო მეტიც, ზოგიერთი მკვლევარი ამასაც კი აღნიშნავს, რომ კავკასიის მეზოლითური კულტურა, მსგავსებაა მიეხედავად, უკვე ერთიანი არ არის[88]. ზედა პალეოლითის ბოლო პერიოდიდან ჩრდილო კავკასიაში გამოვლენილი კულტურა გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. ამ მხრივ აღსანიშნავია სოსრუკოში და გუბსის ვაწოქვაბულებში აღმოჩენილი მასალა და აგრეთვე დაღესტანში გამოვლენილი ძეგლები (ჩოხი, ცეკეგი და სხვ.). უკანასკნელ ხანებში კავკასიის ზედა პალეოლითის გვიანდელ საფეხურზე და მეზოლითის დასაწყის ხანის კულტურაში გამოჰყვეს სამი ლოკალური ჯგუფი: ამიერკავკასიური, გუბსის და ჩოხის[89]. გუბსის ჯგუფი მოიცავს ჩრდილო-დასავლეთ, ჩოხისა კი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიას. აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთში, ამიერკავკასიურ კულტურაში გვხვდება ძეგლები (მაგ. ცივი მღვიმე), რომლებშიც აღმოჩნდა გუბსის ჯგუფისათვის დამახასიათებელი მასალა[90]. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი არ იზიარებს ამ მოსაზრებას[91] (რუკა 1).

ზედა პალეოლითის დროა ახლო ურთიერთობა ჩანს კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთს შორის[92]. აქაც და იქაც პალეოლითური კულტურა „ორიენიაციულ" ტრადიციებს ატარებს[93]. განსაკუთრებული სიახლოვე შეინიშნება ამ პერიოდში ამიერკავკასიასა და ერაყს შორის[94]. აქ ზარზის სადგომზე აღმოჩენილი ჰაბალა, რომელიც ზედა პალეოლითის ბოლოს და მეზოლითის დასაწყისს მიეკუთვნება, დიდ მსგავსებაა ამყარებს გვარჯილის კლდის მასალებთან[95]. ახლო ერთიერთობა ჩანს მეზოლითის ხანაში ამიერკავკასიასა და წინა აზიას შო-

---

[87] ვ. ბ ო ლ ი კ ო ე ვ ი, ადრეცხლა კლდის ღრუნე და ხანი დღეა, მაცნე, 4, თბილისი, 1967, გვ. 215. М. Г. Пиорядзе, Пещера Самерцхле клде и верхний палеолит Западной Грузии. Автореферат. Тбилиси, 1968, стр. 20.

[87] იქვე, გვ. 26.

[88] А. А. Формозов, Обзор исследований мезолитических стоянок Кавказа, стр. 187.

[89] Н. О. Бадер, Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита, стр. 14.

[90] Н. О. Бадер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

[91] ლ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132.

[92] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 51.

[93] Н. О. Бадер, Различия между верхнепалеолитическими культурами Закавказья и Ближнего Востока. Археология Старого и Нового Света. Москва, 1966, стр. 141.

[94] И. Н. Коробков, Исследования палеолита в Ираке, стр. 134.

[95] Н. О. Бадер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 142.

რის. აღსანიშნავია, რომ ამ დროს მახლობელ აღმოსავლეთში შეიძლება გამოიყოს ორი თავისებური კულტურის რაიონი: ჩრდილო ერაყი — ამიერკავკასია და სირია-პალესტინა[96]. უფრო ადრეც პალესტინა და ამიერკავკასია, გარკვეული ერთიანობის მიუხედავად, ორ დამოუკიდებელ კულტურულ ჯგუფს ქმნი-

რუკა 1. ნეზოლითური კულტურის ლოკალური ვარიანტები კავკასიაში

ან[97]. შეიძლება თუ არა ერაყისა და ამიერკავკასიის ძეგლების ერთ ლოკალურ ჯგუფში გაერთიანება, მიუხედავად დიდი მსგავსებისა, ძნელი სათქმელია[98]. ჭერ კიდევ მცირე მასალაა იმისათვის, **რომ გარკვევით რაიმე ითქვას** ერაყისა და დასავლეთ საქართველოს კულტურულ ურთიერთობაზე[99]. მაგრამ ერთი კი აშკარაა, რომ ზედა პალეოლითისა და მეზოლითის ხანაში წინა აზიასა და ამიერკავკასიას შორის საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა არსებობდა (ერთიანი ტენდენციები და განვითარების საერთო ისტორიული პროცესი). ზოგიერთი მკვლევარი ამიერკავკასიის პალეოლითს ხმელთაშუაზღვისპირეთის გვიანპალეოლი-

---

[96] Н. О. Бадер, О мезолите Восточного Средиземноморья, стр. 177.

[97] Н. О. Бадер, Различия между верхнепалеолитическими культурами Закавказья и Ближнего Востока, стр. 142.

[98] Н. О. Бадер, Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита, стр. 162.

[99] Н. О. Бадер, Различия между верхнепалеолитическими..., стр. 143.

თურ ე. წ. „კაპსის კულტურას“ უკავშირებდა[100]. აქედან გამომდინარე გამოითქვა მოსაზრება, რომ ბასკურის და კავკასიურის ურთიერთობა საეჭვოკლებული არ არის და იგი საძებარია შორეულ წარსულში მეზოლით-კავსის ხანა-

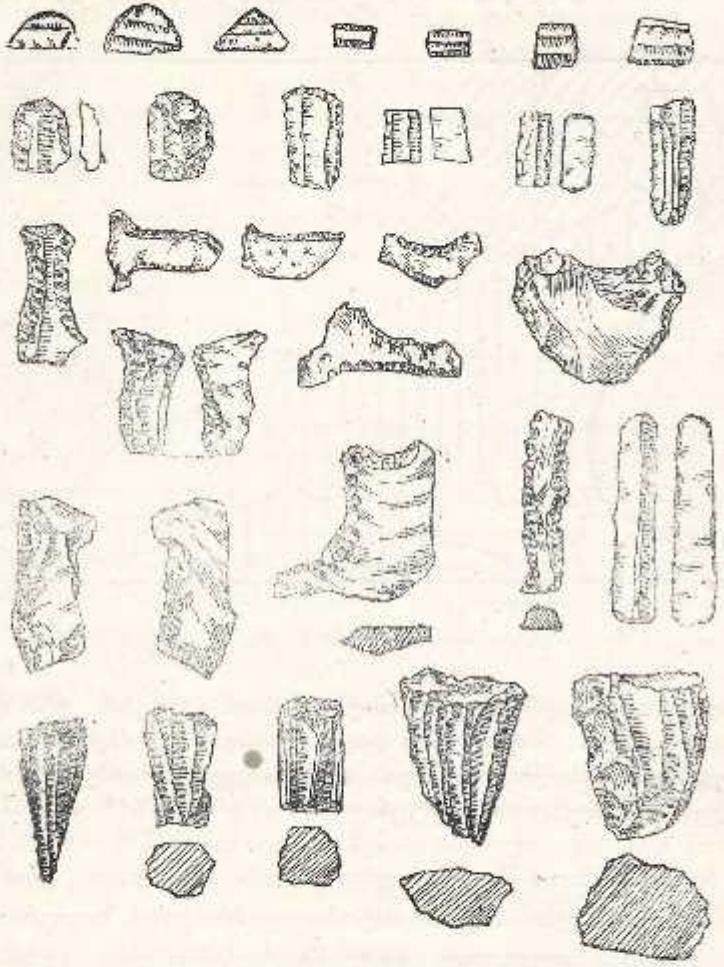

ილ. 15. მეზოლითური ხანის იარაღები შიდა ქართლიდან.

ში[101], თუნცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ბოლო დროს რიგ მკვლევრებს სიფრთხილე მოიჩინათ კავკასიასა და კაპსის კულტურის ურთიერთობის საკით-

[100] С. Н. Замятнин, О локальных различиях в культуре палеолитического периода, стр. 131; გ. ნ ო ნ ე შ ვ ი ლ ი, პალეოლითის ადამიანი ფენის ხელოვნება, თბილისი, 1933, 88-77.

[101] В. Н. Даниленко, Неолит Украины. Киев, 1969, стр. 232.

ბი[102], ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს საკითხი დაზუსტებას საჭიროებს ამ კულტურათა გათიშვის სასარგებლოდ[103]. საქართველოს ზედაპალეოლითურ კულტურასთან, ჩანს, გარკვეულ მსგავსებას ავლენს აზოვისპირეთში აღმოჩენილი ამ დროის ძეგლები. ამიტომაც გამოითქვა მოსაზრება კავკასიიდან აზოვისპირეთში მოსახლეობის გადასახლების შესახებ[104]. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ბევრი არაფრის თქმა შეგვიძლია კავკასიაში მოსახლე ზედაპალეოლითელი ადამიანის შესახებ. დღესდღეობით სულ სამი შემთხვევაა Homo Sapiens-ის ნაშთების აღმოჩენისა. დევის ხვრელის გამოქვაბულში ნაპოვნი იყო მობუკი ადამიანის ქვედა ყბის ნატეხი. მძივიძეში აღმოჩნდა დოლიჰოცეფალური ტიპის ადამიანის თავის ქალის ნატეხები, გუბსის გამოქვაბულში კი მამაკაცის მარცხენა მხრის ძვალსახსრები, რომლებიც გამოირჩევა თავისი მასიურობით[106].

ზედა პალეოლითი მეტად მნიშვნელოვანი ხანაა კაცობრიობის ისტორიაში. ამ პერიოდში ხდება გვაროვნული საზოგადოების წარმოქმნა. მიმდინარეობს ტომობრივი ორგანიზაციის ჩამოყალიბების რთული პროცესი, ისახება არქეოლოგიური კულტურები, რომლებიც ზოგჯერ ძალიან ხასიათს ატარებენ. თუნდა უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი მკვლევარი უყურებს შიდის და არქეოლოგიური კულტურების არსებობას[108] და ტომობრივი ორგანიზაციის წარმოქმნას უკვე ქვედა პალეოლითში ხედავს[107]. ზოგიც, პირიქით, არქეოლოგიური კულტურების ჩამოყალიბებას და ტომობრივი ორგანიზაციის წარმოქმნას მეზოლითურ ხანას უკავშირებს[108]. ზედა პალეოლითში კი ჯერ კიდევ გვაროვნული კოლექტივების არსებობას ხედავს[109]. როგორც ჩანს, არ-

---

[102] А. А. Формозов, О «кавказском характере» палеолита Кавказа, стр. 163; დ. თუშაბრამიშვილი, გვარჯილას კლდის პალეოლითური ნაშთები, გვ. 164; Н. О. Бадер, О мезолите Восточного Средиземноморья, стр. 176.

[103] ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.

[104] М. Д. Гвоздовер, О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона. Вопросы антропологии, вып. 27, 1967, стр. 82.

[105] გ. ჭომახიძე, პალეოლითის ადრეხანა დევის ხვრელში, გვ. 75; А. П. Каландадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37; А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 43.

[106] Г. П. Григорьев, Совершенствование методики изучения палеолита в СССР. Теоретические основы советской археологии, стр. 16.

[107] Г. П. Григорьев, Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens, стр. 148.

[108] А. А. Формозов, Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке, стр. 70, 80; А. Я. Брюсов, Археологические культуры и этнические общности, стр. 6.

[109] იქვე, გვ. 45.

ქვოლოგიური კულტურის ჩამოყალიბება, რომელიც უკვე გარკვეულ ეთნიკურ ნიშნებს ატარებდა, ზედა პალეოლითის ხანაში უნდა მომხდარიყო [110].

ზედა პალეოლითის დროს უნდა დაწყებულიყო კავკასიის კულტურული და ეთნიკური ერთობის წარმოქმნის პროცესი. სამწუხაროდ არსებული მასალებით ასე ჩანს, რომ ამ ერთობის ჩამოყალიბების ძირითადი კერა, დასავლეთ ამიერკავკასია, დღეგანდელი დასავლეთ საქართველო უნდა ყოფილიყო. სწორედ აქ— რიონ-ყვირილის ორშდინარეთშია გამოვლენილი ძირითადად ზედაპალეოლითური ხანის ადრეული საფეხურის ძეგლები. ამიერკავკასიის სხვა მხარეებში და საერთოდ კავკასიაში ამ დროის ძეგლები სამწუხაროდ ნაკლებადაა ცნობილი [111]. შესაძლოა, ეს გარემოება, ერთი მხრივ, იმითაც ყოფილიყო გამოწვეული, რომ ქვედა და ზედა პალეოლითის საზღვარზე კავკასიაში ჯერ კიდევ პირველყოფილი ადამიანის არსებობისათვის ყველგან ხელსაყრელი პირობები არ იყო. ამ მხრივ, ჩანს, ზედა პალეოლითის დასაწყის ხანაში ცენტრი მდგომარეობა იყო ამიერკავკასიის დასავლეთ ნაწილში და ამიტომაცაა, ალბათ, რომ ეს მხარე ამ დროის შედარებით უკვეთაა ათვისებული. შემდეგში, ზედა პალეოლითის შუა საუკუნეებზე, კლიმატური პირობების გაუმჯობესებასთან დაკავშირებით, ადამიანი თანდათანობით იკავებს კავკასიის დანარჩენ ოლქებსაც. ამ დროის ძეგლები ცნობილია სხვა მხარეებშიც. არ არის გამორიცხული, რომ მოსახლეობის ძირითადი მასის ინვილტრაცია ამ დროისათვის დასავლეთ ამიერკავკასიიდან ხდება. შესაძლოა, ამიტომაც კავკასიის კულტურული და ეთნიკური ერთობის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ძირითადი ოლქი სწორედ აქ იყო. ზედა პალეოლითის ბოლოსა და მეზოლითის დროს, გამყინვარების შემდგომ ხანაში, თითქმის მთელი კავკასია ათვისებული იყო ადამიანის მიერ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველი ქვის ხანის კულტურა კავკასიაში ძირითადად ერთი მოდგმის ტომებს ეკუთვნოდა. როგორც ზემოთ დავინახეთ, კავკასიის პალეოლითური კულტურა ერთიანია, თავისებურია და აქ არ შეინიშნება ამ ხანაში რაიმე არსებითი ცვლილებები, რაც გადასახლებასთან ან ახლის შემოჭრასთან იქნებოდა დაკავშირებული. როგორც ჩანს, ამ დროს მოსახლეობის გადაადგილება ძირითადად კავკასიის შიგნით ხდება. კავკასიაში, მისი რელიეფის გამო, ხელსაყრელი პირობებია გათიშვისათვის. ზედა პალეოლითის დასასრულისათვის უკვე ისახება ლოკალური ვარიანტების გარკვეული ნიშნები. ცალკეულია, ალბათ ძნელია ლაპარაკი

---

[110] А. П. Роганёв, Некоторые вопросы изучения эпипалеолита Восточной Европы, стр. 12; Н. О. Бадер, Различия между верхнепалеолитическими культурами Закавказья и Ближнего Востока, стр. 143.

[111] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 18. რაც შეეხება დედოფლისწყაროში გათხრილ ხიხის ტიპის ძეგლს, რომელიც ქვედა ფენის კ. კოტოვიჩი ზედა პალეოლითის ქვედა საფეხურის ასეთებენ, ა. ფორმოზოვის აზრით, სწორი არ არის დაკავშირება შუა საფეხურის ხანასთან უნდა იყოს (А. А. Формозов, Обзор исследований мезолитических стоянок на Кавказе, стр. 184).

კავკასიის პალეოლითის დროინდელი მოსახლეობის ეთნობრივ კუთვნილებაზე, არქეოლოგია ამის შესახებ არაფერს იძლევა და არც ლინგვისტიკას შეუძლია ზედა პალეოლითში არსებულ ეთნობრივ წყობაზე რაიმეს თქმა. მაგრამ, იმის გამო, რომ კავკასიაში ამ დროს ერთიანი კულტურა ჩანს, არ არის გამორიცხული, რომ იმთავითვე აქ ერთი მოდგმის ტომები ბინადრობდნენ. ამიტომ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კავკასიაში ზედა პალეოლითში მოსახლე ტომები კავკასიური ეთნობრივი ერთობის მატარებლები იყვნენ. ეს ეთნობრივი ერთობა ზედა პალეოლითის პირველ სახეცვარში ჯერ კიდევ ჩამოყალიბებულიყო. ზედა პალეოლითის მეორე ნახევრიდან მოსახლეობის შედარებით უფრო დიდ ტერიტორიაზე განფენა და იზოლაციისათვის არსებული კარგი გარემო იწვევდა, ალბათ, ამგვარად კავკასიური ეთნობრივი ერთობის თანდათანობით დაშლას. ძველი ქვის ხანის ბოლოსა და ნეზოლითის დროს კავკასიურ კულტურაში გამოსახული გარკვეული თავისებურებანი, შესაძლოა ასახავენ აგრეთვე ეთნობრივ ერთობაშიც ეგებ, ჯერ კიდევ მცირედად მოხდარ ერთგვარ ცვლილებებს. ამიტომ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კავკასიური კულტურული და ეთნობრივი ერთობის დაშლის სათავეები ძველი ქვის ხანის ბოლოს, ეგებ კი უფრო ძველი ქვის ხანიდან ახალი ქვის ხანაზე — პალეოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალ პერიოდში, მეზოლითში უნდა ვეძიოთ. შემდეგში, უკვე ახალი ქვის ხანის დროს ეს პროცესი კიდევ უფრო შორს მიდის. ცხადია, ახლა ამგვარ საკითხებზე გარკვეცით რაიმეს თქმა ძალიან ძნელია. ეს იმეთი შორეული ეპოქაა, რომ სხვა მონაცემები გარდა არქეოლოგიისა, თითქმის არ გაგვაჩნია. ამ ადრეული ეპოქებისათვის, როდესაც კაცკაციაში ყალიბდებოდა და ვითარდებოდა ადამიანთა ცაზოგადოება, არქეოლოგიური მონაცემები ოითქოს ერთგვარად მხარს უჭერს აქ ერთიანი კულტურის არსებობას. თუ გავიხსენებთ ზემოთ უკვე თქმულს, რომ ადრეულ ხანაში არქეოლოგიური კულტურა შეიძლება აგრეთვე ეთნიკური ნიშნებსაც ასახავდეს, მაშინ არ არის გამორიცხული დავუშვათ, რომ ეს ადრეული კულტურა კავკასიის ეთნიკური და ენობრივი ერთობის მატარებელ ტომთა კუთვნილება ყოფილიყო.

ახალი ქვის ხანა, ნეოლითი, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერიოდია კაცობრიობის ისტორიაში. თუ პალეოლითი შეგროვებითი მეურნეობის ხანა იყო და ადამიანი საკვებს ბუნებიდან მზამზარეული სახით იღებდა, ნეოლითში ვაზოგადოება წარმოებით მეურნეობაზე გადადის. ამ დროიდან ისახება და ვითარდება მეურნეობის ის დარგები — მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, რომლებიც დღესაც ადამიანის ერთ-ერთი ძირითადი საზრუნავია. მეურნეობის ახალი ფორმების განვითარებამ იმდენად დიდი ცვლილებები გამოიწვია ყველა საზოგადოების თითქმის ყველა სფეროში, რომ ამ პერიოდს ნეოლითურ რევოლუციას უწოდებენ. კაცობრიობის ისტორიაში არც თუ ისე ბევრი მოვლენის ჩამოთვლა შეიძლება, რომლებიც თავისი მნიშვნელობით და შედეგებით გაუტოლდება მეურნეობის ახალი ფორმის შემოსვლას. რა თქმა უნდა, ეკო-

ნომოური რევოლუცია, რომელმაც ძირფესვიანად შეცვალა საზოგადოების ცხოვრება, უნდა მომხდარიყო იქ, სადაც საამისოდ ხელსაყრელი პირობები იყო. მეურნეობის პროგრესული, ახალი ფორმის წარმოქმნის ერთ-ერთი დამოუკიდებელი კერა უნდა არსებულიყო წინააზიური სამყაროს ჩრდილო ზოლში,— ამიერკავკასიაში. აქ საამისოდ ყველა პირობა იყო.

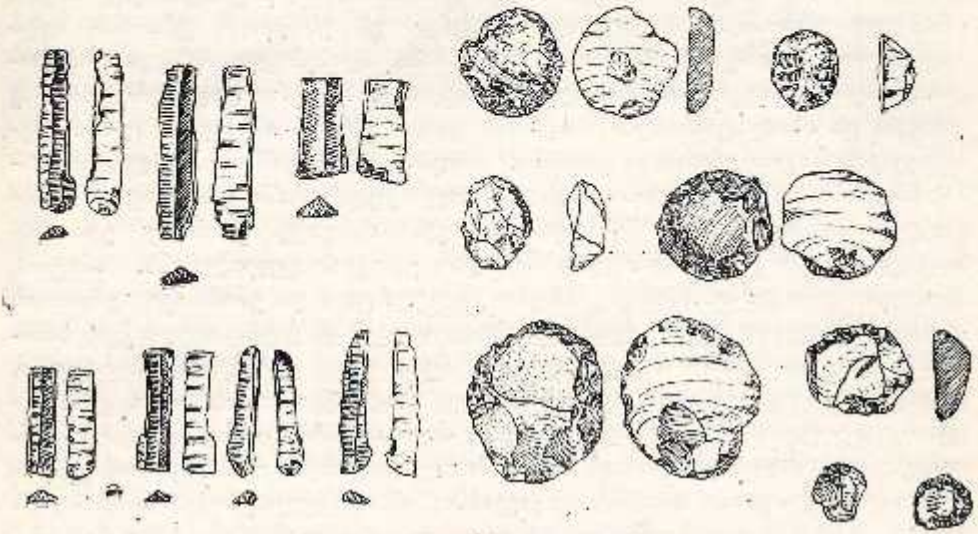

სურ. 16. კაჟის იარაღები ანისუყული I-დან.

მართალია, ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში ნეოლითური ხანა ჯერ კიდევ სათანადოდ გამოვლენილი და შესწავლილი არ არის, მაგრამ მაინც შეიძლება ითქვას, რომ იგი აღგილობრივი პალეოლითური კულტურის განვითარების შედეგი უნდა იყოს. საღღეისოდ აქ გამოვლენილია რიგი აღრენეოლითური ხანის ძეგლები, რომლებშიაც ჯერ კიდევ კარგად შეინიშნება წინამორბედი ხანის, აღგილობრივი მეზოლითური კულტურის ტრადიციები[112]. ჩანს, აგრეთვე, ისიც, რომ ამ დროს კავკასია, ძველი ქვის ხანასთან შედარებით, უფრო ფართოდაა ათვისებული. ნეოლითური რევოლუციის ერთ-ერთი შედეგი ის იყო, რომ მკვ მოსახლეობის სწრაფი ზრდა გამოიწვია. ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში ამ დროისათვის, ჩანს, საგრძნობლად იმატა აქ მოსახლე ტომების რიცხვმა.

საქართველოში ნეოლითური ხანის ძეგლები შედარებით უკეთ გამოვ-

---

112 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 56; Л. Л. Небиридзе, Неолит Западного Кавказа. Автореферат. Тбилиси, 1967, стр. 8; ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბილისი, 1972, გვ. 69.

ლენილია ნის დასავლეთ ნაწილში. აქ ნეოლითური ხანის ნამოსახლარები ცნობილია ანასეულთან, ოდიშთან, კასტრიკთან და სხვ. დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ კულტურაში გახვითარების სხვადასხვა საფეხურების დადგენა ხერხდება. ადრე ნეოლითური ხანისა უნდა იყოს კინტრიშის ნამოსახლარები და ანასეული I. გვიან ნეოლითს მიეკუთვნება გურიანთა, მამათი, ოდიში, კისტრიკი და ანასეული II[113]. ადრეული ძეგლებია ქვის იარაღში კარგად შეინიშნება ადგილობრივი მეზოლითური კულტურის ნიშნები[114]. ეს ჯერ კიდევ უკეთრამიკო საფეხურია ნეოლითის (სურ. 16, 17).

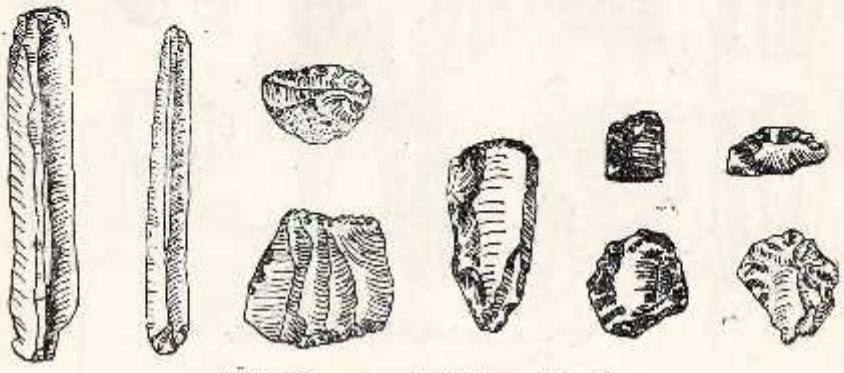

სურ. 17. კაჟის იარაღები ჭუკუბნადან.

გვიან ნეოლითში შესამჩნევი ხდება მნიშვნელოვანი ცვლილებები ქვის იარაღში, ჩნდება ახალი ფორმები და გამოჩენას იწყებს თიხის ჭურჭელი. ამ პერიოდის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში იმდენად ერთგვაროვანია, რომ შესაძლებელი ხდება მათი ერთ ჯგუფში გაერთიანება. ისინი ჯერ კიდევ მჭიდროდ უკავშირდებიან ადრე ნეოლითისა და მეზოლითის კულტურას და განვითარების შემდგომ საფეხურს წარმოადგენს. გვიანნეოლითურ ძეგლებში რამდენადმე ადრეულია ოდიში (სურ. 18, 19), ყველაზე გვიანი კი — ანასეული II[115] (სურ. 20, 21).

დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანნეოლითურ საფეხურს უნდა მიეკუთვნებოდეს ადლერის ნახლობლად გამოვლენილი ქვემო-შილოვკის სადგომი. აქ აღმოჩენილი ქვის იარაღი ახლოს დგას კისტრიკის და ოდიშის მასალებთან[116]. გან-

[113] Л. Д. Небиеридзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

[114] ლ. ნებიერიძე, ადრენეოლითური ხანის ნამოვები ახასენულიდან, იგ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. II, თბილისი, 1963, გვ. 174.

[115] ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, გვ. 82.

[116] А. А. Формозов, А. Д. Столяр, Неолитические и энеолитические поселения в Краснодарском крае, СА, 2, Москва, 1960, стр. 103; А. А. Формозов, Исследования памятников каменного века на Северном Кавказе в 1957 г., КСИИМК, вып. 78, Москва, 1960, стр. 18.

საკუთრებით პირველთან, მაგრამ მასზე თითქოს რანდენადმე ახალგაზრდა ჟონდა იყოთ [117]. ზოგი მკვლევარის აზრით გვიანნეოლითურ ძეგლებს შორის ოდიშში უფრო ადრეული ტნდა იყოს [118], ზოგი კი პირიქით კისტრიკთან და ქვემო-შილოვკასთან შედარებით, მას უფრო გვიანდელად მიიჩნევს [119]. გარკვეულ სიახლოვეს დასავლეთ საქართველოს ნეოლითთან ანქლავებს ყუბანისპირეთში გამოვლე-

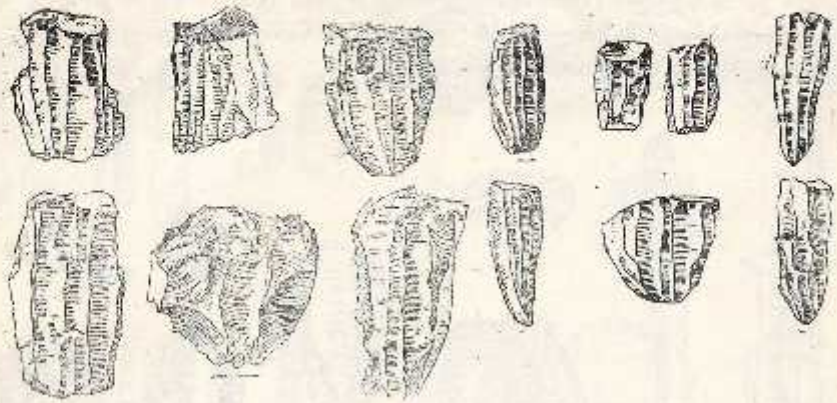

სურ. 18. ქვის იარაღები ოდიშიდან.

ნილი მასალები [120]. მართალია ამ ჯერჯერობით ამ პერიოდის მხოლოდ რამდენიმე ძეგლია ცნობილი, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია კანეხომოსტკაის გამოქვაბული და ოვენკა, მაგრამ ამჟამად ჩანს, რომ ამაც ნეოლითის საფეხურად უდევს ადგილობრივი მეზოლითური კულტურის მიკროლითური ტექნიკის ტრადიციები [121]. კამენნომოსტკაის გამოქვაბულში მობოვებული მასალა გაანალიზებით ახლო დგას ქვემო-შილოვკას საფეხურის მასალებთან [122]. საერთოდ ყუბანისპირეთის ნეოლითურ ხანის ძეგლები ახლო კავშირს ამყარებენ დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითთან. მსგავსება ჩანს როგორც ქვის ინვენტარში, ისე კერამიკაში [123]. თუნდაც სულ ახლახან ა. ფორმოზოვმა გამოთქვა

---

117 Л. Н. Соловьёв, Неолитические поселения черноморского побережья Кавказа, Нижне-Шиловское и Кистрик. Абхазский институт языка, литературы и истории. Сухуми, 1957, стр. 23.

118 ლ. ნგბაგრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

119 А. А. Формозов, Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа, МИА, 102. Москва, 1962, стр. 147.

120 ლ. ნგბაგრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

121 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 56.

122 А. А. Формозов, Каменномостская пещера, многослойная стоянка в Прикубанье, стр. 110.

123 ლ. ნგბაგრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98.

ვისაზრებთ, რომ კამენოწოსტასკაიას ნეოლითი შიდუთეფე-წულაველის კომპლექსზე ადრეული არ ყოფილა [124].

დასავლეთ საქართველოს და საერთოდ დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის ერთგვაროვანი ხასიათის მიუხედავად, გვიანდელ საფეხურზე, ძის წყვნით მაინც, ხერხდება გარკვეული ვარიანტების გამოყოფა. თანა-

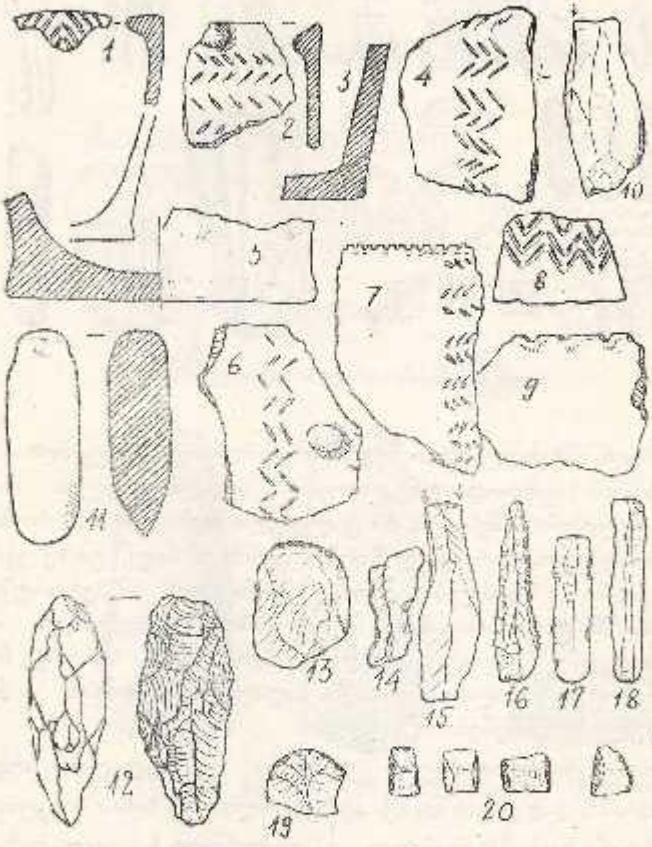

სურ. 19. თახის ჭურჭლის ფრაგმენტები და ქვის იარაღები ოდიშიდან.

ვადროულ გურიისა და სამეგრელოს ფარგლებში მოქცეული ძეგლებისათვის დამახასიათებელია ორნამენტირებული კერამიკა, გარკვეული თავისებურება ქვის იარაღში და სხვ. (ცურიანთა, ანასეული II, ოდიში). მეორე ჯგუფისათვის, რო-

[124] А. А. Формозов, К истории древнейшего скотоводства на юге СССР. Труды Московского общества испытателей природы, т. XLVIII, Москва, 1972, стр. 21.

შელსაც ძირითადად აფხაზეთის და მისი მიმდგომი რაიონები უკავია, დამახასიათებელია სადა, უორნამენტო თიხის ჭურჭელი. ერთგვარად განსხვავებული ტიპი ზოგიერთი იარაღისა და სხვ. შესაძლოა გვიანნეოლითურ საფეხურზე დასავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე ისახება ლოკალური ვარიანტები. ნეოლითის გვიანდელი ეტაპის კულტურა ადრენეოლითთანაა გენეტიკურად დაკავშირებული [125].

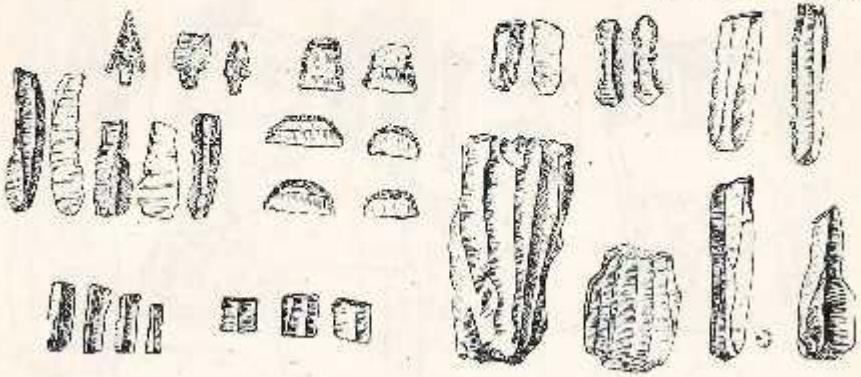

სურ. 20. კაჟის იარაღები ახასენელი II-დან.

სამწუხაროდ, დღესდღეობით ბევრი ეროფრის თქმა შეგვიძლია აღმოსავლეთ საქართველოს და საერთოდ ცენტრალური [126] და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის შესახებ. ის ცალკეული აღმოჩენები, რომლებიც ცნობილია ამ რაიონებიდან, გარკვეულ წარმოდგენას ამ საფეხურზე ვერ იძლევა [127]. მაგრამ იმის თქმა კი შეიძლება, რომ ეს მხარეებიც ამ პერიოდში ათვისებული ჩანს. აღსანიშნავია კობისტანში, ბეიუკ-დაშთან აღმოჩენილი ადრენეოლითური ხანის ადგილი [128]. იგივე შეიძლება ალინიშნოს აგრეთვე ჩრდილო კავკასიის ცენტრალური ნაწილის შესახებ, სადაც ამ პერიოდის რამდენიმე ძეგლი და ცალკეული აღმოჩენებია ცნობილი.

შედარებით უკეთ ნეოლითური კულტურა შესწავლილია ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში. აქ, ადრენეოლითურ ხანას მიეკუთვნება მახაჩყალისა და ბუინაკსკის მახლობლად გამოვლენილი ნამოსახლარები. ეს კულტურა გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს დაღესტნის გვიანნეოლითურ ძეგლებ-

---

[125] ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

[126] გ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, წოლითური წასალა ლაგოდეხის რაიონიდან, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბილისი, 1966. გვ. 4.

[127] ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122.

[128] А. А. Формозов, Очерки по первобытному искусству, стр. 44.

თან. ასში ჯერ კიდევ შერჩენილია წინარე პერიოდის ნიშნები და ამავე დროს გვხვდება ახალი, ნეოლითისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი [129].

დაღესტანში ცნობილია, აგრეთვე, გვიანნეოლითური ხანის ძეგლები (უპირატესად გუნიბისა და აკუშინის რაიონებში). აქ გამოვლენილ ამ ხანის

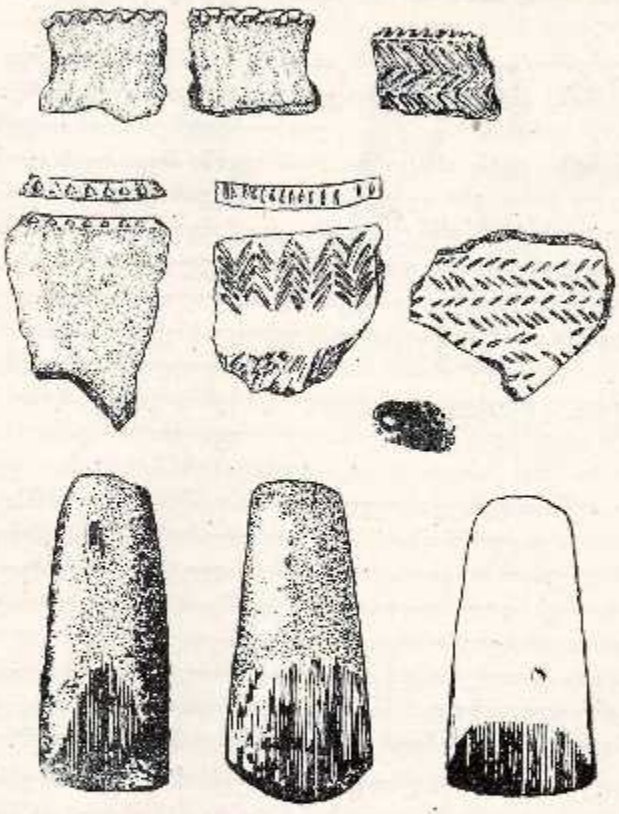

სურ. 21. ოხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და ქვის ცულები აბასეული II-დან.

ნაოფლარებზე აღმოჩენილი ქვის ინვენტარი უახლოვდება ოდიშის, კისტრიკის და სხვა ძეგლების ქვის იარაღს [130]. ნეოლითის ბოლოს უნდა მიეკუთვნებოდეს სოფ. რუგუჯის (გუნიბის რაიონი) სამი ნეოლითური სადგომი. ამ სადგო-

[129] В. Г. Котович, Археологические работы в горном Дагестане. Материалы по археологии Дагестана. Махачкала, 1961, стр. 23; История Дагестана, т. I. Москва, 1967, стр. 28.

[130] В. Г. Котович, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

მებზე აღმოჩენილი კერამიკა განსაკუთრებით დამზადების წესითა და გამოწვის პარიატით მოგვაგონებს ოდიშსა და საერთოდ დასავლეთ კავკასიის ნეოლითისათვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელს, ოღონდ დაღესტნური კერამიკა სადაა[131]. ამრიგად, მთიან დაღესტანში გამოვლენილი ნეოლითური ძეგლები ძოწმობენ, რომ ნეოლითის ხანაში მთის ზოლი აქ კარგადაა ათვისებული ადამიანის მიერ[132].

უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში წარმოებით ეკონომიკაზე გადასვლის პროცესი წინა აზიასთან შედარებით რამდენადმე გვიან უნდა მომხდარიყო[133] და თანაც უფრო ნელი ტემპით. ბიმდინარეობდა. ამის ერთ-ერთი მიზეზი, ეგება, ისიც იყო, რომ ჩვენში წეგროვებითი მეურნეობისათვის ხელსაყრელი პირობები იყო, რასაც ერთგვარად უნდა შეეწყვლებინა მეურნეობის ახალი ფორმების დამკვიდრება და განვითარება. მაგრამ ახალი ტიპის ეკონომიკის განვითარებისათვის კავკასიაში ყველა პირობა იყო და ამას არ შეიძლება ბოლომდე და ბოლოს საზოგადოება ნეოლითურ რევოლუციამდე არ მიეყვანა. ამიერკავკასიაში უხვად მოიპოვებოდა საკვები მცენარეულობა. ეს ნაწარე ბრძენლი ხორბლეული ველის სამშობლოდ ითვლება და აქ მოსახლე ტომებს გარკვეული როლი მიეძღვით პირველი ველშების გაჩოყვანაში. საქართველოში ადრეულად შარმოდგენილი ადგილობრივი ენდემური ველები. აქაა ჩასახული და განვითარებული მახა, ხანდური, ცოცა და სხვ. ფორმები. ქართული დოლის პური, როგორც აღნიშნავენ, ქართველი მიწათმოქმედების პირნაწოა. არა გვგონია მართებული იყოს ა. ფორმოზოვის მიერ ახლახან გამოთქმული ძოსაზრება, რომ თითქოს კავკასიაში „ნეოლითური რევოლუციაზე" გაძხელდება ლაპარაკი იმის გამო, რომ აქ ნეოლითურ ხანაში მეურნეობაში კარდინალური გარდატეხა არ მომხდარა, ახალი ტიპის ეკონომიკა თავის პირველ ნაბიჯებს დგამს და ისიც ძალიან დაბალ დონეზე კავკასიაში აღმოსავლეთ კავკასიაში, ჩრდ აზრით, როგორც ეს აზერბაიჯანში კობისტანის გათხრებიდან ჩანს, ადრე ნეოლითი ჯერ ისევ თითქოს შეგროვებით მეურნეობაზე იყო დამყარებული[134].

უნდა ითქვას, რომ ნეოლითური კულტურის განვითარებას ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში ბარობებდა ადრეთვე ახლო აღმოსავლურ ცივილიზაციასთან[135]. კავკასიის ნეოლითში შეიმჩნევა ისეთი ნიშნები, რომლებიც წინა აზიის ეგეველს სამიწათმოქმედო კულტურებთან ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს. ეს შეინიშნება როგორც ქვის იარაღში, ისე თიხის ჭურჭელ-

---

131 История Дагестана, I, стр. 31; В. Г. Котович, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

132 იქვე, გვ. 23.

133 В. М. Массон, Проблема неолитической революции в свете новых данных археологии. Вопросы истории, № 6, Москва, 1970, стр. 81.

134 А. А. Формозов, О соотношении мезолитических и энеолитических культур Кавказа, КСИА, 137, Москва, 1973, стр. 37.

135 А. А. Формозов, А. Д. Столяр. დასახ. ნაშრომი, გვ 104.

ამრიგად, ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში ნეოლითის ხანაში დაიწყო შეგროვებითი მეურნეობიდან წარმოებითზე გადასვლის პროცესი. ეს პროცესი საკმაოდ რთული იყო და აქ მოსახლე ტომებმა წარმატებით განვლეს იგი. ადგილობრივ არსებული ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობების საფუძველზე დაიწყეს მათ მეურნეობის ახალი ფორმების, მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის დამკვიდრება და განვითარება. ახალი ტიპის ეკონომიკაზე გადასვლა, რა თქმა უნდა, ერთბაშად არ მომხდარა, იგი საკმაოდ ხანგრძლივი იყო[141]. ეკონომიური რევოლუცია ჩვენში რამდენიმე ათას წელიწადს უნდა გაგრძელებულიყო და იგი, როგორც ჩანს, V ათასწლეულიათვის უნდა დასრულებულიყო.

ეკონომიური ბაზის შეცვლამ გვაროვნული საზოგადოების გადახალისება გამოიწვია. მეურნეობის ახალ ფორმებზე გადასვლა საზოგადოებაა შიგნით სხვაგვარი ურთიერთობის დამკვიდრებას იწვევდა. იცვლება დამოკიდებულება ტომებსა და გვარებს შორის. იქმნება უფრო მსხვილი ტომობრივი დაჯგუფებები. ამ პერიოდიდან შეინიშნება მკვეთრად ჩამოყალიბებული არქეოლოგიური კულტურების არსებობა. იქმნება უფრო მსხვილი ეთნიკური ჯგუფები. მკვეთრად იმატა მოსახლეობის რიცხვმა. კავკასია ნეოლითის ხანაში უკვე საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. საფიქრებელია, რომ მოსახლეობის გამრავლებისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები ამიერკავკასიის დასავლეთ ნაწილში შეიქმნა. ამას პირველ რიგში ველი შეუწყო ახალი ტიპის ეკონომიკის განვითარებისათვის აქ არსებულმა კარგმა ბუნებრივმა გარემომ. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ პერიოდში აქ მოსახლეობის რიცხვის ერთგვარი სიჭარბე შეიქმნა, რამაც ნაწილის ერთი ნაწილის აღმოსავლეთ ევროპაში გადასახლებაც კი გამოიწვია[142]. რა თქმა უნდა, გაზრდილი მოსახლეობა იძულებული იყო ახალი სახის მეურნეობისათვის ეარგისი მიწების ათვისებისათვის ეზრუნა. იწყება ტომების სეგმენტაციის საკმაოდ ინტენსიური პროცესი. იქმნება მონათესავე ტომებისაგან შემდგარი მოჩრდილი ეთნიკური ჯგუფები, რისი ანარეკლიც უნდა იყოს მეტნაკლებად ერთგვაროვანი დიდი არქეოლოგიური კულტურების არსებობა. მაგრამ დიდ ტერიტორიაზე მათი განფენა თანდათანობით მათ დიშორებას იწვევდა. ეს ჩვენში განსაკუთრებით შესამჩნევი ხდება ნეოლითის გვიანდელ საფეხურზე. ამ დროისათვის დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის ერთგვაროვანი ხასიათის მიუხედავად უკვე შეინიშნება, პალეოლითთან შედარებით, უფრო ძლიერი, თვისებური ლოკალური ვარიანტები, რაც შესაძლოა აქ მოსახლე ტომებში მომხდარ ერთგვარ ეთნიკურ ცვლილებასაც ასახავს. საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მთელ კავკასიაში ნეოლითური კულტურის მატარებელი ტომების კიდევ უფრო ფართოდ განფენა საერთო

---

141 В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

142 В. Н. Даниленко, Неолит Украины, стр. 18.

თიდან ამიერკავკასიაში მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომების გადმოადგილება მოხდა, რომლებიც დასავლეთ ამიერკავკასიაში ადგილობრივ ტომებს შეერწყნენ, აღმოსავლეთით კი მათ მთლიანად შთანთქეს ადგილობრივი მოსახლეობა[140]. მაგრამ არაებული მასალები, ვფიქრობთ, ამგვარი დასკვნების გამოტანის საშუ-

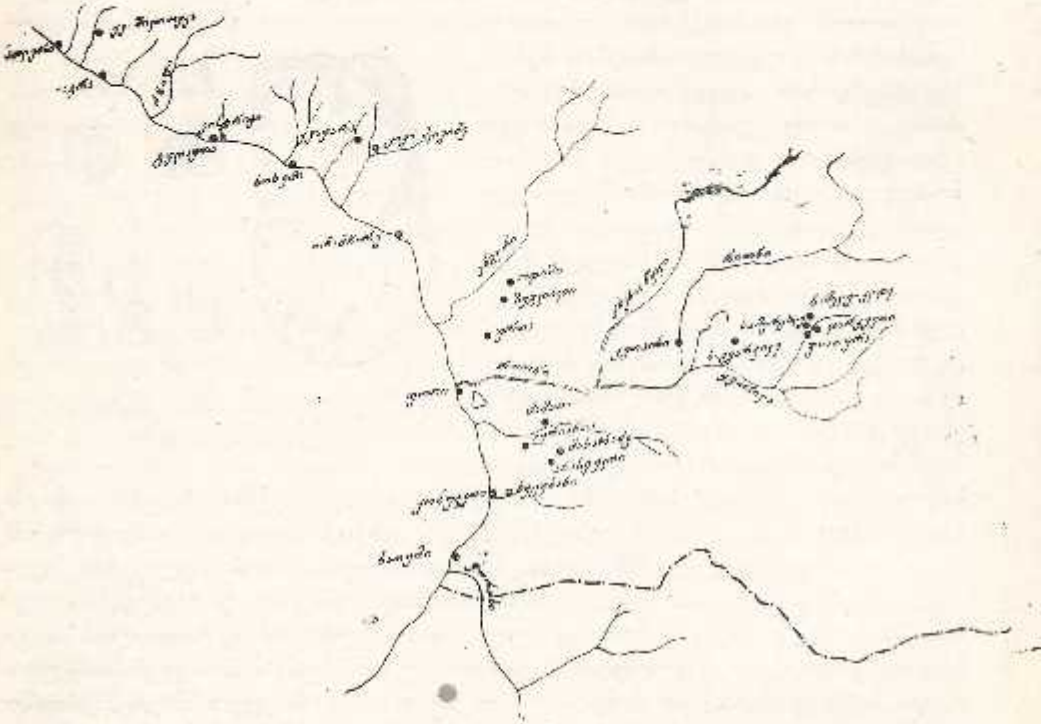

ნახ. 2. ნეოლითური ხანის ძეგლები დას. საქართველოში.

ალებას არ უნდა იძლეოდეს. დასავლეთით, სადაც განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები იყო, როგორც ჩანს, საზოგადოება „ნეოლითური" საფეხურზე, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ, უფრო დიდხანს შემორჩა. აღმოსავლეთით საზოგადოების განვითარების პროცესი სხვაგვარად მიმდინარეობდა. არ არის გამორიცხული, როგორც აღვნიშნავდით, სამხრეთიდან გარკვეული ტომების გადაადგილებაც მოხდა, მაგრამ მათ გამოჩენას რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ მოჰყოლია. ყოველ შემთხვევაში შომუთეფე-შულაveris კულტურაში რაიმე მნიშვნელოვანი გარდატეხები არ შეიმჩნევა და იგი საგრძნობლად განსხვავდება წინა ხანის თანადროული კულტურებისაგან.

---

140 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

კავკასიური ერთობის დაშლის საფუძველს ქმნიდა ჯერ კიდევ ზედა პალეოლითის პოლისათვის დაწყებული ეს პროცესი გვიანპალეოლითისათვის ღრმად საყმოდ შესანიშნავი ხდება. ამას ეთნოლოგიური, ენობრივი მხრივ, ხელს უწყობდა აგრეთვე კავკასიაში არსებული ბუნებრივი პირობებიც: ღრმა ხეობები, მთის მასივები და სხვა აფერხებდა ურთიერთობას კონტაქტს. კავკასიაში ნოსიხლე ტომები სულ უფრო და უფრო შორდებიან ერთმანეთს. ამ პროცესს არ შეიძლება გარკვეული გავლენა არ მოეხდინა ენაზე. სუსტი კონტაქტების პირობებში ჯერ კიდევ შედარებით ერთიანი ტომებში საერთო კავკასიური ენის საფუძველზე იქმნებოდა, ალბათ, სხვადასხვა დიალექტური ჯგუფები, რომლებიც შემდეგში კიდევ უფრო შორდებიან ერთმანეთს. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ პირველყოფილი თემური წყობილებისათვის დამახასიათებელია ტომებისა და სატომო ენების დიფერენცირების პროცესი [143]. ეს პროცესი საკმაოდ რთული და ხანგრძლივი იყო. ახლა ძნელია თქმა იმისა, თუ სად და როგორ ყალიბდებოდნენ კავკასიური ენების ცალკეული ჯგუფები. ეჭვარამ, საფიქრებელია, რომ ნეოლითის ხანაში აქ ნოსხლე ტომების გარკვეული ნაწილი იქით გარემოში მოექცნენ, სადაც ნეოლითური ეპოქის ახალი ტიპის განვითარებისათვის უფრო კარგი პირობები იყო. ამან უეჭველად ხელი შეუწყო მოსახლეობის რიცხვის ზრდას, რამაც თავის მხრივ ახალ-ახალი ტომების წარმოქმნა გამოიწვია. ეს ტომები სულ უფრო და უფრო დიდ ტერიტორიაზე იფანტებოდნენ. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ ერთ-ერთი ძირითადი ოჯახი იყო, საიდანაც ტომების გადაადგილება ხდებოდა. არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ აქ ყალიბდებოდა ძირითადად შინაარე კავკასიური ენობრივი ერთობა, რომლის ჩასახვა მთრედ ეპოქაში. პალეოლითის პოლისა და ნეოლითის აღრეულ ხანაშია საეჭვოუდებელი [144]. მაგრამ უკვე ნეოლითის ეტაპზე გვიანდელ პერიოდზე პოლისტური ეკონომიკა და კულტურული ერთობის გაფართოება პროცესს და თანდათანობით სანი ძირითადი ჯგუფის ჩამოყალიბების პირობები იქმნება: დასავლეთ-კავკასიური, აღმოსავლეთ-კავკასიური. ნეოლითური რევოლუციის დასასრულისათვის V ათასწლეულში, ეს ერთობა ძირითადად უკვე დაშლილი უნდა იყოს.

ეჭვარასწინელ ხანებში ამიერკავკასიაში გამოვლენილი იყო V—IV ათასწლეულების აღრეწინათმოქმედი ტომების ადგილობრივი კულტურა, რომელშიაც ასახული უნდა იყოს ნეოლითური რევოლუციის ხანგრძლივი პროცესის ბოლო ეტაპი და მისი შედეგები. ეს კულტურა ამჟამად გამოვლენილია ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. ერთი ჯგუფი აღრეული ხაშთახლარებისა აღმოჩენილია ქვემო ქართლში, ნდ. მტკვრის დინების შუა წელზე, მისი მარჯვე-

---

143 Б. В. Горнунг, В. Л. Левин, В. Н. Сидоров, Образование и развитие языковых семей, ВЯ, I, Москва, 1952, стр. 48.

144 Г. А. Климов, Кавказские языки. Москва, 1965, стр. 76.

ნა შენაკადების — ხრამის, დებედას და აქსტაფის აუზებში, მარნეულის, ბოლნისისა და საქართველოს მთისაზღვრე ყაზახის (აზერბაიჯანი) რაიონებში. ცნობილია ეს კულტურა არარატის ნაყოფიერ ველზე, აგრეთვე ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში. ამ ძველ ნასოფლარ ადგილებზე დღეს ხელოვნური ბორცვებია წარმოქმნილი. ორი ამგვარი ძეგლი გათხარა პულავერია მიდამოებში [143], სოფლები შედგებოდა ალიზისაგან ნაგები მრგვალი შენობებისაგან (სურ. 23, 24). ნივთიერი მასალა ძირითადად წარმოდგენილია ობსიდია-

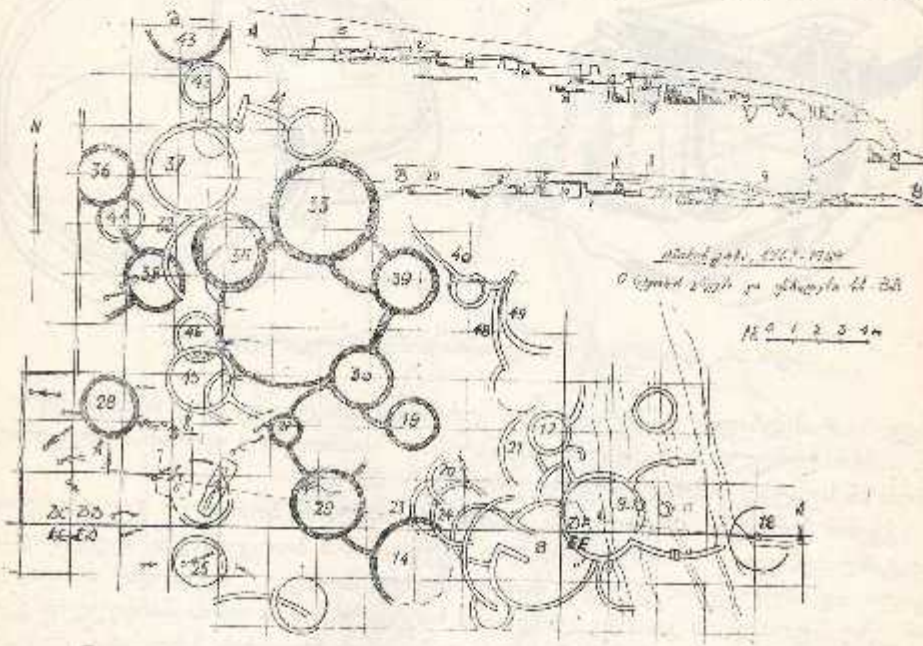

სურ. 23. ხრამის კორა ველგეგმა).

ნისა და გახვეილ-გაპრიალებული იარაღით, ძვლისა და რქის ნაწარმით და თიხის ჭურჭლით. უმთავრესად გვხვდება მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღი — ნამგლის ნასართები, ძვლისა და რქის თოხები, ჩალსაფქვავები, დანები, სახვრეტები და სხვ. (სურ. 25, 26). თიხის ჭურჭელი ტექნიკურად და ფორმითაც ჯერ კიდევ შედარებით პრიმიტიულია. იგი არქაულ იერს ატარებს, ბე-

[143] ა. ფ ე ი ქ რ ა მ ი ძ ე, ალ. ფ ე ი ქ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. მოხსენებანი, 3, თბილისი, 1967, გვ. 292; О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Результаты работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции, საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშები, თბილისი, 1965, გვ. 19.

ლითაა ნაძერწი, ტლანქად. ჭურჭლის ფორმები არ არის მრავალფეროვანი. ძირითადად გვხვდება შოშხრილი ჭილები, მკვეთრად განისაზღვრული ფეხით. ხშირად ამგვარ ჭურჭელს პირთან ერთ ან ორშეკრიულად განლაგებული მკვეთრად გამოსაძახელი წვეტიანი კოპები ამკობს. ამ ნამოსახლარების ზედა ფენებში უკვე

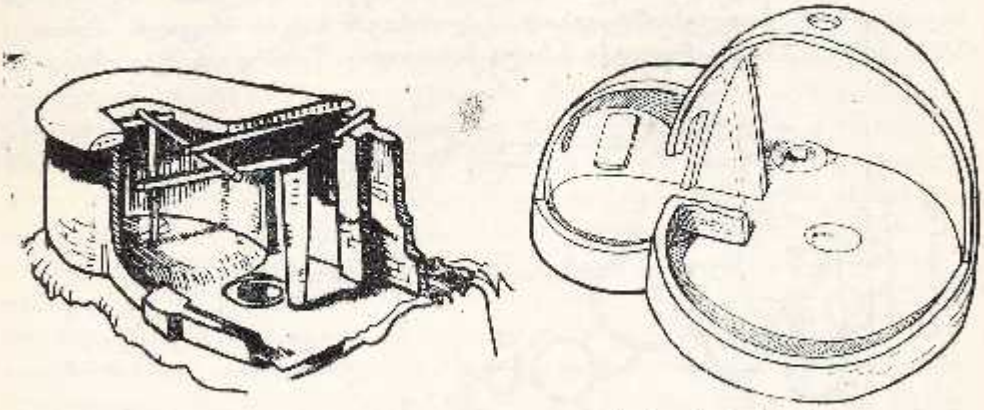

ურ. 24: შენობა № 8, 9, 10 ციხის გორიდან (რეკონსტრუქცია).

გვხვდება რამდენადმე განსხვავებული კერამიკა. იგი ღია მოვარდისფრო ფერისაა, გაბრიალებული ზედაპირით, უპირატესად კასრისებრი ფორმის, ბრტყელი ძირით ან სუსტად გამოსატული ფუსლით (სურ. 27, 28).

ქვემო ქართლში, მარნეულის ვაკეზე ნასოფლარი ბორცვები ჯგუფ-ჯგუფადაა გაშლილი. თითოეული ასეთი ჯგუფი 3—5 ბორცვისაგან შედგებოდა. მაგალითად, შულავერის ჯგუფში ოთხი ამგვარი ბორცვი შედიოდა. ძირითად ბორცვზე შულავერის გორაზე ცხოვრება ჩანახული უნდა იყოს მარნეულის ველის პირველი ათეისების ხანაში. შემდეგში მოსახლეობის ზრდასთან დაკავშირებით ეს სოფლები ნამატს ვეღარ იტანენ და ამიტომ მოსახლეობის ნაწილი იძულებულია ახალ ადგილზე გადავიდეს. ძველი სოფლის ბაზისობაზე ჩნდება ახალი სოფლები. ქვემო ქართლში ამ ადრეულ ხანაში ამგვარი სეგმენტაცია რამდენჯერმე უნდა მომხდარიყო.

ამავე ტიპის ბორცვები აღმოჩენილია აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, ყაზახის რაიონში, როშელიც გარდაბნისა და მარნეულის ველების უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს. სადღეისოდ აქ რამდენიმე ბორცვია შესწავლილი და არც სოფლის ტიპი და არც მასალა თითქმის არ განსხვავდება ქვემო ქართლის ნამოსახლარებისაგან. როგორც ჩანს, ან მხარეს იმავე კულტურის მატარებელი ტომები იოვისებენ.

აზერბაიჯანში უფრო სამხრეთით ადრესამიწათმოქმედო კულტურა გამოვლენილი იყო მილისა და ყარაბახის ველზე და ნახიჩევანის მხარეში. განსაკუთრე-

ვით აღსანიშნავია ნახიჩევანის მახლობლად გათხრილი მრავალფენიანი ბორცვი ქიულ-თეფე (სურ. 29). ამ ბორცვის ძირა ფენაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ქვისა და ძვლის იარაღები, უპირატესად მიწათმოქმედებასთან დაკავშირე-

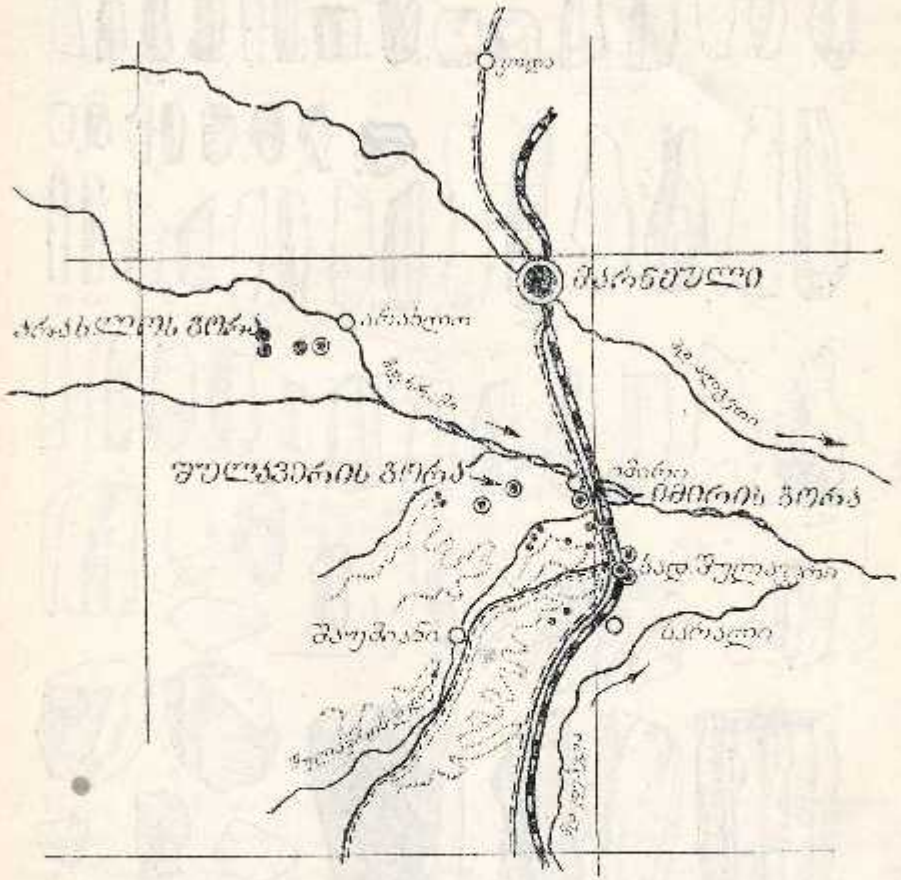

რუკა 3. ქვემო შელავერის ნასოფლარების ჯგუფი.

ბული. თიხის ჭურჭელი ტლანქია, ბზენარევი, უპირატესად მოწითალო ზედაპირით. გვხვდება მოხატული ჭურჭელი, რომელთაგან ერთი ჯგუფი ადგილობრივი უნდა იყოს, მეორე კი შემოტანილი. ქიულ-თეფე I ფენაში ლითონის ნივთი აღმოჩნდა [146]. ეს კულტურა სამხრეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული. ამ პერიოდის ნამოსახლარები ცნობი-

[146] О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани в 1955 г., МИА, 67, М.—Л., 1959, стр. 445.

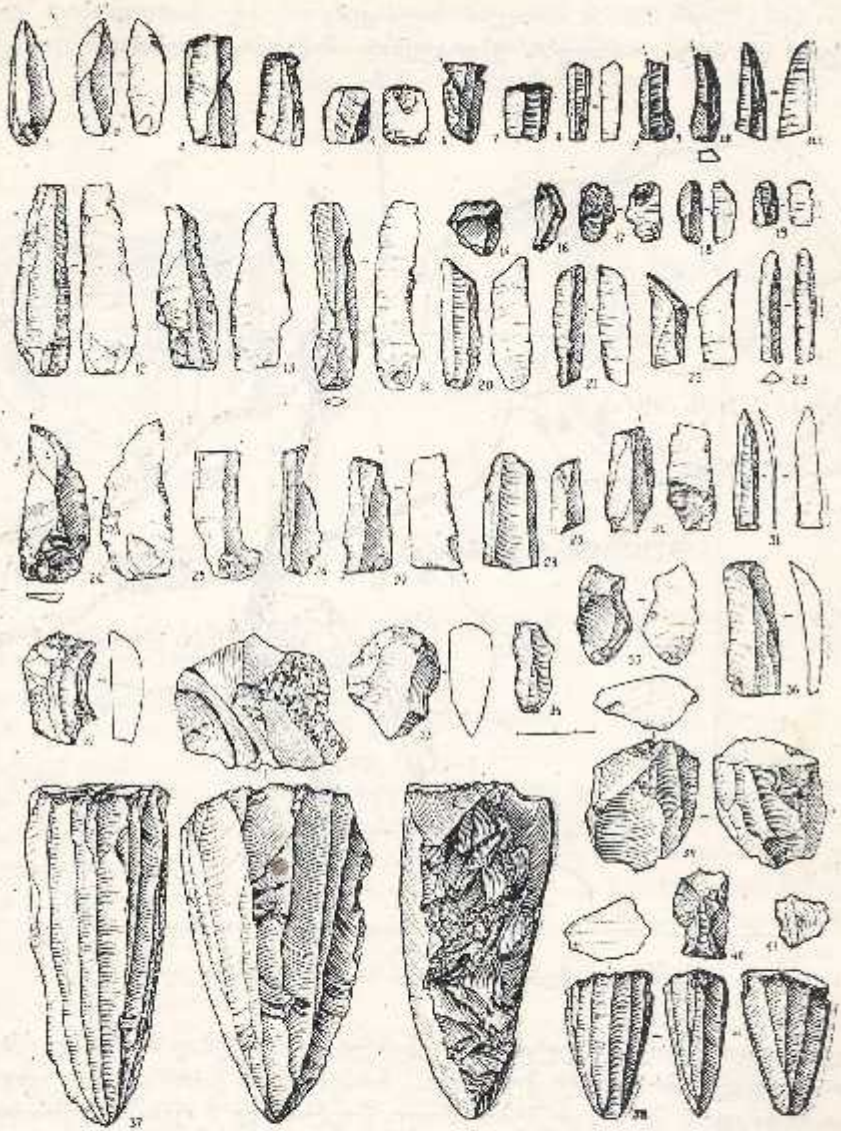

სურ. 23. ობსიდიანისა და ქვის ანაბეჭდი შეღვეფრის გორიდან.

ლია შილისა და ყარაბახის ველებზე[147]. უკანასკნელ დროს ამ პერიოდის კულტურა აღმოჩნდა მუღანში[148].

აღრესამიწათმოქმედო კულტურა გამოვლენილია, აგრეთვე, არარატის ველზე, ეჩმიაძინის მახლობლად რ. თოროსიანმა აღმოაჩინა ბორცვი ხათუნარხი, სადაც შულაველრის მსგავსი მაჭალები იყო ნაპოვნი: ძვლითივე ობსიდიანის ნუკლეუსები და იარაღი, ტიპიური კერამიკა კოპებით შემკული და სხვ. აღსა-

რუკა 4. აღრესაწათმოქმედო ნამოფლარები ამიერკავკასიაში.

ნიშანავია ეჩმიაძინის მახლობლად აღმოჩენილი მეორე ძეგლი, თბილეთის ნამოსახლარი[149], რომელიც რამდენიმე უფრო გვიანი ეხება იყოს და ჯერ ერთგვაროვნად განსხვავებული ხაიათის მასალას იძლევა. ამ კულტურის კვალი აღმოჩენილია, აგრეთვე, დაღესტანში. აქ ნაღალმთიან ზოლში სოფ. გინჩის მახლობ-

---

147 А. А. Иессен, Из истории прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, М.-Л., 1965, стр. 13.

148 И. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов, Энеолитические памятники на Мугане. Известия Академии наук Аз. ССР. Серия истории, философии и права, № 2, Баку, 1967, стр. 88.

149 А. А. Мартиросян, Р. М. Торосян, К интерпретации энеолитической культуры в Армении. Известия общественных наук АН Арм. ССР, № 3, Ереван, 1967, стр. 5; Р. М. Торосян, Раскопки поселения Техута в 1965 г. Историко-филологический журнал, 1, Ереван, 1968.

ლად ნაპოვნია ნაშოსახლარი, რომლის ქვედა ფენა საკმაოდ ახლო დგას ჭიულთეფე I-თან [150].

ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აღრეანწათმოქმედი ტომების კულტურის ჩამოყალიბების ხანა შეიძლება V ათასწლეულის შუა ხანებით განისაზღვროს. მისი დასასრული კი IV ათასწლეულის შუაზე უნდა მოდრო-

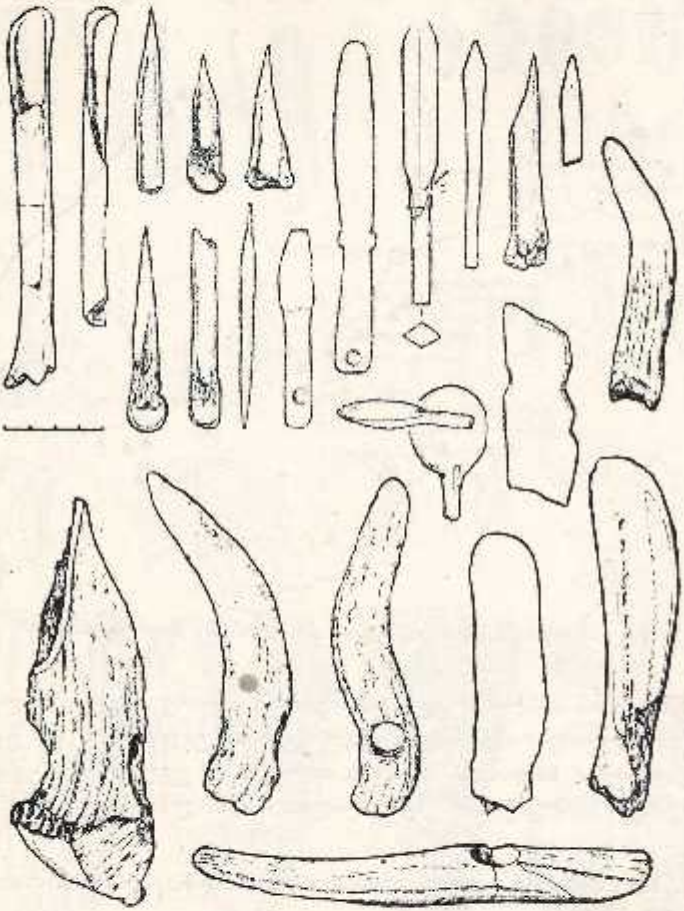

სურ. 26. ძვლისა და რქის იარაღები იმერის გორიდან.

დეს. მართალია, ჯერჯერობით აქ წინარე კულტურა აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ ითქოს იაე ჩანს, რომ იგი შესაძლოა აღმოცენდა დასავლეთ ამიერკავკა-

150 История Дагестана, I, Москва, 1967, стр. 34.

სიის ნეოლითთან ახლო მდგომი კულტურია საფუძველზე. ამ ნეოლითთან ნახულობს გარკვეულ სიახლოვეს ქვემო ქართლში და ყარაბაღ-ნახიჩევანში გავრცელებული ადრეული კულტურა[151].

ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში გავრცელებულ ადრესამიწათმოქმედო ტომების კულტურაში ორი ლოკალური რაიონი ყლინდება, რომელსაც ადგილობრივი საერთო ფესვები უნდა ჰქონოდა. ერთი მათგანი

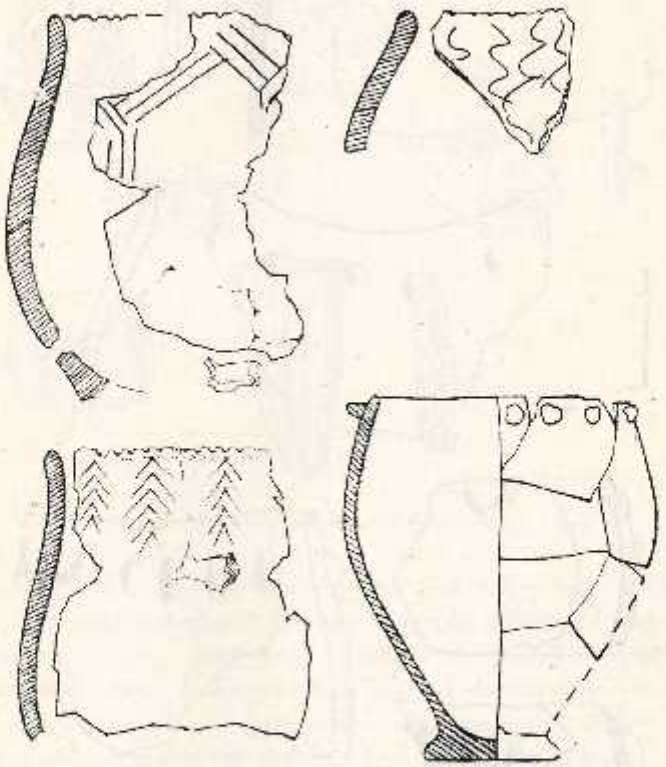

სურ. 27. თიხის ჰერბელი შულავერის გორიდან.

მოიცავდა ქვემო ქართლს, მის მიმდგომ მხარეებს (შულავერი-შომუთეფეს ვარიანტი), მეორე კი ყარაბაღ-ნახიჩევანის ოლქს, არარატის ველს და დაღესტანშიც გადადის. ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ზოლში ჩამოყალიბებული ეს ადრეული კულტურა, რამდენადმე უფრო გვიანი უნდა იყოს შომუთეფე-შულავერის კულტურასთან შედარებით. იგი წინა აზიის ადრეული კულტურების

[151] Л. Л. Небиридзе, Неолит Западного Закавказья, стр. 15.

გარკვეულ გავლენას განიცდის და თანდათანობით თავისებურ ელფერს იღებს (ბზენარევი თიხის გამოყენება, წინააზიური ტიპის მოხატული კერამიკის გავრცელება და სხვ.). ამიერკავკასიის უფრო ჩრდილო ნაწილში ძველაღმოსავლური კულტურის გავლენა ნაკლებად შესამჩნევია.

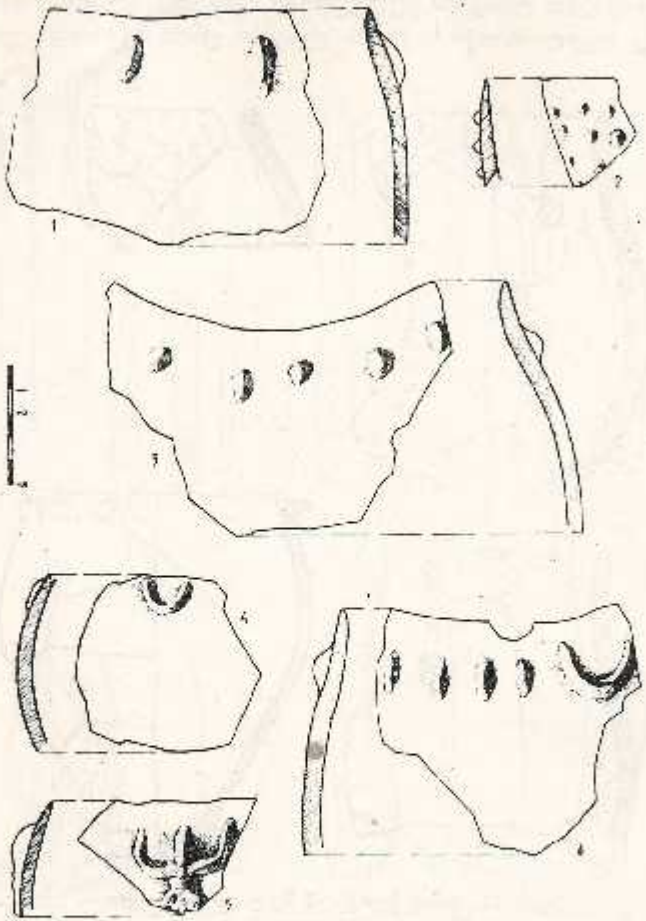

სურ. 28. თიხის ჭერქელი ჭურჭლის ფორმები

დასავლეთ ამიერკავკასიაში და კერძოდ დასავლეთ საქართველოში ამ დროისათვის ეროვნულად გახასიათებული კულტურა გვხვდება, რომელიც ადგილობრივი ხეობლითის საფუძველზეა აღმოცენებული და ჯერ კიდევ ბევრი საერთო აქვს ნასთან. მართალია, სადღეისოდ ამ რიგის ძეგლები გამოვლენილია აქ როგორც ზღვისპირა ზოლში, ისე უფრო შიდა რაიონებშიც და მათი ქრონო-

ლოგიური თანამიმდევრობის ცდებიც არსებობს[152], მაგრამ, ვაინც უნდა აღინიშნოს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ეს აღრეული კულტურა ჯერ კიდევ სუსტადაა შესწავლილი. ამიტომ ამ კულტურის შეახებ ჯერჯერობით შეტად ზოგადად თუ ითქმის რაიმე. მიუხედავად თავისი არქაული იერისა მიწათმოქმედი ტომების ეს კულტურა უფრო პროგრესული ნიშნებით ხასიათდება და მისი განვითარება თავისებური გზით მიმდინარეობდა.

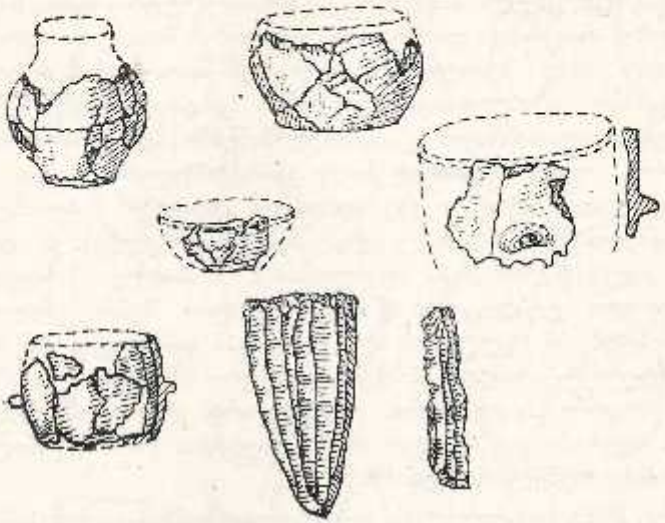

სურ. 29. თიხის ჭურჭელი ნახიჩევანის ქიულ-თეფე I-დან.

ზღვისპირა ზოლში, აფხაზეთში ადრეული ნამოსახლარები აღმოჩენილია მაშვარასთან და მთა გუახდიხეზე[153]. მსგავსი ძეგლები გვხვდება სოჭი-ადლერის უბნებში (მდერეთის ყურე, მოლდოვკა, ბშტერის გამოქვაბული)[154]. ისევე როგორც ნეოლითის დროს, შიმდევნო ხანაშიც აქ ძირითადად ერთიანი სამიწათმოქმედო კულტურა იყო გავრცელებული. ამ დროის ნამოსახლარები ცხობილია, ეგრეთვე, რიონ-ყვირილის ეუზში. ქუთაისის მახლობლად თეთრამინაზე უკვე კარგა ხნის წინათ აღმოჩნდა ადრეული ნამოსახლარი, რომელიც ბო-

---

[152] Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, Некоторые итоги полевых работ 1964 г. Урбнисской и Коврильской археологических экспедиций, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXV-B, თბილისი, 1968, გვ. 10; В. В. Бжания, Древнейшая культура Абхазии. Автореферат, Москва, 1966, стр. 6.

[153] იქვე, გვ. 7.

[154] А. А. Формозов, Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа, стр. 126.

ლი დრომდე მიჩნეული იყო წმინდა ნეოლითურ ძეგლად [155]. თერჯოლის რაიონში, საგვარჯილეს გამოქვაბულში აღმოჩნდა ამ ადრეული კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალები. ამ მასალებსაც, რომლებიც ძალიან ახლოს დგას თეორანიწყასთან, ბოლო დრომდე ნეოლითს მიაკუთვნებდნენ [156]. მაგრამ ვფიქრობთ, ჩანს ის მოსაზრება, რომ როგორც თეორანიწყაზე, ისე საგვარჯილეში ადრე ნეოლითად მიჩნეული მასალები უფრო ცოგვიანო ხანას ეკუთვნოდეს [157]. აქ გავრცელებული სამეწარმოქმედო კულტურა, ჩანს, საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე არსებობდა და როგორც ფიქრობენ შეიძლება ადრეული ფენები მართლაც ჯერ კიდევ ნეოლითური პასიათისა იყო, ნაგრამ ძირითადი მასალა უფრო მოგვიანო, ენეოლით-ადრებრინჯაოს პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს [158]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია უკანასკნელ ხანებში მდ. ყვირილის ზემო წელზე, ჭიათურის რაიონში გამოვლენილი გამოქვაბულები, სადაც ქვევი ქვის ხანის, პალეოლითის ფენის თავზე აღმოჩნდა ადრეული ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელი მასალა (სამელე კლდე, სანერკლე კლდე). ეს ადრეული კულტურა ჯერ კიდევ ახლოს დგას ადგილობრივ, დასავლურ-ქართულ ნეოლითთან. ნეოლითური ტრადიციები აქ ისე ძლიერადაა შემორჩენილი, რომ ზართლაც ძნელი ხდება ამ კულტურის ნეოლითისაგან გამოყოფა. არა მარტო ამ ადრეულ კულტურაში, არამედ რამდენადმე უფრო მოგვიანო ხანებშიაც კი ისეთ ძეგლებზე, როგორიცაა ოჩამჩირის ხამოსახლარი, კოლხეთის დაბლობის ადრეული ნამოსახლარები და სხვ. ჯერ ისევ ძლიერადაა წარმოდგენილი ნეოლითისათვის დამახასიათებელი ნიშნები [159].

როგორც ჩანს, საქართველოს აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებში რამდენიმე განსხვავებული ბუნებრივი პირობების გამო მიწათმოქმედი სახოგადოების განვითარების ტემპები ერთგვარი არ იყო. მიწათმოქმედებისათვის მეტად ხელსაყრელი გარემო, ცხვი მცენარეული საფარი და საერთოდ ცხოვრებისათვის შედარებით ადვილი პირობები დასავლეთ საქართველოში შესაძლოა იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ამ მოსახლე ტომებში ნეოლითური ტრადიციები უფრო მყარად დარჩა, შედარებით დიდხანს შემორჩა და ამიტომაც სახოგადოების განვითარების პროცესი რამდენიმე ხნით ადრე იყო.

დასავლეთ საქართველოს და საერთოდ დასავლეთ ამიერკავკასიის ამ ად-

---

155 ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბილისი, 1972, გვ. 84.

156 ნ. გოგაძე, მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე", საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 14, № 9, თბილისი, 1953, გვ. 56.

157 დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნებიერიძე, საქართველოს ზოგიერთი „ნეოლითური" ძეგლის დათარიღებისათვის, მაცნე, 4, თბილისი, 1971, გვ. 76.

158 იქვე, გვ. 83; А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 134

159 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тбилиси, 1950, стр. 268.

რეული კულტურის ერთგვაროვანი ხასიათის მიუხედავად მაინც მაში შესამჩნევი ზდება გარკვეული თავისებურებანი. ამ მხრივ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ყვირილის ხეობის გამოქვაბულებში — სამელე კლდეში (სურ. 30), სამერცხლე კლდეში (სურ. 31) და სულ ბოლო დროს დარკვეთის ეხში აღმოჩენილი მასალები [160]. სამელე კლდია ქვედა 111 ჰორიზონტი ნეოლითური

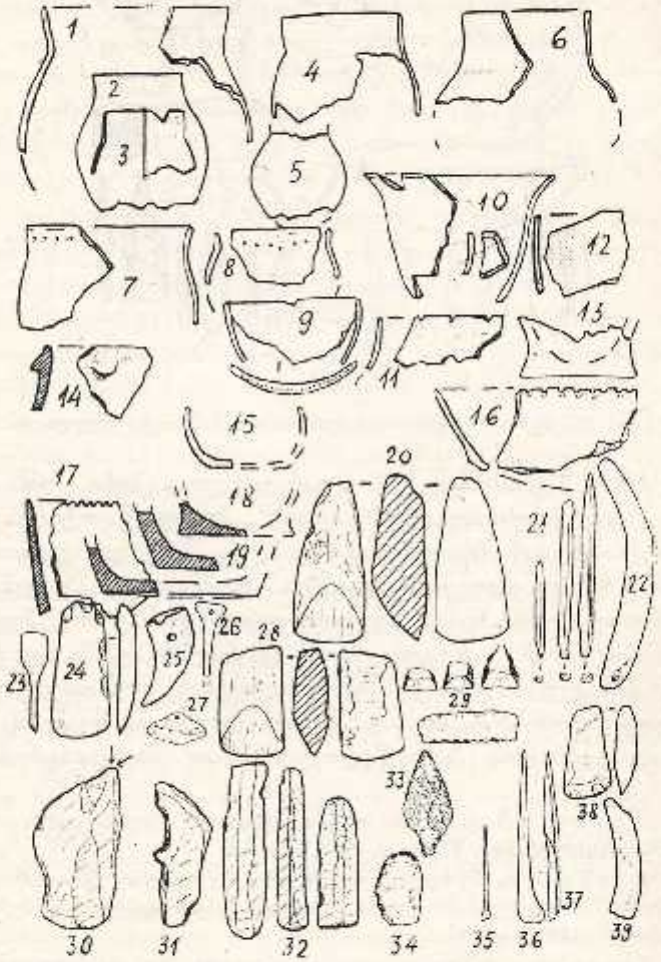

სურ. 30. ოთხის ჭურჭელი და ქვის იარაღები სამელე კლდიდან

160 Л. Д. Небиеридзе, Дарквети́ский многослойный навес. Археологические открытия 1971 г., Москва, 1972, стр. 459.

ხანისა უნდა იყოს[161]. ზედა ფენის მასალაში კვლ ისევ ძლიერად იგრძნობა ნეოლითური ტრადიცია, თუნდაც ამავე დროს აქ უფრო მოგვიანო ხანის საკრძმიც შეიძნევა[162]. იგი ბევრ საერთოს პოულობს საგვარჯილესა და თეთრა-

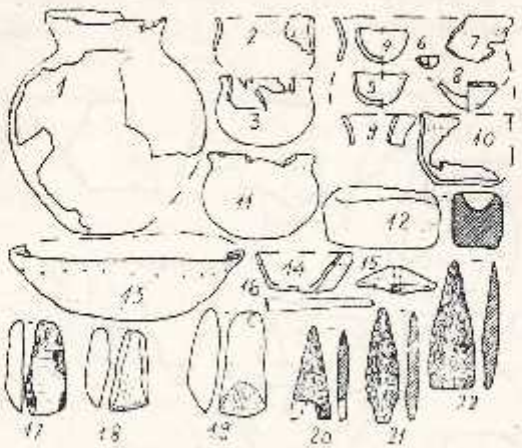

სურ. 31. თბილისის მიდამოები და ქვის იარაღები საქრცხლე კლდიდან.

ბორჯომის მასალებთან, მაგრამ ამავე დროს გარკვეული კავშირი ჩანს აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეულ ნამოსახლარებთან[163]. მეტად საინტერესო მასალები აღმოჩნდა სულ ახლახან ჭითიტრის მახლობლად სოფ. დარკვეთთან მდებარე კლდეებიდან ეზო. ორი მრავალფენიანი ძეგლია, რომელთაგან IV. ფენა ნეოლითური ხანისა ღრმა იყოს. ნაწ ზემოთ მდებარე ფენა ბევრ საერთოს პოულობს სამეცნიერო კლდის მასალასთან[164], როგორც ჩანს, ყვირილის აუზში მოსახლე ტომები ამ პერიოდში გარკვეულ ურთიერთობას ამყარებენ აღმოსავლეთ საქართველოს მონაცემებთან, ძველ და ქვემო ქართლთან. როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, ნეო. ყვირილის ზეით წელი ერთ-ერთი მხარეთაგანია, რომელიც

---

161 Г. И. Джапаридзе, К истории раннеземледельческой культуры Западного Закавказья. Автореферат. Тбилиси, 1971, стр. 12.

162 გ. ჯაფარიძე, ნეოლით-ენეოლითური კულტურების ურთიერთობა საქართველოს ტერიტორიაზე ნამოვლებული ნასახლების მიხედვით. საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკად., ტ. XXIX-B, თბილისი, 1972, გვ. 14.

163 გ. ჯაფარიძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჭითიტრის რაიონის სოფ. ქვემო ზოდში, გამოვლენილ ნამელი კლდეში 1966 წ. ნატარებული ბეჭდების შედეგები. საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის ძეგლების დაცვის ცენტრალური საბჭოს ინფორმაციული ბიულეტენი, თბილისი, 1969, გვ. 18.

164 ლ. ხახუტაიშვილი, დარკვეთის ნეოლითურ კლდეში ჩატარებული მეცნიერების შედეგები. საქართველოს არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წ., თბილისი, 1973, გვ. 28.

უკვე ძველი ქვის ხანიდან მოკიდებული კარგადაა ათვისებული ადამიანის მიერ. შემდეგში, როდესაც მეურნეობის ახალი ფორმები შემოდის, რაც თავის მხრივ მოსახლეობის რიცხვის ზრდას უწყობდა ხელს, ეს ჩრდილო შექმნილ ნაბიჯს ძნელად აიტანდა იმის გამო, რომ ტერიტორია აქ მაინც ერთგვარად შეზღუდული იყო. ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ადრემეზღვამოქმედი საზოგადოების განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, მოსახლეობის მომატებასთან ერთად, ახალი მიწების ათვისების საჭიროება შეიქმნა. შესაძლოა ამ მიზეზით აქ მოსახლე ტომების ერთი ნაწილის აღმოსავლეთ საქართველოს მომიჯნავე ტერიტორიაზე გადასვლა ხდება. როგორც ჩანს, ამ პერიოდიდან მოკიდებული ყვირილის ზემო წელზე მოსახლე ტომები თანდათანობით სულ უფრო და უფრო უკავშირდებიან აღმოსავლეთ საქართველოს და, როგორც ცნობილია, III ათასწლეულში აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთ-ერთი მოწინავე კერა არსებობდა [165].

თეთრაწყა და საგვარჯილე სამელე კლდეზე რამდენადმე გვიანი უნდა იყოს, მაგრამ ამავე კულტურის სფეროში ექცევიან [166]. ეს ადრეული კულტურა დასავლეთ საქართველოში საკმაოდ დიდხანს არსებობდა, იგი აქ შემდეგშიაც თითქმის მთელი III ათასწლეულის ძანძილზე განაგრძობს არსებობას. დასავლურ-ქართული ნეოლითის საფუძველზე აღმოცენებული ჩანს აგრეთვე ხვიხიბარა ზოლში, აფხაზეთსა და სოფი-ადლერის მხარეში აღმოჩენილი კულტურა. აქაც ნეოლითური ტრადიცია საკმაოდ დიდხანს გაჰყვება ამ კულტურას აქ IV ათასწლეულში და III ათასწლეულის დასაწყის ხანებიდან ერლა ეარსებნა (მაჭარისა და გუახდიხუს ნამოსახლარებზე და სხვ.) [167]. შემდეგ აქ განაგრძობს არსებობას მთელ III ათასწლეულის მანძილზე ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა, რომელსაც ჯერ კიდევ წინამორბედ კულტურასთან აქვს ბევრი საერთო (ოჩამჩირისა და გუმისთას ნამოსახლარები [168], ეროხინოვის გამოქვაბული და სხვ.). როგორც ჩანს, ამ დროს, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე ჩაბოყალიბებულია მაღალგანვითარებული მეწარმოქმედი ტომების ე. წ. მტკვარ-არაქსის კულტურა, საქართველოს დასავლეთ ნაწილში და საერთოდ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში არსებობას განაგრძობს ნეოლითურ ტრადიციებზე დაფუძნებული სამეწარმოქმედო კულტურა. კავკასიის ეს მხარე თავისი განვითარებით თითქოს ერთგვარად ჩამორჩებოდა ამიერკავკასიის სხვა ოლქებს [169]. ეს კულტურა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ყუბანისპირეთში მაიკოპის კულტურას უკავშირდება. მაიკოპის კულტურის ადრეული ნამოსახლარები (მეშოკო, ეროხი-

---

165 ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნოისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1961, გვ. 189.

166 Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

167 В. В. Бжания, Древнейшая культура Абхазии, стр. 10.

168 იქვე, стр. 7.

169 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореферат, стр. 35.

ცოვის გამოქვაბული და სხვ.) ბევრ საერთოს პოულობენ დასავლეთ საქართველოს მასალებთან. ამასთან დაკავშირებით გამოითქვა კიდეც მოსაზრება, რომ მაიკოპის კულტურის ფორმირება უფრო სამხრეთით ხდებოდა[170]. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ III ათასწლეულის პირველ ნახევარში, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების დასავლეთ საქართველოში გადმოსვლამ, აქ მოსახლე ტომების ერთი ნაწილის უფრო ჩრდილოეთით, ჯუბანისპირეთში გადახიზვლება გამოიწვია, რომლებმაც იქ ამავე ათასწლეულის შუა ხანებისათვის გარკვეული წვლილი შეიტანეს მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბებაში ციქმეში.

ჩრდილო კავკასიის უფრო ცენტრალურ ადგილში, ყაბარდო-ბალყარეთში გავრცელებული ამ დროის კულტურა გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრეულ ძეგლებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით ალანიშნავია ნალჩიკს მახლობლად აგებულ ვამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკული მასალა[171], რომელიც უახლოვდება მაჭარის ნამოსახლარზე, ვართისუბნის გამოქვაბულში და სხვ. მოპოვებულ თიხის ჭურჭელს[172]. მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ აგუბეკოვის ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალები, მიუხედავად გარკვეული მსგავსებისა, მაინც უფრო მეტ თავისებურებას ამჟღავნებს. ეს გასაკუთრებით ითქმის ნალჩიკის სამაროვნის შესახებ, რომელიც აგუბეკოვის ნამოსახლარზე რამდენადმე უფრო გვიანი უნდა იყოს[173]. როგორც ჩანს, ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში გავრცელებული კულტურა აქ ესვა ერთგვარად განსხვავებულ ადგილს ღებელობს.

სულ სხვა სერათი ჩანს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში. მართალია, ამ ხანის ძეგლები აქ ჯერჯერობით სუსტადაა გამოვლენილი, მაგრამ არსებული მასალებით ძნე ჩანს, რომ ეს ტხრე ამ ადრეულ პერიოდში მჭიდროდაა დაკავშირებული ამიერკავკასიასთან. აღსანიშნავია მთიან დაღესტანში შესწავლილი გინჩის ნამოსახლარი. აქ აღმოჩენილი მასალა მსგავსებას იჩენს ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურასთან, კავშირი ჩანს, აგრეთვე, წინა აზიასთან[174].

ამრიგად, ნეოლითური რევოლუციის პროცესი ამიერკავკასიაში საკმაოდ ხანგრძლივი იყო. იგი, ჩანს, აქ რამდენიმე ათას წელს გაგრძელდა და მისი და-

---

170 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 150.

171 А. П. Круглов, Б. Б. Пиотровский, Г. В. Подгаецкий, Могильник в городе Нальчике, МИА, 3, 1941, стр. 65.

172 В. В. Бжания, Мачарское поселение эпохи энеолита и бронзы в Абхазии, СА, I, Москва, 1966, стр. 117; Л. И. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146; История Кабардино-Балкарской АССР, т. I, Москва, 1967, стр. 16.

173 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146.

174 М. Г. Гаджиев, Новые данные о связях Дагестана с Закавказьем и Передней Азией в IV—III тыс. до н. э. Материалы сессии, посвященной итогам археолог. и этнограф. исслед. 1964 г. в СССР. Баку, 1965, стр. 6; История Дагестана, I, Москва, 1967, стр. 34.

სასრული V—IV ათასწლეულებზე ტრდა მოდიოდეს. შესაძლოა ეს პროცესი ყველგან თანაბრად არ მიმდინარეობდა, მაგრამ IV ათასწლეულისათვის ეკონომიკა ახალი ფორმები განვითარებას საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევდა. მთელი კავკასია ამ პერიოდში უკვე კარგად ათვისებული ჩანს, ფართოდდება კონტაქტები წინააზიურ სამყაროსთან, განსაკუთრებით ამიერკავკასიის სამხრეთ ოლქებისა. თანდათანობით ირღვევა ერთიანი ხასიათი კავკასიის ქვის ხანის კულტურისა. ამ პერიოდის ბოლოსათვის გამოჩენას იწყებს ლითონის პირველი ნივთები. ნთავრდება ძირითადად ნეოლითის ხანაში მიმდინარე კავკასიური კულტურული და ენობრივი ერთობის დაშლის პროცესი. კავკასიის სხვადასხვა ოლქებში უკვე ისახება მეტნაკლებად ცალკეული კულტურების თავისებურებანი, რაც თავის მხრივ საერთოკავკასიური ეთნოკულტურული ერთობის დაშლას ანარეკლი უნდა იყოს.

II თავი

მტკვარ-არაქსის კულტურა

ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარი მეტად მნიშვნელოვანი ხანაა ამიერკავკასიის და საერთოდ კავკასიის უძველეს ისტორიაში. ამ პერიოდში კავკასიაში მოსახლე ტომების ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება. ამიერკავკასიის გარკვეულ ოლქებში თანდათანობით ყალიბდება საკმაოდ გავრცელებული, თავისებური სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელიც დღეს ცნობილია მტკვარ-არაქსის კულტურის სახელით. IV—III ათასწლეულების ნიჭნი ამ კულტურის აყვავების დასაწყისია. მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები კავკასიაში დიდ ტერიტორიაზე ვრცელდებიან და მის ფარგლებს გარეთაც საკმაოდ შორს ჩანან. უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთ სავა კავკასიურ კულტურას, არც მანამდე და არც მერე, ისე ფართო გავრცელება არ მიუღია, როგორიც მტკვარ-არაქსის კულტურას. ამ კულტურის მატარებელმა ტომებმა უეთუოდ მეტად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს კავკასიის უძველეს ისტორიაში. მაგრამ, მხოლოდ ამით არ ამოიწურება ამ კულტურისადმი ინტერესი. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელმა ტომებმა, გარკვეული როლი შეასრულეს აგრეთვე წინა აზიაში. ამიტომაცაა, რომ ამ ტომების ეთნიკური ვინაობის საკითხი განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს და ამასთან დაკავშირებით არა ერთი და ორი მოსაზრება გამოითქვა. მიუხედავად იმისა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის შესწავლას, ამ უკანასკნელ ხანებში, მრავალი ნაშრომი მიეძღვნა, ჯერ კიდევ მთლად ხათელი არ არის ამ კულტურის წარმომქმნელობის, მისი პირველი აღგილსამყოფელის, წინამორბედ კულტურასთან ერთიერთობის საკითხები. მართალია, სულ მოლო ხანს გამოვლენილ იქნა მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე, აღრესამიწათმოქმედო კულტურა, რომლის გავრცელების ტერიტორია ძირითადად მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთს იყო. მაგრამ ამან მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმომავლობის საკითხში

სინათლე ვერ შეიტანა. ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის ამ კულტურების ურთიერთობა. ზოგჯერ ჩანს, რომ მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთში ახალი კულტურის მატარებელი ტომების გამოჩენამ, აქ არსებული, წინარე კულტურის ჩაქრობა და ახალი, უფრო მაღალი სამიწათმოქმედო კულტურის გავრცელება გამოიწვია. ამგვარი შთაბეჭდილების ერთ-ერთი მიზეზი ის არის, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა უკვე საკმაოდ გახვითარებული სახით წარმოგვიდგება და თითქოს იგი ეცალად გამოჩნდა საკმაოდ ფართო არეზე[1]. ამიერკავკასიის ზოგიერთ ადრეულ დაახლებებზე, მაგალითად ქვემო ქართლში შომუთეფე-შულავერის კულტურის გავრცელების არეში მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელი სამოსახლოები უპირატესად ახალ ადგილებში წარმოიქმნა. თენეკა ხოკან, ამიერკავკასიის უფრო სამხრეთ რაიონებში, ახალი კულტურის გამოჩენისას, ცხოვრება ისევ ძველი სოფლის ადგილას გაგრძელებულა, რის შედეგადაც ამ ადგილებში მრავალფენიანი ხელოვნური ბორცვები წარმოიქმნა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ამ ძირა ცენაობა ერთმანეთთან ურთიერთობა ჯერ კიდევ მთლად გარკვეული არ არის. ანატომიაც, მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმომავლობის საკითხი ისევ რჩება ერთ-ერთ რთულ, ჯერჯერობით ნაკლებად გარკვეულ პრობლემად კავკასიის და საერთოდ წინა აზიის არქეოლოგიაში.

ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი, ამ კულტურის პირველი აღმომჩენი და შემსწავლელი, აღნიშნავდა, რომ მტკვარ-არაქსის შუადინარეთში გამოკვლეული კულტურა ხასიათდება თავისებური სტილისტური ნიშნებით, რომლებიც უცხოა წინა აზიისათვის[2]. ასევე ბ. პიოტროვსკი აღრევე აღნიშნავდა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის საწყისები ადგილობრივ ნეოლითშია საძებარი[3]. უნდა აღინიშნოს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის პირველადმოჩენის ხანაში მის ადგილობრივ წარმოშობაზე ეჭვს არავინ გამოთქვამდა და ამიტომაც ცდილობდნენ, რომ ადრე თუ გვიან ამიერკავკასიაში აღმოჩნდება მისი უწინარესი კულტურა. საიდანაც უნდა განვითარებულიყო თავისებური მიწათმოქმედი ტომების კულტურა ნაგრამ მდგომარეობა საგრძნობლად შეიცვალა მას შემდეგ, რაც დადგინდა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა სამხრეთით ვრცელდებოდა აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ირმიისპირეთში და მისი ელემენტები გამოჩნდა საკმაოდ შორს სირია-პალესტინაში. თავის დროზე ამ უცხო ელემენტის გამოჩენამ აქ დიდი ინტერესი გამოიწვია. წინა აზიაში, სირიასა და პალესტინაში ადრებრინჯაოს ხანის გარკვეული საფეხური ხასიათდება ახალი მოვლენებით, რომელიც განსაკუთრებით შესამჩნევი ხდება თიხის ჭურჭელში. ყოველგვარი ადგილობრივი ტრადიციების გარეშე ხმელთაშუაზღვის სანაპირო ზოლში ჩნდება ახალი სახის

---

[1] T. Burton Brown, Third Millennium Diffusion, Oxford, 1970, გვ. 5.

[2] Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Араксский энеолит, საქართველოს სახელწ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIII-B, თბილისი, 1943, გვ. 126.

[3] Б. Б. Пиотровский. Поселение медного века в Армении, СА, т. XI, Москва, 1949, стр. 150.

კერამიკა, რომელიც ჩარხის გარეშეა ნაკეთები. ეს თიხის ჭურჭელი საგრძნობლად განსხვავდებოდა ძველად ამ გავრცელებული ჩარხზე ნაკეთები. მოხატული ნაწარმისაგან. ამ ადგილობრივ კერამიკის გვერდით გამოჩენას იწყება სადა, წითლად ან შავად გაპრიალებული თიხის ჭურჭელი. ეს მოვლენა აქ ჯერ კიდევ ოცდაათი წლების წინ ბანებში შეინიშნება და ამ ახალმა, უცხო თიხის ჭურჭელმა ადმოჩენის ადგილის მიხედვით მიიღო „კირბეთ-კერაკის" ნაწარმის სახელი[1]. შემდგომმა აღმოჩენებმა დაადასტურა, რომ კირბეთ-კერაკის ტიპის კერამიკა საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული სირიასა და პალესტინაში. მაგრამ მთლად ხანგრძლივი არ იყო საკითხი, თუ საიდან უნდა გამოჩენილიყო ეს ახალი ნაწარმი ამ ადგილებში. გამოთქმული იყო ვარაუდი, რომ ეს ახალი ტიპის კერამიკა ანატოლიური, ვიდრე ცენტრალურ-ანატოლიური წარმოშობისაა[2]. კირბეთ-კერაკის კერამიკის გავრცელებას სირია-პალესტინაში ანატოლიიდან ახალი ეთნიკური ელემენტის გამოჩენას უკავშირებენ[3]. თუმცა იმასაც ფიქრობენ, რომ კირბეთ-კერაკის ტიპის ჭურჭელი სხვა არაფერია, თუ არა ახალი ადგილობრივი ნაირსახეობა და მას საერთო კულტურული ცვლილებები არ გამოუწვევია[4]. ისიც ითქვა, რომ ამ კერამიკის გამოჩენა პალესტინაში ეპიზოდური იყო[5]. საკუთრივ ანატოლიაში ამ დროისათვის ჯერ კიდევ კირბეთ-კერაკის ტიპის კერამიკა ცნობილი არ იყო. ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის აღმოჩენის შემდეგ გაირკვა, რომ კირბეთ-კერაკის კერამიკა ბევრ საერთოს პოულობს მტკვარ-არაქსის არეზის ორმდინარეთში გამოვლენილ ძვ. წ. III ათასწლეულის კულტურასთან. ინგლისელმა არქეოლოგმა ს. ჰედმა პირველმა აღნიშნა, რომ კირბეთ-კერაკის კულტურა გამოსულია უნდა იყოს მტკვრისა და არაქსის აუზის მიდამოებიდან. სადაც ახლა საქართველოა[6]. შემდეგში ეს მოსაზრება ბევრმა მკვლევარმა გაიზიარა და ეს მოვლენა ეთნიკურ გადაადგილებას დაუკავშირეს, რის შედეგად სირია-პალესტინაში ახალი სახის თიხის ნაწარმი გავრცელდა[7]. იმის გამო, რომ ამიერკავკასიიდან პალესტინამდე ამ კულტურის ნაკვალევი არ

---

[1] R. Amiran, Ancient Pottery of the Holy Land, 1970, 74; R. B. K. Amiran, Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age, Israel Exploration Journal, Vol. 2, № 2, 1952, 90.

[2] F. A. Claude Schaeffer, Stratigraphie comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale, London, 1948, 34.

[3] R. B. K. Amiran, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

[4] იქვე, გვ. 96.

[5] J. Mellaart, Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, Beirut, 1966, გვ. 74.

[6] R. B. K. Amiran, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

[7] S. Hood, Excavations at Tabara el Akrad 1948 — 1949, Anatolian Studies, I, 1951, 116; S. Hood, The Minoans Crete in the Bronze Age, 1971, 49.

[8] R. Amiran, Ancient Pottery of the Holy Land, 74. R. Dussaud, Prehlydiens Hittites et Acheens, Paris, 1953, 115.

შეიძლებოდა. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ხალხთა მოძრაობა სწრაფად, შეუჩერებლად მიმდინარეობდა[12] და რადგანაც ამ მოძრაობის გზაზე ხგრეების კვალი არ შეიმჩნევა, ეს გადაადგილება მშვიდობიანი ხასიათისა უნდა ყოფილიყო[13]. ძალადატანების რაიმე ნიშანი სირია-პალესტინის არც იმ ადგილებში ჩანს, სადაც ეს ახლადმოსულები უნდა დასახლებულიყვნენ. როგორც ჩანს, მათ მშვიდობიანი ურთიერთობა ჰქონდათ ადგილობრივ მოსახლეობასთან[14]. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი ხალხთა ამ მოძრაობას მაინცდამაინც მშვიდობიანად არ მიიჩნევს[15]. ზოგიც იმას აღნიშნავს, რომ სადღაც, გაბრიალებული თიხის ნაწარმის გამოჩენა აქ ხალხთა დიდ გადმოსახლებასთან არ იყო დაკავშირებული. ამუქის ველზე, რომელიც კირბეთ-კერაკის კულტურის გავრცელების ერთ-ერთი ძირითადი რაიონი იყო, ამ ახალი თიხის ჭურჭლის გვერდით ჩანს, ადგილობრივი კერამიკის წარმოების ძველი, ადგილობრივი ტრადიციები[16], თანაც, როგორც ჩანს, კირბეთ-კერაკის ნაწარმი გავრცელების დიდ გზაზე ერთგვარად მაინც კარგავს მტკვარ-არაქსის კერამიკის ზოგ კლასიკურ ნიშანს. ჩ. ბიორნი შენიშნავს, რომ რ. ბრეიდვუდმა ამ კერამიკის აქ გამოჩენას სათანადო წეფასება ვერ მისცა და ფიქრობს, რომ ამუქის ველზე ჩნდება ხალხი (მისი აზრით, ხურიტები), რომელმაც შეღოტანა ახალი სახის თიხის ჭურჭელი, მაგრამ ვისაც არ უნდა შეეღოტანა ეს კერამიკა აქ ისევ უკვე ადგილობრივი ხდება[17]. შეიძლება სწორებული იყოს ა. იესენის აზრი, რომ კერკერობით მთლად ნათელი არ არის, თუ რა ხასიათისა იყო ეს გადაადგილება[18]. მაგრამ ერთი კი შეიძლება ითქვას, რომ ეს მოძრაობა საკმაოდ ძლიერი იყო. ამის მოწმობაა თუნდაც ის, რომ ბაღტა ამუქის ველზე H ფაზაზე ორმოცდაათზე მეტი ბორცვია გამოვლენილი მტკვარ-არაქსული კერამიკით[19]. კირბეთ-კერაკის კულტურა, ჩანს, პირველად ჩრდილო სირიაში ვრცელდება, შემდეგ რამდენადმე მოგვიანებით იგი იწყებს გამოჩენას ჩრდილო პალესტინაში[20]. კ. ბიტელის აზრით, სავაობა აქ დროში დაახლოებით ასი წელი უნდა ყოფილიყო.

---

[12] W. Lamb. The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours, 50.

[13] J. Mellaart. დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

[14] იქვე.

[15] R. Amiran. Chronological Problems of the Early Bronze Age. Early Bronze I-II: The City of Arad Early Bronze III: The Khirbet Kerak Ware, 318.

[16] R. Braidwood and L. Braidwood. Excavations in the Plain of Antioch, 1960, 518.

[17] Ch. Burney, D. M. Lang. The Peoples of the Hills, ancient Ararat and Caucasus, 1971, 50.

[18] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., КСИА, 93, Москва, 1963, стр. 5.

[19] U. Bahadir Alkim, Anatolien I, 1968, 148.

[20] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72; Ch. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

საიდან და რა გზით უნდა გავრცელებულიყო ეს კულტურა საბჭრეთის ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. შესაძლოა, რომ ნიგრაციის ძირითადი გზა ძართლაც აღმოსავლეთ ანატოლიიდან. მალათიისა და ელიაზიგის არედან, კილიკიის გვერდის ავლით, სადაც ამ კულტურის ნაკვალევი შენიშნული არ იყო [21], ჩრდილოდა ამუქის ველისაკენ [22]. მოძრაობის ეს გზა ყველაზე მოკლეა მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების რაიონსა და ჩრდილო სირიას შორის. უფრო მეტნდოვანია საკითხი მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტების გაჩენისა ცენტრალურ ანატოლიაში. აქ რიგ ადგილებში ამ კულტურის ცალკეული ნაშენები ჩანს [23]. სადა, გაპრიალებული ჭურჭელი ჩნდება ალაჯაში, ალიშარზე და სხვ [24]. ამ ტიპის კერამიკა აქ საკმაოდ მორს ვრცელდება. რელიეფური ჩაჭრილით შემკული თიხის ჭურჭლის ნატეხები ცნობილია ბეიჯესულთანიდან [27]. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშნები ცენტრალურ ანატოლიაში არც თუ ისე ძლიერადაა წარმოდგენილი [26]. როგორც ჩანს, ამ კულტურის გავლენა აქ შედარებით სუსტი უნდა ყოფილიყო. ეს კი აფიქრებინებს ჩ. ბაირნის, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებისათვის ხურიტული ელემენტი ცენტრალურ ანატოლიაში ჯერ კიდევ ცალკერიცხოვანი იყო [27]. აქაც, მტკვარ-არაქსის ელემენტი ალბათ, ძირითადად აღმოსავლეთ ანატოლიის გზით უნდა შემოსულიყო.

აღმოსავლეთ ანატოლიაში უკანასკნელ ხანებში ჩატარებულმა გათხრებმა, გამაკეთრებით კი არქეოლოგიურმა დაზვერვებმა, გამოავლინა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა თითქმის მთელ ამ მხარეს მოიცავს. ეს კულტურა აქ კარგადაა წარმოდგენილი მალათიისა და ელიაზიგის რაიონში, ვანის ტბის მიდამოებში [28], ერზერუმის ოლქში [29] და სხვ. ამ კულტურის სფეროში ეჭვება არეთ-

---

[21] U. Bahadir Alkim, Anatolien I, 94.

[22] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77; M. J. Mellink, Anatolia Chronology, Chronologies in Old World Archaeology, Chicago and London, 1965, 117.

[23] R. Amiran, Connections between Anatolia and Palestina in the Early Bronze Age, 97; მისივე, Chronological Problems of the Early Bronze Age, 317; J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.

[24] L. Woolley, A Forgotten Kingdom, 1953, 32; A. Goetze, Kleinasien, München, 1957, 40; H. Kosay and M. Akok, The Pottery of Alaca Huyük, American Journal of Archaeology, vol. 51, № 2, 1947, 152.

[25] J. Mellaart, Pottery from the lowee levels of Beycesultan, Anatolian Studies, VIII, 1958, გვ. 118, სურ. 6.

[26] Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, 100, Москва, 1961, стр. 153.

[27] Ch. Burney, D. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

[28] Ch. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Earlu Bronze Age, Anatolian Studies, vol. VIII, 164.

[29] H. Kosay, K. Turfan, Erzerum-Karaz kazisi raporu, TTK, Belleten, XXIII, № 91, 1959, 349.

ეე ტრმიის ტბია მხარეც [30], აქ იგი ეროცელდება ბაბადანია ველზე და ქერმანშას ველის სამხრეთ ნაწილს აღწევს [31]. მაგრამ არც ამ ახალმა აღმოჩენებმა შეიტანეს სიცხადე მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოშობილობის საკითხში. აღმოსავლეთ ანატოლიის ამ ორლებში ნეოლითური დასახლებებია კვალი მიიკვლიეს ცნობილი არ არის [32]. მომდევნო ხალკოლითურ კულტურას, რომელიც საკმაოდ კარგად გამოვლინდა ელიაზიგ-მალათიის მხარეში, ვანისა და ურმიის ტბის მიდამოებში და სხვა, თითქმის არაფერი აქვს საერთო მტკვარ-არაქსის კულტურასთან. ელიაზიგისა და მალათიის მხარეში არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად გამოკვლეული ხალკოლითი გარკვეულ ურთიერთობას ამყარებს წინა აზიის, ბალკანისა და უბეიდის კულტურებთან [33]. მას თითქმის არაფერი აქვს საერთო ამიერკავკასიის V—IV ათასწლეულების სამიწათმოქმედო კულტურასთან. ვანის ტბის მიდამოები ამ პერიოდში წინა აზიის ადრეული კულტურის სფეროში ექცევა. ვანის ტბის მახლობლად გათხრილი ბორცვია თილკითეფეა ქვედა ფენებში ბალაფური ნასალები აღმოჩნდა [34]. გამოთქვა მოსაზრება, რომ ობსიდიანის საბადოებმა აქ ჩრდილო მესოპოტამიიდან მოსახლეობის გადმონაცვლება გამოიწვია [35]. ვანის ტბის რაიონი საღებავად ბალაფური კერამიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთით გავრცელების უკიდურესი ჭიანს [36]. უფრო ჩრდილოეთით ერზერუმის მხარეში პულურსა და ქარაბაში თილ-ბალაფისა და ელ-უბეიდის კულტურების ქვედა ფენა აღარ ჩანს [37]. მართალია, ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანის ძეგლებზე აღმოჩნდა ბალაფისა და უბეიდის კულტურების ნაკვალევი, მაგრამ იგი ამ მეტად ღრმა იყო. ამ მხრივ აღსანიშნავია ნახიჩევანის ქოლ-თეფე I ნამოვში მოხატული კერამიკა, რომელთაგან ზოგიერთი ბალაფური უნდა იყოს. სომხეთში ტეხუტას ნამოსახლარზე აღმოჩენილი მოხატული ჭურჭელი უფრო მეტ საერთოს ჩრდილო უბეიდურ კერამიკასთან ავლენს, ეს გავლენები ამიერკავკასიაში, როგორც ჩანს, ჩრდილო მესოპოტამიიდან აღმოსავლეთ ანატოლიის გზით მოდიოდა, როგორც აღვნიშნეთ, ვანის ტბის სანაპიროში თილკი-თეფეს ქვედა

---

[30] T. Burton Brown, Excavations in Azarbaijan 1948, London, 1951, 35.

[31] R. H. Dyson, Annotations and Corrections of the Relative Chronology of Iran, 1968, 309.

[32] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომში, გვ. 79.

[33] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომში, გვ. 159; U. Bahadir Alkim, Anatolien, I, 1968, 78.

[34] იქვე, გვ. 7; А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომში, გვ. 11.

[35] В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, стр. 238.

[36] A. L. Percins, The comparative archaeology of Early Mesopotamia, Chicago, 1949, 31.

[37] Hamit Zübeyr Kosay, Hermann Vary, Die Ausgrabungen von Pulur, Bericht über die Kampagne von 1960, Ankara, 1964, 73, 75.

ფენებში აღმოჩნდა ბალაფური და ჩრდილო ებეიდური ელემენტები[38]. დაღმატანში გამოსახალარზე მოპოვებული მოხატული კერამიკა ჩრდილო ირანის, კერძოდ დოლმა-თეფეს კერამიკას უახლოვდება[39].

დაახლოებით იგივე სურათი ჩანს აგრეთვე ურმიისპირეთში, რომელიც ადრეთვე მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სფეროში შედიოდა. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაში არსებული კულტურა აქ თითქმის არ უკავშირდება მომდევნო პერიოდის კულტურას. ურმიას ტბის მახლობლად გათხრილ ნოხუდზე, გეო-თეფეზე, მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენის (K ფენა) ქვეშ აღმოჩნდა M ფენა, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო მოხატული კერამიკა უბეიდის ტიპისა. ამ ფენის მასალას არავერი აქვს საერთო მომდევნო K პერიოდის ფენასთან[40]. დაახლოებით იგივე ჩანს ამავე რაიონში შეკაფსელთან მეორე ძეგლზე იანიქ-თეფეზე. აქაც ძირა ფენებიდან მასალა არ ეკავშირდება მომდევნო, მტკვარ-არაქსის კულტურას[41]. წინარე ხანაში ურმიისპირეთში და საერთოდ ირანის ტერიტორიაზე გავრცელებული იყო თავისებური კულტურა (იანიქ-თეფე, დოლმა-თეფე, ჰაჯი ფირუზი და სხვ.)[42], აქ, როგორც ეს ფიქლილი-თეფეს გათხრებიდან ჩანს[43], ძლიერდება ურთიერთობა უბეიდის კულტურებთან. ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ ირმიისპირეთში პირველი მიწათმოქმედი ტომები ჩრდილო მესოპოტამიიდან მოვიდნენ[44]. ხალკოლითური კულტურის გვიანდელ საფეხურზე ვანსა და ურმიისპირეთში თითქოს ირანული კულტურის გავლენა შეინიშნება[45]. ამრიგად, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ ანატოლიაში და ურმიისპირეთში მტკვარ-არაქსის კულტურის ვამოჩენის ხანამდე გავრცელებული კულტურა ჩრდილოშესპოტამიურ-ირანულ კულტურების გავლენის სფეროში შედიოდა. ამიტომ ძნელია აღმოსავლეთ ანატოლიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოქმნის ძირითად ოლქად მივიჩნიოთ. ცხადსახელა არქეოლოგი ჩ. ბეირნი აღნიშნავდა, რომ ამ კულტურის წარმოშობის ძირითადი ოლქი შეიძლება ვიცოდეთ მდ. არაქსის შუა

---

[38] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху эneолита и ранней бронзы (V—III тыс. до н. э.), Москва, 1970, стр. 259 (рукопись).

[39] იქვე, გვ. 257.

[40] T. Burton Brown, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17; მასვე. Third Millennium Diffusion, გვ. 9.

[41] C. A. Burney, Excavations at Yanik-tepe, Azerbaijan, 1961, Iraq, vol. XXIV, Part 2, 1962, 134; მასვე, The Excavations at Yanik-tepe, Azerbaijan, 1962, Iraq, vol. XXVI, part I, 1964, 54.

[42] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 259.

[43] R. H. Dyson and T. C. Young, The Solduz Valley, Iran: Pisdeli Tepe, Antiguiti, № 34, 1960, 19—28.

[44] В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

[45] Ch. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160; А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12.

წელის რაიონი, ეჩევნისა და იგდირის მხარე, სიდანაც იგი აღმოსავლეთის მიმართულებით, ურმიისპირეთში და ყარსის ოლქში. მაგრამ, უცრო ადრინდელ ხანაში, ფიქრობს იგი, ამ კულტურის წარმოქმნის ცენტრად ელიაზიგის მხარე უნდა ჩაითვალოს, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურას წინ უძღოდა ხანგრძლივი ხალკოლითური კულტურა[46]. მაგრამ ეს უკანასკნელი ამის საბუთად ცერ გამოდგება იმის გამო, რომ, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ელიაზიგ-ნალთანის მხარეში გავრცელებულ ხალკოლითს არაფერი აქვს საერთო მტკვარ-არაქსის კულტურასთან და, ამდენად, ეს რაიონი ძნელია ამ კულტურის პირველად კერად წარმოვიდგინოთ[47]. ბოლო დროს გამოსულ თავის ნაშრომში ჩ. ბიორნი ამ კულტურას „ადრეულ ამიერკავკასიურ კულტურას“ უწოდებს იმის გამო, რომ, როგორც იგი აღნიშნავს, ეს ტერმინი უკეთ გამოხატავს მტკვარ-არაქსის კულტურის საერაიონო კერას და ახლა აღმოსავლეთ ანატოლიას ამ კულტურის გავრცელების პერიფერიულ ოლქად მიიჩნევს და გამორიცხავს მას პირველადი ცენტრის ზონიდან[48]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების ოლქიდან უნდა განვიხილოთ ვანის ტბის მხარე[49] და ურმიისპირეთი[50], როგორც ჯერ კიდევ ტ. ბურტონ ბრაუნი შენიშნავს, გეო-თეფეს კერამიკაში შეიმჩნევა მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ნაწარმის კლასიკური ნორმებიდან ერთგვარი გადახრა[51].

ა. იესენი ფიქრობდა, რომ მტკვარ-არაქსის ჩამოყალიბების ძირითადი კერა საქართველო, სომხეთი და მათთან სამხრეთით მიმდებარე აღმოსავლეთ ანატოლიის რაიონები უნდა ყოფილიყო[52]. აღმოსავლეთ ანატოლიის ამიერკავკასიასთან მიმდგომ ოლქებში ჭარხლაც ძველადაა წარმოდგენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები. ამითაც გაიხსნებოდეთ ალისანიშიდეთა ერუსტუმის მხარეში შესწავლილი ქარაზი[53] და პულური[54]. ქარაზში მტკვარ-არაქსის

---

[46] Ch. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168.

[47] ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1961, გვ. 108.

[48] Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

[49] А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

[50] Ch. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168. არ უნდა იყოს მართებული, როგორც ამას ზოგიერთი მეცნიერი ფიქრობს, გეო-თეფეს M პერიოდის და იანიქ-თეფეს საკულტო-ტერ კერამიკის ამიერკავკასიის აღრესანიშნულ კულტურებთან დაკავშირება (იხ. Т. Н. Чубинишвили. К. Х. Кушнарева, Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа (V- IV тыс. до н. э.), მაცნე, 6, თბილისი, 1967, გვ. 347. მათ შორის თიხის არაფერია საერთო და ურმიისპირეთი ამ პერიოდში უფრო წინააზიური კულტურების გავლენას ეძიებს (იხ. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური კვლევები თორთომში, გვ. 221).

[51] T. Burton Brown, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

[52] А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

[53] H. Kosay, K. Turfan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 349.

[54] Hamit Zübeyr Kosay, Hermann Vary, Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara, 1964, 61.

კულტურა საკმაოდ განვითარებული სახითაა წარმოდგენილი. მის ქვეშით მდებარე, უფრო ღრმა ფენა, აქ გათხრილი არ იყო. ჰასულურში აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურა ახლოს დგას ქვაბსთან. იგდირის მსგავსიც, სადაც კარგადაა განვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურა, იგი საკმაოდ განვითარებული სახითაა წარმოდგენილი. ჩ. ბეირნი აღნიშნავს, რომ აქ გეოქრონოლოგიით აღმოჩენილ ჭერქველს თუ მივაკუთვნებთ ადრებრინჯაოს I პერიოდს, თორემ სხვა მასალები იგდირია ველიდან უფრო გვიანდელია[55]. ვ. მელორი აღნიშნავს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის საშობლო მისი გავრცელების ძირითად ოლქებში ამიერკავკასიაში, აღმოსავლეთ ანატოლიაში და ჩრდილო-დასავლეთ ირანში ენდა იყოს. სავებარი, თუმცა უკანასკნელს იგი უფრო ბერიფერიულ მხარედ მიიჩნევს. იგი უწევებს იმ აზრს, რომ ეს კულტურა შეიძლება ძირითადად ამიერკავკასიაში ჩაძიებულიყოს და შემდეგ აქედან გავრცელებულიყო აღმოსავლეთ ანატოლიაში და უფრო სამხრეთისაკენ[56]. მართალია, დღეს რიგი მკვლევრები აღმოსავლეთ ანატოლიას და ამიერკავკასიას მიიჩნევენ ამ კულტურის სამშობლოდ, მაგრამ ჯერ კიდევ არ არსებობს საფუძველი იმისა, რომ აღმოსავლეთ ანატოლიის მხარე, რომელიც უმეტესად ეკვრის ამიერკავკასიას, მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოქმნისა და მისი პირველი გავრცელების ოლქში შევიყვანოთ. ტ. ბურტონ ბრაუნი თავის ახლახან გამოსულ ნაშრომში აღნიშნავს, რომ ანატოლია მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოშობის ცენტრი ვერ იქნებოდა იმის გამო, რომ აქ გავრცელებული იყო მოხატული კერამიკა. ბალხი, რომელთაც მტკვარ-არაქსის კულტურა ეკუთვნოდა, ცხოვრობდა იმ რაიონში, რომელიც დასავლეთით შემოსაზღვრული იყო აღმოსავლეთ ანატოლიით, აღმოსავლეთით კი კასპიის ზღვით[57]. თუმცა ივი აღნიშნავს, რომ გეოთეფეს გათხრებიდან მიღებული შთაბეჭდილების საფუძველზე მას მაინც ჰგონია, რომ ეს ხალხი აგტოქთონები არ იყვნენ და უფრო სხვა ადგილებიდან მოსელები უნდა ყოფილიყვნენ[58].

არც ამიერკავკასიაშია მთლიანად გარკვეული მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოშობის საკითხი. მართალია, აქ უკვე ცნობილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ფუძისარესი კულტურა, მაგრამ ამ კულტურათა ურთიერთობაში ჯერ კიდევ ბუნდოვანი ხათელი არ არის. იმ ძეგლებზედაც კი, სადაც ეს ორივე კულტურა ერთად გვხვდება, ვერ ხერხდება მათი ერთმანეთთან დამოკიდებულების გარკვევა. მტკვარ-არაქსის კულტურა, წინარე კულტურასთან შედარებით, უკვე ადრეული განვითარებული, წინ წასული ჩანს. საქმეს ართულებს ისიც, რომ არც მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ადგილობრივია ნათლად გარკ-

---

[55] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

[56] B. M. Maccon, დასახ. ნაშრომი, გვ. 240.

[57] T. Burton Brown, Third Millennium Diffusion, გვ. 10.

[58] იქვე, გვ. 22.

ველად დადგენილი. მართალია, ბოლო დროს ამ კულტურის განვითარების ეტაპების დადგენის არა ერთი ცდა იყო, მაგრამ ამას, უპირატესად, კერამიკული მასალის ანალიზი ედო საფუძვლად; გათვალისწინებული იყო აგრეთვე ატრატიგრაფიული ხოხაცემებიც, რომლებმაც უთუოდ გარკვეული სინათლე შეიტანეს ამ საკითხში. ოღონდ ეს მონაცემები არ არის საკმარისად საკმარისი იმისათვის, რომ მეტნაკლებად სრულად წარმოვიდგინოთ მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარება წარმოქმნიდან მის ჩაქრობამდე. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ საკმარისად არსებული მასალით ვაინც ამიერკავკასიაში სავარაუდებელი ყველაზე ადრეული მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოქმნა. მისი გავრცელების ტერიტორიაზე ეს კულტურა არსად იბრდება საერთოს არ პოულობს წინამორბედ კულტურასთან, როგორც აქ. მართალია, არც ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ ქვილიფერი ნათელი მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე კულტურასთან მიმართების საკითხში, მაგრამ რაღაც გარკვეული ნიშნები მაინც ჩანს ამ კულტურების ურთიერთობაში. მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი რიგი თავისებურებანი წინარე კულტურაშია საძებარი. ეგი ადრძელებს შრომითმოქმედებისათვის დანიშნულებულ ძველ ტრადიციებს. ცხოვრება ძირითადად ისევ ადრე ათვისებულ ადგილებში მიმდინარეობს, შემორჩენილია ძველი ყოფის ნიშნები და სხვ. ადრესამრეწველო კულტურაშია საძებარი მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მრგვალი ნაგებობის საშუალებები და საერთოდ მშენებლობის ტრადიციები. წინარე კულტურაშია დასაძებნი მისთვის დამახასიათებელი კერამიკის ნიშნები: ჰურრული ზედაპირის გაპრიალება, რელიეფური და ნაკეწრი ორნამენტი, კოპებით შემკობა და საერთოდ სიდი, ნოუბატავი კერამიკის გამოყენების ტრადიცია. იგივე შეიძლება ითქვას აგრეთვე ჭვის, ძვლის და რქის ინარიგებზე. მაგრამ ჯერ კიდევ ძნელი წარმოსადგენია როგორ წარიმართა ამიერკავკასიაში ძველიდან ახალში გადაზრდის პროცესი. საქმე ისაშია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა ძველთან შედარებით საგრძნობლად წინაა წასული და ადრეული ნიშნები მასში უკვე ძნელად შეინიშნება. როგორც ჩანს, ძველიდან ახალში გადასვლის პროცესი აქ შედარებით სწრაფად უნდა წარმართულიყო. შესაძლოა ამის ერთ-ერთი მიზეზი ახალი ეთნიკური ელემენტის გამოჩენაც იყო. მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის უფრო ჩრდილოეთით გადმოადგილებამ, რაც, ეგებ მცირე აზიაში მოხატული კერამიკის მატარებელ ტომთა გავრცელებასთან იყო დაკავშირებული, მიძგი მისცა საზოგადოების კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე ასვლას. ხოსული და ადგილობრივი საწარმოთმოქმედო კულტურების შერწყმას საზოგადოების დაწინაურება მოჰყვა. მტკვარ-არაქსის კულტურას, რომელიც სამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების შემდგომი, მაღალი საფეხურია, ძირითადად ადგილობრივი, წინარე კულტურა დაედო საფუძვლად[58]. როგორც ჩანს, ძველი-

[58] ო. ჯაფარიძე, ალ. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), მაცნე, 3, თბილისი, 1967, გვ. 297.

დან ახალში გადაზრდის პროცესს ამიერკავკასიაში დიდი დრო არ დასჭირებია. ისტორიულად შედარებით მოკლე დროში ახალ, კაპიტალისტურ წყობილ საფეხურზე გადადის.

შედარებით აწრაფ გარდატეხაა კულტურაში, მისი თავისებური ხასიათის ჩამოყალიბებაში, ფართოდ გავრცელებას და სხვ. უფრო ცელი შეუწყო იმან, რომ ამიერკავკასიაში ახალი ტიპის ეკონომიკის, მიწათმოქმედებისა და ცხოვრების გავითარებისათვის მეტისმეტად ხელსაყრელი გაუარესდა და ეროლიტური რევოლუციის საბოლოო გამარჯვების შემდეგ ყველა პირობა შეიქმნა მისი აღმავლობისათვის. გარკვეული როლი ამ პროცესში შეასრულა აგრეთვე იმანაც, რომ აქ სპილენძის მეტალურგიის განვითარებისათვის ყველა პირობა არსებობდა. მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში მოსახლეობის ეწრაფა აღმავლობისაკენ კიდევ უფრო ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა. ამან ის თავის მხრივ მოსახლეობის დიდ ტერიტორიაზე განფენა გამოიწვია.

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები თითქმის მთელ ამიერკავკასიას ითვისებენ. ამ დროის ნამოსახლარები აქ ჩანს როგორც ბარში, ისე ბაღალმთიან ზოლში. განსაკუთრებით ინტენსიურად დასახლებულია აღმოსავლეთ საქართველოს, მისი ბარი და მთა, სომხეთი. უპირატესად არარატის საყოფიერი ველი და სხვ. ბიგრამ იმის გამო, რომ ამ კულტურის განვითარება მთლად ნათლად წარმოდგენილი არ არის, რთულდება ამიერკავკასიაში მისი პირველადი იდგილსამყოფელის გამოყოფა, სადაც უნდა ჩამოყალიბებულიყო მტკვარ-არაქსის კულტურის ძირითადი, წამყვანი ელემენტები. ძნელია წარმოვიდგინოთ, როგორც ამას ამ ბოლო ხანს ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა ერთდროულად წარმოიქმნა მთასა და ბარში, სამხრეთ და ჩრდილო კავკასიაში. ჩრდილო-დასავლეთ ირანში და ანატოლიაში[60]. მაინი აზრით, ამ კულტურის გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე იმთავითვე შეინიშნება კერაძიქცეული ნაწარმოები. ცალკეული ფორმები. სამხრეთ კავკასიის სხვადასხვა მხარეებში ჩასახული და განვითარებული ეს კულტურა უნდა განვიხილოთ როგორც სამხრეთ კავკასიის უძველესი ტომების განვითარების საყოველთაო ეტაპი. ისიც აღნიშნავენ, რომ ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შედეგად მტკვარ-არაქსის კულტურის წამყვანი, დიაგნოსტიკური ნიშნები ერთდროულად ჩნდება მისი გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე და ამიტომ ძნელია წარმოვიდგინოთ იმ კულტურის ერთი რომელიმე კერის არსებობა[61]. მაგრამ ვფიქრობთ, რომ, პირიქით, უფრო ძნელია ამ კულტურის დამახასიათებელი ნიშნების ერთდროულად ფართო ტერიტორიაზე წარმოქმნა და ეს წარმოვიდგინოთ, რომ სხვადასხვა რაიონში პირველადი

---

60 Т. Н. Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа. Тбилиси, 1971, стр. 156.

61 იქვე, გვ. 135.

არეალი იმთავითვე ურთიერთისაგან განსხვავებული ნიშნებით ხასიათდება[62]. ამგვარი დასკვნა წყვლევარებს გამოჰყვათ იმის საფუძველზე, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა რიგ ძეგლებზე უშეალოდ მოსდევდა წინარე ფენას (ყვირილა-თეფე, ქიულ-თეფე, შენგავითი, ხიზანაანთ გორა და სხვ.), ზოგზე კი შერეული ფენები აღმოჩნდა, სადაც მტკვარ-არაქსისა და მისი ეგზოტური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა ერთდროულად იყო ნაპოვნი (ამირანიანი-გორა, თეთრიწყარო, დიდუბე, კრკეთი და სხვ.)[63]. მაგრამ სადღეისოდ არსებული მასალების საფუძველზე ვფიქრობთ, ძნელია ამგვარი დასკვნების გაკეთება.

ნახიჩევანის ქიულ-თეფეზე ცხრა ფეტრის სისქის მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენის ქვეშ უფრო ადრეული ფენა იდო. ადრე წილი გამთხრელი ო. აბიბულაევი აღნიშნავდა, რომ ქიულ-თეფე I და II შორის სტერილური ფენა იყო შეჩნეული. ამის გამო თავის დროზე ზაგეურთმა მკვლევარმა შორს წასული დასკვნა გააკეთა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურას ადგილობრივი ძირები არ ეძებნებაო[64]. შემდეგში სხვა უბნებზე სტერილური ფენა თითქოს შეხვედრილი არ იყო, არც სტერილური ფენის არსებობა იძლეოდა ზემოთ აღნიშნული დასკვნის გაკეთების საფუძველს და არც მისი არარსებობა გვაძლევს საშუალებას აქ მტკვარ-არაქსის კულტურაში გადაზრდა დავინახოთ[65]. ზოგადერთი მკვლევარი ქიულ-თეფეს I და II ფენების კერამიკას შორის მკვეთრ სხვაობას ხედავს[66]. ზოგი იმასაც კი აღნიშნავს, რომ აზერბაიჯანი საერთოდ უნდა გამოვრიცხოთ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების არეალიდან[67]. გახვითარების გარკვეულ ეტაპზე აზერბაიჯანში ამ კულტურის ექსპანსია ხდება[68]. ვ. მასონი, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის გენეზისს ქიულ-თეფე I კომპლექსთან დაკავშირების შესაძლებლობას ეშვებს, აღნიშნავს, რომ ქიულ-თეფე I და II შორის რაღაც ქრონოლოგიური წყვეტილი უნდა ყოფილიყო[69]. შესაძლოა ქიულ-თეფე I და II ფენათა შორის ბართლაც ჩანდეს რაღაც საერთო, მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს კიდევ არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ მათ შორის ქრონოლოგიური ურთიერთობა ვივარაუდოთ და მტკვარ-არაქსის კულტურა

---

62 Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151.

63 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. Древнейшая культура Южного Кавказа, стр. 138.

64 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151.

65 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151; О. А. Абибуллаев, Археологические раскопки холма Кюль-Тепе. Автореферат. Баку, 1959, стр. 8.

66 А. А. Иессен, Азербайджанская экспедиция в 1956 году. Краткие сообщения ИИМК, 73, Москва, 1958, стр. 79.

67 А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., стр. 14.

68 А. А. Иессен, Из истории прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, стр. 16.

69 В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 240.

ეშეალოდ ქიულ-თეფე I გამოვიყვანოთ, უფრო ისე ჩანს, რომ ქიულ-თეფე II კულტურა I-თან შედარებით უკვე საკმაოდ წინ წასული უნდა იყოს. ამიტომ ძნელია არ ამ კულტურათა გადაზრდა ვიფიქრიეთოთ. დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას ავრეთვე ურმიისპირეთში გათხრილ გეო-თეფეს პორცვზედაც. როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნავდით, აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის შემცველ K ფენას თითქმის არაფერი აქვს საერთო მის ქვეშ მდებარე M ფენასთან. ის მკრთე საერთო, რომელიც ამ ფენათა შორის ჩანს, ვერ გამოდგება იმისათვის, რომ ურმიისპირეთი მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების პირველად არეალში შეგიყვანოთ [70]. ჯერ კიდევ ამ ძეგლის შემსწავლელმა ტ. ბურტონ ბრაუნმა შენიშნა ის მკრთედი მსგავსება ამ ფენებში ნაპოვნი ზოგიერთი ჭურჭლების ყელის მოყვანილობაში, მაგრამ ამისათვის ჩაი ანგარიში არ გაუწევია და, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, აქ ახალი, ნანამდე არნახული ფორმების ჩნდება [71]. ჩ. ბიორნის აზრით, ურმიისპირეთი მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების რამდენადმე პერიფერიული რაიონი უნდა ყოფილიყო და ეს კულტურა აღვილად შეიძლებოდა გავრცელებულიყო აქ მისი პირველადი ცენტრიდან [72]. ამ მოსაზრებას იზიარებს ავრეთვე ვ. მასონიც, რომელიც აღნიშნავს, რომ გეო-თეფეს K კომპლექსი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძირითად ცენტრებთან შედარებით უფრო პერიფერიულ მთაბეჭდილებას ტოვებს [73]. ა. ფესენი ფიქრობს, რომ ურმიისპირეთი მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების ზონიდან საერთოდ უნდა გამოირიცხოს [74].

რაც შეეხება ამიერკავკასიაში წესწავლილ ისეთ ძეგლებს, როგორიცაა ნენგავითი აოშნოში და ხიზანაანთ გორა ქარცთში, სადაც თითქოს წეინიშნება წრიული კულტურის უშუალოდ გადასვლა მტკვარ-არაქსის კულტურაში, ამ საკითხთან დაკავშირებით არც ამ ძეგლებზეა ყველაფერი სათელი. შენგავითში ჯერ ისიც არ არის მთლად ყარგად გარკვეული საერთოდ იყო თუ არა აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ეწოდებული ფენა. მაგრამ კიდევაც რომ დამტკიცდეს ასეთი ფენის არსებობა, რაშელიც ნიშნები თითქოს მართლაც ჩანს [75], აქ აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურა უკვე ინდივიდუალიზებული სახითაა წარმოდგენილი, რომ მისი ურთიერთობა დაკავშირება ძალიან გაჭირდება.

არც ხიზანაანთ გორაზე იყო შენიშნული ეფრო ადრეული ფენა, რომელიც ველის ახალში გადახრდაზე მოლოდინებდეს [76]. ეს ძეგლი სწორედ იმითია საინტე-

---

[70] Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 144.

[71] T. Burton Brown, Excavations in Azarbaijan. 1948, 57.

[72] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165, 168; C. A. Burney, D. M. Lang. დასახ. ნაშრომი.

[73] В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 240.

[74] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тыс. до н. э., стр. 14.

[75] С. А. Сардарян, Первобытное общество в Армении. Ереван, 1967, стр. 293.

[76] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

რესო, რომ აქ კარგად შეიმჩნევა საკუთრივ მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების საფეხურები[77]. ეს ძეგლები მტკვარ-არაქსის კულტურის უშუალოდ წინარე კულტურიდან წარმოქმნის საფუძველს არ იძლევიან.

მტკვარ-არაქსის კულტურა ნათელი რიგი თავისებური ნიშნებით ხასიათდე-

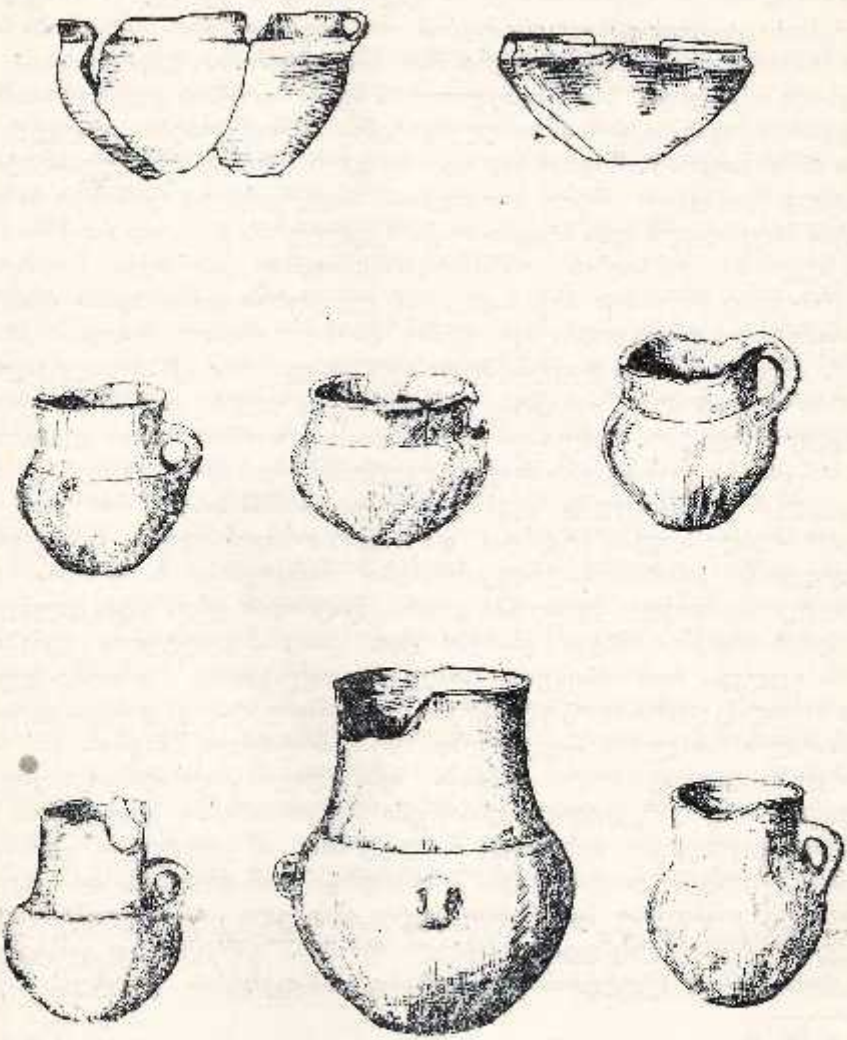

სურ. 32. თიხის ჭურჭელი დიდუბიდან.

[77] ი. კიკვიძე, ხიზანაანთ გორის ადრებრინჯაო. ხანის წასახლარი, თბილისი, 1972, გვ. 3, 56.

ბა, რომლებსაც იგი ინარჩუნებს გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე. სწორედ ამ კულტურის გაანალიზებით ერთგვაროვნად, განსაკუთრებით კერამიკისა, აძლევდა საფუძველს ზოგიერთ ავტორს მისი ერთი რომელიმე ცენტრიდან გავრცელება ეფარაუდა.

მართალია, ჯერჯერობით ძნელია მტკვარ-არაქსის კულტურის პირველადი წარმოქმნის ცენტრის გამოყოფა, მაგრამ რომ ამგვარი კერის არსებობა სავარაუდოა მისი გავრცელების ერთ-ერთ რაიონში, ვფიქრობთ, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. რა თქმა უნდა, აღფიქრებელია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის, მისთვის დამახასიათებელი ძირითადი ელემენტებია ჩამოყალიბება გარკვეულ რაიონში მიმდინარეობდა, მაგრამ სად იყო პირველი ადგილსამყოფელი ამ კერისა, ჯერ კიდევ გადაჭრით ძნელი სათქმელია. საფიქრებელია, რომ მისი ჩამოყალიბების პირველადი კერა მტკვარ-არაქსის კულტურის ძირითად ოლქშია საძებარი, მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთის სიგნით. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ერთ-ერთი ძირითადი არე, სადაც ამ კულტურის ფორმირების პროცესი მიმდინარეობდა, უნდა ყოფილიყო ქვემო ქართლი თავისი მომდგომი მხარეებით [78]. ანგვარი დასკვნა დაფუძნებული იყო იმაზე, რომ აქ არაა ლოკალიზებული ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ე. წ. დიდუბე-კოკეთის ჯგუფის ძეგლები. ძნელია, რა თქმა უნდა, გაიზიაროთ ზემოთ უკვე მოტანილი მოსაზრება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ნიშნები ყველგან ერთდროულად იწყებს გამოჩენას და რომ მისი ფორმირების პირველადი არეალი სცდება მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთის ფარგლებს [79]. ამ კულტურის გაანალიზებამ ერთგვაროვნებამ აფიქრებინა ჩ. ბითორნის, რომ ეს კულტურა ადრეულ პერიოდში ერთი ცენტრიდან უნდა გავრცელებულიყო [80]. დღეს თითქმის არავის ეპარება ეჭვი, ვინც ამ კულტურის გენეზისის საკითხს იკვლევს, რომ არაერთგვაროვანი მასალების საფუძველზე. დიდუბე-კოკეთის ჯგუფი მართლაც უფრო ადრეული იერისაა. თავდაპირველად ეს დასკვნა კერამიკული მასალის ანალიზის საფუძველზე იყო გამოტანილი, მაგრამ, ამას მხარი დაუჭირა აგრეთვე ბოლო ხანებში შესწავლილმა ატრატიციერებულმა ძეგლებმა, სადაც გარკვეულად შეინიშნება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების საფეხურები. ჯერ კიდევ ბ. ქუფტინმა, ამ კულტურის კერამიკის ანალიზის საფუძველზე, გამოთქვა მოსაზრება, რომ დიდუბისა და კოკეთის კერამიკული კომპლექსი შედარებით უფრო ადრეული უნდა იყოს. ამ ჯგუფის კერამიკა მართლაც უფრო არქაული ხასიათისაა, გარკვეულად განსხვავდება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის ჭურჭლის ნაწარ-

[78] О. М. Джапаридзе, Культура раннеземледельческих племен на территории Грузии. VII международный конгресс антрополгических и этнографических наук, Москва, 1964, стр. 7.

[79] Т. Н. Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, стр. 135, 136.

[80] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

მისაგან. მაგრამ მასში უკვე ახასიათებს ტრიალეთ-არაქსის კერამიკული კომპლექსისათვის დამახასიათებელი ნიშნები, რომლებიც ესოდენ თავისებურ ელფერს აძლევენ ამ კულტურას[81]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ცალკე, დამოუკიდებელ კულტურად გამოყოფის საფუძველი ძირითადად კერამიკის თავისებური ხასიათი იყო.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ხანის ძეგლები კარგადაა ცნობილი სამხრეთ საქართველოში. ამ პერიოდის მასალები აღმოჩნდა თბილისის ტერიტორიაზე ლოკალიზებულ ძეგლებზე (სურ. 32). მათ ვხვდებით აგრეთვე სადღეისოდ უკვე საკმაოდ კარგად შესწავლილ კიკეთის სამაროვნის მასალებში. აქ ბოლოდროინდელმა გათხრებმა გარკვეული სტრატიგრაფიული მონაცემებიც (სურ. 33) მოგვცა[82]. მაგრამ სადღეისოდ ამ კულტურის ადრეული ჯგუფის ძეგლები უპირატესად თავს იყრის ქვემო ქართლის ბარში, უფრო კი ხის მარჯვენა ნაპირლში მარნეულია ვაკეზე და აგრეთვე მის მთისწინა ზოლში. სოფ. თამარის თან აღმოჩენილი სამარხის თიხის ჭურჭელი ახლოს დგას კიკეთის სამაროვნის მასალასთან. ადრეული იერისაა, აგრეთვე, ბოლნისში, ყორანთას გორაზე ნაპოვნი კერამიკა[83], ბარში აღმოჩენილ ძეგლებიდან აღსანიშნავია სოფ. წოფის მახლობლად ნაპოვნი მასალა, სადაც ეკვე შეინიშნევა მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული კერამიკისათვის დამახასიათებელი ნიშნები[84].

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული პერიოდის საინტერესო მასალა აღმოჩნდა სოფ. კოდასთან. აქ გაბოლებებილია ამ დროის ნამოსახლარი და სამაროვანი. სამაროვანზე ორი ტიპის სამარხი აღმოჩნდა: ორმოსამარხები ქვაყრილით და ქვაყუთები. აქ ძირითადად კერამიკული ჭასალა აღმოჩნდა, რომელიც ბევრ საერთოს პოულობს დიდუბის, კიკეთის, საბუეილდის, ბოლნისისა და სხვ. თიხის ჭურჭელთან[85] (სურ. 34).

კიდევ უფრო კარგად ამ კულტურის ადრეული საფეხური გამოჩნდა ქვემო ქართლის მთისწინა ზოლში. აქ პირველ რიგში უნდა მოვიხსენიოთ თეთრი წყაროს მახლობლად შეღწეული ნამოსახლარი, რომელშიც ორ ჰორიზონტს გამოყოფენ: ქვედა, A ჰორიზონტის კერამიკა გარკვეულ ურთიერთობას ავლენს კიკეთის, დიდუბის და სხვ. ადრეულ მასალებთან, მაგრამ თავისი არქაული ხასიათით მტკვარ-არაქსის კულტურის წინაც ხანასაც უკავშირდება[86]. სოფ. აბე-

---

[81] ი. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიტონის წარმოების ადრეული საფეხურები, გვ. 115.

[82] გ. ფ ი ც ხ ე ლ ა ძ ე, ქვემო ქართლის ეხეოლითი, თბილისი, 1963, გვ. 127.

[83] იქვე, გვ. 16.

[84] Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

[85] Г. Г. Пхакадзе, Раскопки в с. Кода. Археологические открытия 1971 г. Москва, 1972, стр. 457.

[86] გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, თეთრიწყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1958 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, საქციზერო სესია მიძღვნილი 1957 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბილისი, 1958, გვ. 9.

ლიასთან მოპოვებულ მასალაში უფრო ძველ კერამიკასთან ერთად გამოირჩევა აგრეთვე მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფენებურის თიხის ნაწარმიც.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრინდელი პერიოდის მასალა გამოვლენილია სამშვილდის მახლობლად შესწავლილ ნამოსახლარზე და აქვე მდებარე

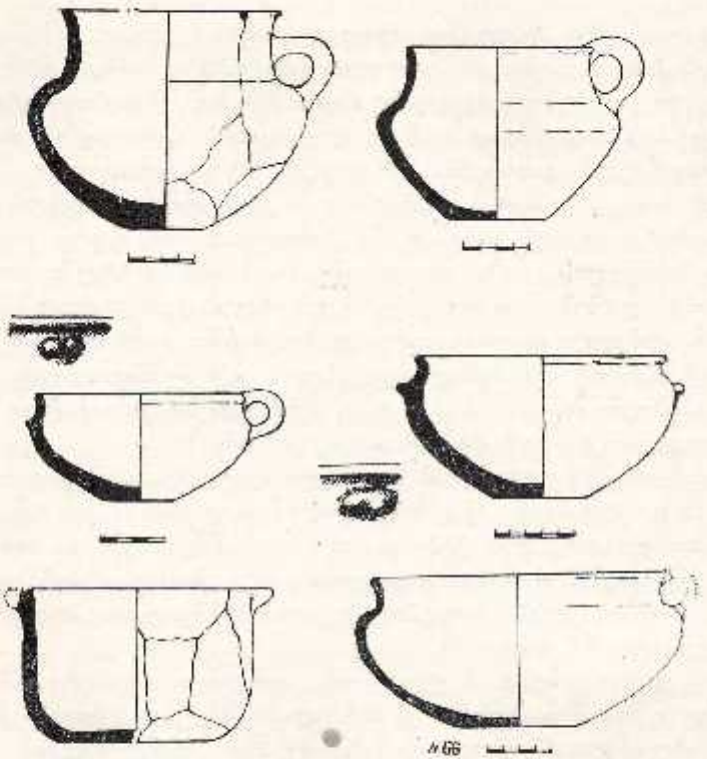

სურ. 33. თიხის ჭურჭელი კეცეთიდან.

სამაროვანზე. ნამოსახლარზე ორი ფენა იყო დადგენილი: ქვედა, ადრეულ ფენაში ნაპოვნი იყო ძირითადად დია ფერის, გაბრიალებული, სადა ფორმის კერამიკა. ეს ჭურჭელი ახალოგიას პოულობს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული პერიოდის მასალასთან ქვემო ქართლიდან (თეთრიწყარო — ძირა-ფენა, წოფი, აბელია), აგრეთვე არქაულ ნაწარმთან კახეთიდან (სიონი, გრემი) და შიდა ქართლიდან (ხიზაბავანთ გორა)[87]. ზედა ფენის კერამიკა თითქმის საკვლე-

[87] Г. И. Мирцхулава, Памятники эпохи древнего металла Самшвилде и куро-аракская культура Квемо Картли, Автореферат, Тбилиси, 1972, стр. 19.

ბით იხეთიცება, როგორიც საძაროვანზე გამოვლენილი ჭურჭელი[88]. ეს კერამიკა გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ადრეულ, დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის ნაწარმთან, მაგრამ ამ პერიოდის შედარებით უფრო გვიანდელ საფესურს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ადრეული ივრისაა გომარეთში აღმოჩენილი კერამიკული კომპლექსი--

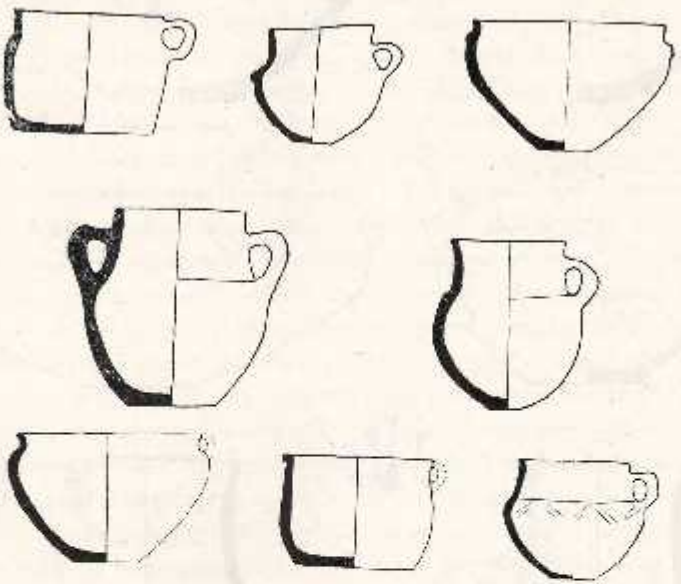

სურ. 34. ციხის ჭურჭელი კოდიდან.

ბი, ჭვემო ქართლის ადრეულ ძეგლებთან ახლოს დგას ამ ბოლო დროს კახეთში გამოვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ძეგლები[89].

ამრიგად, როგორც ჩანს, ქვემო ქართლში V—IV ათასწლეულებისათვის, შომუთეფე-შულავერის კულტურის შემდგომაც ცხოვრება არ წყდება და საკმაოდ ინტენსიურად მიმდინარეობს როგორც მის ბაზაზე ნაწილში, ისე მთისწინა ზოლშიაც. ამიტომ მთლად სწორი არ ჩანს ზოგიერთი მკვლევრის მოსაზრება, თითქოს V—IV ათასწლეულების ადრეანმიწათმოქმედო კულტურის შემდეგ ქვემო ქართლის ვაკეზე ხელახალი ინტენსიური ცხოვრება დაახლოებით ათასი წლის შერე, მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლოს, III ათასწლეულის მეორე

---

[88] Г. И. Мирцхулава, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19; გ. მირცხულავა, სამშენებლოდ საჭიროვანი, ძეგლის მეგობარი, 23, თბილისი, 1970, გვ. 47.

[89] Ш. Ш. Дедабришвили, Культура эпохи ранней бронзы Иори-Алазанского бассейна. Автореферат, Тбилиси, 1970, стр. 20.

ნახევარში იწყება[90]. ვფიქრობთ, რომ ადდღესისდე არსებული მასალა ამგვარი დასკვნის გამოტანის საშუალებას არ ჯნდა იძლეოდეს და ადრესამრწათმოქმე-

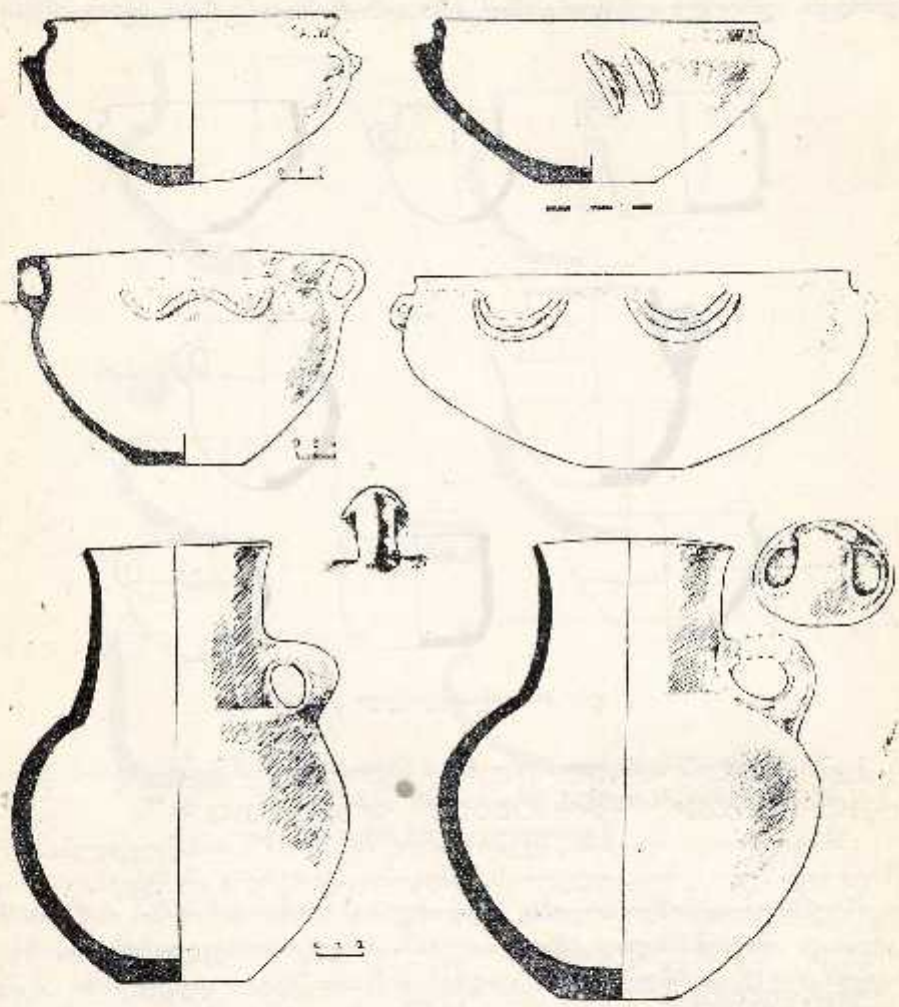

სურ. 35. თიხის ჭურჭელი სამშვილდიდან.

და კულტურის ტრადიციები აქ გრძელდება როგორც ბარში, ისე მის მთისწინა ზოლში. ის სხვა საქმეა, რომ დღესდღეობით მთლად ნათელი არ არის,

[90] Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

თუ რაოგორ მიმდინარეობდა ერთიდაიმავე ეპოქაში გადაზრდის პროცესი და საერთოდ რა იყო ადრეული კულტურის ჩაქრობისა და მის ნიადაგზე ახლის, უფრო დაწინაურებული კულტურის აღმოცენების მიზეზი.

ქვემო ქართლში გავრცელებულ ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში IV ათასწლეულის პირველი ნახევრის პოლოსათვის მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეინიშნება. ეს კულტურა მის ადრეულ საფეხურებთან შედარებით ამ დროისათვის უკვე საკმაოდ წინ წასული ჩანს. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა სულ ახლახან ქვემო ქართლში თაშალოს გორის გათხრებისას. ამ გორას დაახლოებით ოთხს ჰექტარამდე ფართობი უკავია და აქ საკმაოდ დიდი სოფელი უნდა ყოფილიყო. იმ მცირე მასალით, რომელიც დღეს არის აქ მოპოვებული, კარგად გამოჩნდა, თუ რამდენად წინაა წასული მიწათმოქმედება. დიდი რაოდენობით იყო ნაპოვნი მიწის დასამუშავებელი იარაღები, განსაკუთრებით სხვადასხვა ტიპის რქისა და ძვლის თოხები. რომელთაგან ზოგიერთი ცხრომა მანამდე ქვემო ქართლის ადრეულ მასალებში ცნობილი არ იყო [91]. მიწათმოქმედების ერთგვარმა აღმავლობამ, ალბათ, განაპირობა შედარებით მაჩხრიალი სოფლის არსებობა. ამ კულტურის უფრო ადრეული პერიოდის ნაოფლარები (შილაგერის გორა, იმირის გორა და სხვ.) გაცილებით უფრო პატარები იყო. ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის გვიანდელ საფეხურზე IV ათასწლეულის შუა ხანებისათვის მიწათმოქმედება გარკვეულ დაწინაურებას განიცდის და თანდათანობით უფრო განვითარებული სამიწათმოქმედო კულტურის ჩამოყალიბების საფუძველი იქმნება. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ დროისათვის სამხრეთიდან პირველი ინპულსები მოდის, რამაც გარკვეული ბიძგი მისცა მიწათმოქმედი საზოგადოების წინსვლას და უფრო მაღალი, განვითარებული სამიწათმოქმედო კულტურის ჩამოყალიბებისათვის ყველა პირობა იქმნება. ამ კულტურას, რომელიც დღეს მტკვარ-არაქსის კულტურის სახელითაა ცნობილი, საფუძვლად ადგილობრივი, წინარე სამიწათმოქმედო კულტურა დაედო. მტკვარ-არაქსის კულტურა ძირითადად ადგილებს ძველი კულტურის ტრადიციას, სამეურნეო ყოფას, მაგრამ ბევრად უფრო მაღალ საფეხურზე ამყავს იგი.

ძართალია, ამ ძველი და ახალი კულტურების ურთიერთობაში გვრჩება-შით უკვლაფერი ნათელი არ არის და ამ საკითხს ჯერ კიდევ საკმაო კვლევა უნდა, მაგრამ ერთი კია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ბევრი დამახასიათებელი ნიშნის საწყისები წინარე კულტურაშია საძებარი. აქაა, ჩანს, ძირები მტკვარ-არაქსის კულტურის არქიტექტურისა, ალიზის ფართოდ გამოყენებისა და სხვ. აქვეა საძებარი მისთვის დამახასიათებელი სამეთუნეო საქმის საწყისები ჭურჭლის ძერწვის, ზედაპირის გაპრიალების, შემკობის წესისა და სხვ. წინა-

[91] საქართველოს სახელმწიფო ნუზეუმის ქვემო ქართლის არქ. ექსპედიციის 1972 წლის მუშაობის შედეგები.

მორბედ კულტერაშია აგრეთვე ფესვები საწარმოო იარაღების, ქვისა და ძვლის ნაწარმისა და სხვ.[92]. თუკი დღეს ამ ძველი და ახალი კულტურების ურთიერთობის შესახებ ითქმის რაიმე, ამის საფუძველს ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ძეგლებზე მოპოვებული მასალები იძლევა. ამ პერიოდის ძეგლები, როგორც აღვნიშნეთ, სადღეისოდ თითქ. ძირითადად ქვემო ქართლში და მის მიმდგომ მხარეებში იყრის. ამიტომაც შეიძლება დავუშვათ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაწოყალიბების და ფორმირების ერთ-ერთი უპირველესი კერა ქვემო ქართლი თავისი მიმდებარე ოლქებით უნდა ყოფილიყო[93]. ანგვარივე პროცესი შეიძლება მიმდინარეობდა აგრეთვე ამიერკავკასიის სხვა რაიონებშიაც.

თუ ამ კულტურის წარმოქმნის ერთ-ერთ მიზეზად სამხრეთიდან უფრო ჩრდილოეთით ხალხთა ახალი მასის გადადგილებას ვივარაუდებთ, მაშინ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ ახალი ტალღის გამოჩენა მთელ ამიერკავკასიაში დაახლოებით ერთდროულად ხდება და გადმონაცვლებული მოსახლეობა ძირითადად იქ ჯდება, სადაც ადრევე მიწათმოქმედების განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობა იყო. მისი ერთი ნაკადი იკავებს ქვემო ქართლს თავისი მიმდგომი მხარეებითა; იმის გამო, რომ საერთოდ ამიერკავკასიაში მსგავსი ადრეთამიწათმოქმედო კულტურა იყო გავრცელებული, ამიტომ შემდეგშიაც აქ დაახლოებით ერთგვაროვანი, მტკვარ-არაქსის ადრეული საფეხურის კულტურა ყალიბდება, თავისი დამახასიათებელი, საერთო ნიშნებით.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების პროცესი ქვემო ქართლის გარდა ამიერკავკასიის სხვა ოლქებშიაც ნიმდინარეობდა. ამ ბოლო დროს მეღვინეობის ველზე გამოვლენილი მასალების საფუძველზე გამოითქვა მოსაზრება, რომ აქ თითქოს კარგად შეინიშნება მტკვარ-არაქსის კულტურაზე გადასვლის პროცესი. ამგვარი დასკვნა ძირითადად დაზვერვების შედეგად მოპოვებული კერამიკული მასალის მიხედვით გამოითქვა. მეღვინეზე მართლაც აღმოჩნდა, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ადრეთამიწათმოქმედო კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა, უპირატესად ბზენარევი, რომელიც ახლოს ღგას ნახიჭევანის და მილიხ და ყარაბახის ველის ადრეულ ძეგლებთან. ზოგიერთ ძეგლზე აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშნებიც ჩანს. მაგრამ, მაინც ვფიქრობთ, რომ იმ მცირე მონაცემების საფუძველზე, რომელიც სადღეისოდ შეგროვდა, ეგვიანია. ძნელია გადაჭრით ამის ნტკიცება, რომ აქ უკვე ნტკვარ-არაქსის კულტურაზე გადასვლის პროცესთან გვაქვს საქმე[94]. მარტო კერამიკაზე შენიშ-

---

92 ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1965—1965 წწ.), „მაცნე", № 3, თბილისი, 1967, გვ. 297.

93 ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. 224.

94 Н. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов, Энеолитические памятники на Мугани, Известия АН Азербайдж. ССР, Серия истории, философии и права, № 2, 1967, стр. 96.

ნულ ზოგიერთ მოშენტებზე დაყრდნობით გაძნელდება ამგვარი საკითხების დადასტურება. რა თქმა უნდა, არ არის გამორიცხული, რომ ზოგიერთ მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოყალიბებს ერთ-ერთი ოლქი ყოფილიყო, მაგრამ ვიდრე ეს მხარე უფრო ფართოდ არ იქნება შესწავლილი, გარკვევით ვერაფერი ითქმის. აქ შეიძლება გავიხსენოთ ნახიჩევანის, მილისა და ყარაბაღის მხარე, სადაც ფართოდ იყო გავრცელებული ადრეანეოლითური კულტურა, მაგრამ აქ ჯერჯერობით არ ჩანს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ძეგლები, ეს კულტურა აქ უკვე საკმაოდ განვითარებული სახით წარმოგვიდგება. მტკვარ-არაქსის კულტურის ფორმირების რაიონიდან, სადღეისოდ არსებული მასალის პირობებში, უნდა გამოვრიცხოთ არარატის კვლი, შიდა ქართლი და სხვა ოლქები, სადაც შემდეგში გამოკვეთრებით ფართო გავრცელებაა პოვლობა ეს კულტურა. მაგრამ ჯერჯერობით აქ არც ადრეანეოლითური კულტურების წინამდებარეობა გამოვლენილი და არც მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხური.

ამრიგად, შეიძლება ვიფიქრით, რომ IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში იწყება მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოყალიბების პროცესი. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი მიუთითებდა, რომ ეს კულტურა უფრო მცირე ანთესა და ალმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთისაკენ იჩენს ლტოლვას. შესაძლოა IV ათასწლეულის შუა ხანებში მცირე ანთიდან ხალხთა გარკვეული შთაბეჭდილება ხდება უფრო ჩრდილოეთით მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე და რამდენიმე ეფრო ადრეც ამოვრავაკაში გამოჩენას იწყებს გარკვეული ელემენტები, რომლებიც მცირე აზიის ადრეულ კულტურებისთვისაა დამახასიათებელი[96]. ამ ახალმოსულთა გამოჩენამ, რომლებიც აქ დამკვიდრებულ მიწათმოქმედ ტომებში ითქვიფქებიან, ხელი შეუწყო ადგილობრივი საზოგადოების ეფრო მაღალ საფეხურზე ასვლას. რა იყო მიზეზი ხალხთა ამ მოძრაობისა ჯერ მთლად ნათელი არ არის, მაგრამ შესაძლოა ეს დაკავშირებული იყო წინა აზიაში V—IV ათასწლეულებში მოხდარ ამბებთან. ჯერ კიდევ V ათასწლეულში ჰალაფური კულტურის მომძლავრებამ მცირე აზიაში მოსახლეობის გარკვეული გადანაცვლება გამოიწვია[97]. შემდეგში, IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში, უბეიდის კულტურის ხანაში, რომლის გავლენა მცირე აზიაში ჰალაფურზე უფრო ძლიერი იყო, ეს პროცესი გაძლიერდა. ჩრდილო უბეიდის კომპლექსების გამოჩენა მცირე აზიაში, შესაძლოა მოსახლეობის სეგმენტაციის შედეგი იყოს; უბეიდის კულტურის ხანაში ეს პროცესი უფრო ძლიერი ჩანს. გიდრე წინანდ., ჰალაფის კულტურია დროს იყო[98]. ჩრდილო მესოპოტამიის მოსახლეობის ამგვარ ლტოლვას დასავლეთისაკენ არ შეიძლება მცი-

---

[96] ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები ორთაღუთში, გვ. 224.

[97] B. M. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 403.

[98] იქვე, გვ. 416.

რე ამიტომ მოსახლეობის გარკვეული გადაადგილება არ გამოეწვია. ზოგი იმასაც ფიქრობს, რომ ჰალაფური მოსახლეობის მოწოლას შედეგი ენდა ყოფილიყო მცირე აზიიდან ბალკანეთში ადრერკინაწინაქრქმედი ტომების გადასახლება[35]. რა თქმა უნდა, ჩრდილო მესოპოტამიის მოსახლეობის ასეთ მოძალებას არ შეიძლება გაეელენა არ მოეხდინა აგრეთვე მცირე აზიის უფრო ჩრდილო ოლქებზე, აღმოსავლეთ ანატოლიაზე. სადაც, როგორც უკვე ზემოთ აღენიშნავდით, საკმაოდ ძლიერად ჩანს ჰალაფისა და უბაიდის კულტურების გავლენა. ნათი მოშალებრება აქ თავის მხრივ უთუოდ ნოსახლეობის ერთი ნაწილის უფრო ჩრდილოეთით, ამიერკავკასიის მიმართულებით გადანაცვლებას გამოწვევდა. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ ანატოლიური მოსახლეობია სუბსტრატია და მისი ჩრდილოეთით გადაადგილება ჰალაფის ხანაში არცთუ ისე სავრძნობი იყო და ძირითადად ამიერკავკასიის სამხრეთის რაიონებს შეეხო. ამის კვალი კიდეევც შეინიშნება ამაურ ძეგლებზე. ნაგრამ IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ ანატოლიაში ეტნიდერმა გავლენამ იმატა, რასაც, ალბათ, მოსახლეობის გადანაცვლების პროცესის გაძლიერება ენდა მოჰყოლოდა და ამ დროისათვის ამიერკავკასიაში ახალი ელემენტების გამოჩენა, ალბათ, ამის ანარეკლი იყო. ამავე ათასწლეულის წყნა ხანებისათვის თანდათანობით ქრება აქ გავრცელებული სანიწაომოქმედო კულტურა და მის საფუძველზე აღმოცენებას იწყებს ახალი, უფრო განვითარებული მტკვარ-არაქსის კულტურა. ახალმოსულთა მასები უპირატესად მიწათმოქმედებისათვის ვარგის ადგილებს იკავებენ. რომლებიც ადრევე უკვე ათვისებული იყო მიწათმოქმედი ტომების მიერ. მართალია, ახალმოსულებმა გარკვეული გავლენა იქონიეს ადგილობრივ კულტურაზე, მისი ერთგვარი აღმავლობა გამოიწვიეს, ნაგრამ ამას ძირფესვიანი ცვლილებები არ მოპყოლია. კულტურაში უპირატესად ისევ ძველი ტრადიციები გახაგრძობდა ბატონობას. ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მოსახლეობის ახალი ნაკადის შემოჭრა აქ მაინცადამაინც ძლიერი არ იყო, რასაც შეიძლებოდა კულტურის ძირფესვიანი შეცვლა გამოეწვია. დამბვდური ელემენტი, მიუხედავად თავისი სამიწათმოქმედო კულტურის შედარებით დაბალი დონისა, მაინც გამარჯვებული გამოდის. მართალია, ახალმოსულთა გავლენის შედეგი მიწათმოქმედი საზოგადოებაც განცდარება იყო, სხვაგვარად ძნელი ახსნელი იქნებოდა კულტურაში ასეთი აშრატი აღმავლობა, მაგრამ ეს დაწინაურება ძირითადად ადგილობრივი ტრადიციების საფუძველზე მოხდა.

სამიწათმოქმედო კულტურის საერთო დონის აწევას და საერთოდ ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებას არ შეეძლება მოსახლეობის რაოდენობის ზრდისათვის ხელშეწყობა არ მიეცა. ისეთივე ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე მოსახლეობის სწრაფი მომრავლება ხდება. ამ დროისათვის უკვე კარგად შეიმჩნევა მიწათმოქმედებისთვის ვარგისი ახალი მიწე-

[35] В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 408.

ბის თანდათანობით უფრო ფართედ ათვისების ტენდენციები. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს შიდა ქართლის მაგალითზე. შიდა ქართლის ველი აღრესაშიწათ-მოქმედო კულტურის ხანაში ჯერ კიდევ არ უნდა ყოფილიყო ათვისებული; სადღეისოდ არსებული მასალით ისე ჩანს, რომ ეს პროცესი აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრეულ საფეხურზე უნდა დაწყებულიყო მიწათმოქმედი მოსახლეობა ძირითადად ქვემო ქართლის ვაკეზე იდა. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებას ხანმოკლე ათვისების უკვე ახალი მიწებია ათვისების საჭიროება იგრძნობა. ჩნდება პირველი დასახლებები თბილისის შემოგარენში, რამდენადმე გვიან კი შიდა ქართლის ველზე.

სადღეისოდ არსებული მასალების საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ შიდა ქართლში პირველი მოსახლეობა სწორედ მტკვარ-არაქსის აღრეულ საფეხურზე იწყებს განოხენას. აქ გარკვეულია ცნობილი ამ პერიოდის ძეგლები. მტკვარ-არაქსის კულტურის შედარებით აღრეული საფეხურის მასალები გამოვლენილია ხიზანაანთ გორაზე, ერბნისში, დიდ ანაასოფელში, ცხინვალთან, ზლუდრის გეეღდაზე, ნაცარგორაზე, ქულბაქებზე და სხვ. აქ მოპოვებული მასალა ბევრ საერთოს პოულობს დიდუბე-ქოქეთის კულტურის ძეგლებთან. განსაკუთრებით საინტერესოა ერბნისში გათხრილი და შესწავლილი ხიზანაანთ გორა, რომელზედაც მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების თითქმის ყველა საფეხური წარმოდგენილი [99]. ყველაზე აღრეული, მისი ძირა E ფენაა. აქ მოპოვებული თიხის ჭურჭელი (სურ. 36) ახლოს დგას დიდუბე-ქოქეთის ჯგუფის კერამიკასთან [100]. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ხიზანაანთ გორის E დონე და საერთოდ შიდა ქართლში აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრეული საფეხურის ძეგლები, დიდუბე-ქოქეთის ჯგუფთან შედარებით შეიცავს რამდენადმე გვიანდელ ნიშანდობლივობას, რომ კახეთში გამოვლენილი ამ კულტურის აღრეული ძეგლები, რომლებიც ადრეთვე დიდუბე-ქოქეთის ჯგუფთან დაუახლოვდა, შეიცავს უფრო მეტ საერთოს ხიზანაანთ გორის აღრეულ ძეგლებთან პოულობენ [101]. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ შიდა ქართლისა და კახეთის ათვისება მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრეული საფეხურის რამდენადმე წინ გვიანდელ სტადიაზე იწყება. თუმცა ბ. დედაბრიშვილის გრების დროებითი სადგომის მასალა ვანხლევისას უფრო ამ ახრისაა, რომ იგი მტკვარ-არაქსის კულტურის ეადრეს საფეხურს უნდა მიეკუთვნებოდეს [102].

როგორც ჩანს, ამავე დროს მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები არარატის ველზე იწყებენ გავრცელებას. ამ ველზე სამოსახლოები უკვე წინარე კულტურის ხანაში შეიმჩნევა, მაგრამ ეს მხარე ამ პერიოდში, IV ათას-

---

99 ი. ქიქოძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

100 იქვე, გვ. 91.

101 იქვე, გვ. 67; Ш. Ш. Дедабришвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16.

102 Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники ранней и средней бронзы. Труды Кахетинской археологической экспедиции, I, Тбилиси, 1969, стр. 72.

წლეულში, ისე ინტენსიურად არ იყო ათვისებული, როგორც ვთქვათ, ქვემო ქართლი ან კიდევ ბილისი და ყარაბახის ოლქი ამიტომ, მთლად დაბეჯერებლად არ გამოიყურება არქეოლოგ ე. ხანზადიანის მიერ ამ ბოლო დროს გამო-

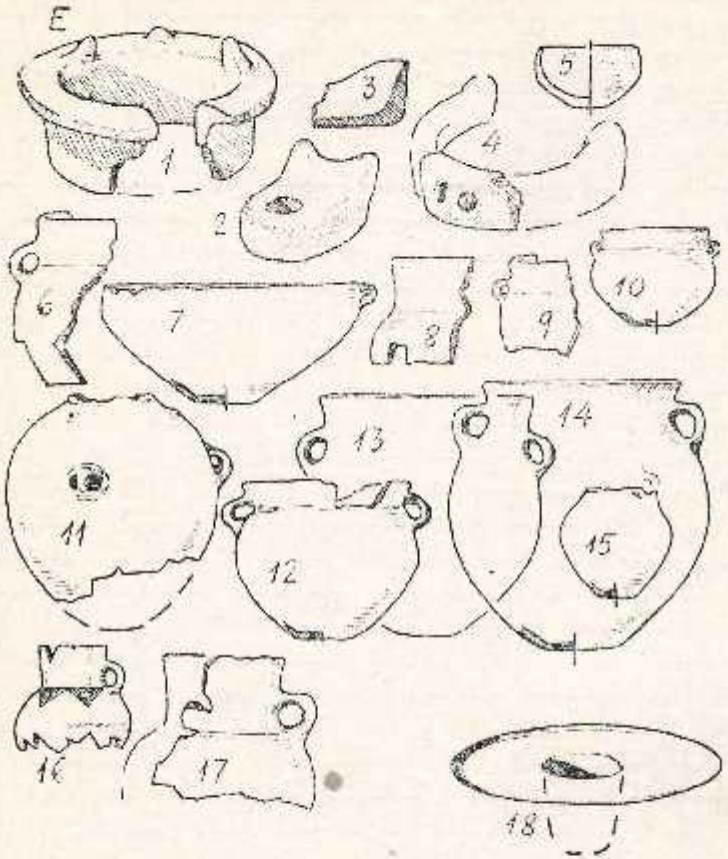

სურ. 26. ათხას გურგულა სიზანაანთ ვორკა E უნივერსიტ.

თქმული მოსაზრება, რომ არარატის ველი მტკვარ-არაქსის კულტურის საძირკველი იყო. იგი ცდილობს ამ ველზე გამოვლენილ IV ათასწლეულის ადრესამიწათმოქმედო კულტურასა და მტკვარ-არაქსის კულტურას შორის ზოგი რამ საერთო დაინახოს [134]. იგივე აზრს გამოთქვამს აგრეთვე ჩ. ბიორნი თავის ახალ ნაშრომში. იგი ყველაზე საეარაუდო ცენტრად არარატის ველს, ერევნის ბიდა-

[134] Э. В. Хачатрян, Культура армянского нагорья в III тыс. до н. э., Ереван, 1967, стр. 111.

შოებს მიიჩნევს. საქართველოში და ერზერუმის მხარეში ეს კულტურა დაახლოებით 3000 წ. ვრცელდება მისი პირველადი ცენტრიდან. რაკი იგი ერევნის მხარეს ძირითადად ამ კულტურის სამშობლოდ, ამიტომ შრეშ-ბლური II, შენგავითი II და სხვ. უფრო ადრეულად თელის და მათ თარიღს 3250—3000 წწ. შემოფარგლავს [104]. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ სადღეისოდ ჩვენს ხელთმყოფი მასალების საფუძველზე ამგვარი დაკვნა გამოტანი ძალიან გაჭირდება. მით უმეტეს, თუ მხედველობაში მივიღებთ ე. ხანზადიანის და ზოგი სხვა მკვლევრის მიერ შემუშავებულ მტკვარ-არაქსის კულტურის ქრონოლოგიური განვითარების სქემას. ე. ხახზადიანის აზრით, ელარის ტიპის კერამიკა მტკვარ-არაქსის კულტურაში ყველაზე გვიანდელია. მასზე უფრო ადრეული უნდა იყოს შრეშ-ბლურისა და შენგავითის ტიპის თიხის ჭურჭელი [105]. დაახლოებით იგივე აზრისაა ს. ესაიანი. იგი აღნიშნავს, რომ III ათასწლეულის ძეგლები შეიძლება ორ ჯგუფად დაიყოს: ელარის ტიპის ძეგლები ადრებრინჯაოს ხანას, III ათასწლეულის მეორე ნახევარს უნდა მიეკუთვნებოდეს. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის ძეგლები, რომლისათვისაც რელიეფური ამოზურგული ორნამენტია დამახასიათებელი, ჯერ კიდევ ენეოლითის ხანისა უნდა იყოს [106]. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის განვითარების გზა, რომელსაც ეს მკვლევარები გვთავაზობენ, ნაკლებად მისაღებია.

ძალიან გაჭირდებოდა მათ მიერ გამოყოფილი მტკვარ-არაქსის კულტურის პირველი პერიოდია კერამიკის წიხარე ხანის ჭურჭელთან დაკავშირება. პირველი პერიოდის კერამიკა უკვე იმდენად განვითარებულია (სამხაჭილადი ტანი, რთული გეომეტრიული ორნამენტი და სხვ.), რომ მისი დაკავშირება წინამორბედ კერამიკასთან თითქმის შეუძლებელია. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ ე. ლალაიანცია მიერ ელარში მოპოვებული მასალა უფრო ახლოს დგას იგდირის კერამიკასთან და აგრეთვე გარკვეულ მსგავსებას ნახულობს კიკეთის ჭურჭელთან. საყურადღებოა იმ მკვლევართა მოსაზრება, რომლებიც ფიქრობენ, რომ ელარის ტიპის ძეგლები სომხეთში მტკვარ-არაქსის კულტურის ყველაზე ადრეულ ჯგუფს შეადგენენ [107]. მათ ბევრი საერთო აქვთ დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის ძეგლებთან [108], უფრო კი ამ ჯგუფის რამდენადმე უფრო გვიანდელ მასალებთან [109]. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურა არარატის ველზე, შიდა ქართლში, კახეთში და სხვ. დაახლოებით ერთდროულად იწყებს

---

[104] Ch. Burney, D. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

[105] Э. В. Ханзадян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

[106] С. А. Есаян, Каталог археологических предметов музея г. Еревана. Ереван, 1967, стр. 62.

[107] Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

[108] Г. И. Мирцхулава, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

[109] ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ პერიოდზე, გვ. 69.

გავრცელებას. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის რანდევაღის მოგვიანო პერიოდში, ქვემო ქართლში და მის მიმდგომ რაიონებში ჩანოყალიბებული მტკვარ-არაქსის კულტურა თანდათანობით უფრო ფართოდ ვრცელდება. იწყება ათვისება შიდა ქართლის, კახეთის, ქვემო ქართლის სხვა მიმდებარე მხარეებისა და აგრეთვე სომხეთის შეიძნეთისა. მისი გავრცელება საკმაოდ სწრაფად მიმდინარეობდა[110]. ეს, როგორც ჩანს, ერთიანი პროცესი უნდა ყოფილიყო და ამიტომაცაა, რომ ამ საფეხურზე მტკვარ-არაქსის კულტურა საერთო ნიშნით ხასიათდებოდა და, როგორც ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე გაბატონებულ ერთგვაროვნებას იჩენს. ეს ერთგვაროვნება ამ კულტურისა მისი ადრეული საფეხურისათვისაა დამახასიათებელი, თორემ შემდეგში, უფრო განვითარებულ სტადიაზე მისი ერთგვაროვანი ხასიათი თანდათანობით იშლება.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე ჯერ ისევ ცოცხლობს წინარე კულტურიდან მომდინარე ტრადიციები როგორც მეურნეობაში, ხასათწიო, ისე მის ყოფაში, სულიერ კულტურაში და სხვ. ძველიდან გადახვევის პროცესი საკმაოდ ხანგრძლივი უნდა ყოფილიყო. იგი, ჩანს, IV ათასწლეულის მეორე ნახევრის თითქმის მთელ მანძილზე მიმდინარეობდა და თანდათანობით სულ უფრო და უფრო იშლებოდა ძველიდან მომდინარე ტრადიციები. IV ათასწლეულის ბოლოსათვის ექნე ირღვევა მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთიანი ხასიათი, იწყება მისი ფართოდ გავრცელება, ლოკალური კულტურის ჩამოყალიბება და სხვ. ამ დროიდან იგი განვითარების ახალ, უფრო მაღალ საფეხურზე გადადის. იწყება მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრებრინჯაოს ხანის ეტაპი.

ამ ეტაპამდელ ხანებში გავრცელდა მოსაზრება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა ამიერკავკასიაში ბრინჯაოს ხანის დასაწყისია. მაგრამ, როგორც ექნე აღნიშნული იყო, მტკვარ-არაქსის კულტურა ძირითადად წინა, ადრესამეწათილიან შედგ კულტურის საფუძველზე აღმოცენდა. მას ადრეულ ეტაპზე ისევ ცოცხლობს ძველი ტრადიციები, რომ დროისათვის მტკვარ-არაქსის კულტურა ჯერ ისევ ენეოლითური ბუნებისაა. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი ამ კულტურაში ორ ეტაპს განარჩევდა; იგი მტკვარ-არაქსის კულტურას ძირითადად ენეოლითურ საფეხურს აკუთვნებდა, მაგრამ მისი გვიანდელი, ანჩხერის სტადია, ექნე ადრებრინჯაოს ხანაში შეჰყავდა. რა თქმა უნდა, ბ. კუფტინის დებულებაში ახლა ბევრი რამ დასაზუსტებელია, მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურაში ორი საფეხურის გამოყოფის პრინციპი, ძირითადად სწორი ჩანს. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურს ბევრი საერთო აქვს წინარე კულტურასთან და იგი ჯერ კიდევ ენეოლითური ხასიათისაა. ამიტომ „მტკვარ-არაქ-

---

[110] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168.

სის ენეოლითში" სწორედ ამ კულტურის საწყის ეტაპს გამოხატავდა, ადრებრინჯაოს ხანა მის განვითარებულ სტადიაზე იწყება [111].

როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის ენეოლითური საფეხური საკმაოდ ხანგრძლივი უნდა ყოფილიყო. იგი თითქმის მთელ IV ათასწლეულსა და ნახევარს მოიცავს. ამ ხნის მანძილზე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში თანდათანობით მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება, რაც საფუძველს უქმნის მის უფრო მაღალ საფეხურზე ასვლას, ვითარდება და ფართოვდება მეურნეობა. წამყვანი დარგი ბიწათმოქმედება. სამეურნეო ყოფაში მომხდარ ძვრებს თანდათან მოჰყვებოდა ცხოვრების პირობების საგრძნობი გადახალისება. მოსახლეობის რიცხობრივი მომატება, მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის აღმავლობა სულ უფრო და უფრო ახალი მიწების ათვისების საჭიროებას ითხოვდა. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრის ბოლოსათვის მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ცენტრალურ და სამხრეთ ამიერკავკასიის საკმაოდ დიდ ნაწილს იკავებენ. ამ პერიოდში ყალიბდება ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი თავისებურება, რომელიც შემდეგში მისი არსებობის მთელ მანძილზე გაჰყვება მას. წინაურდება ბელოსხობის სავადმყოფო დარგები, საწარმოო იარაღში ამ დროისათვის ჯერ კიდევ მკვეთრი გარდატეხა არ შეიმჩნევა. ქვის, ძვლისა და რქის იარაღი შაინც-დამაინც დიდ ცვლილებებს არ განიცდის. ლითონი ამ დროისათვის ჯერ მაინც შედარებით წეზღუდულ როლს ასრულებს. საგანგებოდ დიდი ცვლილება ჩანს ცეხის ნაწარმში. კერამიკაზე სწორედ ის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურას ესოდენ თავისებურ სახეს აძლევს, მართალია, მას ზოგი რამ წინარე პერიოდის თიხის ჭურჭელთან აკავშირებს, კერძოდ ზედაპირის გაპრიალების ტრადიცია. ჭერწვის ფორმა ზოგიერთი ნიშანი, შემკობის ხასიათი. ძერწვის ტექნიკის საერთო მომენტები და სხვ. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა გაცილებით უფრო სრულყოფილია. იმთავითვე ყალიბდება მისათვის დამახასიათებელი ელემენტები, რომლებიც მას სხვადასხვა ვარიაციებში არსებობის მთელ მანძილზე გაჰყვება [112]. იგი კარგად გამოხატავს იმდროინდელი მოსახლეობის გეწოვნებასა და საერთოდ ესთეტიკური მოთხოვნილების დონეს. განვითარების გრძელ გზაზე მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა მრავალგვარ გადახრებს განიცდის. მრავალფეროვანი ხდება. იგი ყველაზე უკეთ აელებს ლოკალური ვარიანტების თავისებურებებს, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ეს კერამიკა თითქმის ყოველთვის ინარჩუნებს ზოგჯერ მეტად, ზოგჯერ კი უფრო ნაკლებად, მისთვის დამახასიათებელ საერთო ნიშნებს. მასში თითქმის ყოველთვის ხერხდება ხოლმე საერთოძაგან მომდინარე ელემენტების დაჭერა, იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც ამ ძირითადისაგან ვადახრა უკ-

---

[111] О. М. Джапаридзе, Культура раннеземледельческих племен на территории Грузии, стр. 6; ი. ქორქაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90; С. А. Есаян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

[112] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165.

გე შორსაა წასული. მტკვარ-არაქსის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ეს საერთო ძირითადი ხიშტები გასაოცარ სამყარეს იჩენენ. განვითარების ადრეულ საფეხურზე მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა შეტნაცლებად ერთგვაროვანი ხასიათისაა. აქ ჯერ კიდევ არ გვხვდება თიხის ჭურჭლის ის მრავალგვაროვნება, რომლითაც ხასიათდება ამ კულტურის განვითარებული საფეხური. საერთო ჩანს როგორც ჭურჭლის ფორმაში, ისე მისი შემკობის ხასიათში.

მტკვარ-არაქსის კულტურია ალრეული თიხის ნაწარმი ხელითაა ფენა-ფენა ნაყარზე. მისი შიდა პირი, რომელიც უპირატესად ღია ფერისაა, მკვეთრად განსხვავდება გარესაგან; ზედაპირი გულმოდგინედაა ნაპრიალები, უპირატესად მოწითალო-მოყავისფეროდ და ზოგჯერ შუქ. მომავოფრად. თვით ფორმა ჭურჭლისა მყარია. მისთვის დამახასიათებელია მხრიდან ყველაზე მკვეთრი გადასვლა, ფართო ცილინდრული ყელი, ზოგჯერ მაღალი, ზოგჯერ კი უფრო დაბალი, ოდნავ პირგადაშლილი. თავისებური ფორმისაა ნახევარსფეროსებრი მოყვანილობის ყურები, რომლებიც უპირატესად ჭურჭლის მხართანაა მიძერწილი ჭურჭლის ტანი გამობერილი, კვერცხისებრი ნოყვანილობისაა და სხვ. ეს ძირითადი ნიშნები, რა თქმა უნდა, მეტნაკლები გადახრებით, თითქმის ყველა სახის ჭურჭლებზე შეიმჩნევა როგორც მოზრდილ, ისე უფრო პომცრო ჭურჭლებზე. თითქმის ყველა ეს ძირითადი ელემენტი შემდეგში ათფუძედ ედება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული ატადიის კერამიკას, რომელიც უკვე გამოირჩევა თიხის ჭურჭლის ფორმათა მრავალგვაროვნებით. მაგრამ, რა განდ შორს წასული არ უნდა იყოს დაკვირვების პროცესი, საერთოდან მომდინარე ესა თუ ის ნიშანი თითქმის ყოველთვის მაინც შესაშნევია. უნდა აღინიშნოს, რომ საერთოდან გადახრა ამ კულტურის გავრცელების ყველა ოლქში თანაბარი სიძლიერისა არ იყო. ზოგან საერთო ნიშნები უფრო დიდხანს ცოცხლობს და მყარად შეინარჩუნა, ზოგან კი პირიქით, გადახვევია პროცესი უფრო ღრმა იყო. ეს ალრეული კერამიკა საერთოდ თავისი სასადაგით გამოირჩევა, მაგრამ უკვე გვხვდება მისთვის დამახასიათებელი ორნამენტული სტილი.

ერთგვაროვანია აგრეთვე ალრეულ საფეხურზე ჭურჭლის შემკობის ხასიათიც. გვხვდება როგორც რელიეფური, ისე ნაკაწრი გრაფიკული ორნამენტი. შემკობის ეს ორივე წესი ჯერ კიდევ წინარე ხანის კერამიკისთვის იყო დამახასიათებელი: რელიეფური ზოლები, შვერილები, კბეები, ამოკაწრული ხაზები და სხვ. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის ღროს უკვე ყალიბდება თავისებური სტილი ორნამენტისა, რომელიც შემდეგში სხვადასხვა ვარიაციებში ამ კულტურის განვითარების თითქ ნახევარზე გვხვდება. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ორნამენტის ხასიათი ერთ-ერთი იმ ნიშანთაგანია, რომელიც უსოდეს თავისებურ სიხშირეს ამლევს წას. ამ მხრივ პირველ რიგში აღსანიშნავია რელიეფური ორნამენტი, განსაკუთრებით კი რელიეფური სპირალის მოტივი. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურისათვის ყველაზე უფრო დამახასიათებელი ჩანს რელიეფური ორნამენტი სპირალის ე. წ. „სათვალისებრი სპირალის" მო-

ტიკი. შედარებით იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება რელიეფურად შესრულებული ცხოველის, უპირატესად ფრინველის გამოსახულება[113] (სურ. 37).

ორნამენტი სპირალის მოტივი საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურაში და, როგორც ჩანს, დროის საკმაოდ დიდ მანძილზედაც; „სათვალისებრი სპირალი" ძირითადად დამახასიათებელია ქვემო ქართლის ად-

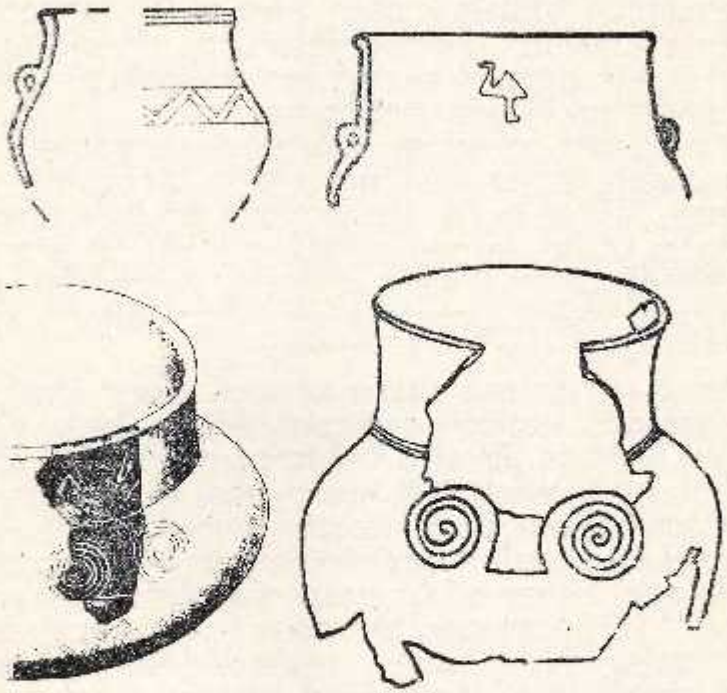

სურ. 37. რელიეფური ორნამენტით შემკული თიხის ჭურჭელი.

რეული ძეგლებისათვის. საღლუისოდ ისე ჩანს, რომ რელიეფური ორნამენტი სპირალის იდეა, ისევე როგორც ამ კულტურის სხვა ძირითადი ელემენტები, აქ ძირითადად ეტაპზე ჩნდება. შემდეგში სპირალური ორნამენტი, რომელიც ამ კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი მოტივი ხდება, სხვადასხვა ვარიაციებს განიცდის[114].

რელიეფური სპირალი, როგორც ორნამენტული მოტივი, საკმაოდ ადრეა

---

113 ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოება. ადრეულ საფეხურზე, გვ. 55.

114 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

ცნობილი ბალკანეთში [115]. მაგრამ უფრო ფართოდ ვრცელდება ბალკანეთში და აღრეთვე დუნაისპირეთში სპირალის მოტივი მოხატულ კერამიკაზე [116]. პლასტიკური სახით სპირალურ ორნამენტს არსად ისეთი ფართო გავრცელება არ მიუღია, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურაში. ამ კულტურის აყვავების ხანაშიც სპირალს წამყვანი ადგილი უკავია და იგი გასაოცარ მრავალგვარობას იძენს გეომეტრიულ მოტივთა შორის. ადრე სპირალი უფრო მაღალი რელიეფითაა გადმოცემული, შემდეგში კი ღრმა და ხშირ გეომეტრიულ ხაზებთან ერთად შერწყმული ჩაღრმავებულ-ამობურცულ ორნამენტშიც, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ერთ-ერთი ძირითადი ნოტივია, სპირალს წამყვანი ადგილი უკავია.

გარდა რელიეფური ორნამენტისა მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ კერამიკაზე გვხვდება ადრეთვე ამოკაწრული ჩიზებით შესრულებული გეომეტრიული ხაზები, შემკობის ეს წესი გავრცელებული იყო ქვემო ქართლის ადრეულ ძეგლებზე (ციცქათი, თამარისი, თეთრი წყაროს). ჩანს იგი ადრეთვე შიდა ქართლში, ხიზაბავანთ გორის E ფენის კერამიკაზე. ეს ორნამენტი ფართოდ ვრცელდება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე. განსაკუთრებით დამახასიათებელია იგი შიდა ქართლისათვის [117].

საწუხაროდ ჯერჯერობით გარკვევით ვერაფერს ვიტყვით მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის დასახლების ხასიათის შესახებ იმის გამო, რომ ამ დროისა ნაკახლარი წესიერად შესწავლილი არ არის. ჩვენ უკეთ გაცნობთ როგორც მისი უწინარესი ხანის სოფელს, ასევე მის მომდევნო მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის საცხოვრებლის ტიპს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ხანის სოფელი წინარე ეპოქის დასახლების ხასიათისაგან ჯერ კიდევ მაინცადამაინც დიდად განსხვავებული არ იყო [118]. საცხოვრებლად ძირითადად ორმოები იყო შერჩეული, რომლებიც მიწათმოქმედებას გავრთობისთვის განსაკუთრებით ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. მტკვარ-არაქსის კულტურის ეს ადრეული დასახლებები ძირითადად ზომიერი კლიმატის ზოლებში გვხვდება. სოფელი არცთუ ისე დიდი ზომის ჯგუფად ყოფილიყო და შესწორების ძირითადი ტიპი ისევ მრგვალი ჩანს. ამ მხრივ საინტერესოა დაკვირვება ხიზაბავანთ გორაზე, სადაც ძირა E ფენაში წრიული ნაგებობები იყო გამოვლენილი. შემდეგში აქ საცხოვრებლის ტიპი იცვლება [119], როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე ორივე ტიპის შენობა გვხვდება—მომრგვალო და ხუთკუთხა ნაგებისა.

---

[115] A. Wace and M. Thompson. Prehistoric Thessaly, Cambridge, 1912, გვ. 28, სურ. 8.

[116] Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизации. Москва, 1952, стр. 160. 136.

[117] ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.

[118] Л. И. Глонти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

[119] ა. ლეკვეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

ლაბორატორიის ნაშრომებში შუნობის ორივე ტიპია განხილული. სოფლის გეგმას და საერთოდ დასახლების ტიპს წინარე ხანასთან შედარებით მაინცადამაინც დიდი გარდატეხა არ უნდა გამოცდა. მეურნეობის ხასიათსა და საერთოდ ცხოვრების პირობებში. მტკვარ-არაქსის კულტურის დასაწყის ხანაში, საგრძნობი ცვლილებები არ შეიხმჩნევა. ნაგრად ბერე და მერე, ეკონომიური და საერთოდ სოციალური ხასიათის ძვრებმა გარკვეული გარდატეხა იწვევს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ეს პროცესი აქ საკმაოდ ხანგრძლივი იყო. ცნობილია, რომ მიწათმოქმედ საზოგადოებაში, შრომის ეფექტიანი ორგანიზაციის გამო, ცვლილებებს უფრო დიდი დრო მიაქვს. მაგრამ მოსახლეობის ცვლილებებმა მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს საზოგადოებაზე. IV ათასწლეულის ბოლოს მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი საზოგადოებაც ამგვარი გარდატეხაა ხანაა.

მესაქონლეობის დაწინაურება. საჭარბოთ საძოვლებათა გაჯვიათარება, სპილენძის მეტალურგიის აღმავლობა, ტომთა შორის ურთიერთობის გაზრდა და საერთოდ ცვლილებები სოციალურ ორგანიზაციაში, საზოგადოების არაეგებულ მდგომარეობას ვეღარ ეგუებოდა. ამას თან ერთვის ავრეთვე მოსახლეობის რიცხვის მკვეთრი მომატება. ყურ უფრო და უფრო იზრდება ახალ-ახალი ბინების ათვისების როლობელება და ამიერიდან მტკვარ-არაქსის კულტურა ამიერკავკასიაში ცალკე ტერიტორიაზე ვრცელდება ამ კულტურის მატარებელი ტომები თანდათანობით ითვისებენ ყველა ზოლს—როგორც ბარს, ისე მთისწინა და მთის ზონებს. შემდეგში ეს კულტურა ამიერკავკასიის ეთნოგენეზში იქითაც საკმაოდ შორს ვრცელდება. იშლება ერთიანი ხასიათი ამ კულტურისა. ირღვევა მისი „ენეოლითური ბუნება“ და იწყება განვითარების ახალი ეტაპი ადრებრინჯაოს სახით. ეს ხანა თითქმის მთელ III ათასწლეულს მოიცავს. იგი ერთ-ერთი ეშნიშვნელოვანესი ეტაპია კავკასიაში მოსახლე ტომების ისტორიაში. ეს ის ხანაა, როდესაც საბოლოოდ ჩამოყალიბდა კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფები და აქვა მათი ეძველესი ისტორიის საწყისები. ამ დროიდანაა საძებარი ამ ცალკეული ეთნიკური ჯგუფებისათვის დამახასიათებელ თავისებურებათა ფესვები.

III ათასწლეულში სამხრეთ კავკასია ტერიტორია ინტენსიურადაა ათვისებული მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მიერ. მჭიდროდაა დასახლებული ბარისა და მთისწინა ზოლი, განსაკუთრებით შიდა ქართლის ვაკე, არარატის ნაყოფიერი ველი, მილიაა და ყარაბახის ბარე და ბინათმოქმედებისათვის ვარგისი ზოგი სხვა ადგილი. საკმაოდ ძლიერადაა ათვისებული ალრეთვე მთის ზოლიც. განსახლების ეს პროცესი თანდათანობით მიმდინარეობდა მთელი III ათასწლეულის მანძილზე. მტკვარ-არაქსის კულტურა ჯერ კიდევ იმგვარად შესწავლილი არ არის, რომ შეიძლებოდეს გარკვეული თქმა, თუ ამ კულტურის რა ეტაპზე მოხდა ამა თუ იმ ზოლის ათვისება. შიდა ქართლის და არარატის ველების ნაგებობებზე კარგად ჩანს, თუ როგორ ინტენსიურადაა დასახლებული ამ დროს ბარი. შიდა ქართლის ვაკეზე 16-ზე მეტი ამ პერიოდის ბუნე-

ტია გამოვლენილი[120]. ზოგჯერ სოფლები საკმაოდ ახლოა — 3—4 კმ-თაა ურთიერთისაგან დაცილებული. ყველა სოფელი, რა თქმა უნდა, ერთი სიძლიერისა არ იყო. ისინი ზოგჯერ საკმაოდ ახლოა იყვნენ განლაგებულნი. იქიდან შეიძლება ითქვას არარატის ველის შესახებ, სადაც ოცდახუთზე მეტი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლია გამოვლენილი[121]. უნდა ვიფიქროთ, რომ დასახლებათა რიცხვი, ალბათ, გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო. ამავე მხრივ საინტერესოა აგრეთვე ჩხვა ოლქებიც, მაგალითად, ყვირილის აუზის ზემო წელი, რომელიც ამ კულტურის გავრცელების რამდენიმე პერიფერიული მხარე იყო, საკმაოდ კარგადაა ათვისებული. ამ დროის ძეგლები აღმოჩნდა შიგ სარჩერეში, არგვეთში, ქორეთში, ჭიათურის მიდამოებში და სხვ.

ადრე ჩანს ათვისებული აგრეთვე მთის ზოლიც, ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს თრიალეთის მაღალმთიანი ზოლის მაგალითზე. საფიქრებელია, რომ ადრებრინჯაოს ხანის დასაწყისიდან გარკვეული ცვლილებები შეიხიმხება მეურნეობის ხასიათში, განსაკუთრებით მესაქონლეობაში[122]. თუ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე წამყვანი ადგილი მსხვილფეხა საქონელს უკავია, ადრებრინჯაოს ხანის საფეხურზე წვრილფეხა საქონლის ხვედრითი წონა თანდათანობით მატულობს და გარკვეულ დროს ძნელი ხდება რომელიმე მათგანისათვის უპირატესი როლის მინიჭება[123]. რა თქმა უნდა, ამგვარ ცვლილებებს საქონლის შედგენილობაში არ შეიძლება გარკვეული გავლენა არ მოეხდინა მესაქონლეობის ხასიათზე. წვრილფეხა საქონლის სელადობის გაზრდა, რაც კარგად ეთანხმება ამ დროის ნამოსახლარების მასალებში[124], მაღალმთიანი საძოვრების ათვისებას საჭიროებას იწვევდა. მთის შედარებით ინტენსიური დასახლება და აქ მეტნაკლებად მყარი სამოსახლოების წარმოქმნა ადრებრინჯაოს ხანის რამდენადმე მოგვიანო საფეხურზე ხდება. თრიალეთში, წალკის პლატოზე, ბეშთაშენში, სადაც წედარებით ადრეული მასალა აღმოჩნდა, ხანგრძლივი დასახლების კვალი არ ჩანდა. სულ ახლა სერათია ოზნის ნასოფლარზე, რომელსაც კარ კიდეე ბ. კუფტინი ამ კულტურის გვიანდელ საფეხურს მიაკუთვნებდა[125]. აქ უკვე საკმაოდ მყარი დასახლების კვალი დადგინდა[126]. შესაძლოა ამ პერიოდიდან თანდათანობით მესაქონლეობის მომთაბარული ხასიათი იცვლება.

საკმაოდ ინტენსიურად ჩანს დასახლებული ძვ. წ. III ათასწლეულში ჯავა-

120 Л. И. Глонти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.

121 Э. В. Ханзадян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 102.

122 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

123 Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА. XXIII, Москва, 1955, стр. 6.

124 ალ. ჯავახიშვილი, ლ. ღლონტი, ურბნისი, I, თბილისი, 1962, გვ. 46.

125 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе. Тбилиси, 1948, стр. 40.

126 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

ხეთის პლატო. სოფ. ყაურმასი და ჯიგარაშენში აღმოჩნდა ამ კულტურის ნაკვალევი. ამ დროის ნამოსახლარები აღმოჩნდა ახალქალაქთან, სოფ. ჩუჩხასთან. კარგადაა ათვისებული აგრეთვე მესხეთის მაღალმთიანი ზოლიც. არტაანის მტკვარის მარცხენა ხეპირას, ახჩიის მიხდგრებზე, ნიალის ველზე, გარიის თავზე და სხვ. ნაპოვნი იყო მტკვარ-არაქსის კულტურის დამახასიათებელი კერამიკა. ამ დროის საინტერესო მასალა აღმოჩნდა აგრეთვე სოფ. ქველთან. ახლა ძნელია ჯერ კიდევ გარკვევით თქმა, თუ მტკვარ-არაქსის კულტურის რა ეტაპზე ხდება მესხეთ-ჯავახეთის მაღალმთიანი ზოლის ათვისება. მაგრამ არსებული მასალით თითქოს ისე ჩანს, რომ ამ რაიონის დასახლება ამ კულტურის რამდენიმე მოგვიანო სტადიაზე იწყება. ძნელია გავიზიაროთ ამ ბოლო დროს ზოგიერთი მეცნიერის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს მესხეთისა და ჯავახეთის მაღალმთიანი პლატოების ათვისება მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებამდე უნდა მომხდარიყო[127]. სამწუხაროდ, ჩვენს ხელთმყოფი მასალის მიხედვით ამგვარი დასკვნების გამოტანა, ვფიქრობთ, ძალიან გართულდება. პირიქით, თითქოს ისე ჩანს, რომ ამ ზეპირის ათვისება ამ კულტურის საკმაოდ განვითარებულ საფეხურზე ხდება. მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაში და მის ადრეულ ეტაპზე დასახლებული არ ჩანს არა თუ მესხეთ-ჯავახეთის მაღალმთიანი ზოლი, არამედ მისი უფრო ზომიერი სარტყელი — ახალციხის ქვაბული. იმის ცდა, თითქოს ახალციხის ამოსრავის გორაზე მტკვარ-არაქსის კულტურის უწრფანგესი ხანის მასალა აღმოჩნდა, მაინცადამაინც დამაჯერებლად არ გამოიყურება. უფრო ისე ჩანს, რომ ამ ზეპირის დასახლებაც ამ კულტურის განვითარებულ სტადიაზე ხდება.

ამრიგად, III ათასწლეულის დასაწყისიდან მოკიდებული თითქმის მთელი ამიერკავკასია, გარდა მისი დასავლეთ ნაწილისა, ათვისებული მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მიერ. ეს ტომები ინტენსიურად იყენებენ მის ყველა ზოლს — როგორც ბარს, ისე მის მთას. მაგრამ მიუხედავად ამ ტერიტორიის ამგვარი ინტენსიური ათვისებისა, ამ კულტურის განვითარების გარკვეულ ხანაში, თვი, ჩანს, უკვე არასაკმარისი ხდება. ამიტომაც ამ კულტურის მატარებელი ტომები იწყებენ ამიერკავკასიის ფარგლებს იქით მდებარე მიწების დაკავებას რამდენიმე მიმართულებით: სამხრეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და დასავლეთით. მათი მოძრაობა დასავლეთით შედარებით სუსტი იყო. მისი გავრცელების უკიდურესი პუნქტი აქ დღეს თითქოს სამტრედია-რაიონი ჩანს. ამის მიზეზი შეიძლება ისიც იყო, რომ დასავლეთ საქართველოს მხარე თავისი ძლიერი ტყიანი ლანდშაფტით, სუბტროპიკული კლიმატით ბუნებრივად ამ ხაიათისათვის, რომელიც ამ კულტურის ტომებში იყო გავრცელებული, ნაკლებ გამოსადეგი იქნებოდა. მტკვარ-არაქსის კულტურა უფრო კონტინენტალური კლიმატის პირობებში გვხვდება, უფრო იატეპსიერად ამ კულ-

---

127 Т. Н. Чубинишвили, К древнейшей истории Южного Кавказа, стр. 76, 82.

ტურის განფენა სამხრეთის მიმართულებით ხდება. ბუნებრივი პირობების მხრივ ამ სამხრეთ კავკასიისაგან, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ძირითადი ტერიტორია იყო, მაინცადამაინც დიდი სხვაობა არ იყო. როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნავდით, სამხრეთით ეს ტომები საკმაოდ დიდ ფართობს აკავებენ, თითქმის ნოელ აღმოსავლეთ ანატოლიას და ურმიის ტბის მპარეს. საკმაოდ ძლიერი იყო აგრეთვე ამ კულტურის მატარებელი ტომების მოძრაობა ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით. აქ ისინი იკავებენ თანამედროვე დაღესტნის თითქმის ნოელ ტერიტორიას. ჩეჩენ-ინგუშეთის გარკვეულ ოლქებს და მათი გავრცელების უკიდურესი პუნქტი სიდნეისოდ გროზნოს მხარე ჩანს.

რა თქმა უნდა, ტომების ამ მოძრაობას თავისი გამომწვევი მიზეზები ენდა ჰქონოდა, თანაც მათი გავრცელება ერთბაშად არ მომხდარა. ეს. ალბათ, თანდათანობითი პროცესი იყო განვითარების გარკვეულ საფეხურზე. მაგრამ, კიდრე ამ ეთნოდ მეტად მნიშვნელოვან საკითხებზე მეცნიერულად დამაჯერებელ პასუხის გაცემას შევძლებდეთ, უნდა გავეცნოთ, ზოგადად მაინც, იმ ვითარებას, რომელიც შეიქმნა ადრებრინჯაოს ხანაში ამიერკავკასიაში.

როგორც აღვნიშნავდით, III ათასწლეულის დასაწყისი ხანებიდან მტკვარ-არაქსის კულტურაში ინიშნელოვანი გარდატეხა ხდება. საზოგადოება უფრო მაღალ, ადრებრინჯაოს პერიოდის საფეხურზე ადის. იგი უკვე კრცელ ტერიტორიაზეა განფენილი და თანდათანობით იშლება მისი ერთიანი ბუნება. გარკვეულ ოლქებში თანდათანობით ამ კულტურის ლოკალური ვარიანტები ისახება და ზოგან ეს პროცესი ძალ ღრმად წავიდა. რომ ზოგიერთი მკვლევარი მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენიმე დამოუკიდებელ კულტურად გადაქცევის შესაძლებლობასაც კი უშვებს [128].

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრებრინჯაოს პერიოდი დღეს საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი. გათხრილია რამდენიმე ნასოფლარი, სადაც ამ დროის განვითარების საფეხურები დგინდება ნეტმაკლებად. ამ მხრივ განსაკუთრებით ინტერესს იწვევს შიდა ქართლში გათხრილი ველი ნასოფლარები—ქვაცხელებისა და ხიხახაანთ გორა ურბნისთან, აგრეთვე გუდაბერტყის ნასოფლარი გორთან [129]. ამ ძეგლების შესწავლია შეიძლება ითქვას, თუ როგორ ისახებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი. შიდა ქართლში ეს კულტურა ვამჩნევია იწყება. ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე და ხიხახაანთ გორის ძველ I ფენა. როგორც ითქვა, სწორედ ამ ხანისაა. მაგრამ მის ზემოთ მდებარე ფენები უკვე ამ კულტურის განვითარებულ საფეხურს მიეკუთვნება და ძირასთან შედარებით ერთგვარად უკვე განსხვავებულ სურათს იძლევა. შიდა ქართლის ინტენსიური ათვისება სწორედ ამ საფეხურს

---

128 ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

129 ს. ნ ი ო რ ა ძ ე, გუდაბერტყლა-ცხემლაგორა, ლიახვი, გორი, 1960, გვ. 148.

იწყება და აქ გამოვლენილი ნასახლარები — ქვაცხელები, გუდაბერტყა და სხვ. ამ პერიოდს ასახავენ. ამ დროის სოფელი საგრძნობლად განსხვავდება წინარე საფეხურისაგან. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა ხიზანაანთ გორის მაგალითზე. აქ ძირა E ფენაში გამოვლენილი ნაგებობის ტიპი სრულიად განსხვავდება ზედა ფენების შენობებისაგან. ეს ნაგებობები მცირე წრიული ფორმისაა, მოწნული ფაცხისმაგვარი, გუმბათური ან ორფერდა გადახურვით. მომდევნო D ფენისათვის უკვე სხვაგვარი შენობაა დამახასიათებელი. ისიც მრგვალი ფორმისაა, წნული, თიხით შელესილი კედლებით, ბრტყელი, ბანური გადახურვით (ტურ. 38). ზედა ფენებისათვის დამახასიათებელი შენობა განსხვა-

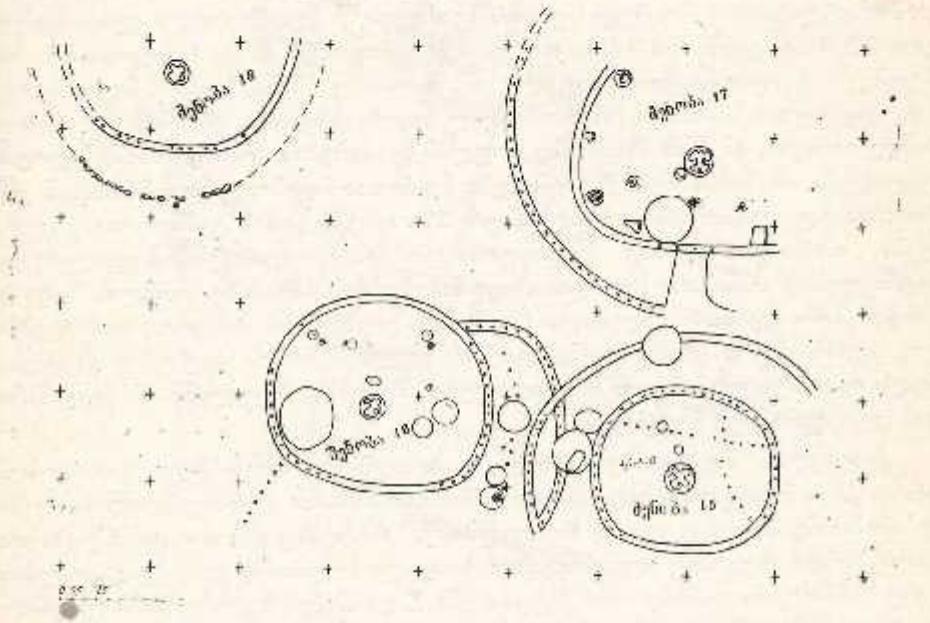

სურ. 32. შენობები ხიზანაანთ გორის D ფენიდან.

ვებული ტიპისაა; იგი მოგრძოა, კუთხეებმომრგვალებული, ორსხრივ შელესილი მოწნული კედლებით, ბრტყელი ბანური გადახურვით. ამ სახის შენობა, როგორც ჩანს, შიდა ქართლში ნტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის გარკვეულ სტადიაზე ჩნდება და ამიერიდან აქ იგი ნაგებობის წამყვანი ტიპი ხდება. ხიზანაანთ გორაზე თითქოს შეინიშნება კიდეც ამ შენობის თანდათანობით ჩამოყალიბების პროცესი[130]. ამგვარი შენობებისაგან შედგება ქვაცხელებისა და გუდაბერტყას ნასოფლარები. შენობის ეს ტიპი შიდა ქართლის

130 ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

გარეთ სხვაგან ჯერჯერობით ცნობილი არ არის და სწორია, როდესაც მას მტკვარ-არაქსის კულტურის ნაგებობათა შიდაქართლურ ტიპად გამოყოფენ[131]. როგორც ჩანს, შენდეგში აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლომდე შენობის ტიპი ცვლილებას ალარ განიცდის და არც თვით სოფელი იცვლის მაინცადამაინც სახეს.

ამ პერიოდის ნასოფლართაგან ყველაზე უკეთ შესწავლილია ურბნისის მახლობლად მდებარე ქვაცხელები. იგი მტკვრის მარცხენა ტერასაზე მდებარეობდა და წარმოადგენდა დაბალ ბორცვს, რომელსაც დაახლოებით 4000 კვმ ეკავა. ეს ბორცვი თითქმის ბოლომდე გათხარეს და ამიტომაც იგი მეტწილად იმ დროინდელი სოფლის სრულ სურათს გვაძლევს[132]. კულტურული ფენის სიმძლავრე 2.0 მ აღწევდა და მასში ორ დონეს გამოყოფენ B და C სხვადასხვა სამშენებლო ჰორიზონტებით. სოფელი აქ, როგორც ჩანს, ჩაისახა მტკვარ-არაქსის კულტურის საკმაოდ განვითარებულ საფეხურზე და თითქმის მის ჩაბრობამდე იარსება. ამ ხნის მანძილზე სოფლის გეგმარებაში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება არ შეინიშნება[133]. შენობები მიჭრითაა ნაგები, ურთიერთისაგან ვიწრო გასასვლელებით გამოყოფილი (სურ. 39). არც შენობის ტიპია რაიმე ცვლილება. ისინი უბრალოდ სწორკუთხა ფორმისაა, კუთხეებმომრგვალებული, მეტწილად/თანაბარი სიდიდის; იგი ნაგებია ხის კარკასზე, რომლის შიდა და გარეთა პირი ორივეთავა გალეკილი (სურ. 40). დადახურვა ბაიერია, თიხატკეპნილი, დედაბოძზე დაყრდნობილი. თითქმის ყველა შენობის ცენტრში მოთავსებული იყო სტაციონარული მრგვალი კერა. შენობას, ჩვეულებრივ, წინა მხრიდან დერეფანი აქვს მიდგმული.

ქვაცხელის მაგალითზე შეიძლება აღდგენილ იქნეს შიდა ქართლის ამ დროის სხვა ნასოფლარებიც. როგორც ჩანს, ხიზანაანთ გორაზე სოფლის გეგმარების პრინციპი იგივე იყო იმ პერიოდში[134], როდესაც ეს ორი დასახლება თანაარსებობდა. როგორც აღვნიშნეთ, სოფელი ხიზანაანთ გორაზე გაცილებით ადრე წარმოიქმნა და მისი ორი ქვეუბანა E და D ქვაცხელზე წარმოდგენილი არ არის. შემდეგში ეს ორი სამოსახლო, რომლებიც 2, 3 ჰექტარი ერთიმეორისაგან დაცილებული, ერთდროულად განაგრძობს არსებობას. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, როდესაც უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი ჩამოყალიბდა თანდათანობით მისი ფარდობა გავრცელება ხდება. ამ დროიდან ისახება ახალი სოფლები, რომლებიც ძირითადად ადრე არსებულ დასახლებათა სეგმენტაციის შედეგად იქმნებიან. ხიზანაანთ გორა და ქვაცხელები შეიძლება ამის ნათელი კოფილიყო. არ

---

[131] ი. კვირკველია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

[132] ლ. ჭილაშვილი, ლ. ღლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1.

[133] Л. Н. Глонти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

[134] ი. კვირკველია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42.

არის გამორიცხული, რომ ქვაცხელაზე სოფელი ხიზანაანთ გორის სამოაბლოზე შექმნილი ნამატის შედეგად წარმოიქმნა. როგორც ჩანს, ამ ხანაში შიდა

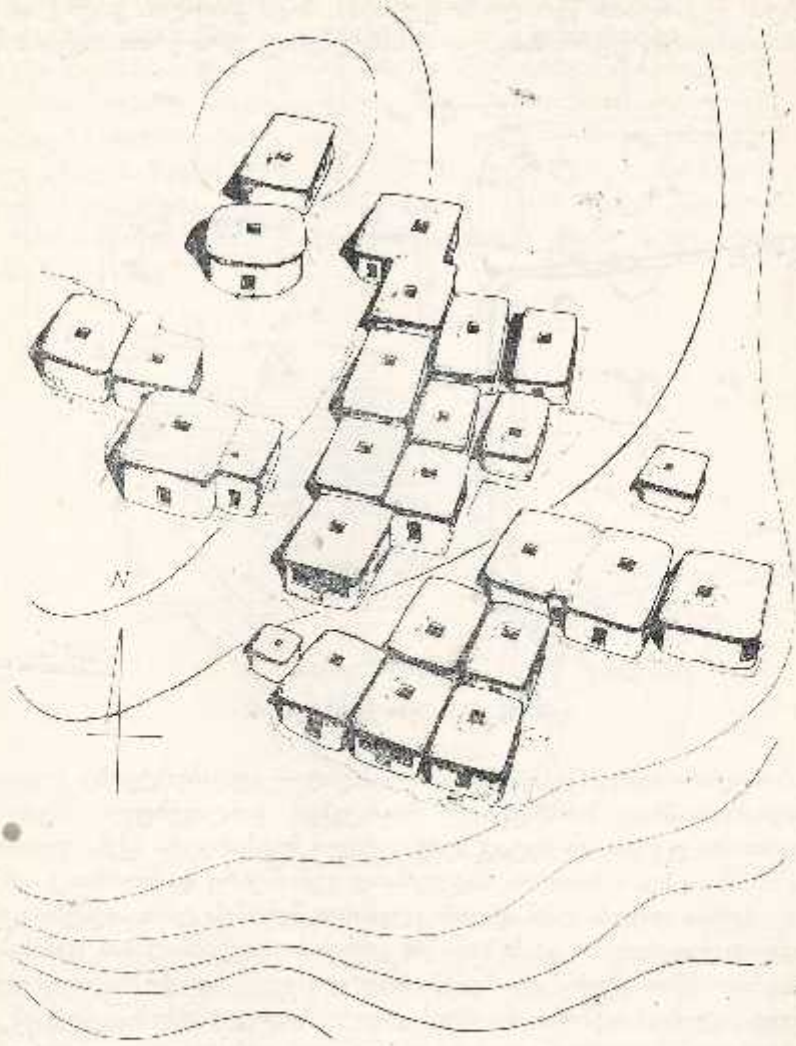

სურ. 39. ქვაცხელები. ნასოფლარის რეკონსტრუქცია.

ქართლში მოსახლეობის განფენისა და სეგმენტაციის საქმაოდ ინტენსიური პროცესი მიმდინარეობდა. შიდა ქართლის გარკვეულ რაიონში ჩატარებელმა

დაზვერვებმა თხუთმეტი ნამოსახლარი გამოავლინა, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის ნაკვალევი შეინიშნებოდა [135].

გარდა წედარებათ წვრილი სოფლებისა, შიდა ქართლის ვაკეზე ამ დროს არსებობს, აგრეთვე, უფრო მსხვილი დასახლებებიც. ერთ-ერთი ამგვარი მოზრ-

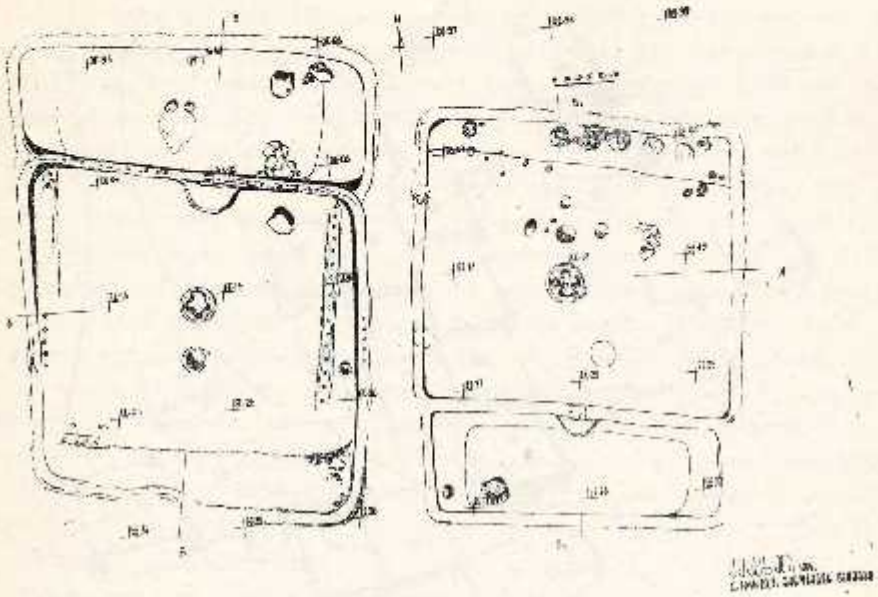

სურ. 49. შენობები ქვაცხელიდან.

დილი ნაპოხლარი აღმოჩნდა გორის მახლობლად — გუდაბერტყაზე. გუდაბერტყა-ციხიაგორა საკმაოდ შემაღლებულ ბორცვზეა განლაგებული, შეღარებით დიდი ფართობი უკავია და შეტად ხელსაყრელი მდებარეობა აქვს, თითქოს ბატონობს ამ მხარეზე. მართალია, სადღეისოდ ჯერ მცირე ფართობია გათხრილი, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ აქ გამოვლენილი შენობის ტიპი საფუძვლით ისეთივეა, როგორც ქვაცხელასა და ჩიზანაანთ გორას სოფლებისთვისაა დამახასიათებელი, მოკრძო, სწორკუთხა, კუთხეებშიმრგვალებული. აღსანიშნავია აქ აღმოჩენილი ერთი ამგვარი ნაგებობა, რომლის კედლებზედაც თითქოს მოხატვის კვალი იყო შერჩენილი [136]. სოფლის გეგმარების შესახებ გარკვევით არაფერი ითქმის, მაგრამ, როგორც ჩანს, აქაც ძირითადად იგივე ხასიათისა იყო, ურთმანეთის მიჯ-

---

[135] დ. მუსხელიშვილი, გ. ტყიტიშვილი, შიდა ქართლის 1955 წ. დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, 1960, გვ. 74.

[136] ს. ნადირაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149.

რით მდებარე სახლები, იგივე ორიენტაციით და სხვ. მაგრამ თვით სოფელი გაცილებით უფრო მოზრდილი იყო და, როგორც ფიქრობენ, იგი ხელოვნურად ღობე ყოფილიყო გამაგრებული. ამის მანიშნებელი უნდა იყოს თითქოს აქ აღმოჩენილი ზღუდის ნაშთები. ჯერჯერობით გარკვევით ძნელია თქმა, თუ განვითარებულ მტკვარ-არაქსის კულტურის რა საფეხურზეა აქ სოფელი წარმოქმნილი. შენობის ტიპი და თვით სოფელიც შიდა ქართლში ამ კულტურის არსებობის მანძილზე მაინცადამაინც სახეს არ იცვლის. მაგრამ გუდაბერტყაზე ნოპოვებული მასალის საფუძველზე ითქოსა შეიძლება ითქვას, რომ ქვაცხელასთან შედარებით ცხოვრება აქ რამდენადმე უფრო გვიან ასახება. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მსხვილი დასახლებები აქ რამდენადმე უფრო მოგვიანებით ყალიბდებიან.

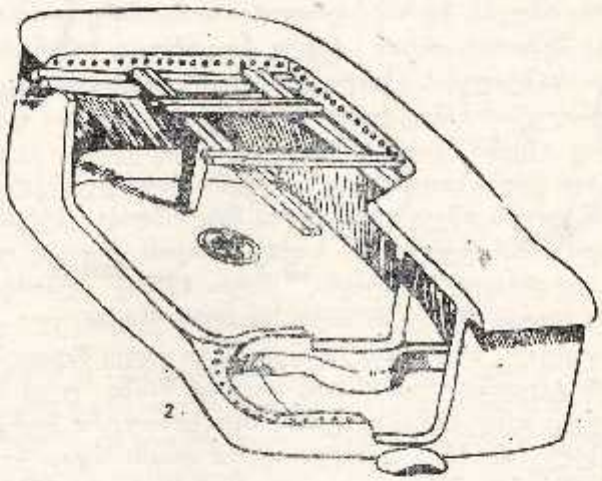

სურ. 41. შენობა ქვაცხელადან (რეკონსტრუქცია).

როგორც ჩანს, იგივე ტიპის შენობების ნაშთები უნდა იყოს შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში, ცხინვალის მიდამოებში ქულბაქებსა და კულო ხოშზე გამოვლენილი თიხატკეპნილი მოედნები, მრგვალი კერებით[137], ასეთივე ხასიათისაა აგრეთვე ვეტეხის ნაძოსახლარის შენობები[138]. ახლა ტიპის შენობა მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე შიდა ქართლში თითქოს არ ჩანს. მაგრამ არც ამგვარი შენობა ჩანს ამ კულტურის გავრცელების სხვა ოლქებში. ამიტომ მართებული უნდა იყოს ის მოსაზრება, რომ III ათასწლეულში შიდა

137 Л. И. Гаошти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

138 გ. ფხაკაძე, აღრებრინჯაოს ხანის ხაძოსახლარი მეტეხთან, მაცნე, 3, თბილისი, 1967, გვ. 325.

ქართლის ინტენსიურად ათვისების ხანაში, აქ თავისებური სამშენებლო ტრადიცია ჩამოყალიბდა, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურას არსებობის მაღალ მანძილზე გასდევს. შენობის ამ ტიპის გარკვეულ რაიონში ამგვარი დამკვიდრება და მისი დროის დიდ მანძილზე თითქმის უცვლელი სახით არსებობა იმით იყო განპირობებული, რომ იგი ამ მხარის კლიმატური პირობების შესაბამისი იყო და სათანადოდ პასუხობდა ისტორიულად განვითარებულ საზოგადოების ცოდნა-ჩვევებს.

მაგრამ თვისებური ხასიათი შიდა ქართლში არა მარტო შენებლობის ტრადიციაში ჩანს, არამედ საერთოდ კულტურის ხასიათში. ამ მხრივ გამსაკუთრებით აღსანიშნავია თიხის ჭურჭელი. ნიდა ქართლის ადრებრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელია თავისებური კერამიკული კომპლექსი. განვითარებულ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში აქ განსხვავებული ხასიათის კერამიკული ფორმები ყალიბდება. მართალია, ძველიდან წამოსული ნიშნები ნელ-ნელა სულ უფრო და უფრო იშლება, მაგრამ საერთოდან მომდინარე ტრადიციები ამ კერამიკას ბოლომდე შემორჩა. იაეთი ეგზელი როგორიცაა ხიზანაანთ გორა, ქვაცაელება და სხვ. საშუალებას გვაძლევენ თვალი გავადევნოთ შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსის ჩამოყალიბებასა და განვითარებას. აქ, როგორც ადვანიშნავდით, ადრე იწყება გავრცელებას დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის კერამიკა და ძირითადად იგი ეძლება საფუძვლად შემდეგში აქაურ ჭურჭელს. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ცხინვალის მახლობლად ქულბაქების ბორცვზე მოპოვებული თიხის ჭურჭელი, სადაც თითქოს ყველაზე უკეთ შეინიშნება ერთგვარად გარდამავალური ბუნება [138] (სურ. 42). აქ აღმოჩენილი თიხქვის ყველა ჭურჭლის ფორმა შემდეგში შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსისათვისაა დამახასიათებელი. ზოგიერთი ჭურჭელი ჯერ კიდევ მსგავსებას ამყარებინებს დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის კერამიკასთან, თუმცა მასში უკვე შეინიშნება ის ხიშნები, რომლებიც შემდეგში ამიერ ტიპის შიდაქართლური ჭურჭლისთვის ხდება დამახასიათებელი. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქულბაქების სამაგრა ჭურჭლები. ისინი, მართალია, უკვე საგრძნობლად განსხვავდებიან დიდუბის სამკურა ჭურჭლისაგან, მაგრამ მათზე ჯერ კიდევ შემორჩენილია საერთო ნიშნები. ამავე დროს ამ ჭურჭლებზე ადვილად შესამჩნევია ის ელემენტები, რითაც ისინი შიდაქართლისათვის დამახასიათებელ სამკურა ჭურჭლებს უახლოვდებიან. დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას აგრეთვე ქულბაქებზე აღმოჩენილ ქილისა თუ ჭოთნისმაგვარ ჭურჭლებზედაც. მაგრამ აქ ნამოვნი იყო აგრეთვე ის კერამიკა, რომელიც დიდუბე-კიკეთის ჯგუფთან მაინცადამაინც ვერ პოულობს საერთოს. ქულბაქების ტოლჩები საგრძნობლად განსხვავდებიან დიდუბის, კიკეთის და სხვ. მასალებში ცნობილ ანგვეოსიან ჭურჭლისაგან და პირიქით, უფრო ახლოს დგანან ხიზანაანთ გორის და ქვაცხელების

---

[138] ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 67.

ტალჩებთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქელბაქებზე აღმოჩენილი ბადიის ტიპის ჭურჭელი, რომელიც საგრძნობლად განსხვავდება დიდუბე-კიკეთის ჯგუფისთვის დამახასიათებელ ამ როგის ჭურჭლებისაგან. ბადიის ეს ფორმა დამახასიათებელია შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსისათვის[140]. ამრიგად,

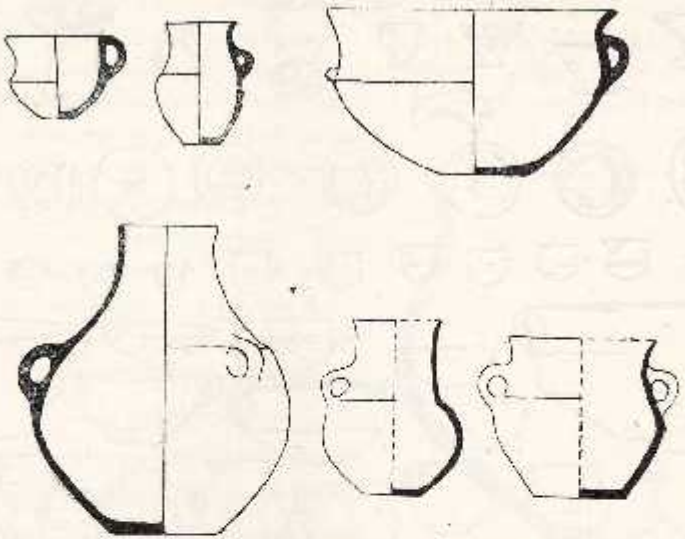

სურ. 42. თიხის ჭურჭელი ქელბაქებიდან.

ქელბაქების ჭურჭელზე კარგად ჩანს ჯერ კიდევ ძველიდან მომდინარე ტრადიციები, ერთი მხრივ, და მეორე მხრით კი, უკვე შესამჩნევია ის ნიშნები, რომლებიც შიდა ქართლის განვითარებული მტკვარ-არაქსის კულტურისათვისაა დამახასიათებელი. მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ შიდა ქართლის კერამიკა თავისებური ხასიათისაა, მასში მაინც მისი განვითარებია მთელ მანძილზე ცოცხლობს საერთოდან მომდინარე გარკვეული ნიშნები. ამ კერამიკული კომპლექსის ჩამოყალიბების შემდეგ მის განვითარებაში თვალსაჩინო ცვლილებები აღარ შეიმჩნევა.

ხიზანაანთ გორაზე მკვეთრი სხვაობა კერამიკაში D დონეზე ჩანს, აქ უკვე ჩამოყალიბებულია ყველა ძირითადი დამახასიათებელი ელემენტი. ჭურჭლის ჯელი კარგავს თავის დამახასიათებელ ცილინდრულ მოყვანილობას და უფრო გაძოყვანილ ფორმას იღებს, ფართო გადაშლილი პირით, ჭრება მკვეთრი გარდატეხის ხაზი მხართან, მუცელზე ჩნდება მკვეთრი წიბო და სხვ.[141]. შემდეგში ეს ახლად შეძენილი ელემენტები კიდევ უფრო იხვეწება და ხიზანაანთ გორის და

---

140 ი. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

141 ალ. ჯაფარიძე, ლ. დ ლ თ ნ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

ქვაცხელების C დონიდან მოკიდებული სავსებით ჩამოყალიბებული კერამიკული კომპლექსი გვხვდება, დამახასიათებელი შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურისათვის (სურ. 43).

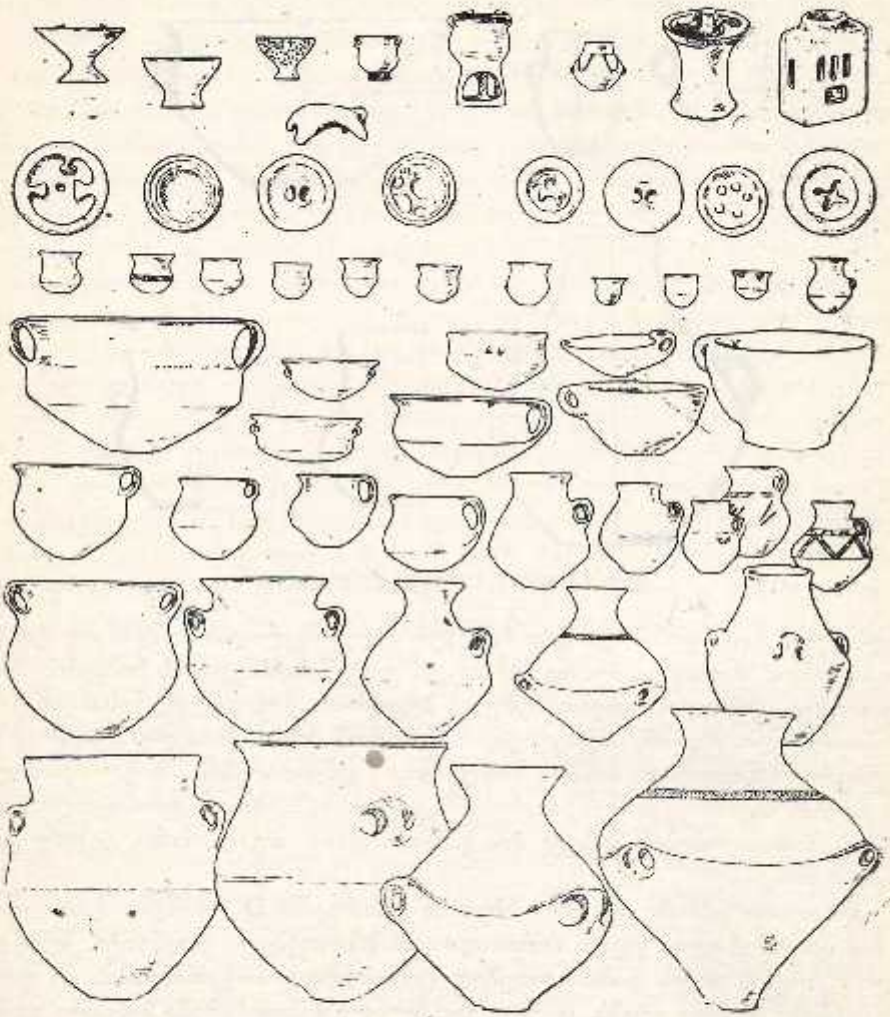

სურ. 43. თიხის ჭურჭელი ქვაცხელადან.

ოვეთიებული ხასიათს იღებს აგრეთვე ჭურჭლის შემკობის წესიც. რელიეფური ორნამენტი მისთვის ნაკლებადაა დამახასიათებელი. ვერც სპირალურმა

მოტივმა მოიკიდა აქ ფეხი[142]. საამაგიეროდ ფართოდ გრცელდება ჭერჭელის გრაფიკული ორნამენტი. ამ წესით შემკული ჭურჭელი ეპირატესად უფრო გვიანდელ საფეხურზე ჩანს. აქ გამოირჩევა მარტივი ორნამენტი: ტეხილი ხაზები, რომბები და სხვ.[143].

შიდა ქართლში ჩამოყალიბებული მტკვარ-არაქსის განვითარებული საცხერის კულტურა საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული. იგი ბევრ საერთოს პოულობს თრიალეთის ამავდროულ ძეგლებთან, განსაკუთრებით ახლოებთ მათ კერამიკა[144]. ბეშთაშენში მოპოვებული ჭურჭელი ძალიან ახლოს დგას შიდა ქართლის ნამოსახლარების — ხიზანაანთ გორის და ქვაცხელებია C დონეზე აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელთან (სურ. 44). ამიტომ არ არის გამორიცხული, რომ თრიალეთის მაღალმთიანი ზოლის ათვისებას მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში შიდა ქართლში მცხოვრები ტომები იწყებენ. საერთო ჩანს აგრეთვე ოზნის ნამოსახლარზე მოპოვებულ მასალასთან. აქაც გვხვდება ისეთი ჭურჭელი, რომელიც ახლოს დგას შიდაქართლურ კერამიკასთან. შეიძლება გვივარაუდოთ, რომ ოზნის ნამოსახლარზე მართლაც არიებულიყო შენობის ისეთი ტიპი, როგორიც შიდა ქართლის ამ პერიოდის სოფლისათვის იყო დამახასიათებელი[145].

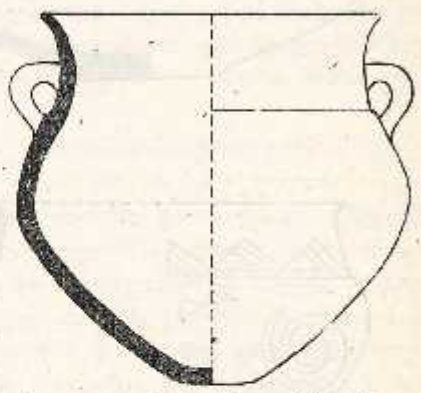

სურ. 44. თიხის ჭურჭელი ბეშთაშენიდან.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია მდ. ყვირილის ზემო წელზე, საჩხერის რაიონში გამოვლენილი ამ დროის ძეგლები. აქ მოპოვებული მასალები ბევრ საერთოს პოულობენ შიდა ქართლთან. მსგავსება ჩანს არა მარტო კერამიკაში, არამედ ადრეთვე ლითონის ნაწარმშიც (სურ. 45). როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, ეს რაოდენი ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაში უკავშირდება ალმოსავლეთ საქართველოს. მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების შემდეგ ახლო კავშირი ჩანს შიდა ქართლთან. ეს განსაკუთრებით კარგად შეიმჩნევა ხიზანაანთ გორის E დონეზე დამოწმებული მასალით. აქ ალბოხებული კერამიკის ერთი ჯგუფი წააგავს მეოთხედის მახლობლად გამოვლენილ გამოქვაბულებში მოპოვებულ თიხის ჭურჭელს, განსაკუთრებით სამერცხლე კლდის მასალას[146]. როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, ამ რაიონში გამოვლენილ

---

142 ა. ფიცხელაური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

143 თ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

144 ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86.

145 იქვე.

146 Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

ადრეულ კულტურაში ჯერ კიდევ ძლიერი ჩანს დასავლეთ საქართველოს ადრეული კულტურის ტრადიციები. მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოსთან, განსაკუთრებით კი შიდა ქართლთან ურთიერთობის გაძლიერებასთან დაკავშირებით, აქ ცოტა ხანში თავისებური ხასიათის კულტურა ყალიბდება. ეს თავისე

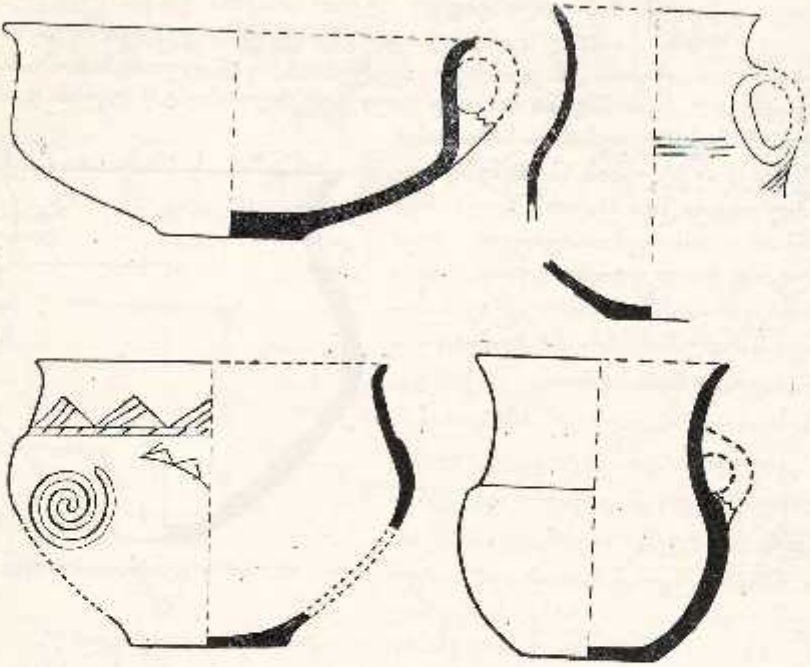

სურ. 45. თხის ჭურჭელი ანჩხრიდან.

ბურება განსაკუთრებით თავს იჩენს მტკვარ-არაქსის კულტურასთან ახლო დაძრკიდებულების შემდეგ. როგორც ითქვა, ამის ანარეკლია სეორედ ხიზანაანთ გორის ქვედა ფენაში აღმოჩენილი მასალები. შიდა ქართლთან ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს ის, რომ ყვირილის ზემო წელზე კულტურის გარკვეული აღმავლობა შეინიშნება. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა სამერცხლე კლდის მასალებში, რომელიც უკვე საგრძნობლად განსხვავდება წინარე საფეხურისაგან (სანელე კლდე) და ახლო კავშირი იგრძნობა მტკვარ-არაქსის ადრეულ კულტურასთან. შეიძლება ამ ურთიერთობამ შიდა ქართლში ამ კულტურის თავისებური ხასიათის ჩამოყალიბებაში გარკვეული როლი შეასრულა[147]. მაგრამ არა გვგონია, რომ ამ ცალი კულტურის შიდა ქართლში თანაარსებობის და ზოგი შეხვედრის ვარაუდი ძალიან სწორი იყოს, თანაც არც ისაა მართებული თითქოს

[147] Л. И. Глонти, А. И. Джавахишвили и др., დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

დასავლური კულტურა უკვე აღრებრინჯაოს საფეხურზე იღგა და მტკვარ-არაქსის კულტურის დასავლეთით შეღწევას ელობებოდა წინ[148]. თითქოს უფრო ისე ჩანა, რომ ამ დასავლური კულტურის ერთგვარ აღზევებას ყვირილის ზემო წელის რაიონში ხელი შეუწყო სწორედ აღმოსავლეთ საქართველოსთან, კერძოდ შიდა ქართლთან ურთიერთობამ, თორემ აქ ჯერ ისევ ნეოლითური ტრადიციები ცოცხლობდა საკმაოდ ძლიერად. შემდეგში შიდა ქართლიდან ვრცელდება ყვირილის აუზში მტკვარ-არაქსია კულტურა. საჩხერის რაიონში შესწავლილი ძეგლები ბევრ საერთოს პოულობენ შიდა ქართლის მასალასთან. აქ მოპოვებული კერამიკული კომპლექსი ძალიან ახლოს დგას შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე გამოვლენილ ნაწარმთან. ეს რაიონი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული შიდა ქართლთან და მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, მის უფრო მოგვიანო სტადიაზე, იგი ამ კულტურის ერთ-ერთ მოწინავე ცენტრად იქცევა[149].

გასაკუთრებით ცალკე დგინება აქ ბრინჯაოს მეტალურგია. მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არც ერთ ოლქში არ ჩანს ლითონის ხარისხის ისეთი სიჭარბე, როგორც ეს საჩხერის რაიონში გამოვლენილ ძეგლებზეა დადგენილი. აქ გვხვდება ლითონის იარაღ-სამკაულის მრავალგვარი და რთული ფორმები; მათი დამუშავების ტექნიკა უკვე ნაღალ საფეხურზეა ასული. როგორც ჩანს, ყვირილის ზემო წელის აუზში მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენადმე მოგვიანო ჩანაში ერდა არსებულიყო ლითონის წარმოებია ერთ-ერთი მძლავრი და დაწინაურებული კერა[150]. ლითონის დამუშავების ტრადიცია აქ, ჩანს, შიდა ქართლიდან ამ კულტურის მოსვლამდეც არსებობდა. შიდა ქართლის ამ დროის ნამოსახლარებზე კარგადაა ცნობილი ლითონის ნივთები. ხიზანაანთ გორაზე ლითონის ნივთები, ორი სატევრის პარი, უკვე D დონეზე აღმოჩნდა[151]. მერმინდელ C და B დონეებზე, ჯვრისთვე, ქვაცხელასა და გუდაბერტყაზედაც კარგადაა ცნობილი როგორც ლითონის ნივთები, ისე ტიგელები, ყალიბები და სხვ[152]. საჩხერის სამაროვანზე აღმოჩენილი ლითონის ნივთები, განსაკუთრებით სამკაული, გარკვეულ მსგავსებას პოულობს შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ მასალასთან. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი ნივთი შიდა ქართლსა და საჩხერის რაიონს გარდა, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არეში სხვაგან მაინცადამაინც ცნობილი არ არის. ამ მხრივ საინტერესოა ქვაცხელაზე აღმოჩენილი T-ბიგვარი ქინძისთავი და ძალიან ერთ-ერთ სამარხში ნაპოვნი პატარა ზომის სალინდი მარყუჟებით დახვეული თავით. ორივე ეს ტი-

---

148 ი. კ ი კ ვ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

149 ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 185.

150 ც. ა ბ ა ე ვ ა, ლითონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში, თბილისი, 1969, გვ. 57.

151 ი. კ ი კ ვ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.

152 ალ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. ღ ლ ო ნ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ 47.

ბი საკინძისა ცარგადაა წარმოდგენილი სიჩხერის ყორღანულ სამარხეებზე. დიდი მსგავსება ჩანს ამ ორ რაიონს შორის აგრეთვე სხვადასხვა ტიპის ლითონის ნაკეთების ფორმებში: თოხისებრი, ღუზისებრი, ცხლისებრი და სხვ. [153]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქვაცხელების ერთ-ერთ შენობაში აღმოჩენილი მოზრდილი თიხის ჭურჭლის ერთი ფრაგმენტი სატევრის რელიეფური გამოსახულებით, რომელიც სავსებით იმეორებს სიჩხერეში აღმოჩენილ ლითონისტარიან სატევარს [154]. ამრიგად, როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის დასავლეთით გავრცელებასთან და მისი ყვირილის ზემო წელის აუზში დამკვიდრებასთან ერთად, განსაკუთრებით წინაურდება ლითონის ნივთების წარმოება. რა იყო მიზეზი ამ რაიონში ბრინჯაოს მეტალურგიის ასეთი მიღალი ღონისა ძნელი სათქმელია, მაგრამ ლითონის დამუშავების ჩვენებები აქ უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის შემოსვლამდე იყო ცნობილი. როგორც ცნობილია, სამეცხვლე კლდის მასალებში აღმოჩნდა ტიგელები და ყალიბები [155]. ამ კულტურის შიდა ქართლიდან გავრცელებასთან ერთად მკვიდრდება აგრეთვე ლითონის დამუშავების ახალი წესები და ეგებ აქ არსებული ტრადიციებისა და ახალი ჩვენების შერწყმამ მიცა მისცა ბრინჯაოს მეტალურგიის დაწინაურებას. მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში მეტალურგია ახვადასხვა ოლქებში სხვადასხვა ტემპით ვითარდება. ყვირილის აუზია ზემო წელზე ამ დარგის აღმავლობისათვის უთუოდ კარგი პირობები შეიქმნა და იგი ამ კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ერთ-ერთ უძლიერეს კერად გადაიქცა.

ვნდა აღინიშნოს, რომ ლითონის პირველი ნივთები ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაში გვხვდება, მაგრამ ლითონი აქ ჯერ კიდევ უმნიშვნელო როლს ასრულებს. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრინდელ საფეხურზე მისმა ხვედრითმა წონამ ნაირსახეობაშიც კი ორმოცი. ლითონის წარმოების დაწინაურება ამ კულტურის განვითარებულ საფეხურზე III ათასწლეულის შუადღეიდან შეიმჩნევა, მაგრამ მისი მკვეთრი აღმავლობა რამდენადმე უფრო გვიან იწყება. II. ათასწლეულის დასაწყისი ხანებიდან ძლიერდება კონტაქტები ძველაღმოსავლურ ცივილიზაციასთან. ამ ურთიერთობათა გაზრდამ გარკვეული როლი შეასრულა მტკვარ-არაქსის კულტურის ბრინჯაოს მეტალურგიის დაწინაურებაში. შეიძლება ითქვას, რომ არსად ისე ნათლად წინააზიასთან კავშირი არ შეინიშნება, როგორც ლითონის ნივთებზე. ამ ურთიერთობის შედეგად და აგრეთვე იმის გამო, რომ ამიერკავკასიაში აღგილობრივი მეტალურგიის განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა, ამ დარგის სწრაფი დაწინაურება ხდება. მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მთელი რიგი ლითონის ნივთების ფორმა თავის საწყისებს, როგორც

---

153 ალ. ჯავახიშვილი, ლ. ღლონტი, დასახ. ნაშრომში, ტაბ. XXXIV.

154 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.

155 Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили и др., დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

ჩანს, წინა აზიიდან იღებს. შუბისმაგვარი იარაღის, ხიშტის, ცულის ზოგიერთი ტიპის და სხვ. წინააზიური წარმოშობა ეჭვს არ იწვევს. მათი არა ერთი და ორი ანალოგიის მოტანა შეიძლება ძველ სპილენძის ხანიდან [156], რაც უნდა აღინიშნოს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურაში მოხვედრის შემდეგ ეს ფორმები ერთგვარად თავისებურ „კავკასიურ“ ელფერს იღებენ და მათი ადგილობრივი წარმოება საეჭვო არ არის. მაგრამ ამათ გვერდით ამ პერიოდში იარაღ-სამკაულის უკვე ადგილობრივ ჩამოყალიბებული ფორმებიც გვხვდება. ამ კულტურის რიგ ნამოსახლარებზე მეტალურგიული წარმოების ნაშთები აღმოჩნდა. ლითონის გამოსადნობ ღუმელის არსებობას ვარაუდობენ ახალციხის ამირანის გორაზე [157], აზერბაიჯანში, ყაზახის რაიონში, ბაბადერვიშის ნამოსახლარზე სპილენძის გამოსადნობი სამი ღუმელის ნაშთი იყო ნაპოვნი [158]. ამის პარალელი ჩანს, აგრეთვე, სხვა ძეგლებზედაც. გარდა ამისა, ამ დროის ნამოსახლარებზე გვხვდება აგრეთვე ჩამოსასხმელი ყალიბები, ტიგელები და სხვ., რაც ლითონის ნივთების ადგილობრივ წარმოებაზე მიუთითებს. ამასვე მოწმობს თვით ლითონის შემადგენლობის ერთგვაროვანი ხასიათი — დარიშხანიანი სპილენძი [159]. დაბოლოს, ლითონის მხი ნაწარმის სიუხვე ადგილობრივი მეტალურგიის მაღალი დონის ცხადმყოფებელია. მისი სწრაფი აღმავლობა მტკვარ-არაქსის კულტურის გაპობითარებული საფეხურის რამდენადმე მოგვიანო ეტაპზე იწყება. ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლო საუკუნეები და შუა ხანები მისი აყვავების პერიოდია. აქაა საწყისები სწორედ ლითონის ნაწარმის იმ ნაღალი ტრადიციისა, რომელიც კავკასიაში მოსახლე ტომებს მათი უძველესი ისტორიის მთელ მანძილზე გაჰყვება და რამაც შენდეგში ასე ფართო ასპარეზი ჰპოვა ძველ მწერლობაშიც.

მტკვარ-არაქსის კულტურა დასავლეთით კიდევ უფრო ღრმად იჭრება და მისი გავრცელების უკიდურესი საზღვარი სამტრედიის რაიონამდე აღწევს. უფრო ღრმად, ჩანს, ეს კულტურა გზას ვეღარ იპოვნის [160]. სამტრედიის რაიონში იგი აღმოჩნდა დაბლობებში [161]. მასალა აქ ძირითადად კერამიკითაა წარმოდგენილი, რომელიც თავისი ხასიათით შიდაქართლურ ჯგუფებს უახლოვდება. უფრო ცოტა ნაკ რამდენადმე ადრეულ ტიპებს. შიდა ქართლის მასალასთან პოულობს აგრეთვე ბევრ საერთოს თრიალეთის რაიონში საგვარჯილეს გამოქვაბულში შოპოვებული მასალაც. ამრიგად, როგორც ჩანს, დასავლეთ საქართველოში, სადაც მანამდე დასავლურ-ქართელ ნეოლითზე აღმოცენებული სამეწა-

---

156 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190.

157 Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.

158 Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов, О древнейшей металлургии Кавказа, СА, 4, Москва, 1968, стр. 17.

159 ც. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

160 ხოფის რაიონში ამ კულტურის არსებობის კვალი არ დადასტურდა (П. Глонти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6).

161 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, стр. 131.

მოქმედი კულტურა არსებობდა. მტკვარ-არაქსის კულტურა შიდა ქართლის გზით ვრცელდება.

შიდა ქართლთან უნდა იყოს დაკავშირებული ძირითადად ამ კულტურის გავრცელება მეახლეთსა და ჯავახეთში. ჯავახეთის მაღალმთიანი ზოლი მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე საკმაოდ ინტენსიურად ათვისებული ჩანს[162]. სოფ. ყაურმასა და ჯიგარაშენს შორის აღგილ დიგომენში გორის თავზე, ბატარა გაკეტზე ამ პერიოდის მიმოსახლეარი ჩანს. აქ კარგად ისახება შენობების ქვის საფუძვლები. ნასახლარის კვალი შეინიშნება აგრეთვე ტერასებზე და გორის ძირზედაც. ამ გორის პირდაპირ უფრო მოზრდილ გორაზედაც გამოჩნდა ამ დროის დასახლება. ნასახლარებზე ამოკრეპი კერამიკული ნასხალის საფუძველზე თითქოს ისე ჩანს, რომ იგი ბევრ საერთოს სწორედ შიდა ქართლის ამავდროულ ჭურჭელთან პოულობს. შიდაქართლურ კერამიკას უკავშირდება აგრეთვე ახალქალაქთან, სოფ. ჩენჩხასთან აღგილ კოშკებზე წარმოდგენილი მასალაც. ამ პერიოდის ჭურჭელი დამოწმებულია აგრეთვე ახალქალაქის ამირანის გორაზე[163], სოფ. დინჯალას გორაზე[164], სოფ. ოკამთან და სხვ. შეიძლება ითქვას, რომ ჯავახეთის მაღალმთიანი ზოლის, ისევე როგორც მაღალ მიწდგომი წყალკის პლატის, აღვილები ძირითადად შიდა ქართლის გზით ხდება. ეს პროცესი ინტენსიურად მიმდინარეობს, როგორც ჩანს, მას შემდეგ, რაც შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურა ნელდრად იკიდებს ფეხს და უკვე წარმოყალიბებულია მისი თვითეული ხასიათი (ქვაცხელისა და ხიზაბავანთ გორის C ფენა).

ამავე დროს და იგივე გზით ვრცელდება ეს კულტურა აგრეთვე მეახლეთშიც. შიდა ქართლთან ნათელობს ბევრ საერთოს სოფ. ძველში მოპოვებული მასალა. აქ აღმოჩნდა ეროი სამარხი, რომელშიც ნაპოვნი იყო რამდენიმე ლითონის ნივთი, სამი მცხლისებრი საკიდი, ერთი ღუზისებრი საკიდი, ბიკონუსური ძეწკვი, თეთრი ქვის ცილინდრული ძეწკვი და სხვ. სამარხი შემოწკობილი იყო ქვებით და ყორანიკა თითქოს შიგ არ ყოფილა. თავის ჭერჭელი ცალკე იყო ნაპოვნი სამარხის მიმლობელად. ეს არის დადა ზოგია ჭურჭლების ნატეხები შეიპრიალა, ვარდისფერი საპრიალით, გვხვდება მოვარდისფრო პრიალა ჭერჭელიც. აქვე აღმოჩნდა აგრეთვე ნელისებრი სადგარის ნატეხები. აქ ჩამოვნი კერამიკა ძალიან ახლოს დგას შიდა ქართლურთან, განსაკუთრებით კი სამხერეთ კერამიკასთან. დიდი მსგავსებაა აგრეთვე ლითონის ნივთებშიაც. წნელისებრი საკიდები საკმაოდ ისეთივეა, როგორც ქვაცხელების სამარხებიდან[165] და სამხე-

---

162 Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

163 ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, თბილისი, 1962, გვ. 11.

164 ო. ჯაფარიძე, ეესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სამუშაოების წარმოების წინასწარი ანგარიში, საქმეებიერო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1962 წ. წარმოებულ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბილისი, 1963, გვ. 19.

165 ალ. ჯაფარიძე, ლ. დლონტი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XXXIV.

რომ ამირანის გორის მსხვილ დასახლებად გადაქცევა ამ ხანაში იწყება. ახლოს დგას ამირანის გორის მასალასთან თრიალეთის მაღალმთიან ზოლში— ბე'შთაშენში და ოზნაში მოპოვებული კერამიკა. ოზნის ნამახლარი დაგეგმარებაში გარკვეულ მსგავსებას პოულობს ამირანის გორასთან[169]. არ არის გამორიცხული, რომ ახალციხის ქვაბულის ათვისების ძირითადი იმპულსები შიდა ქართლიდან მოდიოდა. იგი ემთხვევა სწორედ იმ დროს, როდესაც შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურა ფართო გავრცელებას იწყებს. შიდა ქართლის მიმდგომ ხეობებში ამ კულტურის განფენა ერთიანი პროცესი უნდა ყოფილიყო: იგი იერება თრიალეთის მაღალმთიან ზოლში და მკვიდრდება მესხეთში და გზას იკაფავს დასავლეთისაკენ.

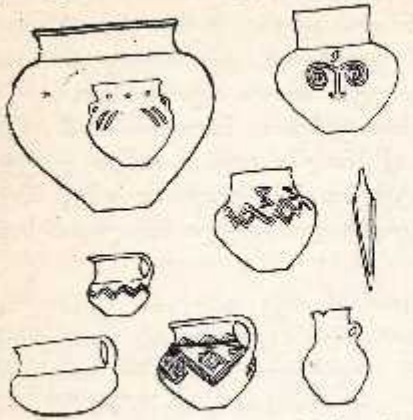

სურ. 46. თიხის ჭურჭელი ამირანის გორიდან.

შიდა ქართლთან ძალიან დიდ სიახლოვეზე მეტყველებს აგრეთვე ამირანის გორაზე მოპოვებული ლითონის ნაწარმი. აქ აღმოჩენილი სატევრის პირები ფორმით უახლოვდებიან შიდა ქართლში, საჩხერეში ნაპოვნ ანალოგიურ იარაღს. ამირანის გორის № 36 სამარხში აღმოჩენილი პატარა სატევრის პირი ემსგავსება ტყვავის ყორღანში, ქვაცხელისა, ხიზანაანთ გორაზე და ოზნის სამოსახლოზე ნაპოვნ სატევრის პირებს[170]. ამირანის გორის ორი მოზრდილი სატევრის პირი ფორმის ავსებით ისეთივეა, რომელიც საჩხერის რაიონია ყორღანული სამარხებისათვისაა დამახასიათებელი[171]. იგივე შეიძლება ითქვას აგრეთვე ამირანის გორაზე აღმოჩენილ ლითონის სამკაულზე, რომელიც ახლო პარალელებს პოულობს შიდა ქართლისა და საჩხერის მასალებში. აღსანიშნავია ამირანის გორაზე აღმოჩენილი ნამგლის პირი. ჩვენში ლითონის ნამგალი მტკვარ-არაქსის კულტურაში გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, ცნობილია ჯერჯერობით შიდა ქართლიდან, კერძოდ ხიზანაანთ გორიდან. მართალია, ფორმით ისინი ერთგვარად განსხვავდებიან (თუმცა ხიზანაანთ გორის ნამგლის მოყვანილობის შესახებ გარკვეული ვერაფერი ითქმის იმის გამო, რომ იგი ნახევარფაბრიკატია, გაუწეველია) [172]. მაგრამ ის ფაქტი, რომ ორივე ამ მხარეში უკვე ლითონის ნამგალია ცნობილი, უთუოდ საყურადღებოა. საერთოდ მტკვარ-არაქსის კულტურაში სადღეისოდ კიდევ რამდენიმე ლითონის ნამგალია ცნობილი. ერთი ცუდად და-

159 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66.

170 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

171 იქვე, გვ. 54.

172 ი. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

ცელა ლითონის ნამგალი ჩაბოვნი იყო ქიულ-თეფე II. ჭეორე კ – გარიხის ნამოსახლარზე. თითო ნამგალი აღმოჩნდა ეფრო საუხრეთით მდებარე ამ კულტურის ძეგლებზე ქარაზაა[173] და პელეტრში[174]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამირახის გორაზე ჩაბოვნი ყალიბის ფრაგმენტი, რომელიც, როგორც ფაქტობრივ, შარტივი გრძელლეროვანი ცულისმაგვარი იარაღის ჩამოსასხმელი ენდა ყოფილაყო[175]. ნიშანდობლივია უთუოდ, რომ სწორედ ამგვარი იარაღი აღმოჩნდა შიდა ქართლსა და ჩესხეთში.

ამრიგად, ამირახის გორაზე მოპოვებული მასალა საფუძველს ჩაძა, რომ ჩესხეთი მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში მჭიდროდ იყო დაკავშირებული შიდა ქართლთან. მაგრამ აქ ისიც გამოჩნდა, რომ ეს კავშირი უფრო ძლიერად აღინიშნის გორის ადრეულ მასალაში ვენიშნებით, თორემ ნერე და მერე შიდაქართლური გავლენა აქ თითქოს თანდათანობით ეკლდება (ხიზანაანთ გორისა და ქვაკუთლების B ღონის ხანა). პირიქით, თითქოს ისე ჩანს, რომ ამ ხანისათვის ძლიერდება ურთიერთობა მტკვარ-არაქსის კულტურის სხვა ოლქებთან და ამ გავლენამ კიდევაც ჰპოვა ასახვა კერამიკულ ფორმებში. უნდა აღინიშნოს, რომ შიდა ქართლთან ურთიერთობის შენელების პროცესი ადვე მიმდგომში მხარეებს ციმართაც ვეიმჩნევია, კერძოდ, დასავლეთით მდებარე ოლქებშიც მისი გავლენა ადრე უფრო ძლიერი ჩანდა. მას შემდეგ, რაც შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული ეტაპები გაერცელდა და მისი ფართო კიფენა მოხდა (ხიზანაანთ გორისა და ქვაცხელას C ღონის ხანა), იწყება ადრეთვე შიმდებარე ხეთრეებში თანდათანობით ტკვარ-არაქსის კულტურის შეღწევა. ამ დროისათვის შიდა ქართლთან მჭიდრო ურთიერთობა ჩანს, მაგრამ შემდეგში ეს კავშირი აღარ უფრო და უფრო სუსტდება. ეს პროცესი ყველგან თანაბრად არ მიმდინარეობდა. მესხეთში, ჩანს, შიდა ქართლთან ურთიერთობის შესუსტება უფრო ძლიერი იყო.

ორ-ალაზნის აუზი, რომლის ათვისებაც ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე იწყება, III ათასწლეულისში, ამ კულტურის განვითარებულ სტადიაზე, შიდა ქართლთან დგას ახლოს. კახეთის ამ დროის ძეგლებზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი ბევრ საეროთის ჰოველობს შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე გამოვლენილ კერამიკასთან[175]. სამწუხაროდ, საღღეისოდ ამგვარი დასკვნის გამოტანა ძირითადად კერამიკის საფუძველზე ხერხდება ივრისა და ალაზნის აუზში გამოვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის დროისდელი ნამოსახლა-

---

173 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

174 Dr. Hamit Zubeyr Kosay, Dr. Hermann Vary. Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara, 1964, გვ. 67, ტაბ. I.

175 ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორწდინარეთის უძველესი კულტურა. თბილისი, 1965, გვ. 102.

176 Ш. Ш. Декабришвили, Культура эпохи ранней бронзы Иоро-Алазанского бассейна, стр. 16.

რება არცერთი იმგვარად შესწავლილი არ არის, რომ წარმოდგენაც იძლეოდეს იმ ხანის სოფლის ხასიათის, მისი დაგეგმარების, ნაგებობათა ტიპის და სხვ. შესახებ. სხვა მხრივ კახური მასალა შიდაქართლურ ძეგლებს უახლოვდება და, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ორ-ალაზნის ზედა წელი შიდა ქართლის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის სფეროში შედის[177]. რამდენად სწორია ეს მოსაზრება ახლა ჯერ კიდევ ძნელი სათქმელია, მაგრამ, როგორც უკვე ზევით იყო აღნიშნული, შიდა ქართლისა და კახეთის ათვისების პროცესი დაახლოებით ერთ დროს უნდა დაწყებულიყო, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრინდელ საფეხურზე. ამ დროის მასალები ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან და შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ერთიანი პროცესი იყო. როგორც ჩანს, ეს მჭიდრო ურთიერთობა ამ ორ მხარეს შორის არც მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე შენელებულა.

რა ხდება ჭეშო ქართლში, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ძირითადი რაიონი უნდა ყოფილიყო, ამ კულტურის განვითარებულ საფეხურზე, III ათასწლეულია პირველ ნახევარში, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. სადღეისოდ აქედან ცნობილია შულავერის მაჩლობლად გათხრილი ორი ძეგლი (შულავერი II და ღალთ-ძაზი), რომლებიც უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის საკმაოდ გვიანდელ სტადიას მიეკუთვნებიან და ურა 3 ეტ საერთოს არარატის ველზე გამოვლენილ ამავედროულ ძეგლებთან პოულობს (სურ. 47, 48).

მტკვრის ხეობის გაყოლებით თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე იქ. სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურას წინარე ხანაში გავრცელებული იყო საქსებით ისეთივე ადრესამიწათმოქმედო კულტურა, როგორც ქვემო ქართლში, მტკვარ-არაქსის კულტურა ადრიდანვე იწყებს გამოჩენას. ყაზახის მახლობლად ბაბადერვიშის პორაცზე გამოკვლეული ამ დროის მასალის ერთი ნაწილი გარკვეულ მსგავსებას იჩენს დიდუბე-კოკეთის ჯგუფის კერამიკასთან. მაგრამ აქვე აღმოჩნდა აგრეთვე თიხის ჭურჭელი, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეო გვიანი საფეხურისთვისაა დამახასიათებელი. ეს კერამიკა ურიო 3 ეტ საერთოს პოულობს არარატის გელისთვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელთან. ამიტომ მთლად მართებული არ ჩანს ის მოსაზრება, თითქოს ბაბადერვიში მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის ძეგლი იყოს და IV—III ათასწლეულების მიჯნით უნდა დათარიღდეს[178]. უფრო სწორია ვიფიქროთ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრინდელი საფეხურის პოლოსათვის იგი მი-

---

[177] ი. ჯაყელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

[178] Г. С. Исмаилов, Орнаментация керамики древнего поселения Бабадервиш и ее взаимосвязи с энеолитическими памятниками Закавказья. Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965, стр. 63.

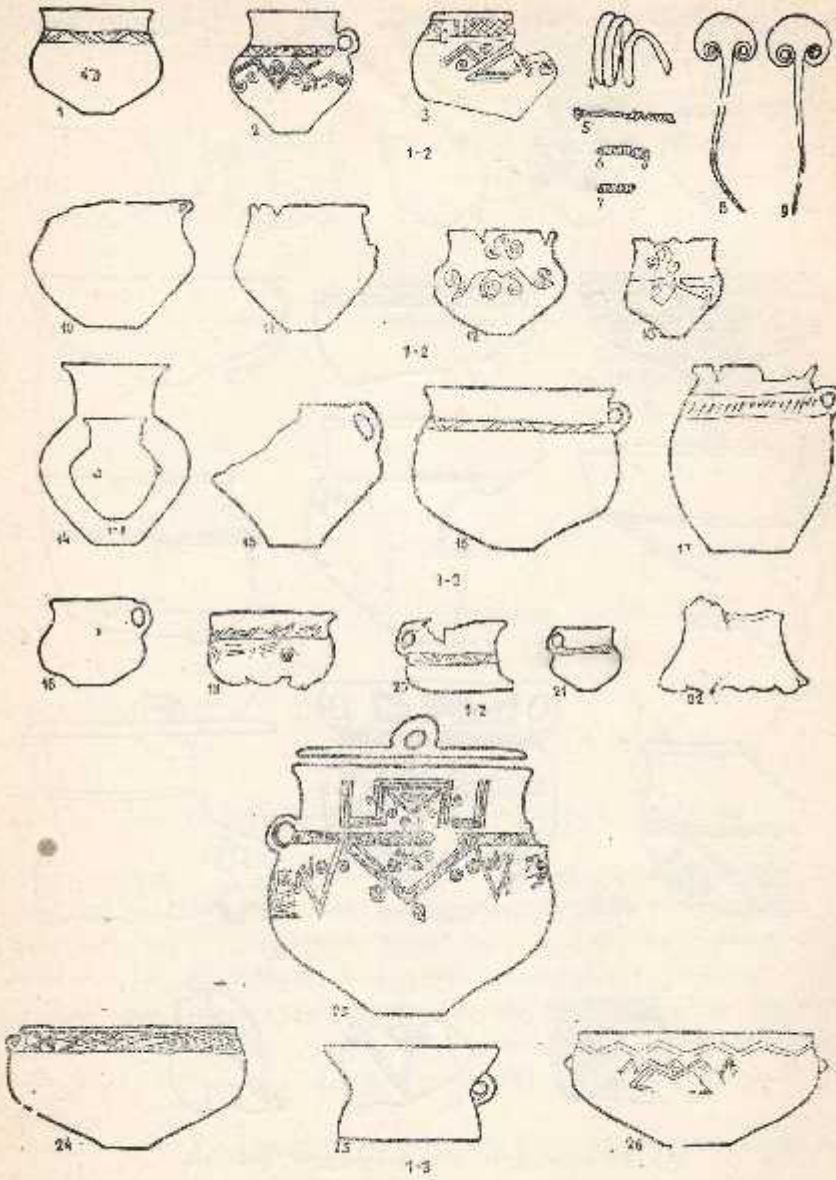

სურ. 47. თიხის ჭურჭელი და ლითონის ნივთები ღათი-მახიდან.

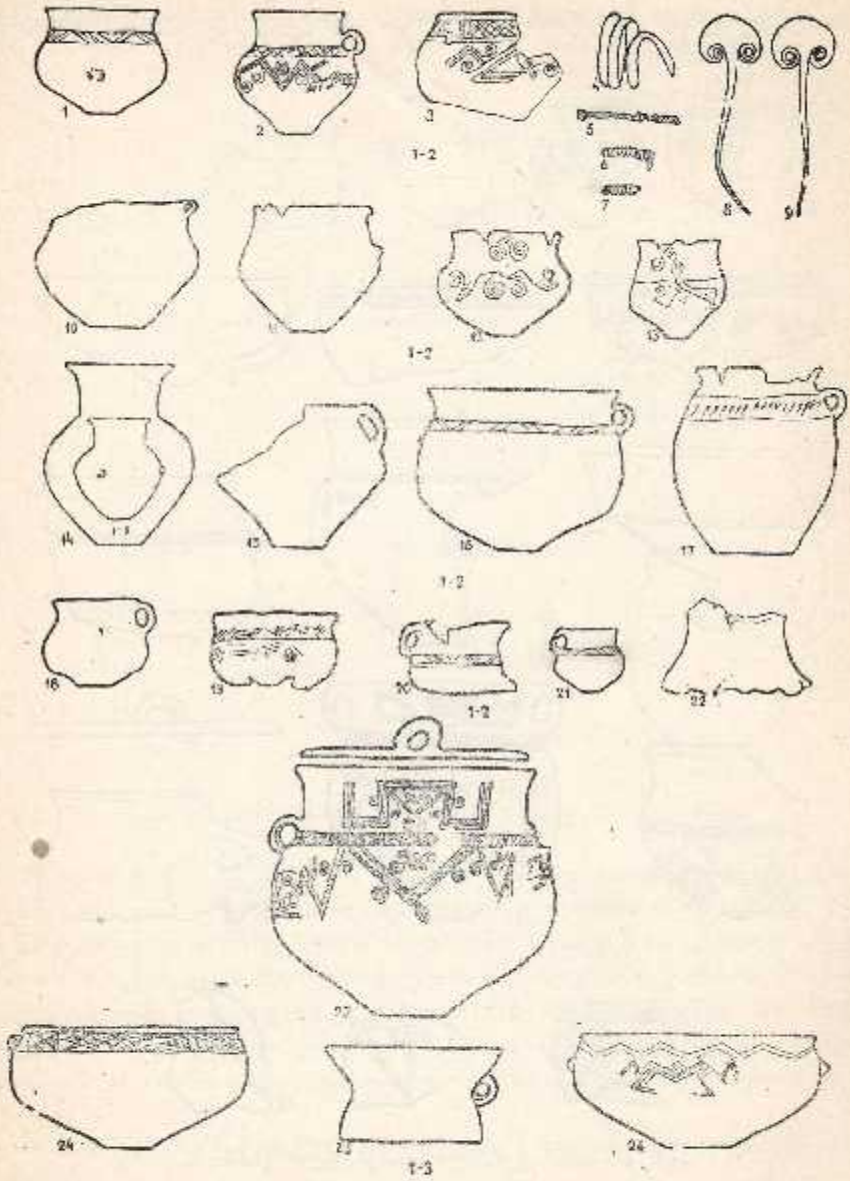

სურ. 47. თიხის ჭურჭელი და ლითონის ნივთები ღაით-მაზიდან.

ტოვებელი იქნა და მისი ხელახალი დასახლება ამ კულტურის ღასასრულ ხანაში ხდება[179] (სურ. 49).

დიდებუ-კიკეთის ჯგუფთან ნაცნობლობს აგრეთვე გარკვეულ მსგავსებას

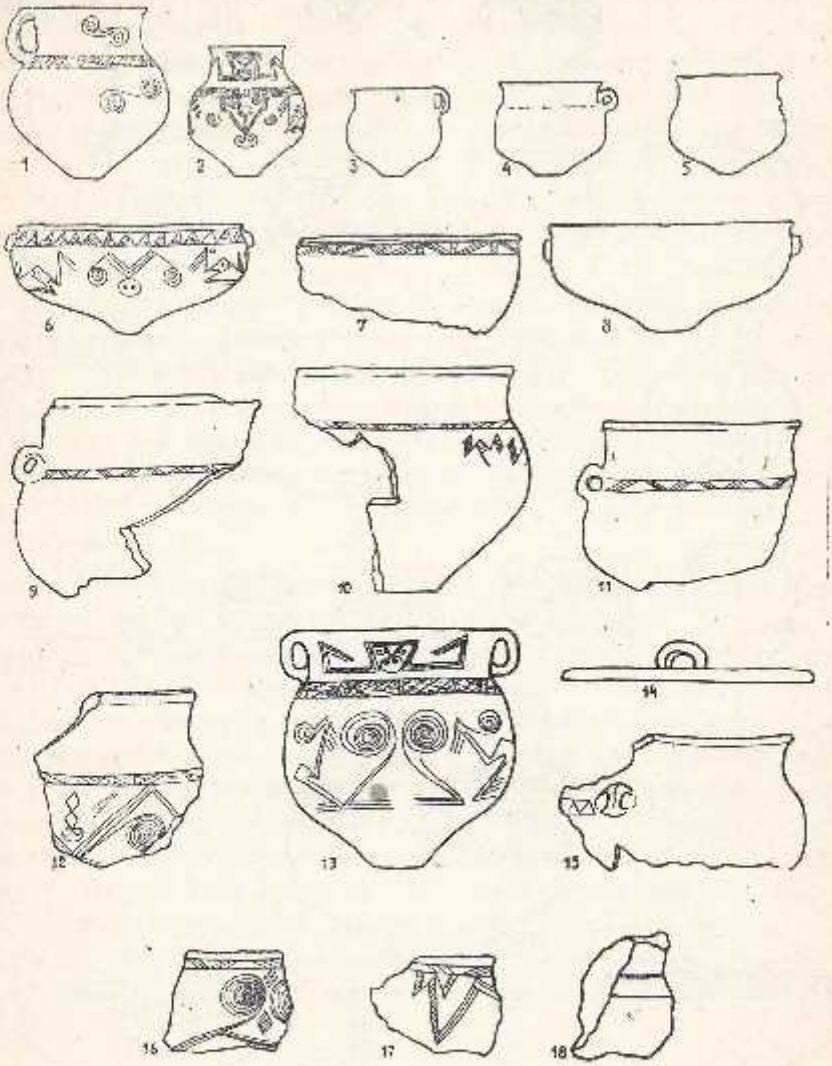

სურ. 48. თიხის მეორეული „დანგრეული“ ჭურჭელი.

[179] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

ვანჯის მხარეში ზაგლიკში აღმოჩენილი კერამიკა [180], ივიკე შეიძლება ითქვას აგრეთვე მინგეჩაურში ნამოსახლარსა და სამაროვანზე ნაპოვნ მასალაზე (სურ. 49ა) [181]. ჩვენამ ისე ჩანს, რომ ეს ძეგლები მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრინდელი საფეხურის რამდენიმე ვიანც გვიანდელ ეტაპს მიეკუთვნებიან

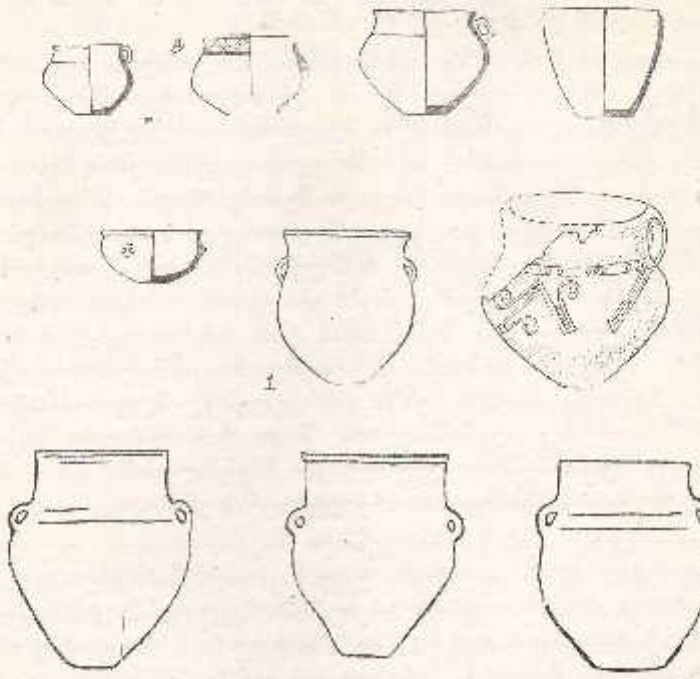

სურ. 49. ნაჭის ჭურჭელი ბაბადერვიშიდან და მინგეჩაურიდან

მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები კარგად გამოსჩნდა აგრეთვე მილისა და ყარაბაბის ველზე. სამწუხაროდ გარკვევით ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ ამ კულტურის რა საფეხურზე ხდება მისი ათვისება. სადღეისოდ არსებული მასალით თითქოს ისე ჩანს, რომ ამ ველის დასახლება მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენიმე უფრო გვიანდელ საფეხურზე ხდება. სწორედ ამან მისცა საფუძველი ა. იესენს ევარაუდა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ექსპანსია ამ მხარეში მისი განვითარების გარკვეულ ეტაპზე უნდა მოხდარიყო [182] და საერ-

[180] Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, стр. 91.

[181] Г. М. Асланов, С. М. Вандов, Г. И. Ионе, Древний Мингечаур, стр. 34.

[182] А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, стр. 16.

თოდ ახერხებიყვანს გამორიცხავდა ამ კულტურის ჩამოყალიბების ოლქიდან [183]. მტკვარ-არაქსის კულტურის კვალი ამ ბოლო დროს მუღანის ველზედაც გამოჩნდა. მაგრამ ჯერჯერობით გარკვეული ვერ ითქმის, თუ ამ კულტურის განვითარების რა ეტაპს მიეკუთვნება იგი. ის რომ მუღანზე გამოვლენილი ძეგლები თითქოს წინარე ხანიდან მტკვარ-არაქსის კულტურაზე გარდამავალი ხასიათისაა, ჯერჯერობით მთლად დამაჯერებელი არ ჩანს [184].

აღსანიშნავია, არაქსის აუზში ნახიჩევანის მახლობლად მდებარე ქიულ-თეფეა ბორცვი. ამ, როგორც უკვე ზევით აღნიშნული იყო, მრავალფენიანი ძეგლი აღმოჩნდა, რომელთაგან II ფენა მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩანისა იყო. სამწუხაროდ, გარკვევით რაიმეს თქმა სოფლის დაგეგმარების შესახებ შეუძლებელია, მაგრამ ივი შედგებოდა მრგვალი შენობებისაგან. II ფენაში 14 სანმენებლო დონე გამოირჩევა და ყველაზე ერთი ტიპის ნაგებობებია გვხვდება, თიხისაგან ნაგები მრგვალი შენობა, რომლებსაც ზოგჯერ სწორკუთხა მინაშენები აქვს მიდგმული [185]. მრგვალი შენობა ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია მტკვარ-არაქსის კულტურისა. შენობის ამ ტიპს თავისი ფესვები წინარე კულტურაში აქვს. ძველიდან მომდინარე ტრადიციები სამშენებლო ტექნიკაში უფრო დიდხანს შემორჩა არაქსის აუზში გავრცელებულ მტკვარ-არაქსის კულტურაში, თორემ, როგორც აღვნიშნავდით, შიდა ქართლში და მტკვრის ზემო წელზე ადრევე შეინიშნებოდა ცვლილებები მშენებლობაში და ამ თანდათანობით უპირატესი როლი სწორკუთხა არქიტექტურას ენიჭება.

ქიულ-თეფეზე არ არის წარმოდგენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ეტაპები, აქ ეს კულტურა უკვე საკმაოდ ჩამოყალიბებული სახისა გვხვდება. თუმცა ამ ბოლო დროს ზოგიერთმა მკვლევარმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ნახიჩევანის ქიულ-თეფე II ფენაში უკვე ჩანს ამ კულტურის ადრეული ეტაპი [186] და თითქოს ეს განსაკუთრებით კარგად შეინიშნება თიხის ჭურჭელში, სადაც წინა ხანის კერამიკიდან მომდინარე ტრადიციები ვლინდება [187]. მაგრამ ქიულ-თეფე II ჭურჭელი უკვე იმდენად სრულყოფილია, რომ მისი დაკავშირება წინამორბედ კერამიკასთან ძალიან გაძნელდება. სწორედ თიხის ჭურჭლის საფუძველზე მიიჩნევდნენ მას უფრო გვიანდელად. კერამიკა უპირატესად მორეხო ფერისაა, საკმაოდ მრავალფეროვანი ფორმის. მათ ზედაპირიდან ცილინდრული მოყვანილობის ყელი აქვთ, გამობერილი ტანით, ტიპიური ნახე-

---

[183] А. А. Иессен. Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., стр. 14.

[184] И. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов, Энеолитические памятники на Мугани, стр. 88.

[185] О. А. Абибуллаев. Остатки жилища во втором слое поселения Кюльтепе около Нахичевани, МИА, 125, М.-Л., 1965, стр. 40.

[186] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

[187] Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

ვარსფეროსებრი ყურებით და სხვ[185]. თავისი ხასიათით იგი თითქოს დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის კერამიკიდან მომდინარე ტრადიციებით ხასიათდება; ორნამენტი ქიულ-თეფეს კერამიკისათვის ნაკლებადაა დამახასიათებელი და სწორედ ამის გამო ზოგიერთი მკვლევარი მას უფრო გვიანდელ ხანისად მიიჩნევდა[189]. მაგრამ მაინც ვფიქრობთ, რომ მისი გვიანდელ საფეხურისადმი მიკუთვნება მაინცადამაინც მთლად მართებული არ უნდა იყოს. უფრო სწორი იქნება თუ მას მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის დასაწყისი ხანისად მივიჩნევთ. ვასში, როგორც აღვნიშნავდით, ჯერ კიდევ ძლიერი ჩანს დიდუბე-კიკეთის ჯგუფიდან მომდინარე ტრადიციები და მისი კერამიკა გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს თრიალეთის, შიდა ქართლის და კახეთის მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის ადრეული ეტაპის ძეგლებთან.

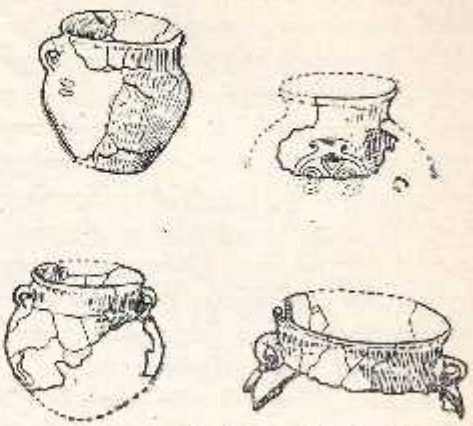

სურ. 50. თიხის ჭურჭელი ბანიჭეულის ქიულ-თეფედან.

მეტად თავისებური ხასიათის მტკვარ-არაქსის კულტურა გამოვლინდა თანამედროვე სომხეთის ტერიტორიაზე. აქ სადღეისოდ ასაკით ამ დროის ძეგლია ცნობილი[190]. განსაკუთრებით ძლიერად ათვისებული ჩანს არარატის ნაყოფიერი ველი, აგრეთვე სომხეთის ზეგანის გარკვეული რაიონები[191]. სადღეისოდ ისე ჩანს, რომ აქ გამოვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურა უკვე საკმაოდ განვითარებულ საფეხურს მიეკუთვნება. ამ კულტურის უფრო ადრეული საფეხურის ძეგლები აქ ჯერ კიდევ აღმოჩენილი არ არის. ამიტომ, როგორც ზევით უკვე აღვნიშნავდით, ამიერკავკასიის ეს მხარე ჯერჯერობით უნდა ამოირიცხოს მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების თვალსაზრისით. მართალია, უკვე გამოჩნდა ნიშანი იმისა, რომ არარატის ველი თითქოს მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაშია ათვისებული, მაგრამ მათ შორის რაიმე კავშირის დანახვა

---

188 О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани в 1955 г., МИА, 67, М.-Л., стр. 442.

189 А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, стр. 16.

190 Б. Н. Аракелян, А. А. Мартиросян, Археологическое изучение Армении за годы Советской власти, СА, 4, Москва, 1967, стр. 28.

191 Э. В. Ханзадян, Культура Армянского нагорья в III тыс. до н. э., стр. 102.

სადღეისოდ არაეჭვეული მასალით შეუძლებელი ჩანს. ისეთ ბრწყინვალე ძეგლებზე, როგორიც არიან შენგავითი (ერევანთან), სადაც თითქოს I ფენა მტკვარ-არაქსის კულტურის ურჩინარესი ხანისაა, მომდევნო II ფენა უკვე საკმაოდ განვითარებული პერიოდის მტკვარ-არაქსის კულტურას მიეკუთვნება და ამ ფენათა შორის არავითარი ურთიერთობა არ შეინიშნება[192].

სომხეთის ტერიტორიაზე გამოყოფილი მტკვარ-არაქსის კულტურა საკმაოდ განვითარებული სახითაა წარმოდგენილი და იგი თავისებურ ხასიათს იღებს. მართალია, მასში ცოცხლობს საერთოდან მომდინარე მტკვარ-არაქსული კულტურის ტრადიციები, მაგრამ გადახვეულა ამ საერთოდან აღ წეტისწეტად საკმაოდ. III ათასწლეულში სომხეთის მთიანეთში არარატის ველზე თავისებური სახის მტკვარ-არაქსული კულტურა ყალიბდება, რომელიც შნიშვნელოვან სხვაობას აყენებს მიდა ჭორსულში გავრცელებულ ამავდროულ კულტურასთან. სწორედ ამან აფიქრებინა ზოგიერთ ავტორს, რომ თუ ი მტკვარ-არაქსის ლოკალურ კულტურებში განსხვავება საერთოზე მეტია, მაწინ ისინი დამოუკიდებელ კულტურებად უნდა განეხილოთ[193].

ამგვარი ვარაუდის ერთ-ერთი მიზეზია, ვფიქრობთ, ის არის, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის დროითდელი სომხური ძეგლებია შესახებ ვარკვეული ბერიოდიზაცია ჯერ კიდევ შემუშავებული არ არის. სწორედ ამ დაკოფამ ამ ძეგლებისა, რომელსაც ამ ბოლო დროს იძლევა ზოგიერთი მკვლევარი, ერთგვარად გააბუნდოვანეს ეს საკითხი[194]. როგორც ზევით უკვე აღვნიშნავდით, მაით აზრით, შრეშ-ბლურის ჯგუფი უფრო აღრეულია, ელარია ტიპის ძეგლები კი უფრო მოგვიანო. ამგვარი დასკვნა ძირითადად კერამიკული მასალის ანალიზის საფუძველზეა გამოტანილი. მაგრამ შრეშ-ბლურასა და შენგავითის ტიპის თიხის ჭურჭელი უკვე იმდენად ჩამოყალიბებულია და თავისებური სახისაა როგორც ფორმით, ისე ორნამენტის ხასიათით, რომ მისი დაკავშირება მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრეული ჯგუფის კერამიკასთან უკვე საგრძნობლად ჭირს. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინმა თრიალეთური მასალების შესწავლისას ელარია ტიპის ძეგლები პირველ კომპლექსში გაერთიანა და დიდუბე-კიკეთის ჯგუფს დაუკავშირა. არმავირ-ბლურთან ნათესავებული კერამიკა გარკვეულ მაგვარებას ავლენს დიდუბესა და კიკეთის მასალასთან; განსაკუთრებით ახლოვებთ მათ ბადიისებრი ჭურჭელი. ახლოს დგას ასევე, აგრეთვე, იგდირის კერამიკა[195]. ელარის კერამიკის წინაკვანი ტიპები ბევრ საერთოა აშორედ აღრეულ კერამიკასთან ნახულობს[196]. ამიტომ უფრო მართებულია იმ მკვლევართა ნააზრევი, რომლებიც ელარის ჯგუფს სომხეთის მთიანეთში გამოვლენილ ჰტკვარ-არაქსის კულ-

192 С. А. Сардарян, Первобытное общество в Армении, стр. 293.

193 ი. ჯაყელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

194 Э. В. Ханзадян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.

195 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

196 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

ტერის უადრეს ძეგლებად მიიჩნევენ. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთდით, რომ სომხეთის მთიანეთის ათასებია მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის უფრო მოგვიანო ხანაში იწყება და ელარის ჯგუფის ძეგლები ამ მხარეში ამ კულტურის პირველი გამოჩენის პერიოდშია ჭნდა იყოს. თვით ამ ჯგუფის შიგნითაც ადვილად გასარჩევია ქრონოლოგიური საფეხურების დადგენა იქნება შესაძლებელი. სწორედ ელარის ჯგუფის საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო ბრწყინვალე და მეტად თავისებური მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხური, რომლითაც ხასიათდება სომხეთის მთიანეთი.

ელარის ტიპის ძეგლები უპირატესად მთისწინა და მთის ზოლშია გავრცელებული, არარატის გელზე მათ თითქმის არ ეხვდებით. ელარის ჯგუფის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია შრგვალი შენობა, ზოგჯერ სწორკუთხა მიხაბენით[197]. კერამიკა, რომლითაც ძირითადად ხერხდება ამ ჯგუფის გამოყოფა, ხასიათდება შავპრიალა ზედაპირით, ღია სარჩულზე. აქ გვხვდება ყავრით, ცილინდრულყელიანი ჭურჭელი მომრგვალებული ტანით და ნახევარსფეროსებრი ყურებით (სურ. 51). აქ ჯერ არ გვხვდება ჭურჭლები სანაწილადი ტანით,

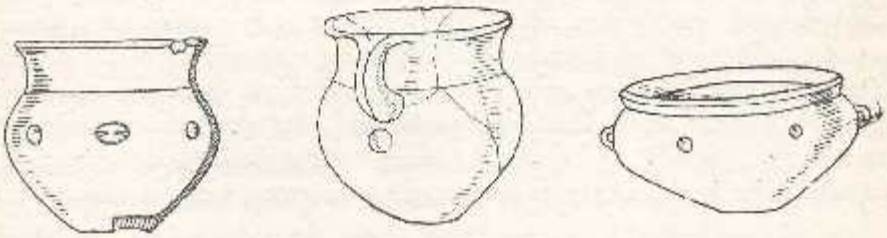

სურ. 51. ოიხის ჭურჭელი ელარიდან.

ესოდენ დამახასიათებელი შრეშ ბლურისა და შენგავითის ტიპის კერამიკისათვის. ისევ ელარში ე. ლალაიანცის მიერ აღმოჩენილი კერამიკის დახასიათებისას ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ ამ შესანიშნავად გამრიალებული ნაყი, ღია სარჩულიანი კერამიკის გვერდით, გვხვდება ღია-მოთუხო ჭურჭელი, რომელიც როგორც ფორმით, ისე ტექნიკით სავსებით შეესაბამება კიკეთურ კერამიკას[198]. ელარის ტიპის კერამიკა გამოირჩევა თავისი სიმდიდრით. ორნამენტი ნაკლებად დამახასიათებელი ჩანს. აქ ძირითად, მაგრამ მაინც ვხვდებით ჭურჭლის წინა ნახარეზე თითო-ოროლა რელიეფურ ზოლს ან კიდევ მრგვალ ღრუბულებს[199]. უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ორნამენტის გაჭრობას ამ ჭურჭელზე ადგილობრივი კერამიკის შემდგომი განვითარების ტენდენციად

197 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.
198 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.
199 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

ნიიჩნევს[200]. მაგრამ ვფიქრობთ უფრო მართებულია იმ ავტორთა მოსაზრება, რომლებიც, პირიქით, არარატის გელის ძეგლებისათვის შრეშ-ბლურისა და შენგავითის ჯგუფის კერამიკისათვის დამახასიათებელი შესანიშნავი ორხამეტაციის საწყისებს სწორედ ელარის ტიპის კერამიკაზე ხედავენ[201].

კიდევ ერთი ნიშანი, რომელიც ელარის ჯგუფის უფრო მოგვიანო ხასიათის დამახასიათებლად მოჰყავს ზოგიერთ მკვლევარს ის არის, რომ ამ ძეგლებზე წვრილფეხა საქონლის ძვლები ჭარბობს მსხვილფეხას, მაშინ როდესაც არარატის ველზე ამ დროის ნამოსახლარებზე პირუკუ სურათი გვაქვს[202]. აქ, ვფიქრობთ, იმას უნდა გაეწიოს ანგარიში, რომ ელარის ჯგუფი უპირველესად მთის ზოლში იყო გავრცელებული, სადაც უკვე გარკვეულ პერიოდში თანდათანობით წვრილფეხა საქონლის ხვედრითმა წილამ იმატა. ბარში კი, არარატის ველზე, რამდენადმე გვიანაც კი მსხვილფეხა საქონლის ეპირატესი როლი მესაქონლეობაში უფრო ხანგრძლივი ვადა ყოფილიყო.

ამრიგად, ვფიქრობთ, რომ ელარის ტიპის ძეგლები უფრო მეტ საერთოს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის, დიდუბე კოლეთის ჯგუფთან ნაპოვნობენ, თუმცა მისგან უკვე საკმაოდ შორსაა წასული. ელარის ჯგუფის კერამიკაში ჯერ კიდევ შენორჩენილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურიდან მომდინარე ნიშნები. ელარის ტიპის კერამიკაზე უკვე დაკარგულია რელიეფური ორნამენტის ტრადიცია და იგი მასზე მხოლოდ გადანაშთის ნიშნითაა შემორჩენილი რელიეფური ზოლების სახით. სწორედ ამ კერამიკაშია საძებარი არარატის გელის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი შესანიშნავი ჭურჭლის ფორმისა და ორნამენტის საწყისები. როგორც ჩანს, ან ველის ფართო ათვისება რამდენიმე უფრო გვიან ხდება, მტკვარ-არაქსის კულტურის საკმაოდ განვითარებულ საფეხურზე, ეგებ, სწორედ ელარის ჯგუფის მატარებელი ტომების მიერ, რომლებიც თანდათანობით ვაკე ადგილებს იკავებენ.

არარატის ნაყოფიერ ველზე შეტისმეტად ხელსაყრელი პირობები ჰქონდა ყოფილიყო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი საზოგადოების განვითარებისათვის, რომელიც საკმაოდ ინტენსიურად ითვისებს მას. აქ იქმნება როგორც შედარებით მოზრდილი, ისე უფრო მოკრძო ზომის სოფლები. როგორც ირკვევა ეს სოფლები არარატის ველზე სხვადასხვა დროს წარმოიქმნენ: ზოგი ადრე, ზოგიც უფრო გვიან საცხოვრებლად ხელსაყრელ ადგილებში. ნიწათმოქმედი საზოგადოების განვითარებისათვის აქ კარგი პირობები იყო. ეს კი უთუოდ ხელს შეუწყობდა მოსახლეობის რიცხვის ზრდას და მის განსენებას. ამიტომაცაა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის რამდენადმე

---

200 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

201 Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

202 Б. Б. Пиотровский, Поселение медного века в Армении, СА, XI, М.-Л., 1949, стр. 176.

მოგვიანო ხანაში ამ ველის შედარებით სწრაფი და ინტენსიური ათვისება ხდება.

სადღეისოდ არარატის ველზე თითქმის სამ ათეულამდე მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ძეგლია ცნობილი[203]. ამათგან აღსანიშნავია შრეშ-ბლური და ეჩმიაძინის ჭიუღ-თაფა (მოხრაბლური), განსაკუთრებით კი ამ ველის ზედ მთიაწინა ზოლში მდებარე ცნობილი შენგავითის ნამოსახლარი, რომელიც დღეს უკვე ერევნის ფარგლებშია მოქცეული[204]. ეს უზარმაზარი ნამოსახლარია ამ კულტურის დღემდე ცნობილთაგან ყველაზე დიდი. ამიტომაც ნიმუშებზე ცოტა უფრო ვრცლად შევჩერდებით. მას ეკვს ჰექტარამდე ფართობი უკავია. იგი მდებარეობდა ქვიანარე რაზდანის მარცხენა ნაპირზე. სამოსახლოს გარს უვლიდა მოზრდილი ქვებისაგან დაწყობილი დამცველი კედელი. ორბი სამშენებლო ფენის სისქე 4,0 მ-მდე აღწევდა[205]. როგორც ჩანს, პირველი დასახლებები შენგავითზე ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის წრნარე ხანაში წარმოქმნილა. პირველ ფენაში მოპოვებული მეტად მცირე მასალა თითქოს გარკვეულ მსგავსებას აჩვენებს არარატის ველის ადრეულ ძეგლებთან. მომდევნო სამი სამშენებლო ფენა უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელია. ჩანს, რომ აქ ცხოვრება ერთ ხანს შეწყვეტილა და ხელახლა ამ კულტურის განვითარებული სიფეხურის რამდენადმე მოგვიანო სტადიაზე კვლავ აღმოცენებულა და შემდეგ ისის ჩაქრობამდე აღარ შეწყვეტილა. სოფელი შედგებოდა ქვის საფუძველზე, ალიზისაგან ნაგები მრგვალი სახლებისაგან, რომლებსაც მიდგმული ჰქონდა სწორკუთხა ნაგებობები. წრიული შენობის ცენტრში ჩვეულებრივ მრგვალი კერა იდგა. ნამოსახლარის გარეთ აღმოჩნდა სამარხეები.

შენგავითის ნამოსახლარს, რომელიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, მთისა და ბარის შეყრის ადგილას მდებარეობდა, უთუოდ გაბატონებული მდებარეობა ექცა მთელს ამ მხარეში. არარატის ველზე არსებობდნენ უფრო მომცრო ზომის სოფლები, რომლებისათვისაც დამახასიათებელია აგრეთვე მრგვალი ტიპის ნაგებობები. უნდა აღინიშნოს, რომ სომხეთში როგორც ბარში, ისე მთის ზოლში ერთი ტიპის შენობა იყო გავრცელებული — მრგვალი, წრიული, რომლებსაც ზოგჯერ სწორკუთხა მინაშენები ჰქონდა. გარისის ნამოსახლარი, რომელიც ტიპიური მთის დასახლებაა, შედგებოდა წრიული ფორმის სახლებისაგან, რომლებსაც ოთხკუთხა ნაგებობა ჰქონდა მიდგმული[206]. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე ცოცხლობს ძველიდან მომდინარე ტრადიცია, წრიული შენობა. იმ დროს, როცა მტკვრის ხეობაში

---

[203] С. А. Есаян, Каталог, II, Археологических предметов Музея истории города Ереван, Ереван, 1967, стр. 53.

[204] Б. Б. Пиотровский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

[205] С. А. Сардарян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 293.

[206] Э. В. Ханзадян, Гарни, стр. 167.

ამ პერიოდისათვის სამშენებლო წესში მნიშვნელოვანი გარდატეხა ხდება, თლილ-ანად იცვლება შენობის ტიპი და განსხვავებული არქიტექტურის ფორმა შეძლო-დის — სწორკუთხა სახლი [207].

მეტად თვალსაჩინოა არარატის ველის ნაწოსახლარებზე გამოვლენილი თიხის ჭურჭელი. მისთვის უპირატესად დამახასიათებელია შაყბრიალა კერა-მიკა[208] ღია სარჩულზე და სამწყობლადი ფორმა ჭურჭლისა. ამ კერამიკული კომ-პლექსის განვითარება თავისებური გზით წავიდა და იგი საგრძნობლად განსხ-ვავდება შიდა ქართლის შტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფე-ხურზე ჩამოყალიბებული ჭურჭლის ფორმისაგან, რომლისთვისაც ძირითადად წიბოშეცლილი მოპაჭულობაა დამახასიათებელი. სხვაობა ჩანს არა მარტო ჭურჭლის ფორმაში, არამედ მისი წარმოების ხასიათშიც. არარატის ველისა და მისი მიმდებარე ზონის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია ჩალარული-ამობურ-ცული ორნამენტი, რომელიც ძირითადად ჭურჭლის წინა ნაწილზეა მოთავ-სებული (სურ. 52). ორნამენტი უპირატესად გეომეტრიული ხასიათისაა, სა-

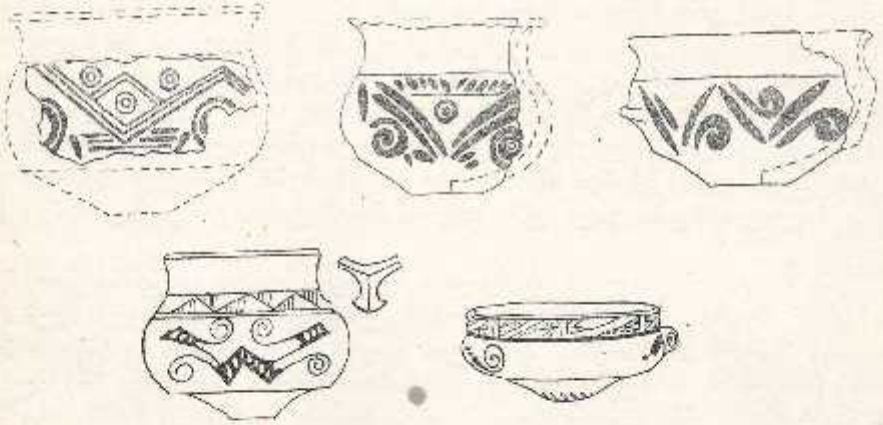

სურ. 52. თიხის ჭურჭელი არარატის ველიდან.

დაც სპირალს ეგრეთვე ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი უკავია. გარდა ჩალარულ-ამობერცული ორნამენტისა გვხვდება, ეგრეთვე, ჩაღარული, ამოკაწრული და სხვა, სადაც წამყვანი ადგილი ისევ გეომეტრიულ მოტივებს ეკავია [209]. შეიძლე-ბა ითქვას, რომ შტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ჭურჭ-ლის შემკობის წესს არაფერ ისე მაღალი დონისათვის არ მიუღწევია, როგორც

[207] А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тбилиси, 1973, стр. 113.

[208] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79.

[209] Э. В. Ханзадян, Культура Армянского нагорья в III тыс. до н. э., стр. 108.

აქ. ჭერჭლის ფორმა და ორნამენტი მეტისმეტად თვისებურ ელფერს აძლევს ამ კერამიკას. არაერატის ველის ძეგლებისათვის შრეშ-ბლური, ეზმიაძინის ქიტლთაფა და სხვ. დამახასიათებელია ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტი, გე-

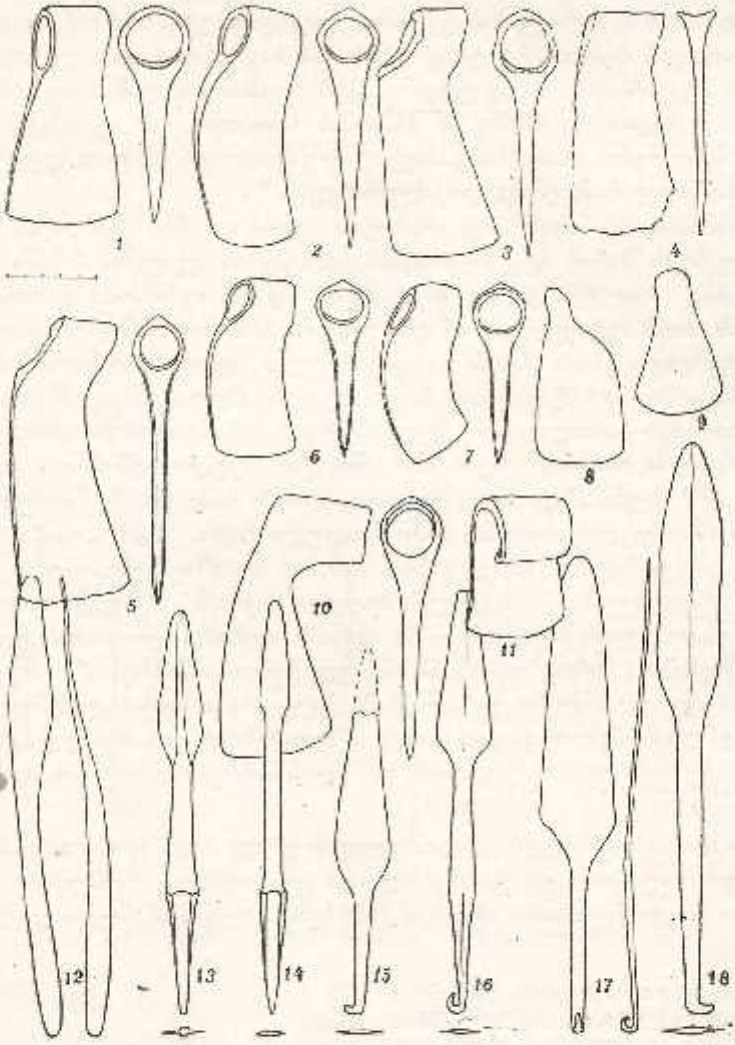

სურ. 53. ცულები და შუბისწვეროები იტრიღები საქართველოს ტერიტორიიდან.

ომეტრიული სახეები, სპირალი, კონცენტრული წრეები და სხვ. ამოკაწრული ორნამენტი მისთვის ნაკლებადაა დამახასიათებელი. შენგავითში, პირიქით,

უფრო ხშირია ნაკეწრი ორნამენტი, ზოგჯერ, რელიეფურთან კომბინაციაში, აქ, განსაკუთრებით გვიანდელ საფეხურზე, დიდ განვითარებას აღწევს გეომეტრიული სახეები ნაკეწრი ორნამენტისა. ამრიგად, არარატის ველზე და საერთოდ სომხეთის მთიანეთში მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანაში ჩამოყალიბდა თავისებური სახის კერამიკული კომპლექსი, რომელიც მიუხედავად საერთოდან მომდინარე ტრადიციებიდან საგრძნობი დაცილებისა, მაინც ინარჩუნებს მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკისათვის დამახასიათებელ საერთო იერს ჭურჭლის ფორმაში და შემკობის ხასიათში. ამ კერამიკულ კომპლექსში განვითარების რამდენიმე საფეხურს გამოყოფენ და თითოეულ საფეხურს შიგნით კიდევ რამდენიმე ლოკალურ ჯგუფს[210].

უნდა შეირნიშნოს, რომ თუ არარატის ველსა და შიდა ქართლის კერამიკულ კომპლექსებს შორის მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანაში საგრძნობი სხვაობაა, იგი ჯერ კიდევ ისე ძლიერად არ იგრძნობა ლითონის ნაწარმში. ჩანს, რომ მეტალურგია ამ ერთი საერთო ძირიდან ნომდინარეობს. ამ მხრივ საინტერესოა ერთი ტიპის ყუადაქანებული ცული, რომლის ჩამოსასხმელი ყალიბი აღმოჩნდა შენგავითის ნამოსახლარზე (სურ. 54_4). ცულის ეს ფორმა ცნობილია შიდა ქართლიდან — ქექლაბაქებიდან (ცხინვალი) და სოფ. იალბუზიდან (ცხინვალის რაიონი, სურ. 53ა). მსგავსი ცული აღმოჩნდა ავრეთვე ლენინაკანთან[211] (სურ. 57_{28}). ამავე ტიპისაა, ოღონდ რამდენადმე მასიური, სოფ. ბრდაძორში (მარნეულის რაიონი) ნაპოვები ცული (სურ. 53_3)[212]. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ცულს ძალიან წააგავს გარნისის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ქვის ყალიბში ჩამოსხმული თაბაშირის ცულის მოდელი (სურ. 54_1)[213]. ეგებ ამავე ტიპის ცულის ჩამოსასხმელია ქიულ-თეფე II ფენაში აღმოჩენილი თიხის ყალიბი[214] (სურ. 54ა). სავსებით მართებული ჩანს იმ მკვლევართა მოსაზრება, რომლებიც ამ ტიპის ცულს აღგილობრივ მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩამოყალიბებულ ფორმად მიიჩნევენ და რომელიც აქ ჯერ კიდევ III ათასწლეულის პირველ ნახევარში ჩნდება. შემდეგში ამ ცულმა კავკასიის ფარგლებში საკმაოდ ფართო გავრცელება მიიღო[215,216].

მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის ცულის კიდევ სხვა ფორმაა დამახასიათებელი ვიწროტანიანი ყუადაქანებული და ყუამილიანი, რომლებიც რამდენადმე უფრო მოგვიანო ხანაში იწყებენ გამოჩენას. ყუადაქანებული ცული, რა-

---

210 Э. В. Хачатрян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109.

211 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

212 ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 91.

213 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

214 О. А. Абибуллаев, К вопросу о древнейшей металлургии Азербайджана. МИА, 125, стр. 68.

215 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

216 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

მელიც ამ ტიპის წინამორბედი ცულების განვითარების შემდეგი საფეხურია, უფრო მოხდენილი ფორმით გამოირჩევა. განსაკუთრებით დამახასიათებელია იგი საჰხერის ყორღანული სამარხებისათვის (სურ. 55). ვხვდებით მათ შიდა ქართლში იდგილ ნასკატ-კომში (სამხრეთ ოსეთი). ამ ტიპის ცული ცნობილია აგრეთვე აფხაზეთის დოლმენებიდან. არარატის ველზე მაგვარი ცული აღ-

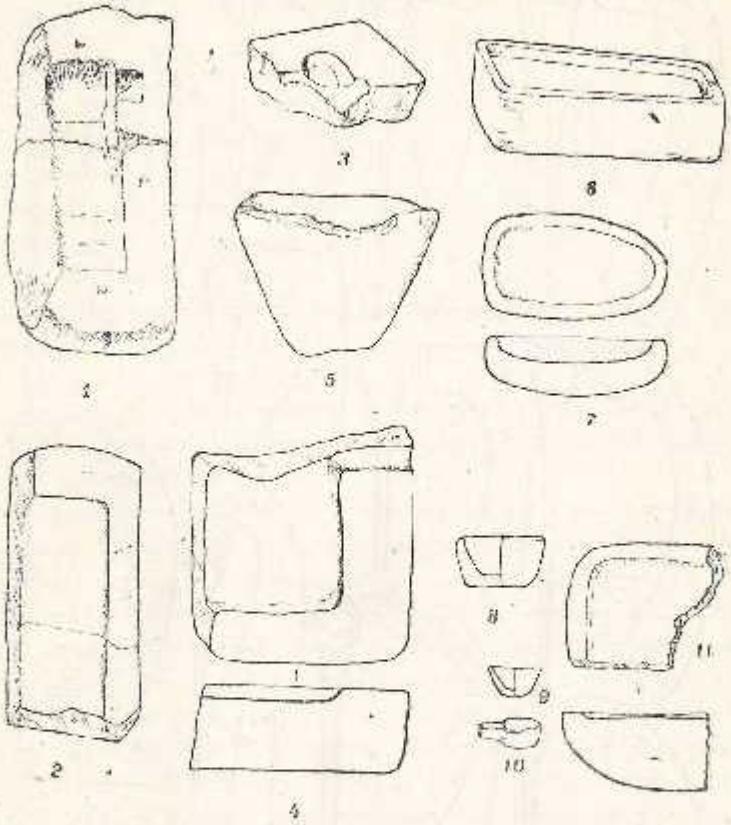

სურ. 54. ყალიბები და ტიგელები ამიერკავკასიიდან.

მოჩნდა ეჩმიაძინში (სურ. 57_{24}). ახლოა ამ ფორმასთან ერზერუმის მახლობლად, ჭარაზის ნაწოსახლარზე ნაპოვნი ცული (სურ. 63_3). უფრო გვიან ცულის ეს ვარიანტი ფართოდ ვრცელდება ჩრდილო კავკასიაში, იქედან კი აღმოსავლეთ ევროპაში, სადაც მან საკმაოდ გვიანობამდე შეინარჩუნა თავი [217].

217 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.

ამ ტიპის ცულის მსგავსებას მტკვარ-არაქსის კულტურის ვეთანველ ადგილებში გავრცელებული იყო, აგრეთვე, ვიწროტანიანი ყუამილიანი ცულები. ცულის ეს ფორმაც კარგადაა ცნობილი ყვირილის ზემო წელის ძეგლში, სამხერეთ ყორღანულ სამარხებში (სურ. 55). ვხვდებით მას, აგრეთვე, შიდა ქართლში:

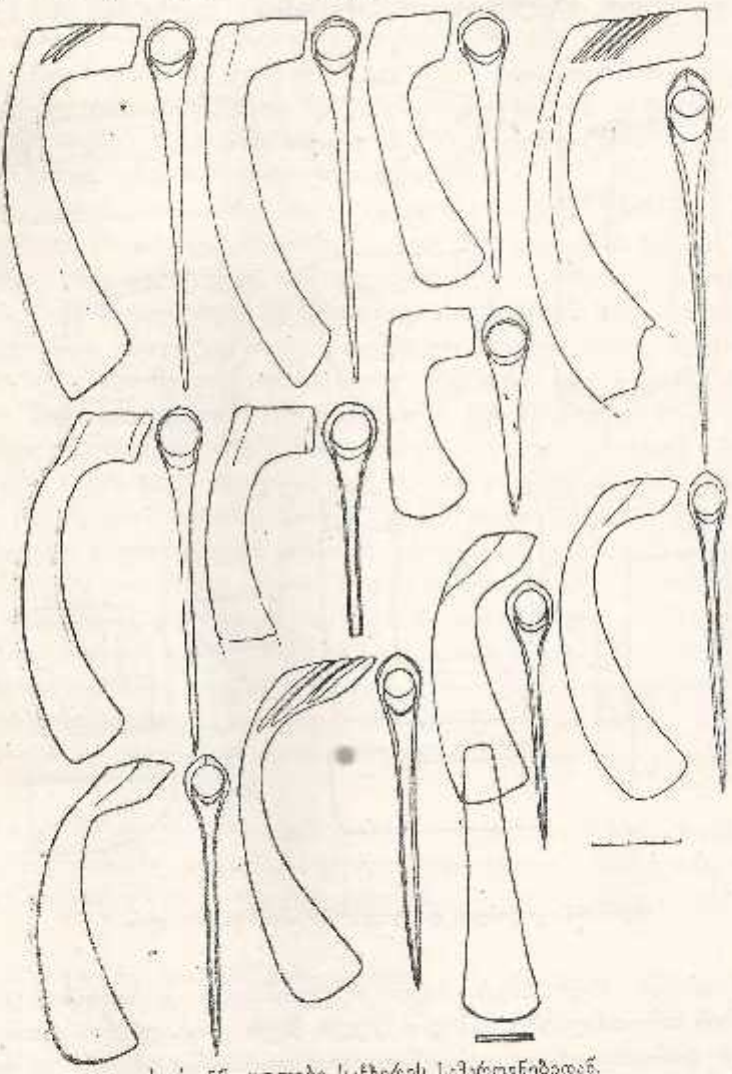

სურ. 55. ცულები სამხერეთის სამაროხნებიდან.

ურთი სოფ. ჭვასათალიდან და ორიც სოფ. გუფთიდან (ჯავის რაიონი). აქვე გვინდა წევნიშნოთ, რომ ყუამილიანი ცულის სხვადასხვა ვარიანტები ჩვენში დიდხანს იყო გავრცელებული, უპირატესად დასავლეთ საქართველოში.

ვიწროტანიანი ყუამილიანი ცულები ცნობილია, აგრეთვე, სომხეთის ზღვანიდანაც. ერთი ამგვარი ცული ნაპოვნი იყო ლენინაკანთან, მეორე სევანის ტბის აღმოსავლეთ-სამხრეთ ნაპირთან, ჯოჯ-კოლონის ყორღანში (სურ. 56). ამ ტიპის ერთი ცული ცნობილია ყარსის ციხეში[218]. რამდენადმე უფრო გვიან ყუამილიანი ცული ფართოდ ვრცელდება ჩრდილო კავკასიაში, საიდანაც იგი ევროპაში გადადის, სადაც ეს ფორმა საკმაოდ დიდხანს შემორჩა.

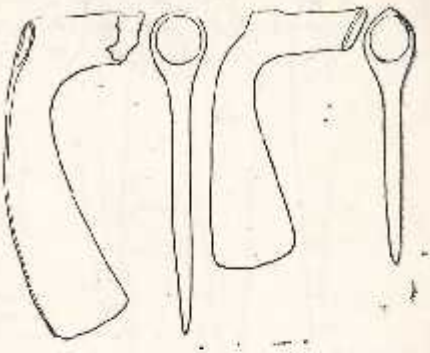

სურ. 56. ყუამილიანი ცულები სევანიდან და ლენინაკანიდან.

უადრესი ფორმა ყუამილიანი ცულისა ცნობილია წინა აზიაში, სადაც იგი ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისი პერიოდიდან უკვე ფართო გავრცელებას ღებულობს. როგორც ფიქრობენ, ამ ტიპის ცულების გავრცელების ძირითადი არე სამხრეთიდან კავკასიაზე გადიოდა. აქ ეს ცული, როგორც აღვნიშნეთ, საკმაოდ ადრე იწყებს გამოჩენას III ათასწლეულის შუა და მის მეორე ნახევრის ხანებში. ცულების ეს ფორმა უდაოდ გენეტიურად ძველი შემკრული ყუამილიანი ცულების ტიპებს უკავშირდება და შემდეგში ხდება მისი ადგილობრივი „კავკასიური“ ვარიანტის ჩაწოყალიბება.

აღსანიშნავია ერთი კომბინირებული ხასიათის იარაღი—ცულ-წერაქვი, რომელიც აგრეთვე წინააზიური წარმომავლობისა უნდა იყოს[219] და რომელმაც საკმაოდ ფართო გავრცელება მიიღო მტკვარ-არაქსის კულტურაში ბის გვიანდელ საფეხურზე. ერთი ამგვარი იარაღი ინახება ლენინაკანის მუზეუმში[220] (სურ. 57₂₉). ალაეთრდში სამშენებლო სამუშაოებისა დროს შეძრეევით აღმოჩნდა ცულ-წერაქვი (სურ. 57₃₁). აღსანიშნავია ერევნის მახლობლად სულ ახლახან აღმოჩენილი ერთი გაპი, სადაც სხვადასხვა ნივთებთან ერთად დიდი ზომის რვა ცულ-წერაქვი იყო[221]. დმანისის რაიონში, მდ. ფინეზაურის ხარჯვენა შენაკადის შესართავთან აღმოჩნდა ერთი ამ ტიპის იარაღი. ჯერ კიდევ 1912 წ. ერთი ამგვარი იარაღი ნაპოვნი იყო თიანეთის რაიონში, სოფ. სიმონიანთ ხევში. გარდა ამისა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია ორი ცულ-წერაქვი, რომელთა აღმოჩენის ადგილი, სამწუხაროდ, უცნობია (სურ. 58). შიდა ქართლში და მის მიმდგომ მხარეებში ამ ტიპის იარაღი ჯერჯერობით არ აღ-

---

218 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

219 Б. А. Куфтин, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, стр. 300.

220 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32, სურ. 5ა.

221 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 726.

მოჩენილა. ამგვარი იარაღი ცნობილია ჩრდილო კავკასიაში [222] და აგრეთვე ევროპაშიც. გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ეს იარაღი ევროპაში წინა აზიიდან კავკასიის გზით ვრცელდება. კავკასიაში ცულ-წერაქვი თავისებურ სახეს იღებს

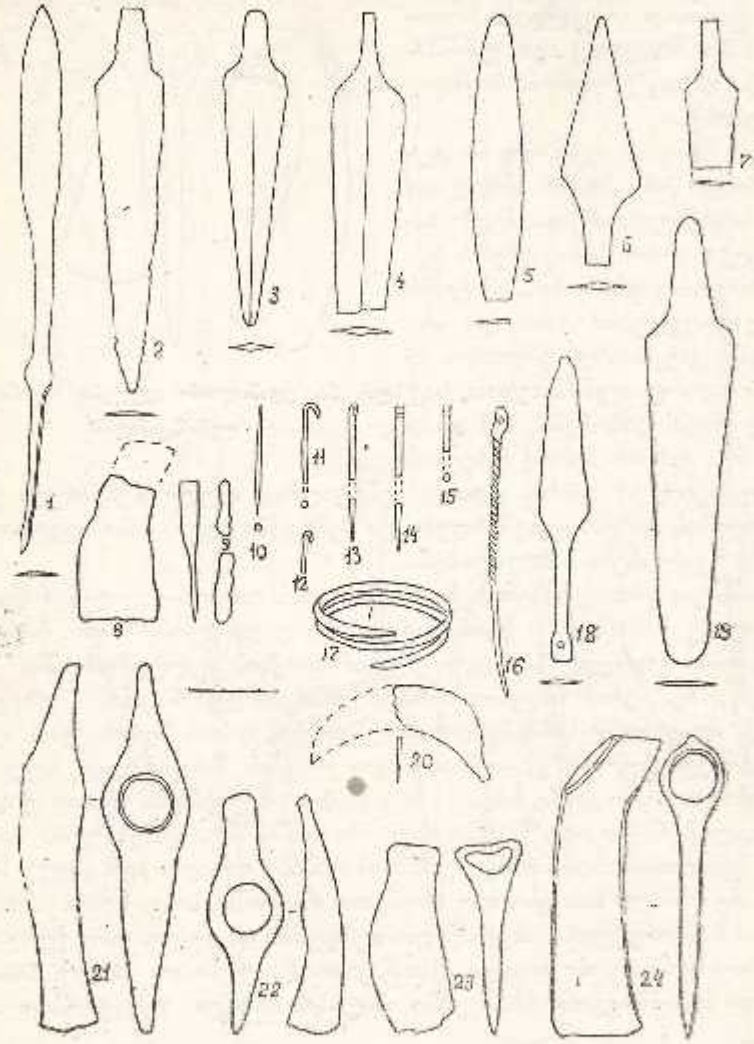

სურ. 57. ცულ-წერაქვის ნაირსახეობანი სომხეთიდან.

[222] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრ., გვ. 725; В. Г. Котович, В. М. Котович. Находки древних бронзовых топоров в Дагестане. Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва, 1973, стр. 77.

და სწორედ ეს კავკასიური სახესხვაობა ამ იარაღისა ვრცელდება ევროპაში. აქ ისეთი სურათი ჩანს, როგორც ყუადაჭანებულ-ყუამილიან ცულებთან გვქვდება[223]. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ა. ნარტიროსიანმა იმის გამო, რომ თითქოს ამიერკავკასიაში ან ტიპის იარაღი ძირითადად ალავერდის საბადოების მიდამოებში იყრის თავს, გამოთქვა მოსაზრება, რომ იარაღის ეს ტიპი ალავერდის სამწარმოო ცენტრიდან უნდა იყოს გამოსული[224]. რ. მუნჩაევი კიდევ უფრო

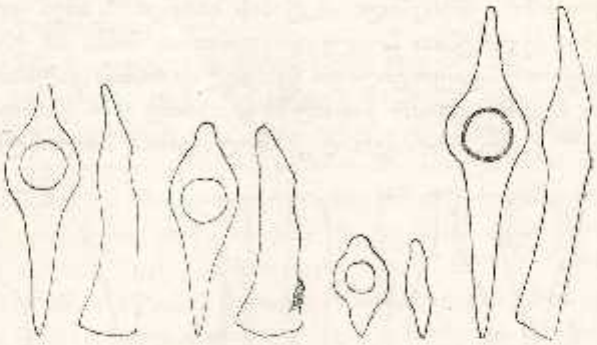

სურ. 52. ცულ-წერაქვები საქართველოს ტერიტორიიდან.

შორს მიდის და აღნიშნავს, რომ სომხეთი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რაიონი უნდა ყოფილიყო, საიდანაც კომბინირებული იარაღი, ცული-წერაქვი, შთელს კავკასიაში ვრცელდება[225]. მაგრამ აქ საინტერესოა მოვიგონოთ ა. გეორქიანის აზრი, რომ ალავერდის სპილენძის საბადო თავისი გეოქიმიური მონაცემებით გვიანბრინჯაოს ხანამდე გამოყენებული არ უნდა ყოფილიყო[226]. როგორც ჩანს, იარაღის ეს ტიპი ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსია კულტურის ბოლო საფეხურზე ვრცელდება და მის გარკვეულ ტერიტორიას მოიცავს. აზრი, რომ იგი მაინცადამაინც სამთამადნო წარმოებასთან დაკავშირებული იარაღი იყო, მთლად სწორი არ გვეჩვენება; უფრო მართებული უნდა იყოს მოსაზრება, რომ იგი ფართო სამეურნეო საქმიანობაში გამოიყენებოდა[227].

გარდა ხვრელიანი ცულისა მტკვარ-არაქსის კულტურაში ცნობილია აგრეთვე ბრტყელი ცულიც. როგორც ჩანს, ამ ტიპის ცულმა აქ მაინცადამაინც ფარ-

---

223 ო. ჯაფარიძე, ლითონის წარმოების ადრეული საფეხური საქართველოში, თბილისი, 1955, გვ. 99.

224 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32.

225 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 727.

226 А. Ц. Геворкян, Древнейшая металлургия и горное дело в Армении. Автореферат. Москва, 1972, стр. 6.

227 Д. Л. Коридзе, Новые находки медных орудий в Квемо Картли, СА, I, Москва, 1958, стр. 135.

თით გაკრცელება ვერ მიიღო და იგი უმთავრესად ამ კულტურის გვიანდელ საფეხურზე გვხვდება, თუმცა ამ ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი თიხის ყალიბი აღმოჩნდა ქვაცხელების C_1 ფენაში[228] (სურ. 54$_{6,7}$). ჯვხვდება პრტყელი ცულის ორი ვარიანტი: მეტად ფართო და მოკლე და ეფრო მოგრძო და ტანვიწრო. ტანვიწრო ცალი ამ იარაღისა აღმოჩენილი იყო სამხერეში. ყორმით მასთან ახლოს დგას ქარახის ნამოსახლარის ზედა ფენაში ნაპოვნი პრტყელი ცული და აგრეთვე პულურში აღმოჩენილი ამ ტიპის იარაღი[229]. სხვა ყველა დღემდე ცნობილი ცალები შედარებით მოკლე და ფართოა. ჩანს, ამ ტიპის პრტყელი ცულის ჩამოსასხმელი უნდა ყოფილიყო ქვაცხელას თიხის ყალიბი. ამგვარი ცულები აღმოჩნდა ჩვენში ქვემო ქართლში გათხრილ ორ ყორღანში — ერთი თეთრწყაროსთან[230] (სურ. 59$_7$), მეორე კი შულავერის მახლობლად, ზემო სა-

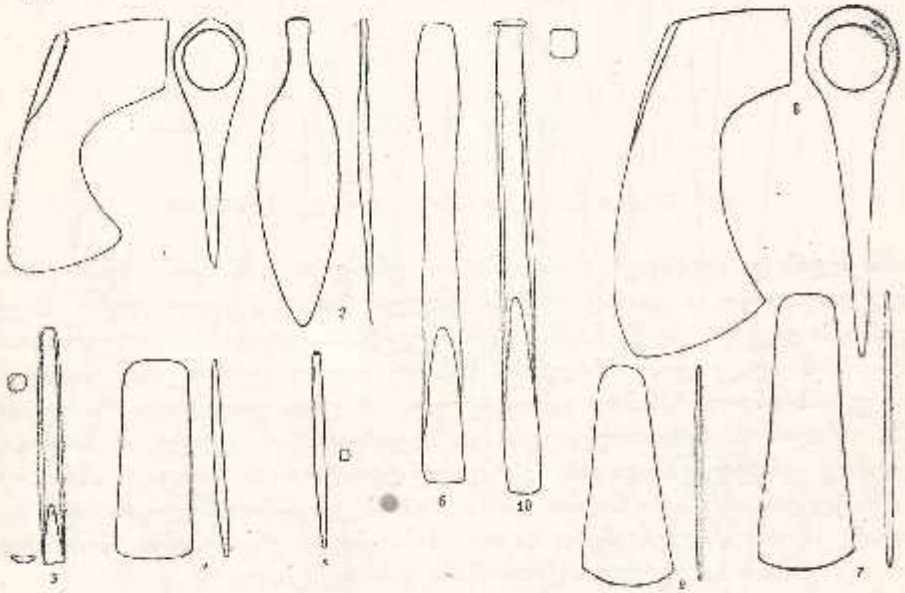

სურ. 59. ბრონზის იარაღი: 1—5 ქვემო სართლიდან, 6—8 ნაღარბაზეულიდან, 9—10 ბედენიდან.

რალში (59$_1$). ერთი მსგავსი ცული ნაპოვნია თბილისში, დიღომთან, ალსანიშნავია ახერბაიჯანში, ალტარიბის რაიონში, სოფ. ტეღლანთან ყორღან № 1 აღმოჩენ-

---

228 ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დ ო ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

229 Dr. Hamit Zübeyr Kosay, Dr. Hermann Vary, Die Ausgrabungen von Pulur, გვ. 67, ტაბ. L.

230 ც. ა ბ ე ს ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42.

ნილი ორი ამგვარი ცული[231] (სურ. 60). უნდა შევნიშნოთ, რომ თეთრი წყაროს და სარალის ყორღანები დროით III ათასწლეულის ბოლოს მიეკუთვნებიან, მტკვარ-არაქსის კულტურის სულ ბიწურელ ხანას. არც ტელმანთან გათხრილი ყორღანი უნდა იყოს ასაკით მაინცდამაინც მთის წასული და იგი III ათასწლეულის მეორე ხახევრის უნდა მიეკუთვნებოდეს. არარატის ველზე და საერთოდ სომხეთის ზეგანზე ამ ტიპის იარაღი დღემდე ცნობილი არ არის. უნდა აღინიშნოს, რომ ბრტყელში ცულმა უფრო ფართო გავრცელება მიიღოთის კულტურის ხანაში ჩრდილო კავკასიაში ჰპოვა[232].

მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენადმე მოგვიანო სტადიაზე ანეოლითკასიაში გავრცელებას იწყებს ე. წ. ნუბისნაგვარი იარაღი, იგი აქ, როგორც ჩანს, წინა აზიიდან შემოდის, სადაც ამ ტიპის იარაღი ფართოდ იყო გავრცელებული ძვ. წ. III ათასწლეულში. ამიერკავკასიაში ამ იარაღის ორი ვარიანტი გვხვდება: სწორღეროიანი და მოკაულღეროიანი. სწორღეროიანი შუბისმაგვარი იარაღი ჩვენში ცნობილია ახალციხიდან (სურ. 53_{12}), თბილისიდან (ცხინვალის მახლობლად) (სურ. 53_{14}), საჩხერიდან (სურ. 52) და სვანეთიდან[233] (სურ. 53_{12}). როგორც ჩანს, ამ ტიპის იარაღის ჩამოსასხმელი უნდა ყოფილიყო ამიერამინის გორაზე მოპოვებული ოიხის ყალიბის ფრაგმენტი[234]. სწორღეროიანი შუბისმაგვარი იარაღი სევანთან ნაპოვნი იარაღი (სურ. 57_1). ორი სწორღეროიანი შუბისმაგვარი იარაღი იდო ასტარინის რიონში (აზერბაიჯანი) გათხრილ ყორღანში[235] (სურ. 60). ახლოს დგას მათთან ჩრდილო კავკასიაში, ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში და დაღესტანში, ჩირკეისკოეს ნაწოსახლარზე აღმოჩენილი შუბისმაგვარი იარაღი[236] (სურ. 61).

რაც შეეხება ბოლომოღუნულ შუბისმაგვარ იარაღებს, ამათგან მხოლოდ ერთის აღმოჩენის ადგილია ცნობილი. ზაჰესში ამ იარაღთან ერთად ნაპოვნი იყო არქაული ფორმის ცული (სურ. 53_{15}). დანარჩენი ორი ამ ტიპის იარაღის აღმოჩენის ზუსტი ადგილი ცნობილი არ არის. ერთი მათგანი იასპება

---

231 Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Париманов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22, სურ. 5.

232 იქვე, გვ. 22.

233 ი. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 151; ე. ლომსაძე, არქაული შუბისპირი, საბჭოთა ხელოვნება, № 7, თბილისი, 1968, გვ. 31.

შ. ჩარკვიანი, ქვილენძის ეძველესი იარაღები სვანეთიდან, საისტორიო კრებული, II, თბილისი, 1971, გვ. 313.

234 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომში, გვ. 124, სურ. 40, 13.

235 Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Париманов, დასახ. ნაშრომში, გვ. 21, სურ. 5.

236 Т. Б. Попова, Дольмены станицы Новосвободной. Москва, 1963, стр. 31, табл. XI, I; История Дагестана. I, Москва, 1967, стр. 65, рис. 16.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, მეორე კი—მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში.

შუბისმაგვარი იარაღის ქვემო სვანეთიდან შ. ჩართოლანი ღილისებური ყუნწიანი ტიპად მიიჩნევს. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ მართებული ჩანს ლ. სახაროვას შენიშვნა, რომ ღილაკი ამ იარაღმა უფრო დეფორმაციის შედეგად მიიღო [227].

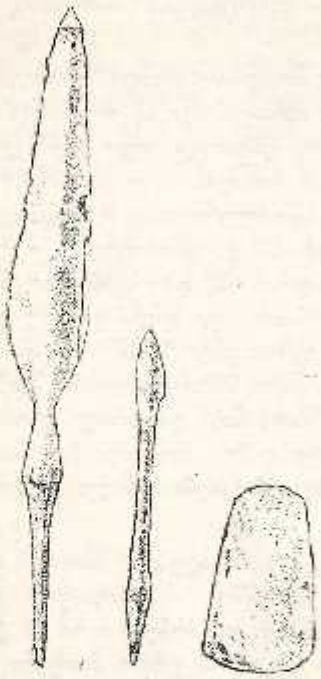

სურ. 60. იარაღები ასტარიანის ყორღანიდან.

სურ. 61. შუბისმაგვარი იარაღები დღესტანიდან.

ჩვენში ღილისებურბოლოიანმა შუბისმაგვარმა იარაღებმა გავრცელება ვერ ჰპოვა.

კიდევ ერთი წინაზიური ტიპის იარაღი გვხვდება ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე. ეს არის ე. წ. ხიშტისმაგვარი იარაღი, ფართოდ გავრცელებული მთელ წინა აზიაში ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან. წინააზიურთან დგას ახლოს სამხერეში, ცარცია გორაზე აღმოჩენილი

---

227 შ. ჩართოლანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 319. ლ. სახაროვა, უძველესი საბრძოლო იარაღის ისტორიისათვის, გვ. 84.

გრძელი ხიშტისმაგვარი იარაღი[233] (სურ. 62). ამიერკავკასიაში ცნობილი სხვა ცალები ან იარაღისა გაცილებით უფრო მოკლეებია. ერთი მოკლე ხიშტისმაგ-

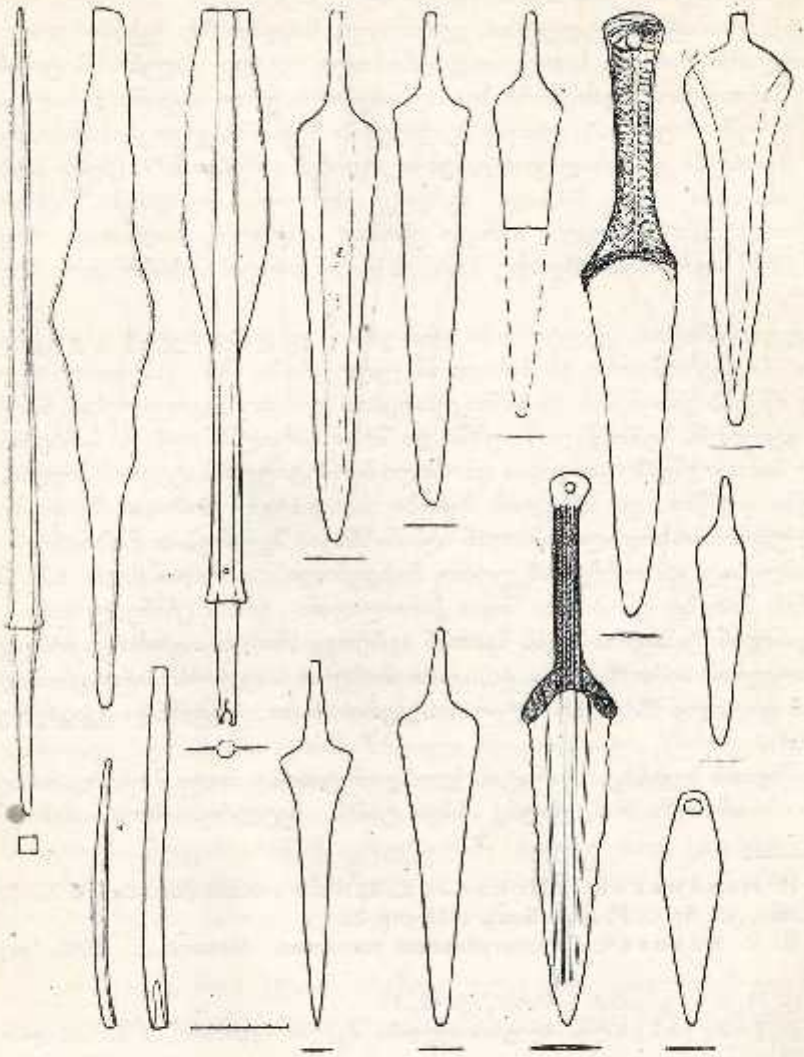

სურ. 62. ლითონის იარაღი საჩხერის სამაროვნებიდან.

ვარი იარაღი აღმოჩნდა გვაცხელას ნამოსახლარზე (სურ. 64), ერთიც კიდევ უფრო მოკლე ნაპოვნია ქოფელ-თეფე II (სურ. 66), ერთიც რამდენადმე განსხვავე-

233 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, 35. 159.

ბული ცალი ცნობილია ხაჩბულახის ყორღანიდან (აზერბაიჯანი)[239]. ჩრდილო კავკასიაში სიდღეისოდ მხოლოდ ერთადერთი ამ ტიპის იარაღია აღმოჩენილი დაღესტანში ზემო გუნიბის ნამოსახლარზე[240] (სურ. 61).

მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე ჩვენში გვხვდება სატევისმაგვარი იარაღი. სიდღეისოდ ცნობილი ყველა ცალები ამ ტიპის იარაღისა აქართველოს ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. ერთი ამგვარი იარაღი აღმოჩნდა სამხვრეში (სურ. 62), ერთიც შემთხვევით ზეკარში. ხბედებით მათ, აგრეთვე, ქვემო ქართლში გათხრილ ყორღანებში თეთრ წყაროსთან[241] (სურ. 59₉), სარალის ყორღანში[242] (სურ. 59₁₀). ჩრდილო კავკასიაში მსგავსი იარაღი ცხობილია ნოვოსვობოდნაიას ყორღანიდან (სურ. 99₉). საერთოდ, როგორც ჩანს, ეს ტიპი იარაღისა სამხრეთიდან ვრცელდება[243].

მტკვარ-არაქსის კულტურაში ერთ-ერთი ყველაზე მეტად გავრცელებული იარაღია სატევრის პირი. ეს იარაღი ამ კულტურაში მის განვითარებულ საფეხურზე იწყებს გამოჩენას და განსაკუთრებით ფართო გავრცელებას ამიერკავკასიაში ყვირილის ზემო წელის ათწლში და შიდა ქართლში ალწევს. სამხრეთის ყორღანულ სამაროვნებზე ყარგადაა ცნობილი პრიმიტიული სატევრის პირები, ტარის დასაგები ყუნწით. ეს სატევრის პირები სხვადასხვა ზომისაა, ზოგი მოკლე, ზოგიც უფრო მოზრდილი. ამათგან აღსანიშნავია მეოდარებით მოზრდილი ცალები, რომლებიც გამოირჩევიან უფრო მოხდენილი ფორმით (სურ. 62). მსგავსი სატევრის პირები ცნობილია შიდა ქართლიდან: ერთი ცხინვალიდან, მეორე კი ლეკანიდან[244]. ახლოს დგას მათთან აგრეთვე ამირანის გორაზე მოპოვებული ისრის სატევრის პირი[245] (სურ. 46). ორი მოკლე სატევრის პირი ცნობილია ბიზანაანთ გორიდან[246]. ერთი ბატარა სატევრის პირი აღმოჩნდა ქვაცხელებზე[247] (სურ. 64).

სამხრეთის ზეგანზე, არარატის ველზე ამ ტიპის იარაღი შეინცადამაინც ცნობილი არ არის[248]. რამდენადმე სხვა ტიპის სატევრის პირი ნაპოვნი იყო

---

239 И. Нариманов, Г. Исмаилов, Археологические раскопки в Хачбулаге в 1959 г., Изв. АН Аз. ССР, № 3, Баку, 1961, стр. 25.

240 В. М. Котович, Верхнегубинское поселение. Махачкала, 1965, стр. 137, рис. 50.

241 ც. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42, 45.

242 გ. ჯობაგიშვილი, ბედენის ძეგლები, ძველის წყობარი, № 12, თბილისი, 1957, გვ. 13—22.

243 თ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, ვე. 169.

244 იქვე, გვ. 154.

245 ტ. ჩუბინაშვილი, ამირანის გორა, გვ. 53, სურ. 11.

246 ა. კიკვიძე, დასახ. ხაზრომი, გვ. 77, სურ. 1.

247 ლ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XXXVI.

248 Э. З. Каназдзян, Культура Армянского нагорья в III тыс. до н. э., стр. 107.

ელაზიში (სურ. 57₂—₇). ორი პრიმიტიული სატევრის პირი აღმოჩნდა ქარაზში (სურ. 63₁,₂)[249]. ერმიისპირეთში ერთი პატარა სამკუთხა სატევრის პირი წაპოვნი იყო გეო-თეფეში[250], მეორე კი შედარებით მოზრდილი, ღუნწიანი სატევრის პირი იანიქ-თეფეში[251] (სურ. 63₅).

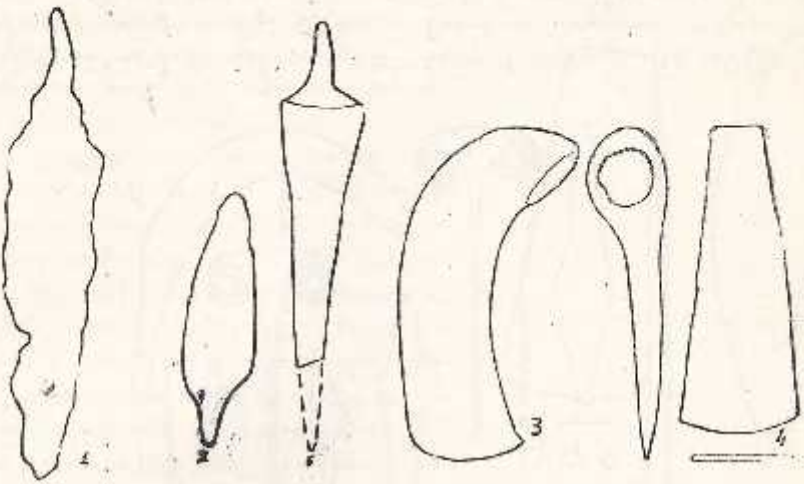

სურ. 63. ლითონის ნივთები ქარაზიდან და იანიქ-თეფედან.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს საჩხერეში აღმოჩენილი ორი ლითონისტარიანი სატევრის პირი (სურ. 62). ორივეს ტარი საკმაოდ რთული ორნამენტითაა შემკული. საინტერესოა, რომ ქვაცხელების C დონის ერთ-ერთი საცხოვრებლის იატაკზე ნაპოვნი იყო მოზრდილი წითელპრიალა ჭურჭლის ფრაგმენტი, სატევრის რელიეფური გამოსახულებით, რომელიც სავსებით ისეთივეა, როგორიც საჩხერის ერთ-ერთი ლითონისტარიანი სატევარი. მსგავსი ლითონისტარიანი სატევრები მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. რამდენადმე უახლოვდება საჩხერულ ცალებს ჩრდილო კავკასიაში, სტანიცა კონსტანტინოვსკაში ნაპოვნი ლითონიტარიანი სატევარი, აგრეთვე შემკული ხახელფრთა[252].

აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე გავრცელებას იწყებს ლითონის ნამგალი. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მიუ-

---

[249] H. Z. Kosay, K. Turfan, Erzerum-Karaz kazisi raporu, Belleten, XXIII, Ankara, 1959, გვ. 349.

[250] T. Burton Brown, Excavations in Azarbaijan, 1948, გვ. 47.

[251] C. A. Burney, Excavations at Yanik Tepe, North-West Iran, Iraq, Vol. XXXIII, 1961, ტაბ. LXXIV, 55.

[252] ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

ბედაგად იმისა, რომ ეს იარაღი ჩვენში და საერთოდ ამიერკავკასიაში საკმაოდ ადრე ჩნდება, ბრინჯაოს ხანაში მაინცადამაინც ფართო გავრცელება ვერ მიიღო. იქია გამო, რომ, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ი. კიკვიძე, სათანადო კონკურენცია ვერ გაუწია ქვის ნაგალს [253]. სწორი ჩანს ძა ეარაუდი, რომ ეს იარაღი წინა აზიის გავლენით კრცელდება [254]. ერთი ნამგალი ცნობილია ხიზანაანთ გორიდან, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, უფრო ხახვგარეგანბრიკატი უნდა იყოს (სურ. 64); ამირანისა გორაზე შედარებით კარგად დაცული ნამგალი აღ-

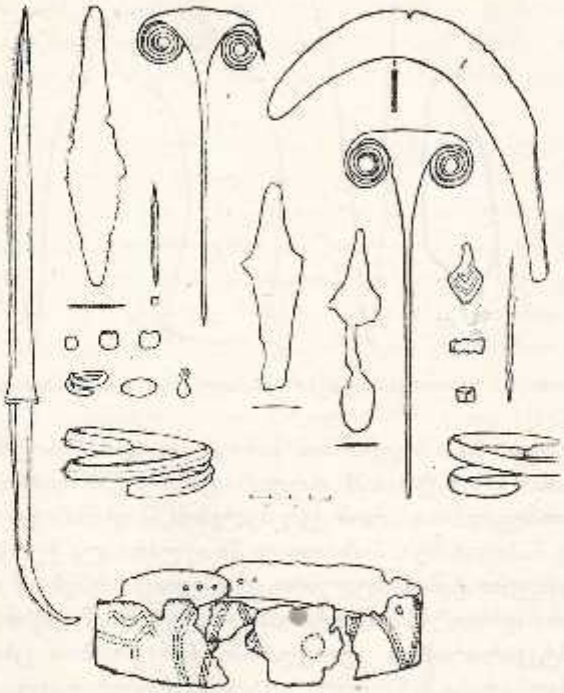

სურ. 64. ლითონის ნივთები ურბნისიდან.

მოჩნდა [255]. ერთი ნამგალი ცნობილია ქიულ-თეფე II (სურ. 57₂₃). თითო ნამგალი აღმოჩნდა ქარაზის და პულურის ნამოსახლარებზე (სურ. 65₉) [256].

---

253 ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

254 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

255 ტ. ჭუბინიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55

256 **Il. Z. Kosay, H. Vary,** დასახ. ნაშრომი, გვ. 67. ტაბ. L.

გარდა იარაღისა მტკვარ-არაქსიული კულტურის ცენტრებს ხანაში ფართოდ ვრცელდება ლითონის სამკაულიც. ჩნდება ადგილობრივ ჩამოსაღებებული ფორმები სამკაულისა. პირველ რიგში ეს ითქმის სხვადასხვა ტიპის ქინძისთავებზე. ამ სამკაულის განსაკუთრებული მრავალგვაროვნება შიდა ქართლსა და მის მიმდგომ მხარეებია ძეგლებზე ჩანს. შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელია ქინძისთავები დაბრტყელებული თავით, რომლის ბოლო სპირალით მთავრდება. ამ ტიპის ქინძისთავები აღმოჩნდა ურბნისის ერთ-ერთ სამარხში[257], ქვაცხელების სამაროვნის № 5 სამარხში (სურ. 64). მსგავსი საკინძი უნდა იყოს ძალიან ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩენილი საკინძიც. ორი ამგვარი საკინძი ნაპოვნი იყო აგრეთვე ქეშო ქართლში, ხულაევრთან, ლითონაშის ნამოსახლარზე (სურ. 47,9). ახლოს დგას ამ საკინძთან ქორეთის ყორღანში ნაპოვნი ერთი საკიდი, რომლის ორივე ბოლო სპირალით მთავრდება. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ტიპის საკინძები სხვაგან ჯერჯერობით ცნობილი არ არის და შეიძლება დავუშვათ, რომ საკინძის ეს ფორმა ძირითადად შიდაქართლური წრისათვისაა დამახასიათებელი.

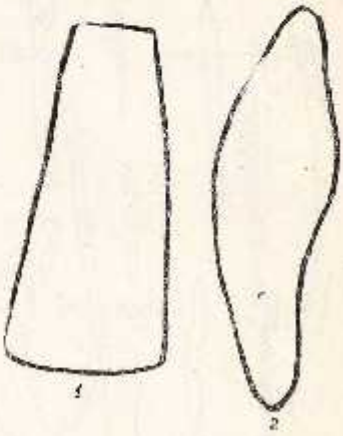

სურ. 65. ბრტყელი ცული და ნაწვეთი ბეღურიდან

რაც შეეხება მეორე ტიპის საკინძეს ორმაგი სპირალური თავით, ისიც მტკვარ-არაქსის კულტურის გეოგრაფიულ არეალზე იწყებენ გამოჩენას. ეს ტიპი ქინძისთავისა, ე. წ. „ცხვრის რქისებრი“ დახვეული თავით, ჩანს, ძირითადად ასევე შიდაქართლური წრისთვისაა დამახასიათებელი. მისი უადრესი ცალები გვხვდება საჩხერეში; ეკასათალში რამდენიმე ამგვარი საკინძი აღმოჩნდა ერთ-ერთ სამარხში მტკვარ-არაქსული ტიპის ჭურჭელთან ერთად. უფრო ფართო გავრცელებას პოულობა ეს ქინძისთავი შუაბრინჯაოს ხანაში. ამავე დროს ჩნდება იგი აგრეთვე ჩრდილო კავკასიაშიც. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ქინძისთავი ორმაგი სპირალური თავით ფართოდ იყო გავრცელებული წინა აზიაში, ევროპაში და სხვ.[258].

მდ. ყვირილის ზემო წელის ყორღანული სამარხებისათვის კიდევ ორი ტიპის ქინძისთავი იყო დამახასიათებელი: ერთი მარყუჟისებრი თავით, მეორე კი T-მაგვარი. ორივე ეს ტიპი ქინძისთავისა გაპოხირებულა თავისი დიდი ზომით. მარყუჟისებრთავიანი გარდა საჩხერისა აღმოჩენილია დღემდე ერთადერ-

257 ლ. ჭილაშვილი, ხაჭალაქარი ურბნისი, თბილისი, 1964, გვ. 20.
258 ი. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

თია ცნობილი შიდა ქართლიდან, ძალინას სამაროვნიდან, იმიც შედარებით პატარა ზომისა. საერთოდ კი ამ ტიპის ქინძისთავმა ფართო გავრცელება ჰპოვა. ვხვდებით მას წინა აზიასა და ევროპაში[259].

რაც შეეხება T-მაგვარ ქინძისთავებს, ისინი აღრებრონზეობის ხანაში სადღეისოდ მდ. ყვირილას ზემო წელის აუზს გარდა, სადაც საკმაოდ კარგად არის წარმოდგენილი ამ რაოდენის ცორლანულ სამაროვნებზე, სხვაგან მხოლოდ ერთადერთი ცალია ცნობილი ქვაცხელას B დონიდან[260]. მოსდევნოს, შუაბრინჯაოს ხანაში ქინძისთავის ეს ტიპი ჩნდება ჩრდილო კავკასიაში. ეჭვი არ არის, რომ იგი აქ სამხრეთიდან ვრცელდება. სწორი ჩანს ის აზრი, რომ T-მაგვარი ქინძისთავი აღგილობრივ უნდა ჩამოყალიბებულიყო მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენადმე მოგვიანო საფეხურზე და შიდაქართლური წრისათვის ჟრდა ყოფილიყო დამახასიათებელი[261].

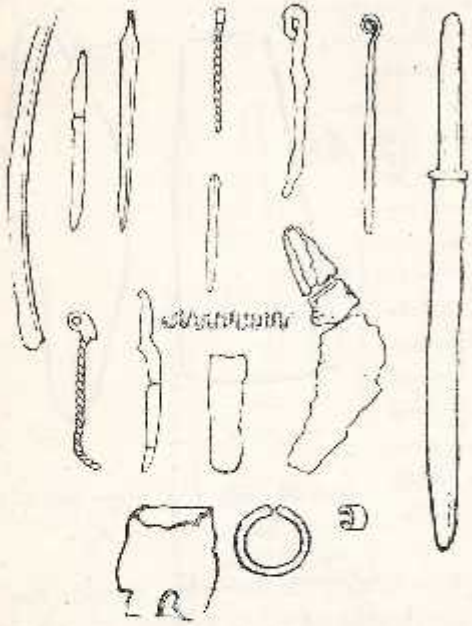

სურ. 66. ლითონის ნივთები ნახიჩევანის მიღებიდან.

მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური არიასათვის სხვადასხვა სახის ლითონის სამკაული დამახასიათებელი: საყელეთეები, რკალები, სპირალური სამაჯურები (სურ. 67), სხვადასხვა ტიპის საყიდები, ბეჭდები და სხვ. უნდა აღინიშნოს, რომ არარატის ველის და საერთოდ სომხეთის ბრინჯაოსათვის მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ ხანაში ლითონის ნაწარმის ამგვარი სიუხვე დამახასიათებელი არ არის. ამიტომ ცოტა არ იყოს ეცნაურად გამოიყურება ზოგიერთი ავტორის ბევრ გამოთქმული ვოსაზრება, რომ სამხრეთ კავკასიაში III ათასწლეულში განსაკუთრებით ძლიერი მეტალურგიული კერა სომხეთის მთიანეთში არსებობდა, რომელიც უკვე ველი აღმოსავლეთის ზოგიერთ ტვიყანასაც

259 თ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

260 Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5, ტაბ. I, 8.

261 თ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 171.

კი ანარაგებდა ლითოხით [262], როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ამ არსებობდა თავისი მეტალურგიული ცენტრი, რომელსაც ბევრი საერთო აქვს ამიერკავკასიის სხვა ოლქებთან, სადაც არა ნაკლები სიძლიერის კერები არსებობდა. მაგრამ ამ კულტურის მოგვიანო ეტაპზე, ჩანს, ეხვა ცენტრები უფრო წინაურდება. ყოველ შემთხვევაში, საფლეისოდ არსებული მასალით ისე ჩანა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფე-

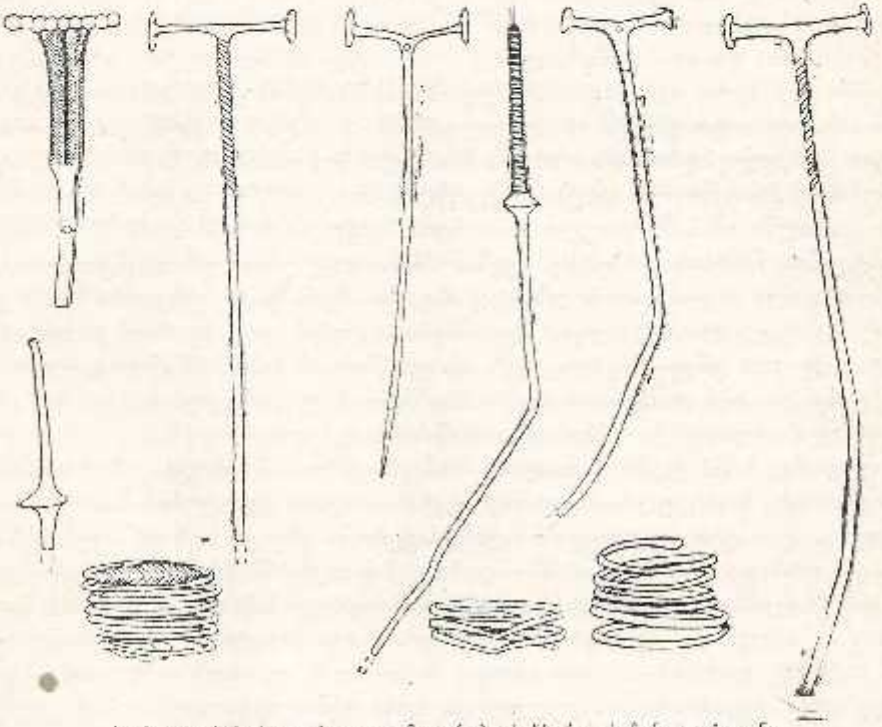

სურ. 67. ქანდისთავები და ამოჭრილები სპილენძისა საბარათაშვილოდან.

ხურზე ერთ-ერთი ეძლიერესი მეტალურგიული კერა მდ. ყვირილის ზემო წელზე უნდა არსებულიყო [263], რომელიც ამ კულტურის შიდაქართლური წრეში შედიოდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ არარატის ველზე ჩამოყალიბებული მტკვარ-არაქსის კულტურის ვარიანტი ფართო გავრცელებას პოულობს. ამ კულტურის აყვავების ხანის უფრო მოგვიანო პერიოდზე ეგი ნოიცავს მოლიანად სომხეთის მთიანეთსა და მის მომიჯნავე ოლქებს. მისი გავლენის ქვეშ უმეტესი ქვენა მართლი,

[262] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136.
[263] ს. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

განაკუთრებით ბევრი ვაკე. აქ შუალაყრის მიდამოებში „დანგრეულ გორაზე“ აღმოჩნდა შესანიშნავი კერამიკა, რომელიც ძალიან ახლოს დგას ტიპური სამხრეთით, არარატის ველზე გავრცელებულ ტიპის ჭურჭელთან როგორც ფორმით, ისე შემკობის ხასიათით[264]. ასეთივე კერამიკა ნაპოვნი იყო „დანგრეული გორის“ მახლობლად შესწავლილ დაბინაზის სამოსახლოზე, თბილისის ტერიტორიაზე, ბაქტერიოფაგთან აღმოჩნდა ასეთივე ტიპის ჭურჭელი[265], რომელიც ბევრ საერთოს პოულობს შენგელაიასა და შრე-ბალღურის ტიპის კერამიკასთან. სანიმუშო ამოვრეყილობები გაგვლენა ჩანს არა მარტო ჩვენი ქართლის ბარში, არამედ მის მთიან და მთიანეთის ზოლშიც. ჩაღარელ-ალიბურცხული ორნამენტით შემკული ჭურჭელი აღმოჩნდა თრიალეთში, ბეშთაშენის ციხე-სიმაგრის ტერიტორიაზე. ერთი ფრაგმენტი თხელკედლიანი შაქპრიალა ჭურჭლისა ამავე ორნამენტით შეკეთული აღმოჩნდა ოზნის სამოსახლოზე. დმანისის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ნაპოვნი იყო ამ ტიპის ჭურჭლის ნატეხი[266]. უნდა აღინიშნოს, რომ შიდა ქართლში ამ სანიმუშო ვარიანტის გავლენა თითქმის არ შეიმჩნევა. ქვაცალების სამოსახლოზე B_1 ფენაში მხოლოდ ერთი ფრაგმენტი აღმოჩნდა მოზრდილი ქილისა, რომელზედაც მაგარი ორნამენტი გვხვდება[267]. ამ ვარიანტის გარკვეული ხეგავლენა შეინიშნება ამირანის გორაზე, თუმცა იგი არც თუ ისე ძლიერი უნდა ყოფილიყო[268]. აქ თითქმის არ ჩანს სანიმუშო ფორმა ჭურჭლისა, ესოდენ დამახასიათებელი არარატის ველის ძეგლებისათვის და არც ჩაღარელ-ამოხეურცხულის ორნამენტია დამახასიათებელი.

როგორც ჩანს, ჩვენი ქართლის მოსახლეობა, თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მოქცეული რაოდენიც მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთ-დასავლური, არარატის ველის ვარიანტის სფეროში ექცევა. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა ყაზახის რაიონში დადებილ ბაბადერვიშის ბორცვის შესწავლისას. გამთხრელის აზრით, ბაბადერვიში II ძალიან ბევრ საერთოს პოულობს სომხეთში გამოვლენილ ძეგლებთან. ამავე დროს იგი გარკვეულ სიახლოვეს ხედავს ალრეთვე დიდუბე-კოკეთის ჯგუფის ძეგლებთან. იგი დაქრობს, რომ აქ გაწოლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენა ერთი პერიოდისაა, მიეკუთვნება შედარებით ადრეულ ხანას IV—III ათასწლეულების მიჯნის და საერთოდ აქ ორი-სამი თაობა უნდა ბჭდებიყო[269]. ნაგრამ, როგორც ჩანს, ეს მისი მოსახლე-

---

[264] ლ. ღლონტი, ო. ჯაფარიძე. დანგრეული გორა, ძეგლის მეგობარი, № 30, თბილისი, 1972 გვ. 56.

[265] Г. Б. Авалишвили, Энеолитическое поселение в окрестностях Тбилиси. Археологический сборник. Тр. VII Всесоюзной студенческой конференции. Ленинград, 1964, стр. 22.

[266] ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

[267] ალ. ჯავახიშვილი, ლ. ღლონტი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. IV, 13ბ.

[268] ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

[269] Г. С. Исмаилов, Археологические исследования древнего поселения Баба-Дервиш (III тыс. до н. э.), ხელნაწერი.

ბი მთლად მართებული არ უნდა იყოს და არ ცდებიან მკვლევრები, რომლებიც ფიქრობენ, რომ ბაბადერვიშზე მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენაში სულ ცოტა ორი ეტაპი მაინც უნდა გამოიყოს: შედარებით ადრეული, რომელიც სწორედ დიდუბე კიკეთის ჯგუფთან აღწევს გარკვეულ სიახლოვეს და მეორე კი უფრო გვიანი, ამ კულტურის ბოლო ხანისა. შესაძლოა მართლაც ამ ნამოსახლარზე ცხოვრება პირველი ეტაპია შემდეგ შეწყვეტილა და მისი ხელმეორედ აღორძინება უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე ჩანდა [270]. აქ აღმოჩენილი კერამიკა მსგავსებას ავლენს შენგავითის ტიპის ძეგლებთან, განსაკუთრებით შემკობის ხასიათის მიხედვით. აქაც გვხვდება მაგვარი ამოკაწრული, ჩაღარული-აბოდარული და აგრეთვე კომბინირებული, ორივე სახის შერწყმის შედეგად მიღებული ორნამენტი. ამრიგად ბაბადერვიშზე თითქოს ისე ჩანს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა აქ ადრე ქვემო ქართლთან, დიდუბე-კიკეთის ჯგუფთან ავლენს მეტ საერთოს. მერე კი, უფრო გვიან, ისევე როგორც ქვემო ქართლში, აქაც სომხეთის ვარიანტი ბატონდება.

როგორც ცნობილია, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენის ქვეშ ექცეულა ამიერკავკასიის სამხრეთით მდებარე აღმოსავლეთ ანატოლიის საკმაოდ ფართო ტერიტორია და ზოგიერთი მკვლევარი ამ კულტურის წარმოშობის ერთ-ერთ ძირითად ცენტრს აქ ეძებს. მაგრამ, ზევით უკვე აღვნიშნეთ, რომ ეს მოსაზრება მართებული არ უნდა იყოს იმის გამო, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა აქ უკვე საკმაოდ განვითარებული სახით წარმოგვიდგება. ამ პერიოდის ძეგლები აქ გაშოველენილია ყარსის ოლქში, ელიაზიგ-მალათიის მხარეში, მუნის ველზე, ვანის ტბის სანაპიროში, იგდირის რაიონში და სხვ. სადღეისოდ არსებული მასალებით ისე ჩანს, რომ ამ პერიოდის ათვისება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების საწყისურზე იწყება. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდის ძეგლები აქ როგორც გათხრებით, ისე არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად კარგადაა გამოვლენილი, ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული, დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის მასალები ცხრილში არ არის. ამ კულტურის გამოჩენამდე აღმოსავლეთ ანატოლიაში გავრცელებული იყო გაშხვავებული ხასიათის ენეოლითური კულტურა, რომელიც ნაკლებად უკავშირდება ამიერკავკასიაში გამოვლენილ ადრესაძიწათმოქმედო კულტურას და არც მტკვარ-არაქსის კულტურასთან შეიძჩნევა რაიმე საერთო. აქედანაც, სავიქრებელია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელება ამ ხრეთით ბისი პირველადი ცენტრიდან, ამიერკავკასიიდან, ადრეული, ენეოლითური ეტაპის გაგლის შემდეგ, გახეთიერებული საფეხურია ხანაში იწყება. გაჭოთქმული იყო ნოსაზრება, რომ აღმოსავლეთ-ანატოლიური ადრე ბრინჯაოს ხანის კერამიკა (მტკვარ-არაქსის ტიპის) აქ უნდა გამოსწნილიყო დაახლოებით 3000 წ. ძვ. წ. [271], ეს თარიღი ძირითადად მართებული უნდა იყოს.

---

270 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

271 C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

ეს სწორედ ის ხანაა, როდესაც, როგორც ჩანს, ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხური ისახება. როგორც უკვე ზევით აღვნიშნავდით, ამ ჩანიდან ვრცელდება ეს კულტურა ფართოდ ამიერკავკასიაში და აგრეთვე მისი უფრო საბრეთით შეღწევა იწყება. ალმოსავლეთ ანატოლიაში, სადაც იგი ადრებრინჯაოს კულტურის სახელითაა ცნობილი, მძა სან პერიოდს გამოყოფენ. ადრებრინჯაოს I პერიოდისათვის ახვა ნიშნებთან ერთად ერთერთ დამახასიათებელ თავისებურებად მიჩნეულია რელიეფური და ჩაღრმავებული ორნამენტი[272]. შემდეგ პერიოდში, ადრებრინჯაო II, ერთგვაროვანი ხასიათი ამ კულტურისა რღვევას იწყებს. ამ დროისათვის რელიეფური ორნამენტი თითქმის მთლიანად ქრება. გამოჩენას იწყებს ნახევრადსფეროსებრი ე. წ. „ნახიჩევანის ტიპის“ ყურები და სხვ[273]. ამ კულტურის საბოლოო დაშლა ალმოსავლეთ ანატოლიაში, განსაკუთრებით ელიაზიგ-მალათიის რაიონში, ადრე ბრინჯაოს III პერიოდში ხდება, რისდესაც გამოჩენას იწყებს ახალი ტიპის მოხატული კერამიკა[274].

ალმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არაქსის კულტურის ამგვარად წარმოდგენა ძირითადად სწორი უნდა იყოს. ეს კულტურა აქ ადრებრინჯაოს ეტაპზე იწყებს გავრცელებას და მასში რამდენიმე საფეხურის გამოყოფა შეიძლება. მაგრამ მისი განვითარება ალმოსავლეთ ანატოლიაში ცოტა სხვაგვარად წარმოგვიდგება და იგი განსხვავებული უნდა იყოს ამიერკავკასიასთან კავშირში. სწორედ ამიერკავკასიური მასალების გათვალისწინების საფუძველზე იქნება შესაძლებელი უფრო ნათელი სურათის წარმოდგენა ალმოსავლეთ ანატოლიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გამოჩენის, გავრცელებისა და განვითარების შესახებ.

რა თქმა უნდა, ალმოსავლეთ ანატოლიის ყველა მხარე ერთდროულად ათვისებული არ უნდა ყოფილიყო. ზოგან მტკვარ-არაქსის კულტურა უფრო ადრე გამოჩნდა, ზოგან, ალბათ, უფრო გვიან. ინგლისელი არქეოლოგის ჩ. ბიორნის აზრით, განას ტბის მხარეში ეს კულტურა ნელდარებით გვიან იწყებს თავს, ძირითადად ადრებრინჯაოს II ხანაში[275]. ფიდირის ველზე აღმოჩენილი მასალაც ეხებარატესად ადრებრინჯაო II მიეკუთვნება[276]. ელიაზიგის რაიონში ადრებრინჯაო I და II საკმაოდ კარგადაა წარმოდგენილი[277]. ჩანს ეს პერიოდები ანგრეოვე მალათიის მხარეშიც. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიურ მასალებთან შედარება-შეჯერების გზით მტკვარ-არაქსის კულტურის ალმოსავლეთ ანატოლიაში გავრცელების ცოტა სხვაგვარი სურათი ისახება.

როგორც აღვნიშნეთ, ანატოლიის ალმოსავლეთ ნაწილში ამიერკავკასი-

---

[272] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.
[273] იქვე, გვ. 168.
[274] იქვე, გვ. 169.
[275] იქვე, გვ. 179.
[276] იქვე, გვ. 187.
[277] იქვე, გვ. 193.

ისათვის დადგენილი მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის უადრესი ფორმები, დიდუბე-კოჯორის ჯგუფი, ჯერ კიდევ ცნობილი არ არის. პირველი გამოჩენა ამ კულტურისა ამ მხარეში იმ დროს ხდება, როდესაც აბიერკავკასიის ფაზოთა ათვისება მიმდინარეობს, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის დასაწყის ჭანებში; რამდენადმე უფრო გვიან იწყება ამ კულტურის კიდევ უფრო სამხრეთით გავრცელება იგდირის მხარეში, მალაქლუსთან. ჯერ კიდევ პეტროვის მიერ 1913 წ. შეგროვილ მასალაში შესაძლებელია უფრო ტლანკი კერამიკის გამოყოფა, რომელიც გარკვეულ ურთიერთობას ანგლავებს მტკვარ-არაქსის კულტურის შედარებით ადრეულ ჯგუფთან[278]. ადრეულ ირს ატარებს აგრეთვე გეოქჩელიში მოპოვებული რამდენიმე შერჩელი. მაგრამ იგდირის ველის ათვისება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ხდება. აქ უკვე ვხვდება არარატის ველისათვის დამახასიათებელი კერამიკა შემკული ჩაღარული ორნამენტით. ამ ტიპის კერამიკა აღმოჩნდა მალაქლუში[279] და აგრეთვე იგდირის ბახლობლად მდებარე ოიცის ნამოსახლარზე[280].

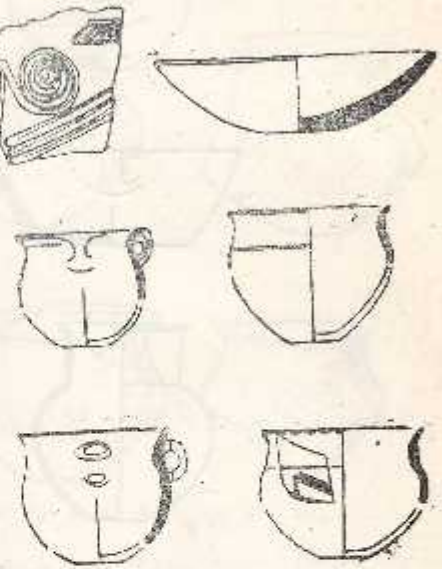

სურ. 68. თიხის ჭურჭელი ოიციდან და გეოქჩელიდან.

როგორც ჩანს, შედარებით ადრე იჩენს თავს ეს კულტურა ვანიას ტბის ნიადაგებშიც, თუმცა ზოგიერთია აზრით, პირიქით, აღმოსავლეთ ანატოლიის სხვა ოლქებთან შედარებით, აქ იგი უფრო გვიან შემოდის[281]. მაგრამ მოპოვებული მასალები თითქოს ამ კულტურის აქ უფრო ადრე გამოჩენას უნდა მოწმობდეს. ამ მხრივ საინტერესოა ვანის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე ერნასში აღმოჩენილი კარგად შემონახული თიხის ჭურჭლები, რომლებიც თითქოს ნაპოვნი იყო ერთ ქვაყუთში. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ ეს ჯგუფი კერამიკისა ადრე ბრინჯაოს II პერიოდს მიეკუთვნება. ამის ერთ-ერთ საბუთად ის მოჰყავთ, რომ ნასზე უკვე ალარ გვხვდება რელიეფური ორნამენტი და აგ-

278 Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

279 Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, стр. 74.

280 C. A. Burney. დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

281 იქვე, გვ. 179.

რეთვე ის, რომ ამ ჭურჭლებზე უკვე გეხვდება ე. წ. „ნახიჩევანის“ ტიპის ყურები[252]. ერნისის ჭურჭელი თავისი ფასიათით ახლოს დგას ამიერკავკასიაში გავრცელებული ელარის ტიპის კერამიკასთან. ამ კერამიკის შესახებ ზევით უკვე აღვნიშნავდით, რომ იგი შედარებით უფრო ადრეული უნდა იყოს[253], ვიდრე არარატის ველის ძეგლები, რომლებისთვისაც ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი

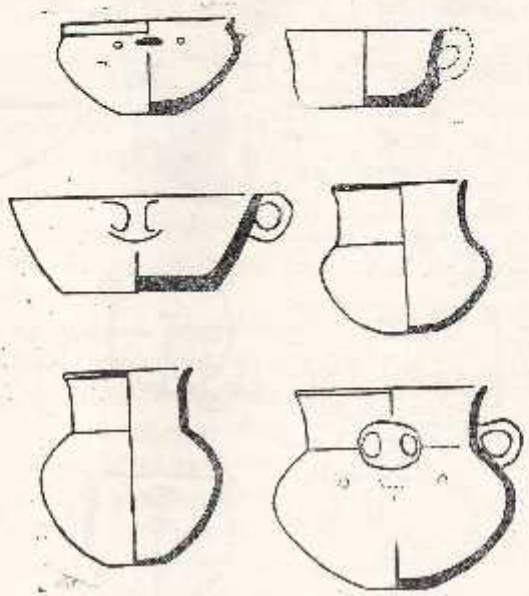

სურ. 69. თიხის ჭურჭელი ერნისიდან.

დამახასიათებელი. ელარის ტიპის კერამიკაზე ჯერ კიდევ შენიშნულია მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრეული საფეხურის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ნიშნები (ფართო ცილინდრული ყელი, მხრიდან ყელზე მკვეთრი გადასვლა და სხვ.). შემდეგში კავის ოლქში გავრცელებას იწყებს კერამიკა, რომლისთვისაც უკვე ჩალარულ-ამობურცული და ამოკაწრული ორნამენტი ჩანს დამახასიათებელი და საერთოდ იგი გარკვეულ ნსგავსებას ამჟღავნებს შემკობის ხასიათის მხრივ არარატის ველის ჭურჭელთან.

განსაკუთრებით საინტერესოა აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ერზერუმის ველზე შესწავლილი ძეგლები. ეს მხარე უშეალოდ კავკასის ამიერკავკასიას. თურქ არქეოლოგ მამით კოშაის მიერ გათხრილი და შესწავლილი იყო ორი ბორცვი, ეროი მათგანი, ქარაჰას ნამოსახლარი, ერზერუმის მახლობლად დევ-

---

[252] C. A. Burney. დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.

[253] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

ბარეობს. ივი საკმაოდ მოზრდილი ბორცვი უნდა ყოფილიყო, შემდგარი რამდენიმე სხვადასხვა ფენისაგან. სამწუხაროდ, ძირა, ხალკოლითური ფენის შესწავლას წიაღისეულმა წყლებმა შეუშალა ხელი. ძირითადი ფენა „სპილენძის“ ეპოქისა, მტკვარ-არაქსის კულტურას მიეკუთვნებოდა, რომელშიაც რამდენიმე სამშენებლო ფენა გამოიყოფა. სოფელი შედგებოდა სწორკუთხა საბლებისაგან[284]. თავისი ზასიათით ეს ნამოსახლარი უახლოვდება ამირანის გორას, სადაც ა-

სურ. 70. ალიას ჭურჭელი ქარაზადან.

რეთვე სწორკუთხა არქიტექტურა გვხვდება. მრგვალი შენობა ამ ნამოსახლარებისათვის, ისევე როგორც შიდა ქართლისათვის, ნაკლებად დამახასიათებელია, მაშინ როდესაც ქვემო ქართლისათვის, სომხეთის მთიანეთისათვის, არარატის ველისათვის და სხვ. სწორედ მრგვალი შენობაა წამყვანი. ქარაზაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის ქვედა ჰორიზონტებში მოპოვებული მასალა ბევრ საეროს ნახულობს ამირანის გორის მასალასთან; აქაც გვხვდება რელიეფური ორნამენტი, უპირატესად სპირალი. უფრო ზემოთა ჰორიზონტებში ეს სპირალი, ამირანის გორის მსგავსად, ერთგვარად სხვაგვარ იერს იღებს; სულ ბოლო პერიოდში ისევე, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ამირანის გორაზე, ქარაზაშიაც შეინიშნება არარატის ველისათვის დამახასიათებელი კულტურის გავლენა. ზედა ჰორიზონტებში გამოჩენას იწყებს კერამიკა ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტით.

მეორე ძეგლი, პულურია ნამოსახლარი, ერზერუმიდან სამხრეთ-დასავლეთით 20 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. 1960 წ. გათხრები წარმოებდა ბორცვის სამ ადგილას: წვერზე, დასავლეთ ნაწილში და ბორცვის აღმოსავლეთით. ძირითადი სამუშაო ბორცვის დასაელეთ ნაწილში მიმდინარეობდა 350 კვმ ფართობზე[285]. დადგენილი იყო ოთხი სამშენებლო დონე. პირველ სამ ზედა დონეზე აღმოჩნდა ქვის საფუძველზე აღიზის შენობების ნაშთები. შენობები სწორკუთხა უნდა ყოფილიყო და როგორც გამთხრელი ფიქრობს ბრტყელი ან კიდევ ერთმანეთზე დაწყობილი ძელებით გუმბათურად გადახურული[286]. წეოთხე ძირა და-

---

[284] H. Kosay, K. Turfan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 319.

[285] H. Kosay, H. Vary, Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara, 1964, 63.

[286] იქვე, გვ. 72.

ნაზე შეპობების ქვაღლი ვერ დადგინდა. შენობებში 2 მ დიამეტრის თიხის კერები იდგა. თითოეულ სამწყობლო დონეზე დიდი რაოდენობით ჩნდებოდა თიხის ჭურჭელი. ზედა პირველ დონეზე აღმოჩნდა სამი ლითონის ნივთი (ნამგალი, ბრტყელი ცული და სატეხი). ბევრია ქვის იარაღი, განსაკუთრებით ობსიდიანისა. თიხის ჭურჭელი თავისი ხასიათით ერთგვაროვანია. პირველადან მესამე დონემდე გვხვდება შავპრიალა ჭურჭელი გეომეტრიული რელიეფური ორნამენტით შემკული [287]. ეთნა მეოთხე ფენაშიც ჩნდებოდა კარგად გაპრიალებული

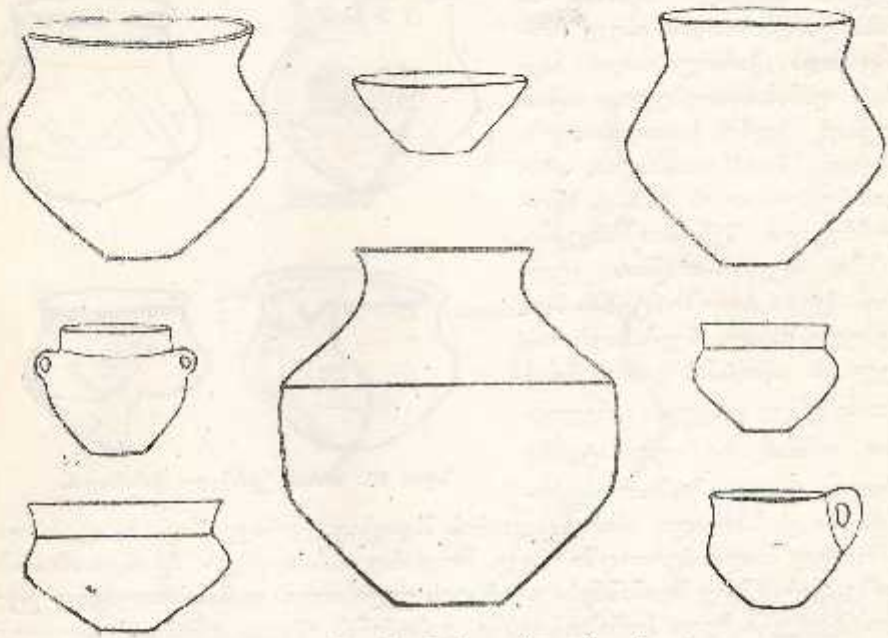

სურ. 73. თიხის ჭურჭელი პულურიდან.

კერამიკა რელიეფური და ჩაღარული ორნამენტით შემკული. გვხვდება გეომეტრიული ორნამენტია ფორმები და ამრეთვე ფრინველისა და ცხოველის ფიგურები. გათხრების ავტორები ძირითადად ორნამენტის ხასიათის საფუძველზე კერამიკის ხუთ ტიპს გამოყოფენ, ისინი პულურში აღმოჩენილ ამ კულტურას გვიანბრინჯაოსეულთან აკუთვნებენ და 2500 წლით ათარიღებენ [288].

როგორც ჩანს, პულურის ნამოსახლარზე გამოვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურა უკვე საკმაოდ განვითარებულ საფეიქრო მეურნეობას წარმოადგენდა. აქ ნათხოვები კერამიკა თავისი ხასიათით განსაკუთრებით ახლოს დგას არარატის ველი-

---

[287] H. Kusay, H. Vary, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

[288] იქვე, გვ. 63.

სათვის დამახასიათებელ ჭურჭელთან. აქაც გვხვდება სამნაწილადი ფორმის ჭურჭლისა და აგრეთვე ფართოდაა გავრცელებული ბაღარულ-ამიბურცული თრნამენტი. უნდა აღინიშნოს, რომ ისე ჩანს, თითქოს ბულღურის მასალები, კერძოდ კერამიკა, უფრო მეტ საერთოს არარატია ველის კულტურასთან ნახულობს. ბულურის ნამოსახლარზე გამოვლენილ ნასალას ქარაზის ზედა ფენის კერამიკასთან აქვს მეტი კავშირი. აქ, ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის საცმაოდ გვიანდელი საფეხურია გამოვლენილი.

იგდირია და ვანის ოლქს შორის ყარაღიაზის ველზე და ბულანიკის მხარეში არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის კულტურის მასალები, ნაგრამ, როგორც ჩანს, ამ პერიოდში ეს მხარე შედარებით სუსტად ათვისებული უნდა ყოფილიყო. ამის მიზეზი ეგება მართლაც ძა იყო, რომ ყარაღიაზის ველის დიდი ნაწილი უჭარგისია[289]. ბულანიკის მხარეშიც შედარებით მცირე მასალა აღმოჩნდა[290].

რაც შეეხება ბუნის ველს, არც იგი გამოირჩევა მაინცადამაინც თავისი ნაყოფიერებით და მდებარეობითაც ერთგვარად იზოლირებულია. მეორე ათასწლეულზე ცოდნესი მასალები ამ მხარეში შედარებით ღარიბულია[291]. აქ აღმოჩნდა III ათასწლეულის დროინდელი რამოდენიმე ნამოსახლარი ტიპიური ტკვარ-არაქსული კერამიკით[292]. როგორც ჩანს, ეს კულტურა საქმრეთით გავრცელების დროს ძირითადად აქ იკიდებს ფეხს, სადაც მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი პირობები იყო. ერთ-ერთი ასეთი რაიონი, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ძლიერ ათვისებული ჩანს, ელიაზიგ-მალათიის მხარე იყო.

ეს მხარე, განსაკუთრებით ელიაზიგის, მიწათმოქმედების განვითარებისათვის კარგი პირობებით გამოირჩევა, მისი ათვისება, როგორც ეს საღღეისოდ არსებული მასალებიდან ჩანს, ძირითადად ხალკოლითის პერიოდში უნდა მომხდარიყო[293]. ამ დროისათვის აქ ცნობილი არის ხასურას, ჰალაფსა და ფუბეიდის კულტურებისათვის დამახასიათებელი მონატეული კერამიკა და ჩანს, რომ კონტაქტი უნდა ყოფილიყო ჩრდილო სირიასა და მესოპოტამიასთან. აღმოჩნდა აგრეთვე ამ პერიოდის ადგილობრივი მოხატული კერამიკა[294]. მაგრამ ელიაზიგ-მალათიის მხარის ძლიერი ათვისება III ათასწლეულში, მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ხდება. ამასვე მოწმობს სულ ბოლო ხანებში ელიაზიგის მხარეში ქებანის ღრმაში წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოები. აქ სხვადასხვა ექსპედიციების მიერ ითხრება რამდენიმე ბორცვი, რომელთაგან განსაკუთრებით

---

[289] C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, გვ. 158.

[290] იქვე, გვ. 187.

[291] იქვე, გვ. 157.

[292] იქვე, გვ. 187.

[293] იქვე, გვ. 157.

[294] იქვე, გვ. 159.

საინტერესოა ჩვენთვის ჰან იბრაჰიმ შაჰ, პულურია, ნორსუნ-თეფე, კორუკუ-თეფე და თეფესიკი. პირველ მათგანში ადრებრინჯაოს ხანა წარმოდგენილია მეხუთე ფენიდან მოკიდებული, სადაც მოხატული კერამიკის მხარდამხარ უკვე გამოჩენას იწყებს მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი შავპრიალა

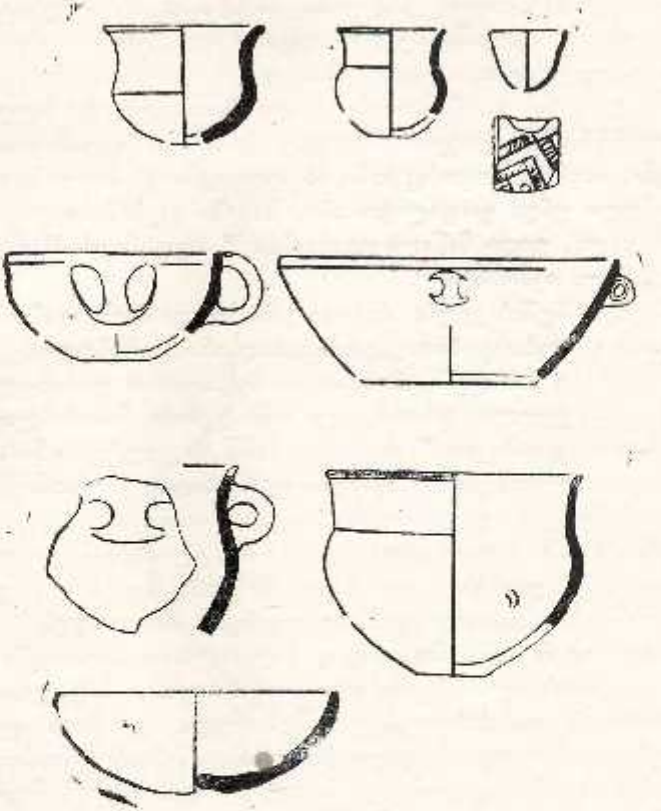

სურ. 72. ჰურჭელი ულუხოვიდან, ნაღათიცე და ვანის რაიონიდან.

ჰურჭელი. იგი შემკულია ან ჩაღარული, ან კიდევ დაბალი რელიეფით გამოყვანილი ტიპიური ორნამენტით[295]. მეტად საყურადღებოა თურქ არქეოლოგ ჰ. კოშაის მიერ პულურიში (იგივე სახელით ცნობილია ბორცვი ერზერუმთან) ჩატარებული სანუმაოები. იგი რამდენიმე ფენისაგან შედგება; ძირა ფენას ავტორი ნეოლითს მიაკუთვნებს (XIII—XII). შემდეგ კი მას მოსდევს გვიანბრინჯაო-კოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის ფენები. ადრებრინჯაოა ხანის I—VIII ფენებში მოხატულ ჰურჭელთან ერთად გვხვდება მტკვარ-არაქსის ტიპის კერამიკა,

[295] H. Etem, Han Ibrahim Sah Excavations, 1970, Keban Project 1970 Activities, Ankara, 1972, 71. Anatolian Studies, Vol. XXII, 1972, გვ. 28.

VIII—XI ფენებში მხოლოდ მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა ჩანს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნალისებრი სადგარები ადამიანის სახის გამოსახულებით, კერამიკა დაბალ რელიეფით გამოყვანილი ორნამენტით. პულურის ძირა ფენებისათვის ოთხკუთხა არქიტექტურაა დამახასიათებელი [296].

საინტერესოა აგრეთვე დასავლეთ გერმანიის ექსპედიციის ჰ. ჰაუპტმანის ხელმძღვანელობით მიღებული შედეგები ნორსუნ-თეფეში. ცენტრალური

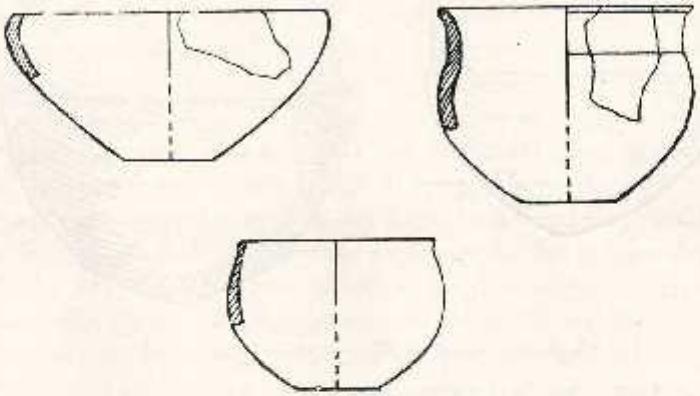

სურ. 73. თიხის ჭურჭელი ნორსუნ-თეფედან.

ბორცვის დასავლეთ კიდეში გამოყვლენილი იყო უძველესი ფენები ადრებრინჯაოს და ხალკოლითური ხანისა, რომლებიც სტრატიგრაფიულად ერთმანეთს ერწყმის. ადრებრინჯაოს ხანაში აქ გავრცელებული ყოფილა ალიზისაგან ნაგები ოთხკუთხა შენობები. კერამიკაში შეიძლება ორი დიდი ჯგუფის გამოყოფა: ერთი შავად ან ყავისფრად მოპრიალებული ზოგჯერ ცილინდრულყელიანი ჭურჭელი მტკვარ-არაქსული ხასიათისა, მეორე—ჩარხზე ნაკეთები თხელი დიაფერის სირიული იმპორტი [297]. მტკვარ-არაქსის ტიპის კერამიკა აღმოჩნდა აგრეთვე აკროპოლზეც. VII—VIII ჰორიზონტები შეიცავდნენ შავად გაპრიალებულ ჭურჭელს [298]. ხალკოლითური ფენის კერამიკა საგრძნობლად განსხვავებულია—ხელით ნაძერწი, უპირატესად ტლანქი, მოხატული. სხვაობა ჩანს აგრეთვე ალიზის ზომებშიც, გვიანხალკოლითური ალიზის აგური უფრო მოგრძოა და ვიწრო, ვიდრე ადრებრინჯაოს ხანისა [299].

[296] H. Z. Kosay, Pulur (Sakyol) Excavations 1969: Keban Project 1969, Ankara, 1971, 103; ამასვე, Pulur (Sakyol) Excavations 1970, Keban Project 1970, 133.

[297] H. Hauptmann, Die Grabungen auf dem Norsun-Tepe, 1970, Keban Project, 1970, გვ. 114.

[298] იქვე, გვ. 110.

[299] იქვე, გვ. 115.

ამავე პერიოდის საყურადღებო მასალა ნაპოვნი იყო კორუკუ-თეფეზე. აქ ადრებრინჯაოს ხანის საკმაოდ ძლიერი ფენა აღმოჩნდა ბტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკით [300]. ამ ტიპის ჭურჭელი აქ გვხვდება უპირატესად ადრებრინჯაოს II და III პერიოდში [301]. თუმცა ჩ. ბიორნი კორუკუ-თეფეს ადრეულ „ანატოლიურ კულტურას" მიაკუთვნებს [302].

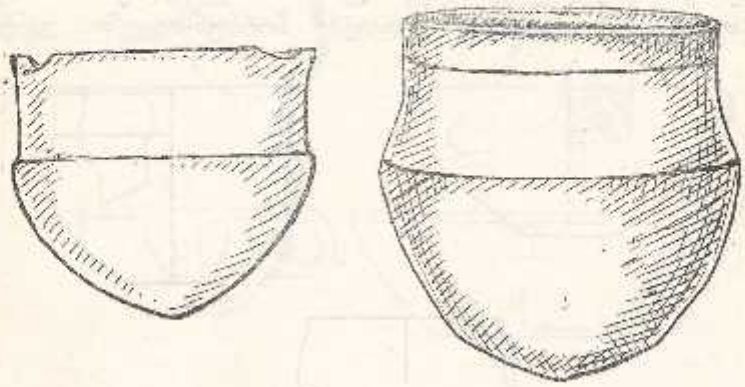

სურ. 24. თიხის ჭურჭელი კორუკუ-თეფედან.

თქუესკის ბორცვზე ადრებრინჯაოს ხანის საკმაოდ ძლიერი ფენა აღმოჩნდა, სადაც კარგადაა წარმოდგენილი მტკვარ-არაქსის ტიპის ჭურჭელი. მასთან ერთად აღმოჩნდა აგრეთვე ჩრდილო-სირიული და ჩრდილო-მესოპოტამიური ჭურჭელი. ნაპოვნი იყო აგრეთვე ტიპიური ნალესებრი სადგარები [303]. უფრო ქვევით გამოვლენილი იყო აგრეთვე ხალკოლითური ფენა. ეს კერამიკა წააგავს ამუქის F ფაზის და ტარსუსის ჭერჭელს. ნაპოვნი იყო აგრეთვე უბეიდის და ჰალაფის ნაწარმიც [304].

ელიაზიგ-მალათიის, განსაკუთრებით კი მალათიის მხარე, როგორც ჩანს, ბუნებრივი გზების შესაყარ ადგილას მდებარეობდა, სადაც ასეთი მიდიოდნენ ცენტრალური ანატოლიიდანაც. კილიკიისა და ამიღის ველისაკენ, დიარბექირის ოლქისაკენ და სხვ. ცნობილია, რომ აქ ძლიერად შეინიშნება ყველა ეს გავლენები, სირიული, ანატოლიური და სხვ [305]. ამიტომაც ნათლად ჩანს, რომ

---

[300] Maurits van Loon, The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968—70; Journal of Near Eastern Studies, vol. 32, № 4, გვ. 378, 261, ტაბ. 6—10.

[301] M. Kelly-Buccellati, The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968—70; The Early Bronze Age Pottery and Its Affinities, Journal of Near Eastern Studies, vol. 33, № 1, გვ. 44.

[302] Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

[303] U. Esin, Tepecik Excavations, 1970, Keban Projeckt, 1970, გვ. 154.

[304] იქვე, გვ. 157.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობა ამ მხარეში შედარებით უფრო ადრე ხდება, ადრებრინჯაოს III პერიოდში და აქ განსხვავებული ხასიათის კულტურა ვრცელდება მოხატული კერამიკით [306]. სხვა ოლქებში კი ეს ცვლილებები ისე ძლიერად შესამჩნევი არ არის.

როგორც ჩანს, ელიზავეტ-მალათიის მხარეში მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანგრძლივობა შედარებით ხანმოკლე უნდა ყოფილიყო. ეს კულტურა აქ გამოჩენას იწყებს უკვე საკმაოდ განვითარებულ საფეხურზე. ნისთვის დამახასიათებელია კერამიკა ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტით, გვხვდება ოქრუფერი ნაკეთობანი გეომეტრიული სახეები და სხვ. შემკობის ხასიათით იგი ეახლოვდება არარატის ველისათვის დამახასიათებელ მეურჭეულს, თუმცა აქ თითქმის არ გვხვდება სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლისა. ბუნებრივ საფიქრებელია, რომ ეს კულტურა აქ შედარებით გვიან იჩენება, ძირითადად არა უადრეს III ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუა ხანებისა და მისი ჩაქრობაც უფრო ადრე ხდება — ამავე ათასწლეულის მეორე ნახევრის პირველ საუკუნეებში.

ამრიგად, არსებული მასალებით ისე ჩანს, რომ თითქოს აღმოსავლეთ ანატოლიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელება მის განვითარებულ საფეხურზე იწყება, III ათასწლეულის დაბოლოების ხანებში. თავდაპირველად ამ კულტურის სფეროში ექცევა ამიერკავკასიასთან მიმდებარე ოლქები და შემდეგ კი იგი ეფრთ ფართოდ შეჭრას იწყებს სამხრეთით. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ ანატოლიაში ძირითადად ვრცელდება უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურის არარატის ველისა და საერთოდ სომხეთის მთიანეთისათვის დამახასიათებელი ვარიანტი. ამ კულტურის განვითარებული საფეხური შედარებითლ ცარიელია, მისთვის დამახასიათებელი ფორმა ჭერჭლისა, აქ თითქმის არ გვხვდება. ამიტომაც, შეიძლება დაეშვათ, რომ აღმოსავლეთ ანატოლიის ათვისება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის არარატის ველისათვის დამახასიათებული ვარიანტის ჩამოყალიბების შემდეგ იწყება. ყველა სჩორედ ამ ვარიანტის მატარებელი ტომების მიერ. მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელება სამხრეთით, როგორც ჩანს, თანდათანობით ხდება და ეს ხდება III ათასწლეულის განმავლობაში მთლიანად ამ კულტურის გაელენის სფეროში იყო მოქცეული.

კარგადაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურა ურმიისპირეთში, თანამედროვე ირანის ტერიტორიაზე. აქ ეს კულტურა საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება სამხრეთით ჰამადანის ველიამდე და ქერმანშას ხეობას აღწევს, როგორც ამას მოწმობს ბოლოდროინდელი გათხრები ქანგავართან, გოდინ-თეფეზე [307]. აქ IV

---

[306] Ch. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

[306] იქვე, გვ. 171.

[307] R. H. Dyson, Annotations and Corrections of the Relative Chronology of Iran, 1968, Chronologies in Old World Archaeology, Archaeological Seminar at Columbia University 1966—1967, გვ. 309.

პერიოდის მასალა გარკვეულ სიახლოვეს პოულობს იანიქ-თეფესა და საერთოდ მტკვარ-არაქსის კულტურასთან[308]. როგორც ჩანს, III ათასწლეულიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან იჭრება აქ მტკვარ-არაქსის კულტურა, რასაც შედეგად გვიან IV—III და გურგანის კულტურათა გათიშვა მოჰყვა[309]. ეს კულტურა

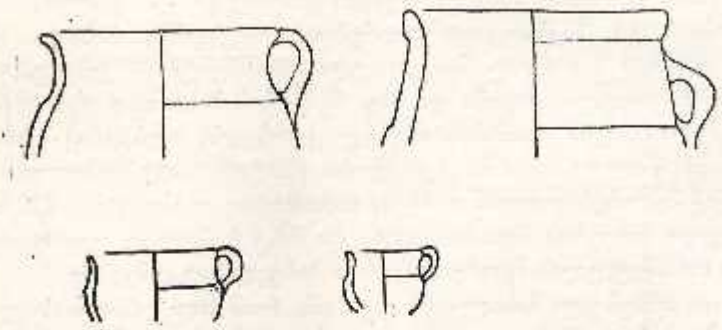

სურ. 73. თიხის ჭურჭელი გოდინ-თეფედან.

მთელ ჩრდილოეთ ირანს მოიცავდა და სამხრეთით სპარსეთის პლატოზე ვრცელდება. როგორც აღნიშნავენ იგი აქ აღმოსავლეთ ანატოლიიდან და ამიერკავკასიიდან უნდა შეიჭრილიყო[310].

მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ გათხრილი ორი ნამოსახლარი გეოთეფე და იანიქ-თეფე. გეო-თეფეს ბორცვი ურმიის ტბის დასავლეთ სანაპიროზე მდებარეობდა. იგი მრავალფენიანი ძეგლი იყო, რომელთაგან K ფენა მტკვარ-არაქსის კულტურას მიეკუთვნება. იგი უშუალოდ ხალკოლითური ფენის M თავზე იდო[311]. სოფელი, როგორც ჩანს, გარშემორტყმული იყო საკმაოდ სქელი ალიზის კედლით. არქიტექტურია შესახებ გარკვევით არაფერი ითქმის გარდა იმისა, რომ ნაპოვნი იყო შენობების ქვის საფუძველი. ინგლისელმა არქეოლოგმა ტ. ბურტონ ბრაუნმა აქ მოპოვებული თიხის ჭურჭლის საფუძველზე K ფენაში სამი ჰორიზონტი გამოჰყო. უადრესი, K_1 ჰორიზონტის კერამიკა ნაცრისფერია ან შავად გაბრიალებული ზედაპირით. აქ გვხვდება მოზრდილი ჭურჭლები დაბალი ცილინდრული ყელით, ზოგჯერ ბიკონუსური მოყვანილობის მეცლით[312]. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ K_1 ჰორიზონტის კერამიკა თავისი

[308] T. Cuyler Young, Jr. Excavations at Godin Tepe. First Progress Report, 1969, გვ. 10, 88.

[309] R. H. Dyson, The Archaeological evidence of the second millennium of the Persian Plato. Cambridge, 1968, გვ. 14.

[310] იქვე, გვ. 15.

[311] T. Burton Brown, ციტ. ნაშრომი, გვ. 35.

[312] იქვე, გვ. 37.

ხასიათით უახლოვდება დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის მოგვიანო ვარიანტს, უფრო კი მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების საფეხურის დასაწყისი ხანების

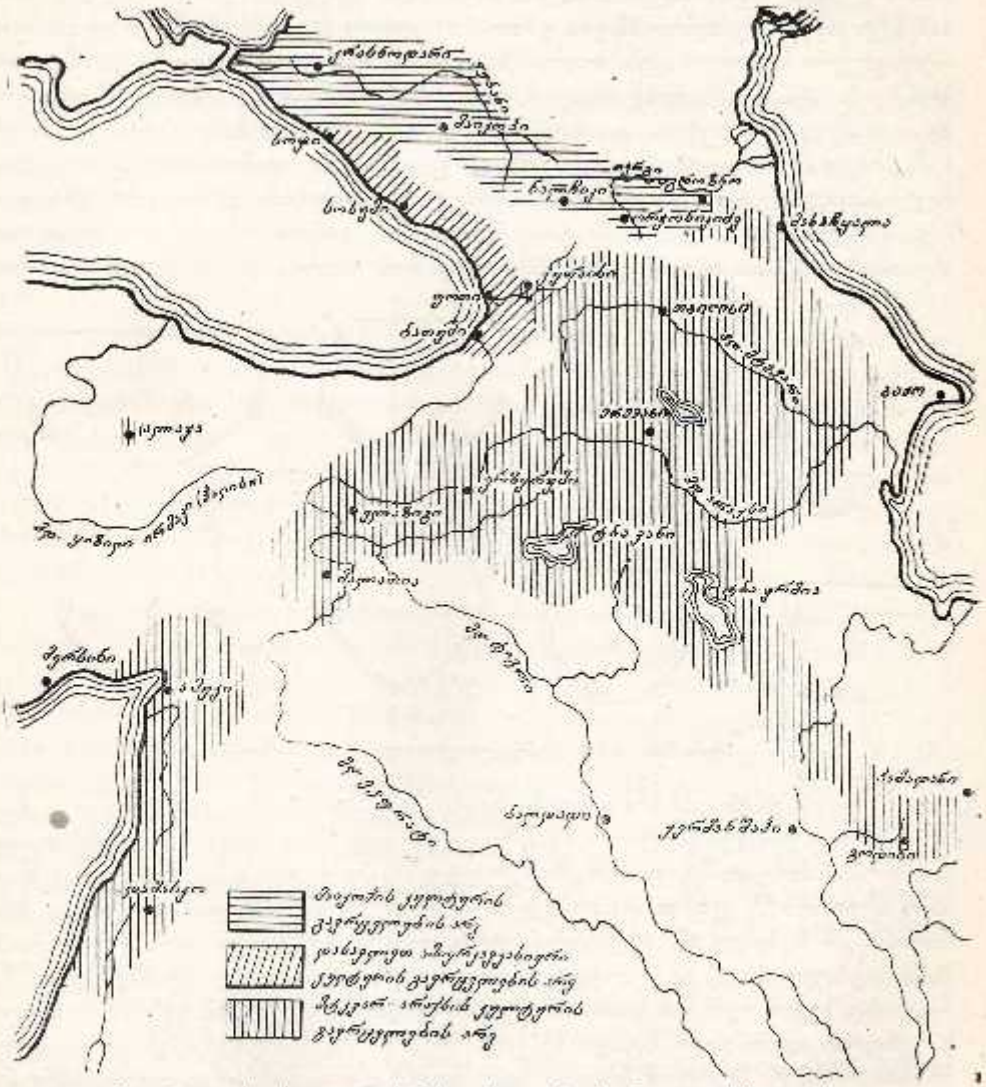
მიწურები
ნაცხერები
ნაცხერები
ნაცხერ

თან. შედეგი პირიზონტების თიხის ჭურჭელი უახლოვდება ოზნის, ელარის, ერევანისა და სხვ. კერამიკულ კომპლექსებს. საერთოდ გეო-თეფეს K პერიოდის თიხის ჭურჭელი უპირატესად სადაა. აშკარათად გვხვდება აქ რელიეფური ორნამენტი. ამ მხრივ აღსანიშნავია ერთი მოზრდილი ღერგი, რომელსაც მხარზე რელიეფური სპირალი აქვს. თავისი ხასიათით იგი ქიულ-თეფე II ერთ-ერთი ჭურჭლის ორნამენტს უახლოვდება. ღეროზე გვიან K_9 და K_8 თიხის ჭურჭელზე რელიეფური ზოლები და ბეღურაფეხებული წრეები და ხაზები გვხვდება. აქ ჯერ კიდევ არ არის ცნობილი ამირასტის ველაპარაკებით დამახასიათებელი ჩაღრმავებულ-ამობურცული და ნაკაწრი ორნამენტი. როგორც ჩანს, გეო-თეფეს K პერიოდი მიეკუთვნება წტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის ადრინდელ ეტაპს. იგი აქ გამოჩენას იწყებს ამ ხანაში, როდესაც თავდაპირველ-

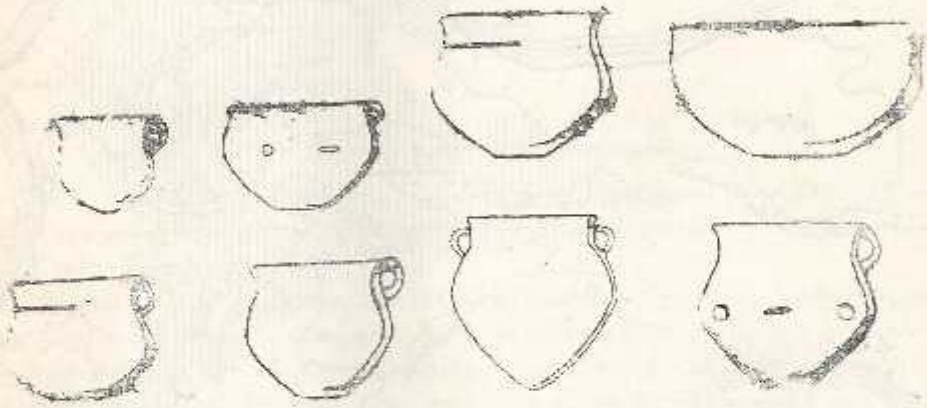

სურ. 76. თიხის ჭურჭელი გეო-თეფეს K ფენიდან.

ბით ამ კულტურის ფართო განფენა ხდება მისი პირველადი ცენტრიდან. ამიტომ მოლად დამაჯერებელი არ ჩანს ზოგიერთ ავტორთა მოსაზრება, რომ თითქოს ურმიისპირეთი მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაღრმავებების პირველად ზონაში შედიოდა[314]. უფრო სწორებულია იმ მკვლევართა აზრი, რომლებსაც ეს რაიონი არ შეჰყავთ ამ კულტურის ფორმირების ოლქში და აღნიშნავენ, რომ მისი გავრცელება აქ ამ კულტურის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ხდება[315]. როგორც ზევით იყო ნათქვამი, ეს მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის ადრინდელ სტადიაზე უნდა მოხდარიყო. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ტ. ბურტონ ბრაუნი სულ ბოლო დროს გამოსულ თავის ნაშრომში გეო-თეფეს K პერიოდის სრულიად განსხვავებულ თარიღს იძლევა. მისი აზ-

[314] К. Х. Кушарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

[315] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тыс. до н. э., стр. 14; А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, стр. 16.

რით, ეს პერიოდი აქ უნდა დაწყებულიყო 3400 წ. და 2800 წ-მდე უნდა ეარსებნა[316]. მაგრამ ძნელია, რა თქმა უნდა. K პერიოდისათვის ამ თარიღის გამოარება. უფრო მართებულია მის მიერ ამ პერიოდისათვის ადრე დადგენილი თარიღი—ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბოლო და III ათასწლეულია დასაწყისი შეიჩნიოთ[317].

როგორც ჩანს, ამ კულტურას ურმიისპირეთში საკმაოდ დიდხანს უნდა ეარსებნა. ამ მხრივ საინტერესოა ინგლისელი არქეოლოგის ჩ. ბიორნის მიერ ურმიის ტბის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ჩატარებული გათხრები ბორცვ იანიქ-თეფეზე. აქ გვიანხალკოლითურ და ხალკოლითურ ფენათა თავზე აღმოჩნდა საკმაოდ ძლიერი მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენა. ჩ. ბიორნის აზრით, ხალკოლითურ და მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენათა შორის საკმაოდ დიდი ქრონოლოგიური წყვეტილი უნდა იყოს და ეს კულტურა აქ შესაძლოა გავრცელებულ ჩრდილოეთიდან მოსულებმა[318]. აღსანიშნავია, რომ ხალკოლითისა და მტკვარ-არაქსის კულტურის არქიტექტურაში იანიქ-თეფეზე საგრძნობი ცვლილება შეინიშნება. თუ პირველისათვის ოთხკუთხა შენობებია დამახასიათებელი, მტკვარ-არაქსის კულტურის განმავლობასთანავე აქ საგრძნობი ცვლილებები შეიმჩნევა საცხოვრებლის ტიპში. გაბრტყელებას იწყებს ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი მრგვალი შენობა[319]. ჩ. ბიორნიმ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენა იანიქ-თეფეზე ორად გაყო: ადრებრინჯაო I და II და ეს საკმაოდ გვიან პერიოდს მიაკუთვნა[320].

მრგვალი სახლები, მისი აზრით, უნდა მიეკუთვნებოდეს III ათასწლეულის ბოლოს. გადაავლა ადრებრინჯაოს I-დან ადრებრინჯაოს II-ზე მკვეთრმახვილად უნდა მოშორებულიყო, თუმცა არქიტექტურაში დიდი ცვლილება შეიმჩნევა. მაგრამ კერამიკა ადრებრინჯაოს II წინაპერს ეკუთვნება ჩანს[321]. თავისი ფორმებით იანიქ-თეფეს ადრეულ კერამიკას შერჩენილი აქვს მტკვარ-არაქსის კულტურის ჭურჭლის დამახასიათებელი ნიშნები — ცილინდრული ყელი, ნახევარსფეროსებრი ყურები, გამობერილი მუცელი; ბადიასაც ჯერ კიდევ შერჩენილი აქვს დამახასიათებელი ფორმა და სხვ. იანიქ-თეფეს ადრეულ კერამიკაზე ხშირია ნაკაწრი ორნამენტი. უპირატესად გვხვდება გეომეტრიული სახეები, თუმცა ხშირია ადრეთვე ფრინველებისა და ცხოველების გამოსახულე-

---

[316] T. Burton Brown, Third Millenium Diffusion, გვ. 75.

[317] T. Burton Brown, Excavations in Azerbaijan, 1948, 34.

[318] C. A. Burnoy, The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961, Second Preliminary Report, Iraq, vol. XXIV, 1961, 139

[319] C. A. Burney, The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962; Third Preliminary Report, Iraq, vol. XXVI, 1964, 57; C. A. Burney, Excavations at Yanik Tepe, North-West Iran, Iraq, vol. XXIII, 1961, 141.

[320] C. A. Burney, Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961, 136.

[321] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 142.

ბები. სწორი ჩანს ჯ. მელაარტის მოსაზრება, რომ ამ შემთხვევაში სპარსული მოხატული კერამიკის გავლენაა მოსალოდნელი [322]. იანიქ-თეფეს კერამიკა თით-

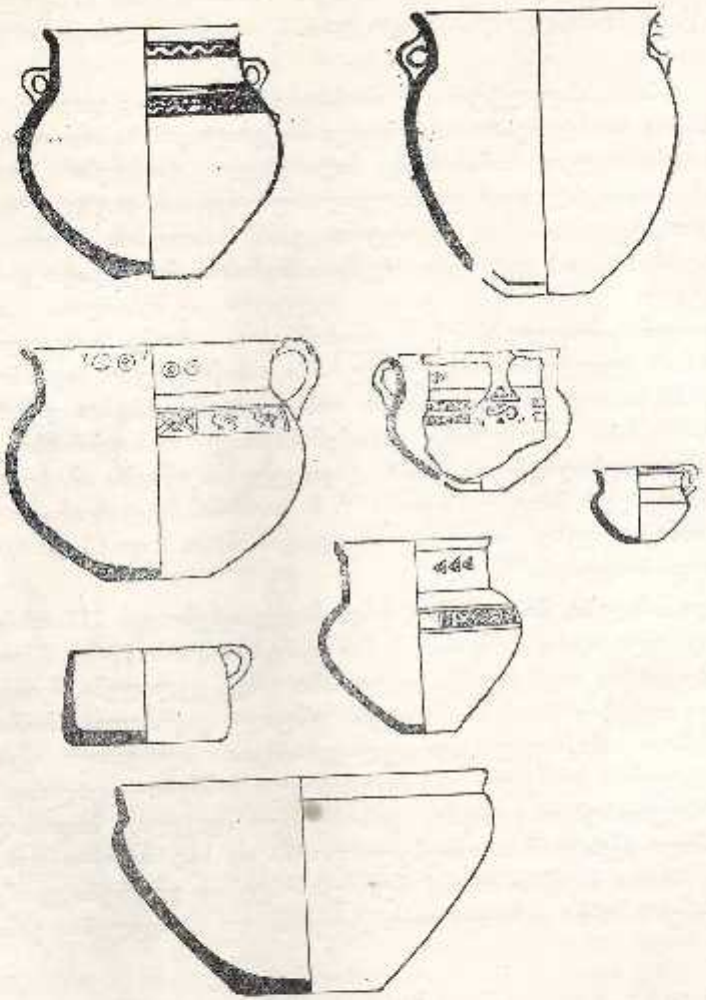

სურ. 77. თაბას ჭურჭელი იანიქ-თეფედან.

ქოს რაღაც საერთოს პოულობს შენგავითის ტიპის ნაკაწრ ორნამენტთან, თუმცა ჭურჭლის ფორმის მხრივ საგრძნობი სხვაობა შეიმჩნევა. საერთოდ უნდა აღვ-

[322] J. Mellaart, The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, Beirut, 1966, 81.

ნიშნოთ, რომ არარატის ველის ვარიანტის გავლენა ურმიისპირეთში თითქოს ნაკლები ჩანს. ამ მხრივ საინტერესოა ჰასანლუში აღმოჩენილი ერთი ნატეხი, რომელზედაც ჩაღარულ-ამობურცული სპირალია თითქოს შემორჩენილი [323].

რაც შეეხება მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურს იანიქ-თეფეზე, იგი, როგორც ჩანს, ამ კულტურის მიწურული ხანისა უნდა იყოს. აქ შეინიშნება ცვლილება არქიტექტურაში. მრგვალი შენობები ისევ ოთხკუთხა ნაგებობებით იცვლება. კერამიკაში მთლიანად იკარგება ნაკაწრი ორნამენტი და ეხლა სადა ჭურჭელი გვხვდება, რომელსაც. მართალია, მტკვარ-არაქსული კერამიკის ნიშნები ჯერ კიდევ კარგად შემორჩენილი აქვს, მაგრამ უკვე გარკვეულად გადახვევა შეიმჩნევა.

როგორც ცნობილია, მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშნები საკმაოდ ძლიერად გამოჩნდა, აგრეთვე, ბმელთაშუაბრვის აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლში—სირიასა და პალესტინაში, სადაც იგი ცნობილია **კირბეთ-კერაკის** კულტურის სახელით. ზევით უკვე აღვნიშნავდით იმ სავარაუდო გზას, საიდანაც ეს კულტურა უნდა გავრცელებულიყო აქ, ამიერკავკასიის ველზე და შემდეგ კი პალესტინაში. მთელი რიგი მკვლევარების აზრით, ის არე, საიდანაც ეს კულტურა სირია-პალესტინაში უნდა შეპრილიყო ძირითადად ელიაზიგის მხარე უნდა ყოფილიყო. ამგვარი დასკვნა უპირატესად კერამიკული ნივთების საფუძველზე გამოჰქონდათ[324], თანაც ამ კერამიკის გამოჩენას აქ ხალხთა მიგრაციას უკავშირებენ[325], იმასაც გამოთქვამდნენ, რომ კირბეთ-კერაკის კულტურა ხანაში მხოლოდ ახლო სახის კერამიკის გამოჩენათან გვაქვს საქმე, სხვა რაიმე ცვლილებები კულტურაში შესამჩნევი არ იყო [326]. მართლაც თითის ჭურჭელია ის ძირითადი მასალა, რომელიც ამ ორი კულტურის სიახლოვეზე მეტყველებს. ზოგჯერ მსგავსება კერამიკაში იმდენად ძლიერია როგორც ფორმაში, ისე ჭურჭლის დეკორში, რომ ძნელია მათი ამოცნობა. თუკი კირბეთ-კერაკის ნაწარმში მაინც შესამჩნევია ზოგჯერ გარკვეული თავისებურება, ეს უნდა იყოს კერამიკაში ადგილობრივი ელემენტების შერწყმის **შედეგი**[327].

ბოლოს, კირბეთ-კერაკში აღმოჩენილი ნალისებრი სადგარები, ზოგჯერ ადამიანის სახის გამოსახულებით, ახლოს დგას ამირანის გორაზე, ჰეილერში (ელიაზიგის მხარე), ქარაზში და სხვ. ნამოვნ ამგვარსავე სადგარებთან [328]. აღსა-

---

[323] A. Stein, Old Routes of Western Iran, London, 1940, გვ. 59, ტაბ. XXIV, 1.

[324] Ch. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 173.

[325] R. Amiran, Ancient Pottery of the Holy Land, 1970, გვ. 71.

[326] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

[327] R. Amiran, Chronological Problems of the Early Bronze Age, Chronologues in Old World Archaeology, Archaeological Seminar at Columbia University, 317.

[328] S. Diamant and J. Rutter Hordon Objects in Anatolia and the Near East and Possible Connexions With the Minoan „Horns of Consecration, Anatolian Studies, vol. XIX, London, 1969, 155; R. Amiran, Ancient Pottery of the Holy Land, გვ. 70, სურ. 69—71.

აღსანიშნავია, რომ კარბეთ-კვრაგის კულტურაში არ გვხვდება ანიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მრგვალი, ზვერილიანი კერები, არ ჩანს ეს კერები აგრეთვე ელიაზიგ-მალათიის მხარეშიც. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა შეიმჩნევა, აგრეთვე, არქიტექტურაშიც.

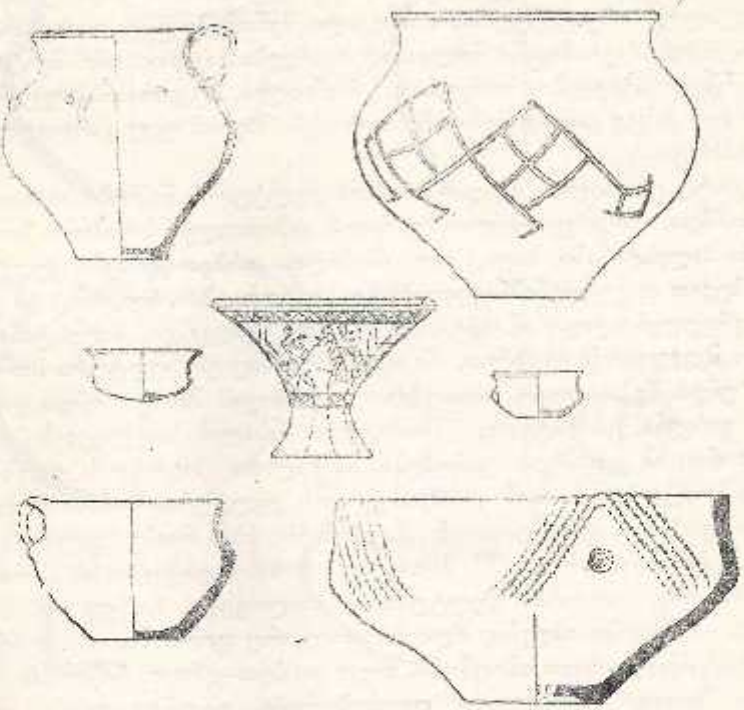

სურ. 28. კარბეთ-კვრაგის კერამიკა.

ამ მხრივ აღსანიშნავია პალესტინაში, ბეთ-იერახში აღმოჩენილი მრგვალი შენობები, სექციებად დაყოფილი რადიალური კედლებით[329], ამ მხრივ აგ. მართლაც შეიძლება გარკვეული პარალელი დავინახოთ იანიქ-თეფეს წრიულ შენობებთან[330].

რა თქმა უნდა, ახლა ძნელია გარკვევით თქმა იმისა, თუ საიდან და რა გზით გავრცელდა მტკვარ-არაქსის კულტურა სირია-პალესტინაში, მაგრამ მაინც საფიქრებელია, რომ ძირითადი არე, საიდანაც უნდა გამოსულიყო ეს კულტურა, აღმოსავლეთ ანატოლია, უფრო კი ელიაზიგის მხარე უნდა ყოფილიყო, სა-

[329] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

[330] R. Amiran, დასახ. ნაშრომი, გვ. 318; R. Amiran, Yanik-Tepe, Shengavit and the Kirbet Kerak Ware, Anatolian Studies, Vol. XV, 1965. გვ. 166.

დაც მტკვარ-არაქსის კულტურამ საკმაოდ ძლიერად მოიცვალა ფენა. კირბეთ-კერაკის კერამიკა თავისი ხასიათით უახლოვდება ცლიაზიგის ოლქში გავრცელებულ თიხის ჭურჭელს, რომელსაც თვის მხრივ ბევრი საერთო აქვს არარატის ველისათვის დამახასიათებელ თიხის ნაწარმთან. განსაკუთრებით მათ აერთიანებს აქ ჩამოყალიბებული ჩაღრეჭილ-პრიზურაცული და ნაკაწრი ორნამენტი, სპირალებითა და სხვა გეომეტრიული საკვებით. მტკვარ-არაქსის კულტურის პირველი გამოჩენა ხშირთანხლებით აღმოსავლეთ სამხრეთ კავკასიაში ძირითადად უნდა მოხვდეროყო III ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლო საუკუნეებში[331]. პალესტინაში, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, იგი სირიასთან შედარებით რამდენადმე გვიან იჩენს თავს და იგი აქ III ათასწლეულის შუასაუკუნეებში უნდა გამოხატულიყო. არც მისი ხანგრძლივობა ეხება ყოფილიყო პალესტინაშიც დიდი. ძირითადად მას 2 ან 3 საუკუნით შემოსდგრგლავენ[332], როგორც ჩანს, III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანებისათვის კირბეთ-კერაკის კულტურა სწყვეტს თავის არსებობას. ეს დაახლოებით ის დროა, როდესაც აღმოსავლეთ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობა იწყება მის ძირითად არეში.

ნატკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ქვეშ მოექცა, აგრეთვე, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასია, დაღესტნისა და ჩეჩენ-ინგუშეთის მსხარე. დაღესტანში ეს კულტურა გრცელდება როგორც ბარში, ისე მთისწინა და მთის ზოლში. განსაკუთრებით ფართო გავრცელება მან ზღვისპირა ზოლში ჰპოვა. აქ გვხვდება ამ დროის ნასოფლარები, მიწადგარი რამდენიმე ბორცვისაგან; მათ ვხედავთ მთისწინა ზოლში, სადაც ისინი ტიპიურესად განლაგებულია მდინარეებისა და მთის ტერასებზე[333]. დაღესტანში გავრცელებული იყო როგორც სწორკუთხა, ისე მრგვალი ტიპის საცხოვრებელი. წრიული შენობის არსებობას აქ ასეიცავებდნენ მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენას უკავშირებენ[334]. როგორც ფიქრობენ, დაღესტანი თავისი მიწადგომი ბაზით, აზერბაიჯანის ჩრდილო ნაწილით, მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ჯგუფს შეადგენდა[335]. დაღესტანში ძვ. წ. III ათასწლეულში გავრცელებულ კულტურას ბევრი საერთო აქვს მტკვარ-არაქსის კულტურასთან. ეს მსგავსება იმდენად დიდია, რომ კავკასიის ჩრდილო აღმოსავლეთი მაარე მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელებაა

---

331 P. Watson, The Chronology of Nort Syria and North Mesopotamia from 10.000 B. C. to 2000 B. C. Chronologies in Old World Archaeology, Chicago and London, 1965, 78. B. Brentjes, Zu einigen Problem der kaukasisch — syrischen Archäologie. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. XII, 9. 1962, გვ. 1075.

332 J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80.

333 Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, 31; В. М. Котович, Верхнегунибское поселение. Махачкала, 1965, стр. 85.

334 იქვე: გვ. 98; М. Г. Гаджиев. Раскопки поселения раннебронзовой эпохи в горном Дагестане. Археологические открытия 1970 г., Москва, 1971, стр. 104.

335 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 319.

არეში შეჰყავთ. დაღესტნის ამ პერიოდის ძეგლებზე მოპოვებული მასალა ამიერკავკასიასთან მჭიდრო კავშირზე მეტყველებს. აქ აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელს ბალიან ბევრი საერთო აქვს მტკვარ-არაქსის კულტურის ტიპიურ კერამიკასთან. აქაც გვხვდება ცილინდრულყელიანი ბოზრდილი ჭურჭელი ბსარზე მკვეთრი გარდატეხის ხაზით. მაგალითად, ხსნა ხასიათის ჭურჭელიც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ მათ შორის ბევრი საერთოა აგრეთვე ჰურჭლია შენობის ხასიათშიც. დაღესტნური კერამიკისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე პ

გამო, რომ ჩრდილო აღმოსავლეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ძეგლები ჯერჯერობით ცნობილი არ არის; ისინი შეიძლება მოვაქციოთ ადრეულ და მოგვიანო კომპლექსებს შორის და მიახლოებით III ათასწლეულის შუასაუკუნეებით დავათარიღოთ [341]. მართალია, ახლა ძნელია გარკვევით ლაპარაკი იმის შესახებ, თუ როდის უნდა დაწყებულიყო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ჩრდილოეთით მოძრაობა, მაგრამ მაინც გვგონია, რომ იგი უნდა დაწყებულიყო III ათასწლეულის შუა ხანებზე რამდენადმე უფრო ადრე. შესაძლოა, რომ მისი ფართოდ გავრცელება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში მართლაც ამ დროზე მოდიოდეს, მაგრამ მისი პირველი გამოჩენა აქ უნდა ემთხვეოდეს იმ პერიოდს, როდესაც იწყება საერთოდ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფართოდ განფენის პროცესი, მისი გავრცელებული საფეხურის დაარსების ჩათვლით. შესაძლოა ჩრდილოეთით მისი გადადგილება რამდენადმე უფრო გვიან იწყება, მაგრამ გუნებრივია, რომ არა ცვლიანეს III ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუახანებისა. სამწუხაროდ დაღესტანში შესწავლილი ამ პერიოდის ძეგლების ქრონოლოგიური ერთიერთობის საკითხი სპეციალურად არავის განუხილავს და საერთოდ ამ კულტურის აქ ნეტად ზოგადი თარიღია ძოცემული — III ათასწლეულის შუა საუკუნეები. ვიფიქროთ, რომ ეს მხარის ათვისება ერთბაშად არ ნომხდარა; ეს უბრალო კულტურული ექსპანსია კი არ იყო, არამედ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების გადაადგილებაც და ჩრდილო-აღმოსავლეთით კავკასიის ათვისებაც საკმაოდ ხანგრძლივი პროცესი. ისიცაა გასათვალისწინებელი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ტომების გამოჩენისას, ჩანს, ადგილობრივ მოსახლეობასთან ბევრი კონტაქტები დამყარდა, რის შედეგადაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურამ, ეროვნებრივად თავისებური სახე მიიღო [342]. აღსანიშნავია ისიც, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტებმა ამ უფრო დიდხანს შეინარჩუნეს თავი, ვიდრე ამიერკავკასიაში და ისინი კარგად გამოირჩევა უფრო მოგვიანო ხანაშიც [343].

მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არეალში ჩრდილოეთით შედის ავრეთვე ჩეჩენ-ინგუშეთი და ეგება ავრეთვე ღუღაანეული. ჩრდილო ოსეთის გარკვეული ტერიტორია. აქ გამოკვლეულ შაუ-ლეგეთის ბედა ფენებში აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალა (სადგარები და სხვ.) [344], უფრო ძლიერად ამ კულტურის კვალი გამოჩნდა ჩეჩენ-ინგუშეთის ტერიტორიაზე, ვროზნოს მხარეში ლუგოვოიე და სერჟენ-იურთის ნამოსახლარებზე. ამ ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალა ერთგვარი თავისებურებით

---

341 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 374.

342 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 366.

343 История Дагестана, стр. 83.

344 В. П. Любин, Энеолитическое поселение из грота Шау-Легеи, КСИА, 108, 1966, стр. 85.

ხასიათდება იმის გამო, რომ აქ ორი კულტურის ელემენტებია შერწყმული—ერთი მხრივ მაიკოპისა და მეორე მხრივ კი მტკვარ-არაქსისა[346]. ამ მხრივ ეს ნამოსახლარები განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევენ და აქ მოპოვებული მასალები ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიაში არსებული ორი ძლიერი კულტურის ერთიერთობაზე იძლევიან გარკვეულ წარმოდგენას.

ნაგუმევიში დადგინდა ნამოსახლარი მდ. ასპინის ხეობაში მდებარეობს და მის მარცხენა ნაპირის ტერასაზე იყო გაშლილი. იგი წრიული შენობებისაგან შედგებოდა. რაც, ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენის შედეგი უნდა იყოს. ამავე კულტურასთან კავშირში შეტყვეულებს საცხოვრებელში აღმოჩენილი კერებიც[347]. მაგრამ ამავე დროს ეს ნამოსახლარი ხასიათდება ისეთი რიგი იაფთი ნიშნებით, რაც მას ჩაიკოპის კულტურისათვის დამახასიათებელ დაახლებებთან აახლოებს. რაც შეეხება მოპოვებულ ხიეთურ მასალას აქაც კარგად ჩანს მისი შერეული ხასიათი. აქ ნაპოვნი გეომეტრიული ფორმის მკრთალფერადი თარაში ცახლოდება ჩრდილო კავკასიისათვის დამახასიათებელ მასალას და საერთოდ ქვის ინვენტარი ჭირო მაიკოპის კულტურასთან აკლებს კავშირს[348]. უახლოვდება ის კულტურას, აგრეთვე ლუგოვოეს ნამოსახლარზე ნაპოვნი კერამიკაც, რომელიც განსაკუთრებით ახლოს დგას დილიხსკოეი ხამოსახლარის ქვედა პორიზონტის ჭურჭელთან[349]. მაგრამ ამ კერამიკას გვერდით გვხვდება აგრეთვე თიხის ჭურჭელი, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ კერამიკას უკავშირდება[349]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ამ ჭურჭელზედაც გვაქვს ნელიეფური სპირალური ორნამენტი. თავისი ფორმით ეს კერამიკა დიდუბის ტიპის, ტფილისა და ქართლის ადრეულ ჭურჭელს (ხლუდრის გვერდა, ქელბაქები, ჯიხანაანთ გორა და სხვ.) უკავშირდება[350]. ნიშანდობლივია, რომ ლუგოვოეს ნამოსახლარზე მოპოვებული თიხის სადგარებიც გარკვეულ კავშირს შიდა ქართლურ მასალასთან ამყარებენ (ზემო-ავჭალა, ტყვიავი, ხლუდრის გვერდა და სხვ.)[351]. მაგრამ ამავე დროს აქ გვხვდება ისეთი სადგარები, რომლებიც ჩრდილო კავკასიისათვისაა დამახასიათებელი. ამრიგად, ამ ნამოსახლარებზე მოპოვებული კერამიკა ერთი მხრივ მტკვარ-არაქსის კულტურას უკავშირდება, მეორე მხრივ კი იგი ახლოს დგას მაიკოპის კულტურასთან.

ლუგოვოეში მოპოვებული კერამიკული მასალა განსაკუთრებით უახლოვდე-

---

346 Е. И. Крупнов, О нем говорят памятники материальной культуры Чечено-Ингушетской АССР. Грозный, 1968, стр. 38.

347 Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр. 36.

348 იქვე, გვ. 61.

349 იქვე, გვ. 101.

350 იქვე, გვ. 130.

351 იქვე, გვ. 124.

351 Ш. Ш. Дедабришвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12

ბა შიდა ქართლის და კახეთის ბიბის ჭურჭელს. შიდა ქართლისა და კახეთის ეს კერამიკული კომპლექსი, როგორც აღვნიშნავდით, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურია ადრეულ ბრინჯაოს ეპოქაში. მიეკუთვნებოდეს, სადაც ჯერ კიდევ ცოცხლობა ამ კულტურის უადრესი, დადუმ-ყიაღის ჯგუფის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ელემენტები. საფიქრებელია მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების გზა ჩეჩენ-ინგუშეთში მიდიოდა ერთი მხრივ კახეთზე, მეორე მხრივ კი შიდა ქართლიდან ჩრდილო ოსეთზე, სადაც სადღეისოდ უკვე ცნობილია ამ კულტურის ათვალსაჩინო[352] (მოხუ-ლესგეთის, იმის გარდა, რომ გროზნოს მხარეში მტკვარ-არაქსის კულტურის შედარებით ადრეული, უფრო III ათასწლეულის დასაწყისი ხანებისათვის დამახასიათებელი ელემენტები ჩანს, ამიტომ ამეცნიერთა ლიტერატურაში დაისვა საკითხი ამ ძეგლისათვის მიღებული თარიღის გადასინჯვის, მაგრამ უფრო ღრმად გადატანის შესახებ[353], რაკი ლუგოვოეს ნამოსახლარზე ყარგად ჩანს მტკვარ-არაქსისა და ნაიკობის კულტურების შერწყმა, ამიტომ ამ ნამოსახლარის ასაკის დადგენისას მაიკოპის კულტურისათვის მიღებული თარიღით ხელმძღვანელობენ და მას ძვ. წ. III ათასწლეულის ბეორე ნახევრის დასაწყისი ხანით განსაზღვრავენ[354]. ზოგიერთი მკვლევარი ამასაც კი აღნიშნავს, რომ ეს ახალი მონაცემებით მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბების თარიღიც კი უნდა გადაისინჯოს[355]. რამდენად მართებულია ეს მოსაზრება ახლა ძნელი სათქმელია, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ მარტო ამ მონაცემებით ამ დიდი საკითხის გადაწყვეტა ძნელი იქნებოდა, მითუმეტეს, რომ მაიკოპის კულტურისათვის დღეს თითქოს კარგად დადგენილი თარიღი არსებობს —ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო ხანები. თუმცა შესაძლოა ამ კულტურის ნასახლარის ხანა რამდენადმე უფრო წინ ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში იქნეს გადაწეული[356]. ყოველ შემთხვევაში ერთია თქმა კი შეიძლება, რომ ჩრდილოეთში მტკვარ-არაქსის კულტურის გამორჩენა შიდა ქართლში ამ კულტურის განვითარებული საფეხურის (ქვაცხეული-ბიზანიანის გორა-გუდაბერტყი) ჩამოყალიბებამდე უნდა მოსწდარიყო. ლუგოვოეში მოპოვებული მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალა მართლაც უფრო ადრეულ იერს ატარებს. აქ არ გვხვდება შიდა ქართლის განვითარებული საფეხურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭლის ფორმები (ბიკონუსური მოყვანილობა და სხვ.), არც არარატის ველის ძეგლებისათვის დადგენილი ელემენტები ჩანს (სამხაწილადი ფორმა, ჩალარელ-ამობერცული ორნამენტი და სხვ.). შეიძლება ვიფიქროთ,

352 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155; მისივე, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореферат, стр. 48.

353 Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

354 Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр 161.

355 Ш. Ш. Дедабришвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

356 А. А. Иессен, Майкопская культура и ее датировка. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1961 г., Москва, 1962, стр. 22.

რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩრდილოეთით გამოჩენა რამდენადმე უფრო ადრე ხდება. ყოველ შემთხვევაში ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის შეხედულებისათვის ჯერ კიდევ მაინც საკმაოდ დიდი ცდილებები არ გაუკეთდა. შემდეგში იგი აქ მაიკოპის კულტურის მჭიდრო ბრტყელძირა ჭურჭლის და გროზნოს მხარეში ამ ორი კულტურის გამოჩენა დაახლოებით ერთ დროა უნდა მოხდარიყო. ეგებ უფრო III ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის. რა თქმა უნდა, ლუგოვოეს ნამოსახლარის მიკუთვნება III ათასწლეულის მიწურულისათვის [357] ან კიდევ ამავე ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყისი საეჭვოსათვის აზრი არ უნდა იყოს. ამ ბოლო დროს, როგორც ცნობილია, მაიკოპის კულტურისათვის უფრო ადრეული თარიღია მიღებული — ძვ. წ. 2500 წ.[358] და მისი საწყისები კიდევ უფრო სიღრმეშია გადატანილი.

სერგეენ-იურთის ნამოსახლარი საჩჩნეთში მდებარეობს, იგი ლუგოვოეს ნამოსახლარისაგან განსხვავებით ბუნებრივ ბორცვზეა განლაგებული, რითაც უფრო მეტად ჰგავშირდება მტკვარ-არაქსის კულტურას, სადაც ძველი სოფლები ჯერჯერობით ბორცვებზე მდებარეობდა. კულტურული ფენა აქ არც თუ ისე ძლიერი იყო. საცხოვრებელი ტიპის შესახებ საკმარისად სერგეენ-იურთის ნამოსახლარზე გარკვევით ვერაფერი ითქმის. ჩანს, რომ ისინი ჯერჯერობით თხელი შელესილი, სარ-ლასტებზე ნაგები უნდა ყოფილიყო [359]. ამ ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკა, ისევე როგორც ლუგოვოესი, ერთი მხრივ უკავშირდება მაიკოპის კულტურას, ხოლო მეორე მხრივ კი ბევრ საერთოს პოულობს მტკვარ-არაქსის კულტურასთან. აქაც გვხვდება წსგავსი კერები, სადგარები და სხვ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სადღეისოდ არსებული მასალებიდან ასე ჩანს, რომ იმ გუნეთის ტერიტორიამ უფრო განიცადა მაიკოპის კულტურის გავლენა (ლუგოვოეს ნამოსახლარი), მაშინ როდესაც საჩჩნეთში, როგორც ეს სერგეენ-იურთის ნამოსახლარის მაგალითიდან ჩანს, უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურისაკენ იხრება. როგორც ფიქრობენ, აქ ეს კულტურა შესაძლოა ეთნიკური ჯგუფების გადაადგილების შედეგი იყოს — ჯერჯერობით შიდა ქართლის რაიონებიდან[360]. ზევით უკვე აღვნიშნავდით, რომ თუ ეს ნოსახლარი სწორია, მაშინ ეს პროცესი ჯერ დაწყებულიყო შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის (ქვაცხელა-პირწანაანთ გორის C დონე) ჩამოყალიბებამდე.

მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა ჩანს აგრეთვე ჩუენ-იგნუშეთის სტეპების რაიონებშიაც. ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღებია ღირსია მდიხარე თერგის ჩრდილოეთ სანაპიროზე სტანიცა მეკენსკაიასთან (ნალჩიკის რაიონი) შესწავლილი ყორღანები. ეს ყორღანები მაიკოპის კულტურის ადრეულ სტადი-

---

357 Е. И. Крупнов. Первые итоги изучения Восточного Предкавказья, СА, 2, 1957, стр. 158.

358 А. А. Иессен, ფაქტ. ნაშრომი, გვ. 21.

359 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 506.

360 იქვე, გვ. 658.

ას მიეკუთვნებიან, მაგრამ აქ გვხვდება თიხის ჭურჭელი, რომელიც გარკვეულ ანალოგიას პოულობს მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ კერამიკასთან [361].

აღსანიშნავია, რომ ცკახაკნელ ჩანებში ზოგიერთმა მკვლევარმა ყურადღება მიიქცია მტკვარ არაქსისა და შუა ევროპის ზოგიერთ კულტურათა კავშირს და თანაც იმასაც მიუთითებენ, რომ კონტაქტი ჩანს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ეტაპზეც. ამ კულტურის უფრო გვიანდ ფაზასთან მსგავსი ანალოგიები უკვე აღარ შეინიშნება. მსგავსება ამ არე ფარეს შორის იმდენად დიდია, რომ ძნელია იგი მხოლოდ საერთო კონტაქტების შედეგით ახსნა და უფრო იმას ვარაუდობენ, რომ ჩალხთა გარკვეული ჯგუფების გადასახლებას ენდა ჰქონდა ადგილი კავკასიიდან კარპატების მხარეში [362]. პოლონელი არქეოლოგის ე. მახნიკის აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ფაზის კავშირები ევროპასთან ძირითადად ანატოლიის გზით ხორციელდებოდა. იგი იმასაც ფიქრობს, რომ შესაძლოა გადასახლება ადგილი ჰქონდა აგრეთვე შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროს მხრიდანაც, მაგრამ თუ ამ მოსაზრებას დავუშვებთ, მაშინ ეს გადაადგილება ძალიან სწრაფად უნდა მომხდარიყო იმის გამო, რომ ამ გზაზე არქეოლოგიური ნაკლებია არ შეინიშნება [363]. რამდენად მიზანშეწონილია მოსაზრება მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომთა შორს, დასავლეთით გადანაცვლების შესახებ ახლა ძნელი სათქმელია, მაგრამ რომ რაღაც კონტაქტები უნდა არსებულიყო ძვ. წ. III ათასწლეულში შუა ევროპის კულტურებთან, თითქოს საეჭვოდ არ უნდა იყოს. აქ აღმოჩენილ კერამიკაზე მართალია შეიმჩნევა მტკვარ-არაქსის კულტურიდან წამოსული გავლენები. შუა ევროპაში კავკასიიდან წამოსული იმპულსები უკვე ნეოლითურ ხანაშიც შეინიშნება [364]. როგორც ცნობილია, ადრევე იყო გამოთქმული მოსაზრება, რომ ევროპაში პირველი მეტალურგები მოძღვები უნდა ყოფილიყვნენ [365] და ანატოლიური ან კავკასიური ტრადიციების მატარებლები იყვნენ [366]. შესაძლოა ეს იც ადრეული კონტაქტებია ახარეული იყოს. როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ ნ. მა-

---

361 Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт, Курганы у станицы Мекенской. Древности Чечено-Ингушетии. Москва, 1963, стр. 40.

362 J. Machnik. Kulturbeziehungen zwischen dem Kaukasus und dem Karpatenraum an der Wende des Neoliticums und der Bronzezeit, Actes du VIII-e Congres internazional des Seiences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 1973, 351.

J. Machnik. Uwagi o zwiazkach obszarow Karpackich z alpejskimi u schylku eneolitu i w poczatkach epoki bronzu, Acta Archaeologica Carpathica, T. XIII, Krakow, 1972—1973, 69.

363 იქვე, გვ. 69.

364 J. Kowalczyk. Zmierzch epoki Kamienia. 1871, გვ. 53.

365 Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, стр. 162.

366 იქვე, გვ. 168.

რი მიეთითებდა ბრინჯაოს ხანის იაფეტიდ მეტალურგების მიგრაციაზე შორს — დასავლეთით, პირენეის ნახევარკუნძულზე; მისი თქმით, ეს იყო იაფეტური ტომების ღიდი გასახლების ეპოქა [367].

რა ხდება ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიის იმ ოლქებში, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურამ ვერ შეაღწია და რა იყო მიზეზი, რომ ეს მხარე ამ კულტურის გავლენის სფეროში არ მოექცა, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია. დასავლეთ საქართველოში კოლხეთის დაბლობსა და უფრო ჩრდილოს ზღვისპირა ზოლში და საერთოდ მთელ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ამ პერიოდში განვითარდა არსებობდა ჭიათურა-წესახლონლე ტომების კულტურა, რომელსაც ჯერ კიდევ წინამორბედ კულტურასთან ჰქონდა ბევრი საერთო. აქ, განსხვავებით კავკასიის ოლქებისაგან, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურამ დაისადგურა, არ შეიმჩნევა მკვეთრი ცვლილება კულტურაში. როგორც უკვე აღინიშნა, ჩრდილო კავკასიის მხრიდან მტკვარ-არაქსის კულტურამ თითქმის ჩაჩენინგუშეთის სტეპების რაიონამდე მიაღწია, დასავლეთ საქართველოში კი მისი გავლენა საშტრადეის მხარემდე აღწევს. ერთ-ერთი მიზეზი ამისა შეიძლება დასავლეთ ამიერკავკასიის თავისებური ფიზიკურ-კლიმატური პირობებიც ყოფილიყო. კოლხეთის დაბლობი და საერთოდ ზღვისპირა ზოლი თავისი ბუნებრივი პირობებით, სუბტროპიკული ხასიათით, საგრძნობლად განსხვავდებოდა ამიერკავკასიის სხვა ოლქებისაგან და, ჩანს, ნაკლებად შეესაბამებოდა მეურნეობის იმ ხასიათს, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომებისათვის იყო დამახასიათებელი. დასავლეთ საქართველოში ამ ტომებმა სწორედ იქ ნაიკედეს ფეხი, სადაც სხვათაშორის ბენებრივ გარემოში საგრძნობი არ იყო — მდინარე ყვირილია ზემო წელზე და რიონის შუა წელის აუზში.

---

[367] Н. Марр, Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры, стр. 41.

III თავი

დასავლეთ ამიერკავკასია ძვ. წ. III ათასწლეულში

დასავლეთ საქართველო ძვ. წ. III ათასწლეულში საფუძვლიანად ჯერ კიდევ ნაკლებად შესწავლილი ჩანს. როგორც ცნობილია, ამ პერიოდში აქ ვრცელდება ბტკვარ-არაქსის კულტურა. ამ კულტურის გავრცელების პროცესი დასავლეთით განსაკუთრებით ნათლად ჩანს ამ პერიოდის ხანებში ყვირილას ზემოწელის აუზში შესწავლილი მასალების საფუძველზე. აქ ამ კულტურის გამოჩენამდე, ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში განვრცობდა არსებობას სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელსაც ჯერ კიდევ ბევრი საერთო ჰქონდა წინარე ხანასთან. სამერცხლე კლდის, დარკვეთის ეზისა და სხვ. მოპოვებული მასალები ძალიან ახლოს დგას სამელე კლდესთან. უახლოვდებიან ისინი აგრეთვე თეთრამიწისა და საგვარჯილეს მასალებს. როგორც ფიქრობენ, აქ ერთიან ადრებრინჯაოს კულტურასთან უნდა გვქონდეს საქმე[1]. გარდა ამისა, საკმაოდ ცხადრო კავშირი ჩანს მაიკოპის კულტურის ადრეულ ნამოსახლარებზე მოპოვებულ მასალასთანაც (მეწოკოს ქვედა ფენები) და აგრეთვე მაღაზღვისპირა ზოლში გამოვლენილ ნამოსახლარებთან[2]. ახლა ჯერ კიდევ ძნელია გარკვევით თქმა, თუ რა ხდება ძვ. წ. III ათასწლეულში დასავლეთ ამიერკავკასიაში და საერთოდ ჩრდილო დასავლეთ კავკასიაში, მაგრამ ერთი კი თითქოს ჩანს, რომ ამ ფართო ტერიტორიაზე ამ ხანაშიაც გაუბგრძობდა არსებობას ჯერ კიდევ წინარე ხანიდან მოქდინარე ტრადიციები, რომლებიც ესოდენ საერთო ელფერს აძლევს აქ გავრცელებულ კულტურას. სწორედ ამაა ვისცა საფუძველი ზოგიერთ ავ-

---

[1] ლ. ნეგნევიცკ, დარკვეთის მრავალფენიან ეზოში ჩატარებული ნაშთობის ძირითადი შედეგები, გვ. 28.

[2] იხილე: ლ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნეგნევიცკ, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

ტარს ეკარაუდა, რომ დასავლეთ საქართველოდან გავრცელებული ეს კულტურა შემდეგში მაიკოპის კულტურას დაუდო საფუძვლად [3]. ისიც ითქვა, რომ ნა-

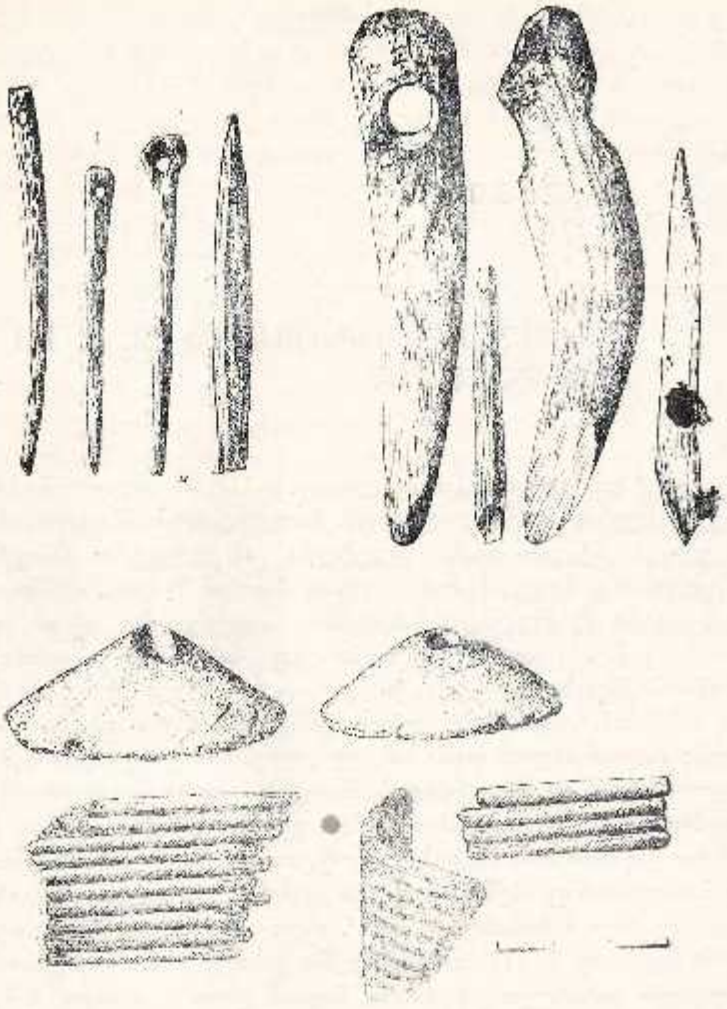

სურ. 75. ძვლის იარაღი და ქვის სამეჯურები საგვარჯილედან.

ოპის კულტურის ფორმირება უფრო სამხრეთით ხდებოდა, ასეა თუ ისე, ერთი კი, რომ ნაიკოპის კულტურა, განსაკუთრებით მის აღრეულ საფეხურ-

[3] Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, დასახ. ნაშრომში, გვ. 10.

[4] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომში, გვ. 150.

ზე. მართლაც ბევრ საერთოს პოულობს დასავლეთ ამიერკავკასიის ნამოსახლარებზე გამოვლენილ მასალასთან.

როგორც უკვე ზევით აღვნიშნეთ იყო, III ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის რიონ-ყვირილის აუზის გარკვეულ ოლქებში ვრცელდება მტკვარ-არაქსის კულტურა და ზოგან საკმაოდ მყარად იკიდებს ფეხს. ეს განსაკუთრებით ითქმის ყვირილის ზემოწელის აუზზე, რაც შეეხება რიონის ხეობას, აქ ეს კულტურა ჯერჯერობით ორგანიზაციულად დაწოწებული — თირჯილის რაიონში გამოვლენილ საგვარჯილეში და სოფ. დაბლაგომში. სამწუხაროდ, საგვარჯილის მასალები სათანადოდ გამოქვეყნებული არ არის. იგი რთული, მრავალფენიანი ძეგლია[5] და ფენათა ურთიერთობის საკითხი აქ ჯერ კიდევ მთლად გარკვეული არ არის. სპეციალურ ლიტერატურაში ამ საკითხთან დაკავშირებით უკვე გარკვეულია დიეაკ[6], საგვარჯილეში საკმაოდ ძლიერადაა წარმოდგენილი ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანის ფენა, რომელიც იგივე ხასიათისაა, რაც თეთრმიწასა და ავრცლოყუ ზედაურის რაიონში გამოვლენილი აღრეული მასალები (იხ. 79, 80). განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ეს კულტურა ახლოა მაიკოპის კულტურის აღრეულ ნამოსახლართან (მეშოკი)[7]. მაგრამ ვიდრე საბოლოოდ დავასკვნით, მოპოვებული არ იქნება საგვარჯილეში გამოვლენილი მასალები, მთლიანად გათხრილი არ არის მტკვარ-არაქსის კულტურასთან ურთიერთობის საკითხი. ეს კულტურა აქ, ჩანს, III ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის იწყებს გაშოჩენას და ითქოსა ასე შეიმჩნევა, რომ მასი გავლენა აქ ისე ძლიერი არ იყო, როგორც ამას ყვირილის აუზის ზედა წელზე ვხედებით და მის აქ გამოჩენას არსებული სამეწარმოქმედო კულტურის საბოლოო ჩაქრობა არ გამოუწვევია. როგორც ჩანს, თეთრამიწა-საგვარჯილეს ტიპის აღგილობრივი კულტურა საკმაოდ ძლიერი იყო და მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელებას ძირფესვიანი ცვლილებები არ გამოუწვევია, როგორც ამას ამ კულტურის გამოჩენის სხვა ოლქებში ვხედებით.

სოფ. დაბლაგომში (სამტრედიის რაიონი) ბორცვ ნაცხვერაზე ადგილობრივ ტიპიური მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა. მაგრამ მასალის სიმცირის გამო სადღეისოდ ნაცხვერის ნამოსახლარის შესახებ ბევრი არაფრის თქმა შეიძლება. აქ გარდა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭლისა აღმოჩნდა აგრეთვე მასალები, რითაც ეს ძეგლი კოლხეთის დაბლობის აღრეულ ნამოსახლარებს უკავშირდება. ბ. კუფტინის აზრით, ნაცხვერის ნამოსახლარის

---

[5] ნ. ლომტაძე, მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე", საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XIV, № 3, 1953, გვ. 563.

[6] დ. თლიაშვილი, ლ. ხუბუტარია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79. ლ. ხუბუტარია, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, გვ. 84; А. А. Формозов, დასახ. ნაშრ. 134.

[7] იქვე, გვ. 135.

ქვედა პორიზონტი ხასიათდება მტკვარ-არაქსული კერამიკით და მის ზედა ჰორიზონტებში გამოჩენას იწყებს რიონის დაბლობისათვის დამახასიათებელი ადრეული ნამოსახლარების თიხის ჯურჭელა[8]. III ათასწლეულის მეორე ნახევ-

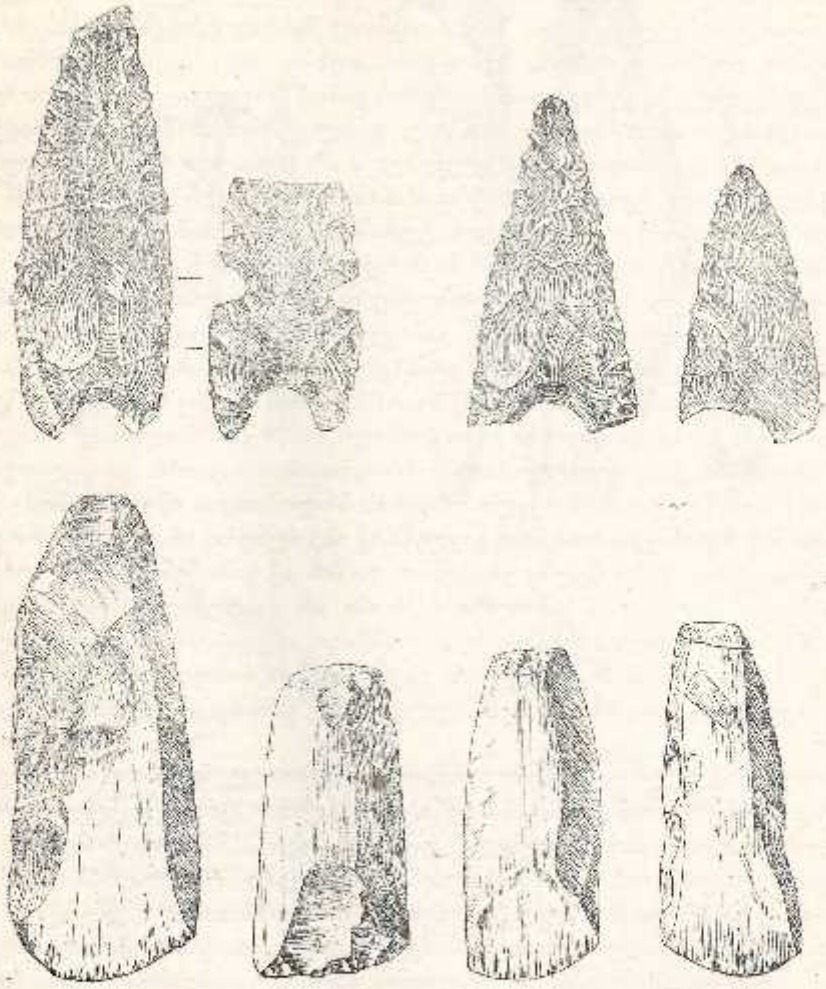

სურ. 80. ქვის იარაღები საგვარჯილედან.

რიდან გარკვეული ურთიერთობა ჩანს კოლხეთის დაბლობის ძველეს კულტურასთან.

როდის ხდება კოლხეთის დაბლობის პირველი ათვისება ადამიანის მიერ,

[8] Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950, стр. 139.

ჯერ კიდევ გარკვეული თქმა ძნელია. სადღეისოდ არსებული მასალებით თითქოს ისე ჩანს, რომ პირველი დასახლებები რიონის ხეობაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გამოჩენის წემდგომი პერიოდიდან, ძვ. წ. III ათასწლეულის წუა, ეკვებ უფრო კი მის მეორე ნახევარში ჩნდება. შესაძლოა პირველი ათვისება ამ დაბლობის უფრო ჩრდილო ნაწილში, ენგურის აუზში იწყება. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ რიონისა და ენგურის ირწდინარეთის ქვედა წელის აუზებში დიდი რაოდენობით გვხვდება ნამოსახლარი ბორცვები[9]. ეს ბორცვები ჩვეულებრივად ჯგუფებადაა განლაგებული და მათ ირგვლივ არხები უკლია, რომლებიც შემდეგში შდინარეს ეერთდებიან. დაჭაობებულ ადგილებში არხება, რა თქმა ენდა, გახსაკუთრებული ზნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა: დრენაჟის, მელიორაციის, თავდაცვითი და სამეთოსელო [10]. ბართლია, სადღეისოდ კოლხეთის დაბლობის ბანთსახლარების კულტურა სულსტადაა შესწავლილი, ძირამ, როგორც ჩანს, მისი დასახლება შდელი ბრინჯაოს ხანის მაძიებლზე ბიმდინარეობდა. შემდეგში, ალბათ, ბუნებრივი პირობების შეცვლის გამო, ცხოვრება აქ თანდათანობით ჩამქრალა [11].

აღსანიშნავია კოლხეთის დაბლობის ჩრდილო ზოლში წდ. ენგურია ხეობაში, ანაკლიის მიხლიმდლად ჯერ კიდევ 1935 წ. გათხრილი ბორცვი „დიხაგეძეზა". იგი დაახლოებით 2,0 მ სიმაღლისაა, დიამეტრი 100 მ აღწევს. ირგვლივ შემოვლებული ჰქონდა ფართო თხრილი. ეს ბორცვი რამდენიმე ფენისაგან შედგებოდა. ცხოვრება აქ ჩანს, ბრინჯაოს ხანის ადრინდელ საფეხურზე ჩასაფელა და შემდეგში ბრინჯაოს პერიოდის მთელ ნანძილზე არსებობდა [12]. ადრებრინჯაოს ხანას განეკუთვნება აგრეთვე ახლახან შესწავლილი ბორცვი „კეთრხია", რომელიც პოფ. საელთაოსთან მდებარეობს. აქ გამოვლენილი იყო სამი კულტურული ფენა, რომელთაგან ძირა, მესამე, ფენა ბრინჯაოს ადრინდელ საფეხურს მიეკუთვნება. აქ აღმოჩენილი მასალები ახლო პარალელს პოულობენ უფრო ჩრდილოეთით ოფხაზეთის ზღვისპირა ზოლში გამოვლენილ მასალებთან (ოჩამჩირე, გუმისთა, მაშარა და სხვ.) [13]. როგორც ჩანს, რიონ-ენგურის ირწდინარეთი უფრო ინტენსიურად მოსდევთ, შუაბრინჯაოს ხანაშია დასახლებული.

---

[9] А. А. Иессен, Проблема изучения археологических памятников Колхидской низменности в целях характеристики современных геологических процессов. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного человека, №6, 7, М.—Л., 1940, стр. 108; Там же, В. М. Гоголишвили, Проблема изучения древних памятников Колхидской низменности, стр. 109.

[10] გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური გათხრები კოლხეთში, ეძიების წიგნში, ტ. X, ობ., 1941, გვ. 324.

[11] ნ. ხოშტარია, დიხაგეძეზა, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობა. საქართველოს სსრ ხელნ. აკადემიის მოამბე, ტ. V, № 2, თბილისი, 1944, გვ. 206.

[12] Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152.

[13] ო. ჩიქოვანი, ვ. ბარამიძე, დ. ჯიბუტი, ლ. ხინოიტარია, გ. ფხაკაძე, კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე ანალიზ-ძიების შედეგები, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წ. თბილისი, 1973, გვ. 51.

აფსარეთში და საერთოდ კავკასიის ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ხოლში, როგორც ვიცით ადრებრინჯაოს ხანის ტიპიური ნაწარმოები გავრცელებული იყო მიწათმოქმედი ტომების კულტურა, რომელიც დაახლოებით ჩვენ წელთაღრიცხვის საფუძველზე ჩანს აღმოცენებული და რომელიც ბევრი საერთო ჰქონდა ყვირილისა და რიონის აუზში გამოვლენილ კულტურებთან. ეს ტრადიციები ამ მხარეში მთელ III ათასწლეულის მანძილზე გაგრძელდა. III ათასწლეულის შუახანისთვის და მის მეორე ნახევარში ოქჩამჩირისა და სოფი-ადლერის მხარეში გავრცელებული კულტურა გარკვეულ ურთიერთობას ამყარებენ კოლხეთის დაბლობის ადრეულ ნამოსახლარებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ოქჩამჩირის ნამოსახლარები იგი ოჩამჩირია ჩრდილოეთით, მდინარე 5 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს ინ ადგილას, სადაც მდ. ჯირიშურა ზღვას ერთვის. ძველი ნამოსახლარი გახლდებოდა ქოფილა ერთმანეთის გვერდით მდებარე სამ ბორცვზე [14]. ქვედა, ჩრდილოეთი ფენა შეიცავდა თავისებურ კერამიკას, ქვისა და ძვლის იარაღს, მრავლად ცხოველთა ძვლებს და სხვ. იარაღი კაჟისა და რაყის ქვისგანაა ნაკეთები, ფორნითა და დამუშავების ტექნიკით იგი თითქმის არ განსხვავდებოდა წინარე ხანისათვის დამახასიათებელ ქვის იარაღისაგან.

ქვედა ფენაში აღმოჩენილი კერამიკა შედარებით ღარეთა ნაკეთები, ვიდრე წინანორბუკი პერიოდის თიხის ჭურჭელი. აქ უპირატესად გვხვდება ქილა-ბური ჭურჭელი, ბაღიები, ჯამისებრი ჭურჭელი, ტოლჩები და სხვ. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება შეპირიალა კერამიკა. ხშირია შედარებით მარტივი ორნამენტი: სწორი თუ ირიბი ჰდეული ხაზები, სამკუთხედები და სხვ. გვხვდება ჭურჭელი, რომელსაც ეტყობა ჭილოფია თუ ჩალიქის ანაბეჭდი [15].

როგორც მოპოვებული მასალებიდან ჩანს, მიწათმოქმედება აქ საკმაოდ მაღალ საფეხურზე ყოფილა მდგარიყო. დაწინაურებული ჩანს აგრეთვე მესაქონლეობაც. როგორც ჩანს, უპირატესად მსხვილფეხა საქონლის ნოშენებია მისდევდნენ. აქ აღმოჩენილი საქონლის ძვლები ისეთივეა, როგორიც დაბლობისა და ანაკლიიდან ცნობილია, მაგრამ ნომის ძროხისა [16] კარგადაა წარმოდგენილი აგრეთვე ღორის ძვლებიც. ჩანს, კოლხეთში ამ დროს ველურთნობისათვის ხელსაყრელი პირობები იყო. შედარებით ნაკლებია წერილფეხა საქონლის ძვლები. აქ ამ პერიოდისათვის ჩანს სათანადო პირობები არ იყო, ტყიანი ლანდშაფტი საძიაოდ ნაკლებ ხელსაყრელი იყო. შეიკვეზეობასა და მონადირეობას ჯერ კი-

---

[14] Л. Н. Соловьев, Археологические раскопки близ г. Очамчире в Абхазии, СА, IV, М.—Л., 1937, стр. 323.

[15] Л. Н. Соловьев, Энеолитическое селище у Очахчирского порта в Абхазии. Труды Абхазского научно-исследовательского института языка и истории. Сухуми. 1932, вып. XV. стр. 5; Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 366.

[16] Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 285.

ღვე მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. აღსანიშნავია, რომ ოჩამჩირესთან ახლოს დგას აგრეთვე აფხაზეთის მთის ზოლში სულ ახლახან გამოვლენილი ბდ. კოდორის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ახრა ქაბის გამოქვაბულში და პალეს ფარდულში აღმოჩენილი მასალები. როგორც ჩანს, ეს ძეგლები ერთ კულტურას უნდა მიეკუთვნებოდნენ [17].

ოჩამჩირის ნამოსახლარზე მოპოვებული ჭასალა ახლოს დგას კოლხეთის დაბლობის ადრეული ხანის ძეგლებთან, განსაკუთრებით კი დიხაგუძუბას ქვედა ფენის მასალებთან. მათ უპირატესად კერამიკა ახლოვებს [18]. მსგავსება ჩანს, აგრეთვე, ქვის იარაღშიც. დიხაგუძუბას ქვედა ფენაში აღმოჩენილი ფუძეამოღარული ისრისპირი თავისმის სავსებით ისეთივეა, როგორიც ოჩამჩირისა [19].

ბოლო დრომდე ოჩამჩირის ნამოსახლარს ენეოლითურ ხანას მიაკუთვნებდნენ და მას უპირატესად ძვ. წ. III—II ათასწლეულების მიჯნით ან კიდევ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით ათარიღებდნენ [20]. უკანასკნელი ხანების აღმოჩენების საფუძველზე მართებული ჩანს ამ ნამოსახლარის აღრებრინჯაოს ხანისადმი მიკუთვნება და ჩასი თარიღის რამდენადმე სიღრმეში გადატანა, ყერძოდ III ათასწლეულის შუა ხანებამდე [21]. მას წინ ღასწრებს ზღვისპირა ზოლში გავრცელებული, ზემოთ უკვე განხილული, ადრებრინჯაოწინამორბედი ტომების კულტურა, რომელიც აქ გავრცელებული იყო IV ათასწლეულში და III ათასწლეულის პირველ ნახევარში.

ოჩამჩირის ნამოსახლართან ახლოს დგას სახუმის მახლობლად გუმისთას ნამოსახლარი, თუმცა მასზე რამდენადმე ახალგაზრდა უნდა იყოს. ქვის ინვენტარი ამ ორივე ნამოსახლარიდან თითქმის ერთნაირია, ოღონც გუმისთას ნამოსახლარზე მრავლად აღმოჩნდა დისკოიდალური ფორნის ნიმალი, რომელიც ცნობილია „სოხუმის ტიპის“ თიხის საბეჭდით [22]. თიხის ჭურჭელშიც ბევრია საერთო, ოღონდ გუმისთას თიხის ჭურჭელი მაინც უკეთაა ნაკეთები და გამოწვეული, ორნამენტიც უფრო მრავალფეროვანია. თავისი ხასიათით ეს კერამიკაც კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარ ბორცვებზე გამოვლენილ ჭურჭელს უახლოვდება [23].

ამავე დროისაა, ეგებ უფრო ახალგაზრდაც, მაჯარის ნამოსახლარის შესა

---

[17] В. В. Бжания, Поселение очамчирской культуры в горах Абхазии. Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва, 1973, стр. 70.

[18] Л. Н. Соловьев, Археологические раскопки близ г. Очамчире в Абхазии, стр. 322.

[19] Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268, სქოლიო.

[20] Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162; Л. Н. Соловьев, Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху энеолита и бронзы — стоянка Воронцовской пещеры, стр. 150.

[21] В. В. Бжания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

[22] Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

[23] В. В. Бжания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16.

მე ფენა; როგორც უკვე აღვნიშნავდით, ამ ნამოსახლარის ძირა, მეოთხე ფენა ენეოლითური ხანისაა, მომდევნო კი აღრებრონზაოს პერიოდს მიეკუთვნება. აქ აღმოჩენილი მასალა ძალიან ახლოს დგას გუმბისთან ნამოსახლარის ინვენტართან[24]. ეხლოვდება იგი აგრეთვე ოჩამჩირის ნამოსახლარის მასალასაც, მაგრამ, როგორც ჩანს, მასზე რამდენადმე ეფრო ახალგაზრდა უნდა იყოს. ჭურჭლის შემკობის ხასიათის მხრივ მაჯარის მესამე ფენის კერამიკა ბევრ სა-

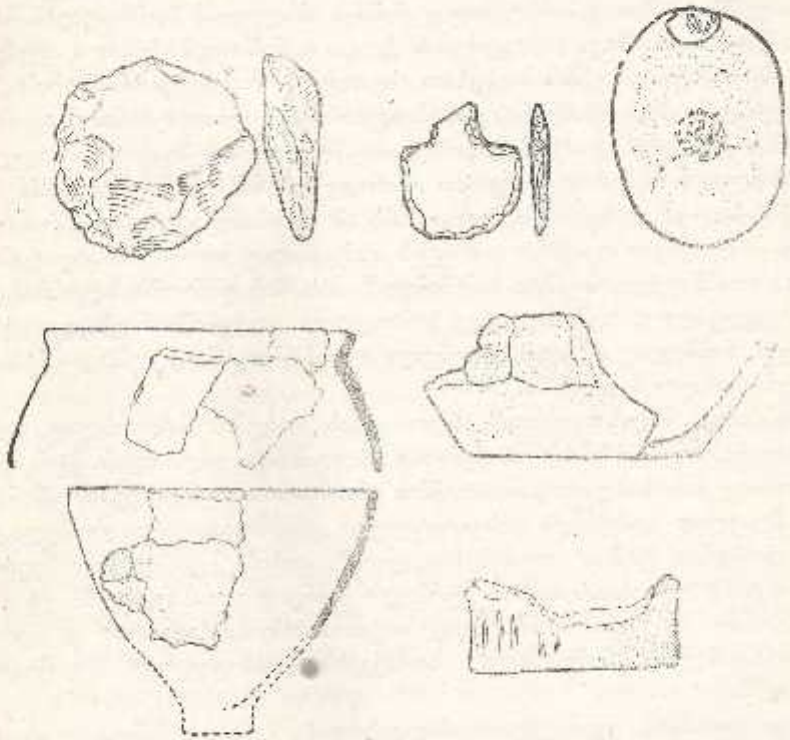

სურ. 87. ქვაბი და თიხის ბეჭედი მაჯარის ნამოსახლარიდან.

ერთოს პოულობს კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარი ბორცვების ჭურჭელთან[25].

ნაჭარის ნამოსახლარმა ცოტას საკმაოდ დიდ მანძილზე იარსება — ენეოლითიდან მოკიდებული ვიდრე შუაბრინჯაოს ხანამდე. მაგ. ნეორე ფენა, რომელიც უწუხალოდ მესამე ფენას ედო თავზე, უკვე ისეთი ნიშნებით ხასი-

[24] В. В. Бжания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

[25] В. В. Бжания. Мачарское поселение эпохи энеолита и бронзы в Абхазии, СА, I, Москва, 1966, стр. 122.

ათდება. რაც მას უკვე შუაბრინჯოს პერიოდთან აკავშირებს. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ აქ მოპოვებული კერამიკა ჯერ კიდევ გარკვეულად შესამე ფენას მჭიდროდ უკავშირდება. საინტერესოა მეორე ფენაში აღმოჩენილი ქვის ინვენტარი. დამუშავების ხასიათის მხრივ და ტიპობრივადაც ქვის იარაღები საერთოდ ახლოს ედგნენ ტრადიციებს, ნაგრამ საყურადღებოა, რომ აქ აღმოჩნდა ე. წ. „სოფი-აღლერის" და „სოხუმის" ტიპის ქვის თოხები[26] (სურ. 81).

„სოფი-აღლერის" ტიპის თოხები ძირითადად გვხვდება ზღვისპირა ზოლში გაგრასა და სოჭს შორის[27]. ბზიფის სამხრეთით ამ ტიპის იარაღი შედარებით იშვიათია. ამ პერიოდის ეს თოხები ნაპოვნი იყო გულრიფშის რაიონში — ბაჭარის ნამოსახლარზე (სურ. 82,7). „სოფი-აღლერის" ტიპის თოხი თითქოს აღმოჩნდა, ლ. სოლოვიოვის მოწმობით, ავრეთვე, ოჩამჩირის ნამოსახლარზეც[28], თუმცა თავის უფრო გვიან გამოკვლევაში აღნიშნავს, რომ გაგრის სამხრეთით განსხვავებული ტიპის ქვის თოხები გვხვდება[29]. სადღეისოდ ამგვარი თოხის გავრცელების უკიდურესი პუნქტია თეთრამიწის ნამოსახლარი ქ. თბილისთან. აქ სხვა თოხებთან ერთად აღმოჩნდა ერთი ამ ტიპის იარაღი[30]. ადრე „სოფი-აღლერის" ტიპის თოხის გამოჩენას კავკასიის შაყიზღვისპირეთში ნეოლითურ ხანას უკავშირებდნენ[31]. ნაგრამ, ეს თოხი აქ, როგორც ჩანს, რამდენადმე უფრო გვიან—ენეოლითური პერიოდიდან იწყებს გავრცელებას და მათ თითქმის მთელი ბრინჯაოს ხანის მანძილზე ვხვდებით[32]. ამიტომ თითქოს მართებული ჩანს ჯერ კიდევ ნ. ხოშტარიას მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომელიც კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს „სეგმენტისებური იარაღის" წარმომავლობას „სოფი-აღლერის" ტიპის თოხებს უკავშირებდა[33]. კავკასიაში ქვის ამ ტიპის თოხების გამოჩენა წინა აზიას უკავშირებენ, სადაც მსგავსი ფორმის ქვის თოხები ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში გვხვდება. ზოგიერთმა ისიც აღნიშნა, რომ ოეორამიწა ამ თოხების გავრცელების გზაზე წუალედი რგოლი უნდა ყოფილიყო[34]. იყო თუ არა „სოფი-აღლერის" ტიპის

---

[26] В. В. Бжания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

[27] В. И. Марковин, Р. М. Мунчаев. О двух типах каменных орудий Северного Кавказа, КСИА, вып. 84, Москва, 1961, стр. 27.

[28] Л. Н. Соловьев, Энеолитическое селище у Очамчирского..., табл. I, III.

[29] Л. Н. Соловьев, Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху энеолита и бронзы, стр. 138.

[30] ა. ჯაფარიძე, ახალი ქვისხანის ძეგლები თეთრამიწიდან. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისა, 29, თბილისი, 1951, გვ. 235.

[31] А. А. Формозов, О датировке неолитических стоянок Черноморского побережья Кавказа, КСИИМК, вып. 67, Москва, 1957, стр. 138; И. К. Недоля, Орудия земледелия эпохи неолита в районе Адлера, КСИИМК, вып. 67, Москва, 1957, стр. 142.

[32] Б. В. Бжания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

[33] Н. В. Хоштария, Об одном бронзовом орудии из Колхиды, КСИИМК, вып. XXXVI, Москва, 1951, стр. 178.

[34] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140.

თოხი თავისი წარმოშობლობით წინაახიერ ცალებთან დაკავშირებული ახლა ჯერ კიდევ გარკვევით ძნელი სათქმელია. საქმე იმაშია, რომ დიდი ნაწილი ამ თოხებისა კავკასიის ზღვისპირა ზოლში შემთხვევითაა აღმოჩენილი[35]. თუკი რაიმე კავშირი არსებულ პერიოდში ამ რაიონსა და წინაახიერს შორის სხვა

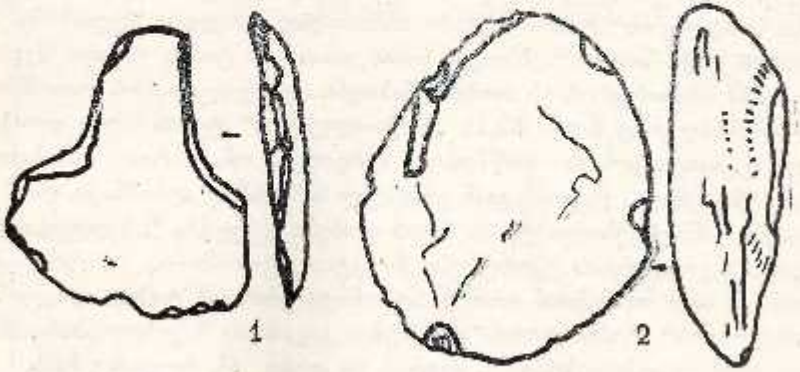

სურ. 82. სოჭი-ადლერისა და სოხუმის ტიპის ქვის ცულები.

მხრივაც გამოჩნდება, მაშინ მართლაც შეიძლება „სოჭი-ადლერის" ქვის თოხები წინაახიერ ფორმებს დაუკავშირონ, მაგრამ, ვიდრე ეს კავშირი სხვა მხრივ მაინცდამაინც ჯერჯერობით არ ჩანს, ამ ურთიერთობაზე გადაჭრით ლაპარაკი, როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს[36], გაბედილება. მიუხედავად ამისა, ცხადია, რომ კავკასიის ზღვისპირა ზოლში, სადაც თოხის ეს ტიპი იყო გავრცელებული, მიწათმოქმედება უკვე საკმაოდ მაღალ დონეზე უნდა მდგარიყო. თუმცა ზოგი ავტორი ეჭვს გამოთქვამდა მათი მაინცდამაინც მიწათმოქმედებაში გამოყენების შესახებ[37], მაგრამ ლენინგრადის ლაბორატორიაში ჩატარებული ანალიზის შედეგად მათი ნიწის ნამუშაობებთან დაკავშირება ეჭვს არ ეხდა იწვევდეს[38].

გაურის სამხრეთით ზღვისპირა ზოლში სხვაგვარი ქვის თოხი იყო გავრცელებული, რას ლ. სოლოვიოვა „სოხუმის ტიპის" თოხი უწოდა[39] (სურ. 82,2). ამ თოხს დისკოიდალური ფორმა აქვს და დიდი რაოდენობით ვხვდებით გე-

---

[35] В. В. Бжания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123; Ю. Н. Воронов, Археологическая карта Абхазии, Сухуми, 1969, стр. 17.

[36] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 61.

[37] А. А. Формозов, О датировке неолитических стоянок Черноморского побережья Кавказа, стр. 139.

[38] С. А. Семенов, Происхождение земледелия, Ленинград, 1974, стр. 186.

[39] В. В. Бжания, История археологического изучения памятников неолита и ранней бронзы в Абхазии, Материалы по археологии Абхазии, Тбилиси, 1967, стр. 109.

მიათას ნამოსახლარზე [40], ეს თიხები აღმოჩნდა აგრეთვე შაჰარის ხამოსახლარზე „სოჭი-ადლეურის“ ტიპის თიხების მხარდამჭერ [41]. მსგავსი თიხები ცნობილია სოფ. ბეივნიდან [42] და სხვ. თიხების ეს ტიპიც საკმაოდ დიდხანს იყო გავრცელებული ძირითადად აფხაზეთის ზღვისპირა ზოლში.

ზღვისპირა ზოლში გავრცელებულ ამ კულტურას უკავშირდება აგრეთვე აფხაზეთის ადრეული დოლმენები. დოლმენებში მოპოვებული ინვენტარი გარკვეულ მსგავსებას პოულობს ოჩამჩირის ნამოსახლართა მასალებთან [43]. ზოგი ერთი მკვლევარი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ დოლმენები ამ ნამოსახლარზე გამოვლენილ კულტურის მატარებელ ტომებს ეკუთვნოდა [44] და საერთოდ ამ ადრეულ კულტურას „სამხრეთ დოლმენური“ კულტურას უწოდებს [45]. კავკასიის დოლმენებმა უკვე კარგა ხანია მკვლევართა ყურადღება მიიპყრო. აქ ისახი კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში გვხვდებიან. სამხრეთით მისი გავრცელების უკიდურესი პუნქტი ოჩამჩირის მხარეა. როგორც ჩანს, კოლხეთის დაბლობში სამარხის ეს ტიპი აღარ ვრცელდება [46]. დოლმენები კავკასიონის ჩრდილო ნაპირებში გვხვდება ყუბანისპირეთში და მდ. ლაბას აუზამდე ვრცელდებიან [47]. აქ ისინი ჯგუფ-ჯგუფად გვხვდებიან უპირატესად ტყის ზოლში და ამიტომაც ზოგიერთმა მკვლევარმა დოლმენური კულტურა მთის მოსახლეობას დაუკავშირა [48]. ჩრდილოეთით დოლმენების გავრცელების საზღვარი ტაშანია ნაეველკუნაყლამდე აღწევს. როგორც ცნობილია, კავკასიის დოლმენებს უკავშირებენ აგრეთვე ყირიმის მეგალითურ კულტურას [49]. ჭერხის ნაეველკუნძულის გზით დოლმენური კულტურა, ჩანს, ყირიმის ხმელთაშირა ზოლში გავრცელებულა და ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ ყირიმის დოლმენური კულტურა ერთიანი დოლმენური კულტურის ლოკალური ვარიანტი უნდა ყო-

---

[40] В. В. Бжания, Древнейшая культура Абхазии, стр. 14; Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

[41] В. В. Бжания, Мачарское поселение эпохи энеолита и бронзы в Абхазии, стр. 123.

[42] Ю. Н. Воронов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17, ტაბ XVII.

[43] В. В. Бжания, Древнейшая культура Абхазии, стр. 12; Его же, История археологического изучения..., стр. 106.

[44] Л. Н. Соловьев, Погребения дольменной культуры в Абхазии и прилегающей части Адлерского района, Труды Абхазского института языка, литературы и истории, XXXI, Сухуми, 1960, стр. 69.

[45] Л. Н. Соловьев, Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху энеолита и бронзы — Воронцовская пещера, стр. 151.

[46] В. И. Марковин, Дольмены Западного Кавказа, СА, I, Москва, 1973, стр. 4.

[47] Л. И. Лавров, Дольмены Северо-Западного Кавказа, Труды Абхазского института языка, литературы и истории, XXXI, Сухуми, 1960, стр. 69.

[48] В. И. Марковин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 4.

[49] Л. И. Лавров, დასახ. ნაშრომი, გვ. 102.

ფილიალი[51]. კავკასიის დოლმენურ კულტურას უახლოვდება აგრეთვე ყირიმის სამხრეთით ზღვისპირა ბოლის სადგომებში აღმოჩენილი მასალა[52].

საიდან გაჩნდა დოლმენური ტიპი სამარხისა კავკასიაში ჯერ კიდევ ბათელი არ არის. საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ დოლმენი ფართოდ იყო გავრცელებული ევროპაში, აზიაში და აფრიკაში[53] და უკვე კარგა ხანია მკვლევარებს აინტერესებთ ამ ტიპის სამარხის წარმოშობა-გავრცელების საკითხი. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, დოლმენები ევროპიდან გავრცელდნენ, ზოგიც მათ წარმოშობას აზიასა და აფრიკას უკავშირებს. გამოითქვა მოსაზრება, რომ დოლმენი კავკასიური წარმომავლობისა უნდა იყოს[54] და სხვ. დოლმენებს თავისი გავრცელების დიდ გზაზე იმდენი საერთო აქვს, ზოგჯერ დეტალებშიც კი, რომ ეს, როგორც ფიქრობენ, ბათი ერთი რომელიღაც ცენტრიდან გავრცელების ამოცანას ადგენდა[55]. მაგრამ ბოლომდე ნათელი იმაში, რომ ეს პრობლემა კარგახანია მკვლევართა ყურადღების ცენტრშია, მაინც ბევრი რამ ჯერ კიდევ გაურკვეველი რჩება. ერთ-ერთი მიზეზი ამისა ის იყო, რომ დოლმენური კულტურის შესწავლა ყოველთვის სათანადო სიმაღლეზე არ იდგა, განსაკუთრებით კი მისი დათარიღების საკითხი მოიკლებდა[56]. ამას ახლაც ისიც ემატება, რომ თითქმის ყველგან ბევრად ნაკლებია სამარხები ადგილობრივ კულტურას ახასიათებენ და მათში თითქოს არ გვხვდება შემოტანილი ნივთები[57].

როგორც აღვნიშნეთ, არც ადრეთრივ კავკასიის დოლმენების წარმომავლობის საკითხია მთლიანად გარკვეული. ჯერ კიდევ ა. უვაროვი ფიქრობდა, რომ დოლმენები ახიაში უნდა წარმოქმნილიყვნენ და აქედან ეს კულტურა ევროპაში კავკასიის გზით უნდა გავრცელებულიყო[58]. ე. ფელიცინის აზრით, კავკასიის დოლმენები ფორმითა და ადგილის წესის მხრივ ინდოეთის დოლმენებს უახლოვდებიან, დასაფლავების წესით კი ალჟირისა და საფრანგეთის დოლმენებს[59]. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ინდოეთშიც გვხვდება ხერელი-

---

[50] А. М. Лесков, Исследования Керченского участка трассы Северо-Крымского канала. Археологические открытия 1966 г., Москва, 1967, стр. 183.

[51] А. А. Шепинский, Культура энеолита и бронзы Крыма, СА, 2, Москва, 1966, стр. 14.

[52] F. Dechelette, **Manuel d'archeologie Prehistorigue Celtique et Gallo-Romaine, I, Paris, 1908.**

[53] E. Chantre, **Recherches anthropologiques dans le Caucase, I, Paris,** 1885, 64; А. С. Уваров, Мегалитические памятники в России. Древности, Труды Московского археологического общества, т. IV, Москва, 1876, стр. 281.

[54] Е. Д. Фелицин, Западно-Кавказские дольмены, МАК, IX, Москва, 1904, стр. 2.

[55] Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, стр. 265.

[56] Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, Москва, 1952, стр. 296.

[57] А. С. Уваров, დასახ. ნაშრომი, გვ. 274.

[58] Е. Д. Фелицин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

ანი დოლმენები, რომლებიც კავკასიისათვისაა დამახასიათებელი[59]. სხვენლიანი დოლმენების სამშობლოდ ზოგჯერ კავკასიას ნიიჩნევენ და იძახაც გარაუდობენ, რომ დოლმენური კულტურის ნატარებელი ხალხის მიგრაციის წყალით შეიძლება კავკასია ყოფილიყო[60]. ბ. გრეკნინის აზრით, სირია-პალესტინაში დოლმენები აღმოსავლეთ მცირე აზიის გზით ამიერკავკასიიდან ვრცელდებიან[61]. იმასაც ფიქრობენ, რომ კავკასია პალესტინისა და ევროპის დოლმენური კულტურის წარმაკავშირებელი იყო[62]. კავკასიის დოლმენებს წინააზიურ წარმოშობას უკავშირებენ[63]. ზოგიერთმა მკვლევარმა, პირიქით, ამასთან დაკავშირებით სრულიად საწინააღმდეგო მოსაზრება გამოთქვა. ლ. სოლოვიოვის აზრით, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში დოლმენების აგების წესი სირია-პალესტინიდან უნდა გავრცელებულიყო საზღვაო გზით[64]. ამ გზას ცკავშირებს აგრეთვე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში დოლმენების გამოჩენა ლ. ლავროვიც. ვინ აზრით, არ შეიძლება კავკასია დოლმენების სამშობლოდ მივიჩნიოთ. დოლმენების გამოჩენა კავკასიაში ამ ბოსიანლი ხალხების შორეულ საზღვაო ექსპედიციებს უნდა დაუკავშიროთ წინა აზიასა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში[65]. აქვე გვინდა შეეხნიშნოთ, რომ საერთოდ დოლმენები უპირატესად ზღვისპირა და მის ახლოსაა განლაგებულნი და ამიტომ მათ გავრცელებას შეზღუდავ ხალხს უკავშირებენ. ზღვის გზას უკავშირებს დოლმენების გამოჩენას ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში აგრეთვე ვ. მარკოვინი[66]. მისი აზრით კავკასიის დოლმენებში სამხრეთული ნიშნები შეიმჩნევა და უკანასკნელი აღმოჩენები დოლმენებისა თურქეთის ევროპულ ნაწილში დასავლეთ კავკასიის ბალკანეთ-ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნებთან კავშირის საფუძველს იძლევა[67]. თურქეთის თრაკიაში მართლაც აღმოჩენილა დოლმენი, რომელიც, როგორც ჩანს, ტიპობრივად ეახლოვდება კავკასიურ დოლმენებს[68]. ოღონდ ამის საფუძველზე

---

[59] Г. Чайлд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 291.

[60] T. Burton Brown, დასახ. ნაშრომი, გვ. 225.

[61] Б. Грозный, Доисторическая судьба Передней Азии, ВДИ, 3—4, Москва, 1940, стр. 29.

[62] Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgen-landes, Bd. XLII, Heft 3 und 4, Wien, 1935, გვ. 304.

[63] Ю. В. Готье, Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы, I, Ленинград, 1925, стр. 60.

[64] Л. И. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

[65] Л. И. Лавров, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

[66] В. И. Марковин, К вопросу о происхождении дольменной культуры Западного Кавказа в связи с происхождением абхазо-адыгов, Тезисы докладов сессии, посвященной итогам археологических исследований 1972 г. в СССР, Ташкент, 1973, стр. 240.

[67] В. И. Марковин, Дольмены Западного Кавказа, стр. 22.

[68] Belleten, c. XXVII, 107, 1963, 491.

ამგვარი დასკვნების გამოტანა ჯერჯერობით, ვფიქრობთ, მაინც გაჭირდება. მიგრაციის პრობლემას უფრო შორს მიდის და ამ ამბებს ბაბაკურ-ყაყასიურ ურთიერთობას უკავშირებს[69]. სულ ახლახან დოლმენური კულტურის საკითხს კავკასიაში შეეხო შ. ინალიფა, რომელიც, უფრო ამ კულტურის ადგილობრივ წარმომავლობას უჭერს მხარს[70].

ამრიგად, საიდან გავრცელდა კავკასიაში სამარხის ეს ტიპი, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. მკვლევართა უმრავლესობა ამ ბოლო დროს უფრო მათ სამხრეთულ წარმომავლობას უჭერს ხელს. სირია პალესტინაში, თურქეთის ევროპულ ნაწილში და სხვ. ცნობილია სხვადასხვა ტიპის დოლმენები, მაგრამ მათი უმეტესად კავკასიის დოლმენებთან დაკავშირება ჯერჯერობით ბიანც გაჭირდება. თემცა სამარხის ამ ტიპის სამხრეთიდან გავრცელების გზა საეჭვოდ მოკლებული არ უნდა იყოს. ძალიან ბევრი არ ჩანს ის მოსაზრება, თითქოს დოლმენებს კავკასიაში აუგილობრივი ფესვები ეძებნება. უფრო ისე ჩანს, რომ სამარხის ეს ტიპი აქ გარედან შემოვიდა. ბიგრამ როგორც არ უნდა გადაწყდეს საკითხი დოლმენების შესახებ, ერთი კი ცხადია, რომ კავკასიის დოლმენებში მოპოვებული ნასალა ამ ნაწარის ბრინჯაოს ხანის კულტურას ასახავს[71].

როდის ჩნდება პირველი დოლმენები კავკასიის ზღვისპირა ზოლში, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. ამის გარკვევას უთუოდ ართულებდა ის, რომ კავკასიის დოლმენების თარიღის შესახებ ერთი აზრი არ იყო. ამ საკითხში უთუოდ გარკვეული სინათლე სწორედ აფხაზეთის დოლმენების შესწავლამ შეიტანა. სადღეისოდ არსებული ნასალებით ისე ჩანს, თითქოს დოლმენები პირველად დასავლეთ ამიერკავკასიაში იწყებენ გამოჩენას და შემდეგ უპირატესად ზღვის ზოლით ვრცელდებიან ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში. როგორც ვიცით, სამარხის ეს ტიპი კოლხეთის დაბლობში არ გავრცელებულა და იგი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გვხვდება როგორც მის ზღვისპირა, ისე მთის ზოლში. დოლმენები აქ ჯგუფ-ჯგუფად გვხვდება. უკანასკნელ ხანებში აფხაზეთის ტერიტორიაზე დოლმენების ახალ-ახალი ჯგუფები აღმოჩნდა[72]. ბავრამ მაინც ყველაზე უკეთ გამოკვლეულია ეშერის დოლმენები. სწორედ ამ დოლმენების შესწავლამ გარკვეული სინათლე შეიტანა აფხაზეთის და საერთოდ კავკასიის დოლმენური კულტურის კვლევაში[73].

---

[69] В. И. Марковин, К вопросу о происхождении дольменной культуры Западного Кавказа в связи с происхождением абхазо-адыгов, стр. 240.

[70] Ш. Д. Инал-Ипа, Страницы истории этнографии абхазов, Сухуми, 1971, стр. 60.

[71] Б. Б. Пиотровский, Поселение медного века в Армении, СА, XI, Москва—Ленинград, 1949, стр. 182; Очерки истории СССР. Москва, 1956, стр. 137.

[72] Ю. Н. Воронов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

[73] ო. ჯაფარიძე, ჭორვილა ტომების ისტორიისათვის ლიახვის წარმოებია ადრეული ბრინჯაოში, გვ. 216.

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში რამდენიმე ტიპის დოლმენი გვხვდება, ამათგან ყველაზე გავრცელებულია ფილებისაგან შეკრული დოლმენი, რომელსაც ტრაპეციის ფორმა აქვს[74]. აფხაზეთში სადღეისოდ ძირითადად ამ ტიპის დოლმენებია ცნობილი (სურ. 83). აფხაზეთის დოლმენები ეშერის ჯგუფის მაგალითზე შეიძლება მათი ზომებია საფეხურელზე სამად გაიყოს: პომცრო, საშუალო და პოზრდილ: დოლმენები. აღრეული დოლმენები აქ შედარებით პატარებია და უფრო ტლანქი; მერე და მერე, ჰანს, დოლმენების აგების წესი სულ უფრო და უფრო იხვეწება და ისინი ზომებშიც მატულობენ. აფხაზეთის მაგალითზე ისე ჩანს, რომ დოლმენების მშენებლობა II ათასწლეულის შეახანებამდე გაგრძელებულა[75].

ეშერის ჯგუფის ყველაზე პომცრო დოლმენი თითქმის კვადრატული მოყვანილობისაა (2,25×2,0 მ. სიმაღლე — 1,20 მ). ეს პომცრო ზომის დოლმენები გამოირჩეოდნენ ინვენტარის არაღრმა ხასიათით. მიუხედავად იმისა, რომ პატარა და უფრო პოზრდილ დოლმენებში სამარხეული ინვენტარის მხრივ საგრძნობი სხვაობაა, დასაფლავების წესში თითქმის არაფითარი განსხვავება არ არის. პატარა დოლმენებშიც საკმაო რაოდენობით მიცვალებული იყო დაკრძალული. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, სამარხეული ინვენტარით ეს დოლმენები მეტად ღარიბული იყო და უპირატესად თიხის ჭურჭლისაგან შედგებოდა (სურ. 84). აფხაზეთის დოლმენებში პოპოვებული თიხის ჭურჭელი გამოირჩევა პატარა ზომით. ამასთან დაკავშირებით ბ. კუფტინმა კოდევაც გამოთქვა პოსაზრებაც, რომ ეს თიხის ჭურჭელი სპეციალურად მიცვალებულის ჩასატანებლად თუ იყო დამზადებული და პრაქტიკული დანიშნულებისათვის ნაკლებად გამოსადეგი[76] (სურ. 85).

ეს კერამიკა მსგავსებას ამჟღავნებს ზღვისპირა აღრეულ ნამოსახლარების ჭურჭელთან, განსაკუთრებით აიჩლოვებთ მათ ორნამენტის ხასიათი. ამ ნამოსახლარების მასალას უახლოვდება აგრეთვე დოლმენებს სხვა ინვენტარიც (ქაჟის ისრისპირები და სხვ.). ანტიკურ პართველი ჩანს ის პოსაზრება, რომ აღრეულ დოლმენებში ასახულია ზღვისპირა ზოლში გამოვლენილი ნამოსახლარების კულტურა[77]. დროით ეს უადრესი დოლმენები შეიძლება სწორედ ამ ნამოსახლარების პერიოდს პივაკუთვნოთ — ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებს მივუახლოვოთ. როგორც ჩანს, აფხაზეთის ტერიტორიაზე ქვის ფილებისაგან შეკრული ყუთი საკმაოდ ადრე იწყებს გამოჩენას. ამ მხრივ საინტერესოა ახუპაჩისა და ფსირცხას მთებს შორია აღმოჩენილი ქვის ყუთი, რომელიც არქაულ ინვენტარია შეიცავდა[78].

[74] Б. И. Марковин, Дольмены Западного Кавказа, стр. 9.

[75] ო. ჯაფარიძე, დოლმენური კულტურა საქართველოში, თსუ შრომები, 77, თბილისი, 1959, გვ. 99.

[76] Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, ვ. 296.

[77] В. В. Бжания, Древнейшая культура Абхазии, стр. 13.

[78] Ю. Н. Воронов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37.

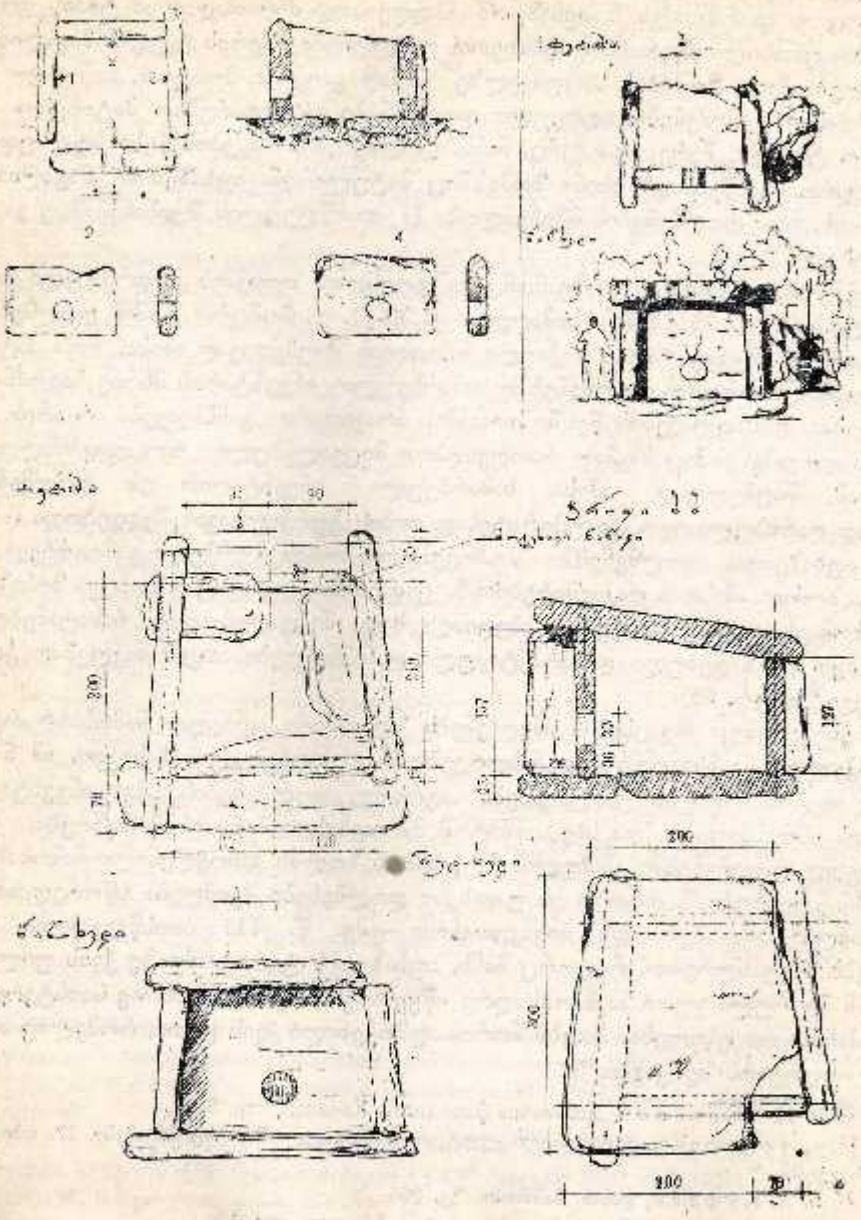

სურ. 82. იფხაზეთის დიალექტები.

დროით ამ პომცრო დოლმენებს ეწერში ნოყვება ის დოლმენები, რომლებსაც ბ. კუფტინი არქაულად თვლიდა. ეს დოლმენები შედარებით უფრო მოხრდილებია და უკეთაც ნაგები. აქ აღმოჩენილი ნივთები საგრძნობლად განსხვავ-

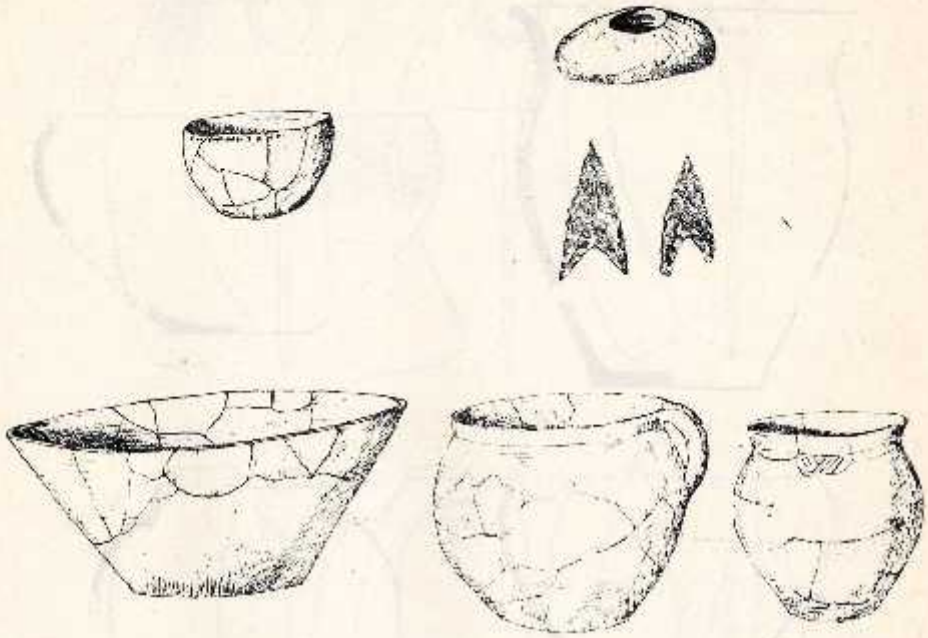

სურ. 84. თიხის ჭურჭელი და ქვის ისრისპირები ეწერის ადრეული დოლმენებიდან.

დებოდა მომცრო ზომის დოლმენებში აღმოჩენილი ინვენტარისაგან. მართალია კერამიკაში აქ მაინცადამაინც დიდი სხვაობა არ შეინიშნებოდა, მაგრამ, სამაგიეროდ აქ დოლმენებში ლითონის ნივთები იყო კარგად წარმოდგენილი, განსაკუთრებით ცულები, ქვები, სატევრის პირები და სხვ. (სურ. 86). დოლმენებში უპირატესად გვხვდება ვიწროტანიანი ყუადაქანებული ცულები, ისინი ფორმით ძალიან ახლოს დგანან საჩხერის ყორღანულ სამაროვანში აღმოჩენილ ვიწროტანიან ყუადაქანებულ ცულებთან. როგორც ჩანს, საჩხეროული ვარიანტი ყუადაქანებული ცულისა ადგილობრივ ჩამოყალიბებული ტიპი ყოფილიყო, რომელიც ვრცელდებოდა ოგრეთვე ფსხაზეთის დოლმენებში. ვიწროტანიანი ყუადაქანებული ცული შემდეგნო პერიოდში, ჩრდილო-კავკასიური კულტურის ხანაში, ვრცელდება ოგრეთვე ჩრდილოეთით, სადაც იგი უპირატესად ცენტრალურ კავკასიაში გვხვდება. აღსანიშნავია ერთი ვიწროტანიანი ყუადაქანებული ცული მიათლის ყორღანიდან (დაღესტანი). შემდეგში ეს ვარიანტი ყუადაქანებული ცულისა ფართოდ ვრცელდება კავკასიის გზით აღმოსავლეთ ევროპ-

პაში.[18] ნაშანდობლიეია, რომ ვიწროტანიანი ყუადაქარებული ცელი ყუბანის-პირეთის დოლმენებისათვის დამახასიათებელი არ არის. აქ უფრო სხვა ტიპის ფართოპირიანი ცული იყო გავრცელებული.

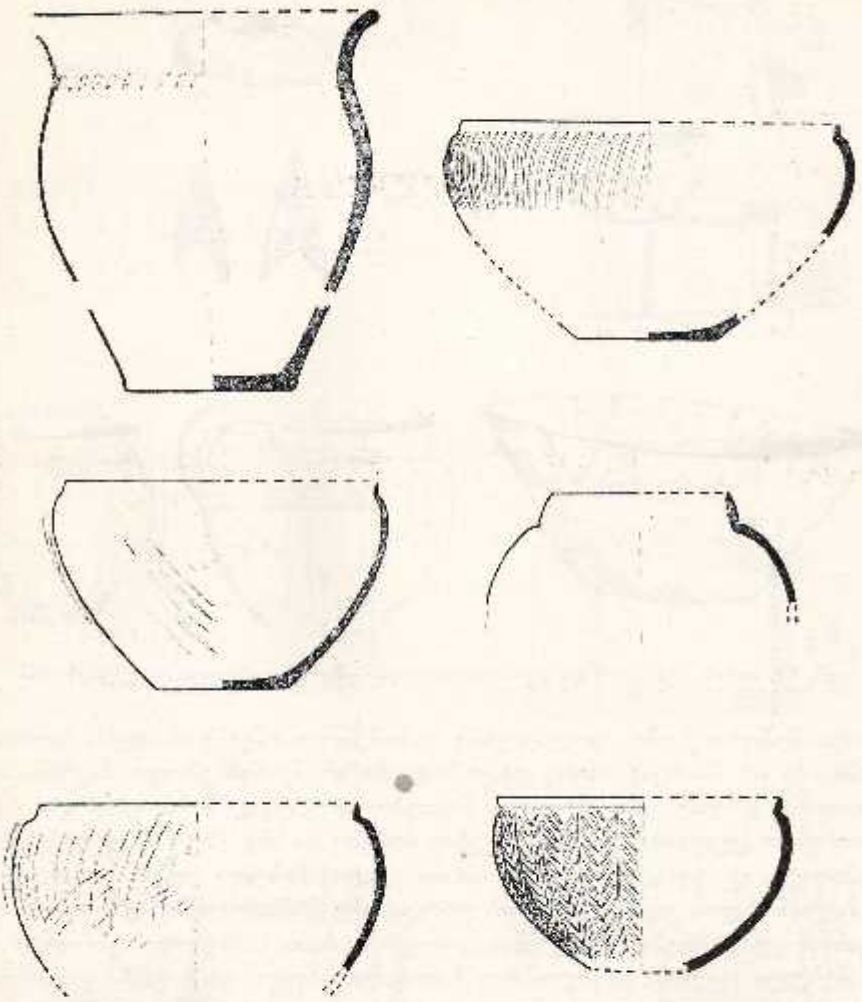

სურ. 82. თიხის ჭურჭელი აფხაზეთის დოლმენებიდან.

აფხაზეთის ამ ადრეულ დოლმენებში ორი ტიპის მასრიანი კაეი გვხვდება: ერთი გახსნილი, მეორე კი მაარაწყრული. მაარაგახსნილი კაეები შედარებით

[18] ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეული საფეხურის, გვ. 145.

პატარა ზომისაა, მარტივი. ამგვარი კავი აღმოჩნდა ეშერის ერთ-ერთ დოლმენში და აგრეთვე სოფ. სულში (აზანთასთან) გათხრილ დოლმენში.

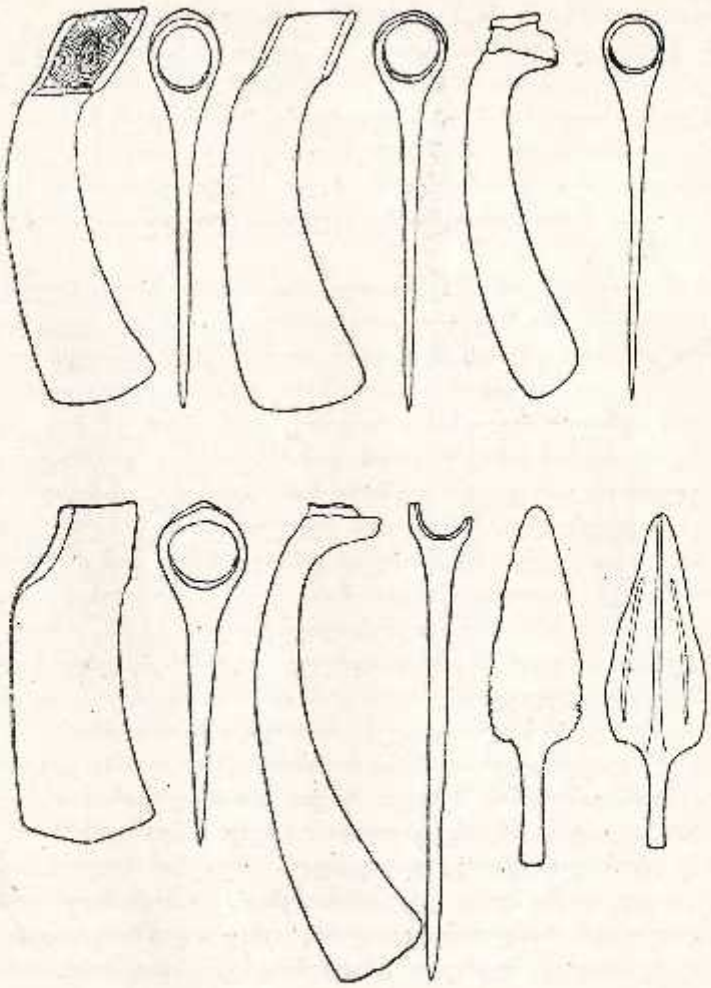

სურ. 86. ლითონის ნივთები აფხაზეთის დოლმენებიდან.

მახასიათებელ კავებს, გარდა იმისა, რომ კარგადაა ნაკეთები, შესანიშნავად შესრულებული წნული ორნამენტი აქვთ. ერთ-ერთი მათგანი სამკაპია. აღსანიშნავია, რომ კავები ბრინჯაოს ხანის აღრეულ საფეხურზე ჩვენში და საერთოდ ამიერკავკასიაში აფხაზეთის დოლმენებს გარდა ჯერჯერობით ცნო-

ბილი არ არის[80]. სამაგიეროდ მათ ვხვდებით ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში. ერთი მარტივი კაკი აღმოჩნდა სტანიცა ახმაქეხსკაიას დოლმენში. მსგავსი კაკები შემთხვევით ნაპოვნი იყო ყუბანისპირეთში[81]. ამგვარი კაკი აღმოჩნდა, აგრეთვე, ნოვოსვობოდნაიას № 1 ყორღანში. ნოვოსვობოდნაიას ყორღანებში რამდენადმე განსხვავებული ტიპის ორკაპა კაკებიცაა ნაპოვნი. მსგავსი კაკები საერთოდ კარგადაა ცნობილი ამ ჯგარეში და ისინი ჩანს საერთოდ დამახასიათებელი ეტაპისათვის. აღსანიშნავია, რომ საფლებით ასეთივე ორკაპა კაკები ამ ბოლო დროს აღმოჩნდა, აგრეთვე, ახალი არშტის ყორღანში, სადაც საერთოდ ნაპოვნი იყო ნოვოსვობოდნაიას ჯგუფისათვის დამახასიათებელი ინვენტარი[82] (სურ. 100).

ეშერის ამ ადრეულ დოლმენებისათვის დამახასიათებელია ბრტყელი, ფრთლისებრი, მაღალ ყუნწიანი სატევრისპირები; მსგავსი ორიგინალი სხვაგან ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. ეშერის ამ ჯგუფის დოლმენებში აღმოჩენილი ლითონის ინვენტარი გარკვეულ ურთიერთობაში ამყარებს საქართველოს და საერთოდ კავკასიის ადრეულ ძეგლებთან. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეშერის ცულები ტიპობრივად ახლოს დგანან სარხერისათვის დამახასიათებელ ვიწროტანიან ყუადაკანებელ ცულებთან. გარკვეული კავშირი ჩანს, აგრეთვე, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში გავრცელებულ ე. წ. მაიკოპის კულტურასთან. სამარხეული ინვენტარი თავისი ხასიათით ძველ სიგრძნობლად განსხვავდება მომცრო ზომის დოლმენებში აღმოჩენილ ნივთებისაგან და ჩანა, რომ ეს დოლმენები რამდენადმე უფრო ვიგვიანო ხანას უნდა მიეკუთვნებოდნენ. როგორც ჩანს, დროით ეს დოლმენები ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ადრეულ დოლმენებს უნდა გაუტოლდნენ, კერძოდ კი მაიკოპის კულტურის ნოვოსვობოდნაიას საფეხურს. ეს დოლმენები ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

ამეციალურ ლიტერატურაში სხვა მოსაზრებაც არსებობს კავკასიაში პირველი დოლმენების გამოჩენის შესახებ. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ადრეული დოლმენები კავკასიაში ნოვოსვობოდნაიას ჯგუფი უნდა იყოს[83].

როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის ბოლოსათვის ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მდინარე ყუბანის აუზში, სტანიცა ნოვოსვობოდნაიასთან შესწავლილი იყო რამდენიმე ყორღანი. ორ ყორღანში ყრილის ქვეშ აღმოჩნდა ფილაქვებისაგან შეკრული დოლმენისებური ნაგებობა, რომელთაგან ერთს ორფერდა გადახურვა ჰქონდა, მეორეს კი ბანური. ორივე ნაგებობა ორად იყო გაყოფილი და გამყოფ კედელში ერთგან ოთხკუთხა, მეორეგან კი ოვალუ-

---

[80] Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 281.

[81] Т. Б. Попова, Дольмены станицы Новосвободной. Москва, 1963, стр. 27.

[82] Р. М. Мунчаев, Памятники майкопской культуры в Чечено-Ингушетии. СА, 3, Москва, 1962, стр. 104.

[83] В. И. Марковин, Очерки изучения дольменов Причерноморья, стр. 40.

რი მოყვანილობის ხვრელი ჰქონდა. ამ ყორღანებში მდიდარი სამარხეული ინვენტარი აღმოჩნდა. გარდა ამისა, აქვე ტფრო ადრე გათხრილი იყო კიდევ ერთი ყორღანი, რომლის ცენტრალურ ნაწილში ყრილის ქვეშ აღმოჩნდა თერთმეტწახნაგა ქვის ნაგებობა, რომლის ერთ-ერთ წახნაგში ოთხკუთხა ხვრელია დატანებული[84]. სწორედ ამ ნაგებობას მიიჩნევს ზოგიერთი ავტორი დოლმენების უადრეს ტიპად კავკასიაში მაგრამ, ძნელია ვიფიქროთ, რომ პირველი დოლმენები აქ თავიდანვე ასე რთულ ნაგებობას წარმოადგენდეს და თანაც ინთავითვე მათ ყრილის ქვეშ ათავსებდნენ. მართალია, ზოგიერთმა ავტორმა აღნიშნა, რომ ყრილის ქვეშ აქცევდნენ თითქოს მხოლოდ მდიდრულ დოლმენებს, უფარებით დარიბულს კი ეპირატესად მიწის ზემოთ აგებდნენ[85], მაგრამ არა გვგონია, რომ ეს მოსაზრება მართებული იყოს. ზოგიერთი მკვლევარი კავკასიის დოლმენებისათვის ამ ტერმინის ხმარებას მთლად გამართლებულად არ მიიჩნევდა იმის გამო, რომ დოლმენები ევროპაში, როგორც წესი, დაუმუშავებელი ქვის ფილებისაგანაა ნაგები[86]. ზოგი აღნიშნავს, რომ კავკასიის სინამდვილეში „დოლმენის" ხმარება პირობითად თუ შეიძლება[87]. მართლაც, ძნელია ნოეოსეობდნაიას ყორღანებში მოპოვებული ქვის ნაგებობები უადრეს დოლმენებად მივიჩნიოთ. მხოლოდ ის, რომ მათ კავკასიის დოლმენებისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანი ახასიათებთ (მაგ. ხვრელი), ვფიქრობთ, ამის საფუძველს არ იძლევა. სწორია ა. ფორმოზოვი, როდესაც აღნიშნავს, რომ ნოეოსეობდნაიას ქვის ნაგებობების ტიხრის ქვაზე არსებულ ხვრელს არავითარი აზრი არა აქვს და იგი ფორმალურად ასახავს დოლმენებისათვის დამახასიათებელ ნიშანს. საქმე იმაშია, რომ ხვრელის არსებობას დოლმენების წინა კედელში ის დანიშნულება ენდა ჰქონოდა, რომ ამ გზით შეჰქონდათ მიცვალებულის ნეშთი

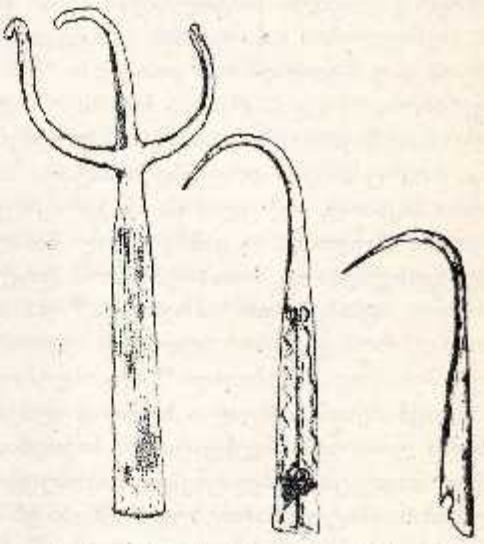

სურ. 87. ბრინჯაოს ქაღები აღჯაზეთის დოლმენებიდან.

---

84 Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

85 იქვე, გვ. 18.

86 О. Шуази, История архитектуры, I, Москва, 1937, стр. 590.

87 Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

დოლმენში[88]. შესაძლოა ნოვოსვობოდნაიას მაგალითზე აქ დაკრძალვის ორი წესის შერწყმა დავინახოთ — ყორღანული და დოლმენური. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ამ დროს სწორედ ყორღანული ტიპის სამარხები იყო გავრცელებული, თანაც მდიდრული ყორღანული სამარხები რამდენიმე სექციად იყო გაყოფილი. მაგალითად, ცხობილი მაიკოპის ყორღახის დასაკრძალავი კამერა სამად იყო გაყოფილი. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ყორღანებისა და დოლმენების გავრცელების ზანა დროის გარკვეულ პერიოდში ემთხვევა ერთიმეორეს და ამიტომ ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში შესაძლოა ერთად ამ ორი წესის შერწყმა დავინახოთ. ამიტომ, ძნელია ნოვოსვობოდნაიას ყორღანების ქვის ნაგებობები ცალსახად მიეკუთვნოთ. აფხაზეთის დოლმენების მაგალითზე, ვფიქრობთ, კარგად ჩანს, რომ უადრესი დოლმენები პატარა ზომისა, უბრალო ნაგები იყო და ინვენტარით საკმაოდ არქაული. ისინი ჯერ კიდევ ბევრ საერთოს პოულობენ ზღვისპირა ნამოსახლარებზე გამოვლენილ მასალებთან, ამიტომაც უფრო მართებულად გვეჩვენება ის მოსაზრება, რომ დოლმენების გავრცელების გზა ყუბანისპირეთში აფხაზეთიდან მოდიოდა[89] და არა პირიქით. ზოგიერთ მკვლევარს ჰგონია, რომ ეს წესი ჩრდილო ევროპის სანაპიროებიდან ან ხმელთაშუაზღვისპირეთიდან შემოვიდა[90]. ნოვოსვობოდნაიას საფეხურს შეიძლება გაეტოლოთ აფხაზეთის სამღვალი ზობის დოლმენები, სადაც უკვე კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის ინვენტარი. ეს ნივთები, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებენ ნოვოსვობოდნაიას ყორღანებში მოპოვებულ მასალასთან. ამიტომ, მართებული იქნება ეს დოლმენები დროითაც ნოვოსვობოდნაიას საფეხურს მივუახლოვოთ და ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებს მივაკუთვნოთ. არ არის გამორიცხული, რომ ყუბანისპირეთში მეგალითური ნაგებობის შექმნის პირველი ცდა სწორედ ნოვოსვობოდნაიას ყორღანებში აისახა, სადაც ეს იდეა შავი ზღვის სანაპიროდან მოვიდოდა და აქ გავრცელებულ ყორღანების დასაფლავების წეს შეერწყა. ნამდვილი დოლმენების აგება ყუბანისპირეთში ეკუთ მართლაც რამდენიმე ეტაპი გვაქვს დარჩა[91]. როგორც ცნობილია, აქ დოლმენების უკვე რამდენიმე ვარიანტი გვხვდება[92] მაშინ, როდესაც აფხაზეთში დოლმენების არსებობის მთელ მანძილზე ერთი ტიპია გავრცელებული. ცნობილად, აფხაზეთის უადრეს დოლმენებში აისახა ის კულტურა, რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან ვრცელდება ზღვისპირა ზოლში. ეს კულტურა, რომელიც, როგორც უკვე ზევით აღვნიშნეთ, წინარე, ენეოლითური ხანის კულტურას საფუძველზე აღმოცენდა, განვი-

---

[88] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 101.

[89] Е. И. Крупнов, Древняя культура и история Кабарды, стр. 74.

[90] ე. გოგაძე, ადრიალითია ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, გვ. 91.

[91] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

[92] В. И. Марковин, Дольмены Западного Кавказа, стр. 9.

თარუბის შემდგომ საფეხურს — ადრებრინჯაოს ხანას ასახავს. ამიტომ არ იქნება მართებული აფხაზეთისა და საერთოდ კავკასიის მიმართ ცალკე „დოლმენური კულტურის“ გამოყოფა, მას პირობითად თუ ეიხმარო. ამ ხანის კულტურაში დაკრძალვის გამსჭვალებული წესიც არსებობდა[93]. ახლა, რა თქმა უნდა, ძნელია გარკვეყით თქმა, დოლმენები ხალხთა მიგრაციის შედეგად გაჩნდა შავი ზღვის სანაპირო ზოლში თუ სამარხის ამ ტიპის აგების იდეა იყო გადმოტანილი. მაგრამ, როგორც არ უნდა გადაწყდეს ეს საკითხი, ერთი კი ცხადია, რომ დოლმენების შემოსვლას შესამჩნევი გავლენა არ მოუხდენია და იგი როგორც სამარხის ერთ-ერთი ტიპი ვრცელდებოდა არსებულ კულტურაში. ამიტომ დოლმენების გავრცელებისათვის დასავლეთ კავკასიაში ეთნიკური საფუძველის მოძებნის ცდა მართებულად არ გვეჩვენება[94]. არც ის უნდა იყოს სწორი, თითქოს ყუბანისპირეთში დოლმეხური კულტურა დამოუკიდებელი იყო და არ უკავშირდებოდა წინამორბედ, მაიკოპის კულტურას[95]. მართალია, აქ დოლმენებმა უფრო ფართო გავრცელება მიიღო რამდენადმე უფრო გვიან და ჩნდება მისი საკმაოდ მრავალგვარი ტიპები, მაგრამ აქაც ადგილობრივმა კულტურამ ჰპოვა თავისი ასახვა, რომელიც წინარე კულტურის საფუძველზე აღმოცენდა.

ამრიგად, დასავლეთ ამიერკავკასიის სანაპირო ზოლში ძვ. წ. III ათასწლეულში ჩამოყალიბდა თავისებური ხასიათის კულტურა. ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის ამ კულტურის გავრცელების საზღვრები, გაპაკუთრებით მისი ურთიერთობა კოლხეთის დაბლობზე გამოვლენილ ადრეულ ნამოსახლარების კულტურასთან, რომელთანაც მას ბევრი საერთო აქვს[96]. მჭიდრო კავშირი შეიმჩნევა, ალბათ, ყუბანისპირეთთან, კერძოდ მაიკოპის კულტურასთანაც. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ადლეიის რაიონში შესწავლილი ვორონცოვის გამოქვაბული, სადაც სწორედ კარგად შეიმჩნევა კონტაქტები მაიკოპის კულტურის ადრეულ საფეხურთან. ამ გამოქვაბულის ქვედა ფენებში აღმოჩენილი მასალა ახლოს დგას მაიკოპის კულტურის ადრეულ სამოსახლოებზე მოპოვებულ მასალებთან[97]. ბაგრამ ამავე დროს აქ აღმოჩნდა მასალები, რომლებიც გარკვეულ კავშირზე მეტყველებენ, ალბათ, აფხაზეთის ზღვისპირა ზოლის ადრეულ ძეგლებზე გამოვლენილ იხვევტართან[98]. მართალია ამ კულტურის ხასიათი ჯერ კიდევ მთლად გარკვეული არ არის, მაგრამ ადლეიის რაიონიდან მოკიდებული, რომელიც, ჩანს, III ათასწლეულის შუახანებიდან უკვე მა-

---

93 В. В. Бжания, Древнейшая культура Абхазии, стр. 18; Л. И. Соловьева, Погребения дольменной культуры в Абхазии..., стр. 90.

94 Ш. Д. Инал-ипа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

95 В. И. Марковин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

96 В. В. Бжания, Древнейшая культура Абхазии, стр. 23.

97 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

98 В. В. Бжания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

იკობის კულტურის სფეროში ექცევა. ზღვისპირა ზოლში თავისებური ხასიათის კულტურის ჩამოყალიბება თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს[99]. ამიტომ მართებული ჩანს იმ მკვლევართა მოსაზრება, რომლებიც აღნიშნავენ, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიაში შეიძლება სამი კულტურული ქვრის გამოყოფა: მტკვარ-არაქსის, მაიკოპისა და ამიერკავკასიის სანაპირო ზოლის[100]. ეს უკანასკნელი ამ პერიოდში კავკასიის ორ ძლიერ კულტურულ რეგიონს შორის იყო მოქცეული და, როგორც ჩანს, უფრო ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიონთან ავლენს საერთოს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წინარე ხანებშიც ამ ოლქებს შორის, მეტი სიახლოვე იყო და საერთოდ მაიკოპის კულტურაც ჩამოყალიბებაში დასავლეთ ამიერკავკასიას გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა.

---

[99] Л. Н. Соловьев, Новый памятник культурных связей..., стр. 151.

[100] Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр. 16.

IV თავი

მაიკოპის კულტურა

ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ჩამოყალიბდა მეტად თავისებური კულტურა, რომელიც დღეს მაიკოპის კულტურის სახელითაა ცნობილი. ამ კულტურის მატარებელმა ტომებმა III ათასწლეულის შუა ხანებიდან მოკიდებული კავკასიაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს და საკმაოდ მაღალგანვითარებული კულტურა შექმნეს. მართალია იგი ისე ხანგრძლივი არ იყო, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურა, მაგრამ განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენიმე გვიანდელ ეტაპზე, ეს ორი კულტურა თანაარსებობდა და მათ შორის საკმაოდ მჭიდრო კონტაქტი დამყარდა[1]. როგორც ჩანს, მაიკოპის კულტურაზე მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა საკმაოდ ძლიერი იყო, რომელიც ძირითადად ალბათ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის გზით ხორციელდებოდა[2]. ცნობილია, რომ ჩეჩენ-ინგუშეთის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა მთელი რიგი შერეული ხასიათის ძეგლები, სადაც კარგად ჩანს ერთი მხრივ მაიკოპის, მეორე მხრივ კი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშნები[3] (ლუგოვოეს და სერჟენ-იურთის ნამოსახლარები და სხვ.).

მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბების ძირითადი არეც ყუბანისპირეთი უნდა ყოფილიყო. სწორედ აქ არის ნაპოვნი ამ კულტურის უადრესი ძეგლები[4]. შემდეგში ეს კულტურა საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება, იკავებს მთელ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიას, კავკასიის ცენტრალურ ხაშველს[5] და მისი სამხრეთი თითქმის დღევანდელ ყვრილამდე[6] აღწევს. ამ კულტურის გავლენა ჩანს ტამანის

---

[1] Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр. 155.

[2] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 135.

[3] В. И. Марковин, Р. М. Мунчаев, Археология Чечено-Ингушетии в свете новейших исследований, КСИА, вып. 100, Москва, 1965, стр. 41.

[4] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 383.

[5] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66, სურ. 29.

[6] В. И. Марковин, Археологические разведки в восточных районах Чечни, КСИА, вып. 93, Москва, 1963, стр. 64.

ნახევარკუნძულზე, სტავროპოლის მხარეში და სხვ.[7] მის სფეროში ექცევა სოჭი-ადლერის მხარე. ადლერის მახლობლად ვორონცოვის გამოქვაბულში აღმოჩენილი მასალები მოწმობენ, რომ ეს მხარე მაიკოპის კულტურის გავრცელების არეში შედიოდა. უფრო სამხრეთით ანიერკაეკასიაში მაიკოპის კულტურის გავლენა არ შეიმჩნევა.

მაიკოპის კულტურის ფარგლად განცვენის ერთ-ერთ მიზეზად ზოგიერთი მკვლევარი იმას მიიჩნევს, რომ დოლმენური კულტურის ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში შემოსვლას მაიკოპის კულტურის მატარებელი ტომების გადაადგილება უნდა გამოეწვია უპირატესად კასპიის ზღვის მიმართულებით[8]. ზოგი იმასაც აღნიშნავს, რომ მაიკოპის კულტურის გავლენა ყირიმსაც გაწვდა. კემობის კულტურა დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს მაიკოპის კულტურასთან და შესაძლოა ყირიმის მთის ზოლი კავკასიის კულტურულ-ისტორიულ ოლქში შედიოდა[9]. ამრიგად, III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ჩრდილო კავკასიის დიდი ნაწილი, მისი ბარი და მთისწინა ზოლი მაიკოპის კულტურის გავრცელების სფეროში მოექცა.

მაიკოპის კულტურის წარმოქმნის, მისი გენეზისის საკითხში ჯერ კიდევ ბევრი რამ გაურკვეველი რჩება. როგორც ცნობილია, ბოლო დრომდე ეს კულტურა ძირითადად წარმოდგენილი იყო სამარხეული ძეგლებით, რომელთაგან პირველ რიგში აღსანიშნავია მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას ყორღანები. უპირატესად სწორედ ამ ყორღანებში მოპოვებული მასალების ანალიზის საფუძველზე შეისწავლებოდა ძირითადად ეს კულტურა და ძასმა ორ საფეხურს გამოყოფდნენ: ადრეულს, საკუთრივ მაიკოპისა და უფრო მოგვიანო—ნოვოსვობოდნაიას. თუმცა ამ ბოლო დროს ზოგიერთმა მკვლევარმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ აქ ერთი კულტურის განვითარების ორ საფეხურთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ ორ დამოუკიდებელ კულტურასთან — მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას კულტურებთან[10], რომლებიც განვითარების გარკვეულ საფეხურზე სინქრონულები იყვნენ[11]. ბ. ლატინინმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ სხვაობა კერამიკაში ამ ორი ეტაპის ერთ კულტურად გაერთიანების საშუალებას არ იძ-

---

[7] Р. М. Мунчаев, А. Л. Нечитайло. Комплексы майкопской культуры в Усть-Джегутинском могильнике, СА, 3, Москва, 1966, стр. 138.

[8] В. И. Марковин. Дольмены Западного Кавказа, стр. 22.

[9] А. А. Шепинский. Об элементах общности культур III—I тысяч. до н. э. в Крыму и на Кавказе. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР. Баку, 1965, стр. 83; Его же. Культура энеолита и бронзы Крыма, СА, 2, Москва, 1966, стр. 19.

[10] А. Д. Столяр, Поселение Мешоко и проблема двух культур кубанского энеолита, Тезисы докладов, посвященных итогам работ Эрмитажа за 1963 г., Ленинград, 1964, стр. 31.

[11] В. И. Марковин. К вопросу о происхождении дольменной культуры Западного Кавказа и связи с происхождением абхазо-адыгов, стр. 240.

ლება. იგი მაიკოპის კულტურაში გამოაყოფს „კოსტრომსკაიას“ და „ანდრიეკოვკაიას“ ეტაპებს, რომლებიც ხოვოსვობოდნაიას თანადროულებად ცნდა ყოფილიყვნენ[12]. მაგრამ ჯერ კიდევ ა. ივსენმა თავის ნაშრომებში საკმაებით დამაჯერებლად დაადასტურა მაიკოპის კულტურაში, რომელსაც ადრე „ყუბანის დიდი ყორღანების კულტურაა“ უწოდებდნენ, განვითარების ორი ეტაპის არსებობა: ადრეული მაიკოპისა და უფრო მოგვიანო ხოვოსვობოდნაიასი[13]. თუმცა იგი იმასაც ანიშნავდა, რომ მაიკოპისა და ხოვოსვობოდნაიას ჯგუფების ურთიერთობაში ჯერ კიდევ ბევრი რამ დაუზუსტებელია და საერთოდ მაიკოპის კულტურის გენეზისის პრობლემა გაურკვეველი რჩება[14]. უკანასკნელ ხანებში მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარების შესწავლის საფუძველზე კიდევ უფრო ნათლად გამოჩნდა ამ კულტურის განვითარების საფეხურები. ა. ფორმოზოვს შესაძლებლად მიაჩნია მაიკოპის კულტურის ადრე და გვიან ეტაპებს შორის კიდევ გარდამავალი, შუა ეტაპის გამოყოფა[15]. დაახლოებით იგივე აზრისაა რ. მუნჩაევიც, რომელიც ახლადდაბრუნებული სამარხეული მასალების საფუძველზე ამ კულტურის ორ ძირითად ჯგუფს შორის კიდევ გარდამავალს გამოჰყოფს[16].

მაიკოპის კულტურის წარმომავლობის საკითხს ძირითადად განიხილავდნენ ამ ძვირფასი ნივთების მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე, რომლებიც ყუბანისპირეთის ზოგიერთ „დიდ ყორღანში“ აღმოჩნდა და ამასთან დაკავშირებით არა ერთი და ორი მოსაზრება იქნა გამოთქმული. ზოგიერთი მკვლევარი მათ ძველ შუმერსა და ელამს უკავშირებდა[17], ზოგი ხეთურ სამყაროს[18] და ეგეოსის აუზს[19]. ბევრ საერთოს ხედავდნენ აგრეთვე ცენტრალურ ანატოლიასთან, კერძოდ კი ალაჯა-ჰიუკთან და სხვ. აზრთა დიდი სხვაო-

---

12 Б. А. Латынин, Молоточковидные булавки, их культурная атрибутация и датировка. Археологический сборник, Э, Ленинград, 1967, стр. 95.

13 А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», СА, XII, Москва—Ленинград, 1950, стр. 168.

14 А. А. Иессен, Итоги и перспективы археологического изучения Северного Кавказа, Тезисы докладов пленарных заседаний конференции по археологии Кавказа, состоявшейся в Ереване в 1956 г. М., 1956, стр. 13; Его же, Майкопская культура и ее датировка, Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г., М., 1962, стр. 20.

15 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

16 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 589.

17 M. Rostovzev, L'age du cuivre dans le Caucase septentrional, Revue archeologique, XII, 1920, 21.

18 Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, Материалы по археологии России, вып. 34, Москва, 1914, стр. 53.

19 A. V. Schmidt, Die Kurgane der Staniza Konstantinovskaja, Eurasia septentrionalis Antique, IV, Helsinky, 1929, 18.

ბი იყო აგრეთვე მაიკოპის ყორღანის დათარიღების საკითხშიც. მართალია მკვლევართა უმრავლესობამ იმთავითვე მაიკოპის ყორღანის შედარებით ადრეული თარიღი გაიზიარა[20], მაგრამ მისი ასაკის შესახებ საბრძნაულმდეგო მოსაზრებაც გამოითქვა: ზოგიერთის აზრით, მაიკოპის ყორღანი წინასკვითურ პერიოდს, არა უადრეს ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყის ხანას უნდა მიეკუთვნებოდეს [21]. მაიკოპის კულტურის შესახებ ასეთ განსხვავებულ მოსაზრებათა არსებობას, რა თქმა უნდა, თავისი მიზეზები ჰქონდა. ჯერ ერთი, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, ამ კულტურის ძირითადად ყორღანებიდან მომდინარე მასალა იყო ცბობილი და თანაც საბარხეიული კომპლექსების მთლიანი შესწავლის შედეგად კი არ იყო დასკვნები გამოტანილი. ამიტომ შეიძლება, ძირითადად ძვირფასი მასალების ანალიზის საფუძველზე. მაგრამ ძირითადი მიზეზი მაინც ის უნდა ყოფილიყო, რომ ეკანასკნელ პერიოდამდე ყუბანისპირეთში თითქმის ცნობილი არ იყო წინარე ხანის ძეგლები, რომლის საფუძველზედაც უნდა დამთავრებულიყო მაიკოპის კულტურა.

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მაიკოპის კულტურის დროინდელი ნამოსახლარების შესწავლამ და აგრეთვე მათი უწინარესი ხანის ძეგლების კვლევამ გარკვეული სინათლე შეიტანა ამ კულტურის წარმომავლობის საკითხში, თუმცა ეს პრობლემა საბოლოოდ დადგენილი ჯერ კიდევ არ არის. მთავარი მაინც ის არის, რომ მაიკოპის კულტურის გენეზისის საკითხი მჭიდროდ დაუკავშირდა წინარე ხანას, რომელსაც გადამწყვეტი როლი უნდა შეესრულებინა ამ კულტურის ჩამოყალიბების საქმეში. თუმცა გარეგან ფაქტორებს გარკვეული მნიშვნელობა უნდა მიეწეროს, მაგრამ არა ისეთი დიდი, როგორც ამას ადრე გულისხმობდნენ. მაიკოპის კულტურაში ადრევე გაჩნდა ადგილობრივი ნეოლითის ტრადიციები. განსაკუთრებით ნათლად ეს ტრადიციები ძირითადად ამ დროის ნამოსახლარებზე მოპოვებულ მასალებში გამოისახა. სამარხეულ კომპლექსებში იგი, რა თქმა უნდა, უფრო ნაკლებად შეინიშნება იყო. ამიტომაც იყო, რომ მაიკოპის კულტურის წარმომავლობის საკითხში ბევრი რამ გაურკვეველი რჩებოდა. ბოლო დრომდე მხოლოდ ერთი ამ დროის ნამოსახლარი იყო ცნობილი ნალჩიკის მახლობლად გალხრილი დოლინსკოეს ნასახლარი. ეს ძეგლი 30-იანი წლების დასაწყისში იყო შესწავლილი და იგი იმთავითვე «ყუბანის დიდი ყორღანების» კულტურას მიაკუთვნეს და მასში ორი ეტაპი გამოჰყვეს: ტკვდა ჰორიზონტი მაიკოპის ყორღანს დაუკავშირეს, ზედა კი — ნოვოსვობოდნაიას[22].

---

[20] А. А. Иессен, Из истории древней металлургии меди на Кавказе, Изв. ГАИМК, вып. 120, 1935, стр. 74.

[21] Б. Е. Дегеп-Коняевский, КСИИМК, вып. IV, 1939, стр. 15; М. И. Артамонов, Третий разменный курган у ст. Костромской, СА, X, 1948, стр. 161.

[22] А. П. Круглов, Г. В. Подгаецкий, Долинское поселение у г. Пальчика, МИА, №3, М.—Л., 1948, стр. 196; Е. И. Крупнов, Древняя история и культура Кабарды, Москва, 1957, стр. 66.

მაგრამ, როგორც შემდეგში გაირკვა, მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარების შესწავლის შედეგად, დოლინსკოეს ნამოსახლარი ამ კულტურის გვიანდელ, ნოვოსვობოდნაიას სტადიას უნდა მიეკუთვნებოდეს[23].

მაიკოპის კულტურის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებული წინაშვნელობა ჰქონდა ამ ბოლო 10-15 წ. მანძილზე გამოკვლეულ ნამოსახლარებს, უპირატესად ყუბანისპირეთში, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მდ. ბელაიას ზემო წელზე, სოფ. კამენომოსტსკაიას მიხლობლად მდებარე რამდენიმე ძველი ნამოსახლარი: შ'ოკო, სკალა, ხაჯოხი, კამენომოსტსკაიას გამოქვაბული, ხუტორ გესიოლისთან მდებარე სამოსახლოები და სხვ. ეს ნამოსახლარები უპირატესად ამაღლებულ კონცხებზე, პლატოებზე და საერთოდ ძველად მისადგომ ადგილებზე მდებარეობდნენ[24]. ყუბანისპირეთში შესწავლილი ნამოსახლარებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა მეშოკო. იგი კლდოვან პლატოს კონცხზე მდებარეობდა და დაახლოებით 1.5 ჰექტარი ფართობი ეკავა. ნამოსახლარი ისე იყო განლაგებული, რომ ბუნებრივად კარგად იყო გამაგრებული, ღია მხრიდან კი ხაზ დამცველი კედელი ჰქონდა. კულტურული ფენის სიმძლავრე 2 მ-მდე აღწევდა. ნამოსახლარს, ჩანს, საკმაოდ დიდხანს უნდა ეარსება, როგორც ფიქრობენ, 150—200 წლის მანძილზე[25]. კულტურული ფენა მრავლად შეიცავდა ქვისა და ძვლის იარაღებსა და სამკაულს, კერამიკის ნატეხებს და ცხოველთა ძვლებს. საცხოვრებლის ტიპის შესახებ და საერთოდ თვით სოფლის გეგმის თაობაზე მეშოკოს ნამოსახლარზე გარკვევით ვერაფერი ითქმის იმის გამო, რომ შენობის ნაშთები თითქმის არ იყო შემორჩენილი, მხოლოდ აქა-იქ ძველი სახლების ადგილას ჩანდა თიხატკეპნილი იატაკები. საცხოვრებელი, როგორც ჩანს, სწორკუთხა მოყვახილობის უნდა ყოფილიყო, ოთახ-ლასტზე ნაგები[26]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დროის არც სხვა ნამოსახლარები იძლევიან მეტ წარმოდგენას მაიკოპის კულტურის საცხოვრებლის ტიპზე, საერთოდ არქიტექტურისა და თვით სოფლის დაგეგმარების ხასიათის შესახებ. ამ მხრივ მაიკოპის კულტურის დასახლება ნაკლებ ინფორმაციის მატარებელია, ვიდრე მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარები. მათ, როგორც აღნიშნეთ, თავისებური ტოპოგრაფია აქვთ—ვხედავთ ძნელად მისადგომ ადგილებში; თითქმის არ ჩანან ბარში, მდინარეთა ველებზე. თვით ძეგლის ხასიათითაც ისინი განსხვავებულია. იქნა გამო, რომ მაიკოპის კულტურის დასახლება ისე ხანგრძლივი არ იყო, აქ არ გვხვდება სამოსახლო ბორცვები, „ნაცარგორები" და სხვ[27].

---

[23] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

[24] А. А. Формозов, Поселения Адыгеи эпохи раннего металла. Сборник материалов по археологии Адыгеи, т. III, Майкоп, 1972, стр. 16.

[25] Л. Д. Столяр, Мешоко — поселение майкопской культуры. Сборник материалов по археологии Адыгеи, т. II, Майкоп, 1991, стр. 80.

[26] А. А. Формозов, Е. Н. Черных, Новые поселения майкопской культуры в Прикубанье. КСИА, 101, Москва, 1964, стр. 108.

[27] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 392.

მეშოკოს მახლობლად, მდ. ბელაიას ზედა წელზე, კიდევ ორი ნამოსახლარია აღსანიშნავი — ბაჯოხი[28] და სკალა[29]. ბაჯოხის სამოსახლო, ჩანს, ორ ან ეგება სამ ფარდულში იყო განლაგებული. საყურადღებოა ერთ-ერთ ფარდულში აღმოჩენილი საცხოვრებლის ნაშთი, მისი თიხატკეპნილი იატაკი. აღსანიშნავია აგრეთვე ამავე რაიონში კამენომოსტსკოეს[30] და დახოვსკაიას[31] გამოქვაბულის ზედა ფენებში მოპოვებული ნამოსახლარების ანალოგიური მასალები. აქაც, ისევე როგორც ჩვენში, რიონ-ყვირილას აუზში, გამოქვაბულებს უფრო გვიანაც იყენებდნენ საცხოვრებლად. ამიტომ ცოტა უცნაურად გვეჩვენება სულ ბოლო დროს რ. მუნჩაევის მიერ აღნიშნული მოსაზრება, რომ თითქოს გამოქვაბულების გამოყენებაა ტრადიცია მხოლოდ ჩრდილო კავკასიაში შემორჩა ბრინჯაოს ხანამდე: ამიერკავკასიაში და დაღესტანში ამ პერიოდის სადგომები გამოქვაბულებში არ გვხვდება[32]. საყურადღებოა ავრეთვე მდ. ფარსის აუზში გამოვლენილი მაიკოპის კულტურის დროინდელი ნამოსახლარები, რომელთაგან აღსანიშნავია ხუტორ ვესიოლისთან მდებარე ნასახლარი და იასნოვა პოლიანა[33]. ყუბანისპირეთში საერთოდ სადღეისოდ საკმაოდ მრავლადაა გამოვლენილი ნამოსახლარები[34], რომელთაგან ზოგიერთი ნაწილობრივ შესწავლილიცაა[35].

მაიკოპის კულტურის სამოსახლოები ჩრდილო კავკასიაში ცნობილია ავრეთვე ყუბანისპირეთის გარეთაც. ნალჩიკის მახლობლად შესწავლილ დოლინსკოეს ნამოსახლარის შესახებ ზევით უკვე აღვნიშნავდით, ერთი ნამოსახლარი ამ დროისა გამოვლენილი იყო კისლოვოდსკის მახლობლად[36], ჩეჩენ-ინგუშეთში ამ კულტურას უნდა მიეკუთვნოს სერკენ-იურთის ნამოსახლარი[37]. აღსანიშნავია ავრეთვე ნოვოროსიისკის მახლობლად სულ ახლახან მიკვლეული მისხაკოს ნამოსახლარი, იგი ზედ ზღვის პირას დგებარეობს, საკმაოდ მაღალ ბორცვზე. კულტურული ფენა აქ არც თუ ისე ძლიერი იყო. მოპოვებული მასალა მოწმობს, რომ ეს ნამოსახლარი მაიკოპის კულტურას მიეკუთვნება, მის გვიან-

---

[28] А. А. Формозов, Археологические исследования пещер в верховьях реки Белой в Краснодарском крае, Сборник материалов по археологии Адыгеи, т. II, Майкоп, 1961, стр. 50.

[29] А. А. Формозов, Поселения Адыгеи эпохи раннего металла, стр. 5.

[30] А. А. Формозов, Кяхепомостская пещера — многослойная стоянка в Прикубанье, МИА. 173, Москва, 1971, стр. 103.

[31] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 72.

[32] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 392.

[33] А. А. Формозов, Е. Н. Черных, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

[34] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

[35] А. А. Формозов, Поселения Адыгеи эпохи раннего металла, стр. 10.

[36] А. П. Рунич, Энеолитическое поселение близ Кисловодска, СА, № 1, М., 1967, стр. 59.

[37] Р. М. Мунчаев, Памятники майкопской культуры в Чечено-Ингушетии, СА, № 3, М., 1962, стр. 181.

დელ სტადიას[38]. დაბოლოს, უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი ძეგლი, — აღლურის არაიონში მდებარე ვორონცოვის გამოქვაბული, რომელიც სადღეისოდ მაიკოპის

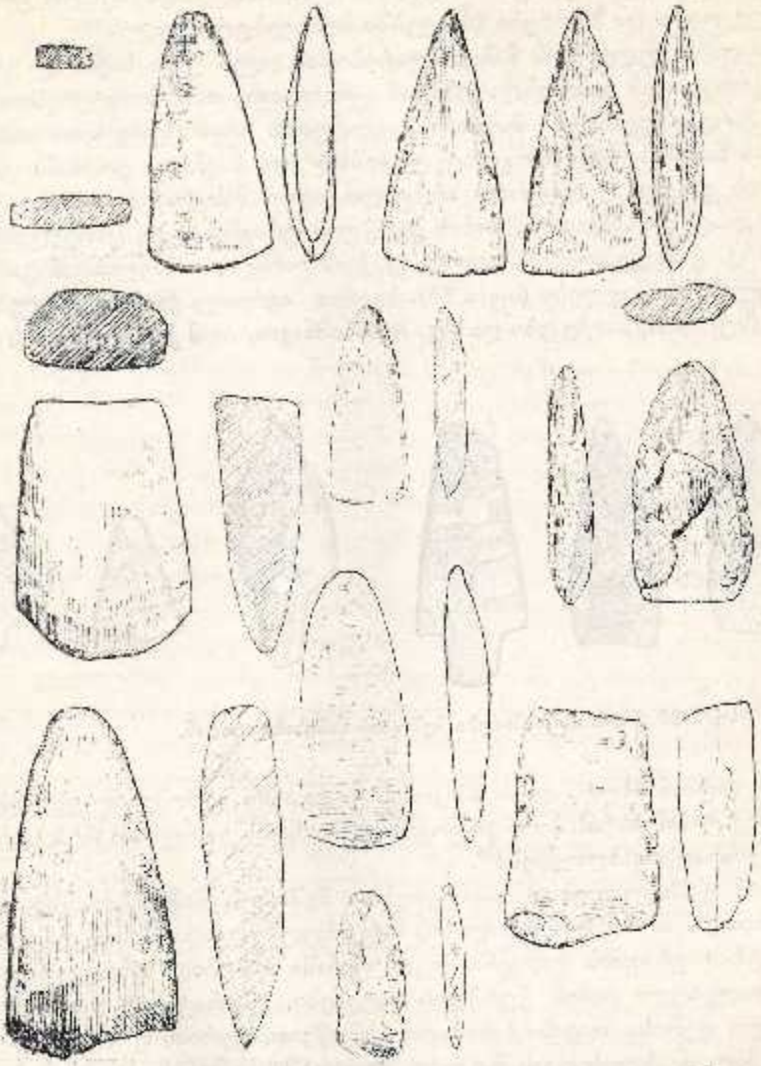

სურ. 88. ქვის იარაღი მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარებიდან.

კულტურის სამხრეთით გავრცელების უკიდურესი პუნქტი ჩანს. ამ გამოქვაბულში არქეოლოგმა ლ. სოლოვიოვმა მართალია შედარებით მცირე, მაგრამ

[38] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 386.

კარგად სტრატიფიცირებული მასალა აღმოაჩინა, რომელიც საკმაოდ ახლოს დგას მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარებში გამოვლენილ მასალებთან. უადრესად იგი მოიხსენებს ოჩაჭხი გროტში ნაპოვნ მასალას, რამდენადმე უფრო გვიანდელად კი კოლოკოლნი და ზალოქნი გროტებში მოპოვებულ მასალას [39].

მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარებიდან დღეს უკვე საკმაოდ დიდი მასალა დაგროვდა. ამ ნამოსახლარებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა მეშოკო, სადაც კარგად დგინდება მაიკოპის კულტურის ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა. ამ ნამოსახლარს, როგორც აღვნიშნავდით, საკმაოდ დიდხანს უნდა ეარსებნა, რის გამოც აქ დიდძალი არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა: ქვისა და ძვლის იარაღი და სამკაული, თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, ცხოველების ძვლები და სხვ. განსაკუთრებით ბევრია აქ ქვის იარაღი, რომელთაგან გამოირჩევა ქვის სოლისებრი ცულები (სურ. 88). ბევრია აგრეთვე ქვის სამაჯურები, ისრის პირები (სურ. 89), საფხეკები და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ქვის ცულების "ხოგიერ-

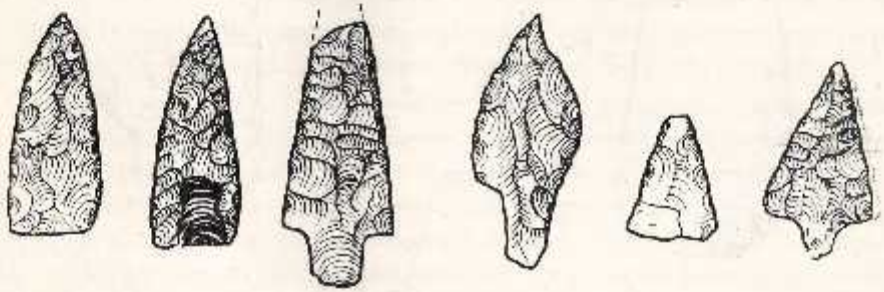

სურ. 89. ქვის ისრისპირები მეშოკოს ნამოსახლარიდან.

თი ცალი ძალიან ახლოს დგას მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილ ეგზემპლარებთან, სამივე ტიპის ისრის პირი კი ხოგაისკომოდნაიას ყორღანში მოპოვებულ ამგვარსავე იარაღს უახლოვდება [40].

ბიგრამ განსაკუთრებით საინტერესოა მეშოკოს ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკა. ამ მასალის ანალიზის საფუძველზე გახდა შესაძლებელი ძირითადად სტრატიგრაფიის დადგენა. ქვედა ფენაში აღმოჩნდა თხელკედლიანი, სადა, გაპრიალებული თიხის ჭურჭლის ნატეხები, უპირატესად მოვარდისფრო-მოყვითალო ფერისა. თავისი ჰასიათით, გამოწვით, ფერით, ფორმით და სხვ. ეს კერამიკა ძალიან ახლოს დგას მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელ-

---

[39] Л. И. Соловьев, Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы, Стоянка Воронцовской пещеры, стр. 138.

[40] А. А. Формозов, А. Д. Столяр, Неолитические и энеолитические поселения Краснодарского края, СА, № 2, М., 1960, стр. 108.

თან. ზედა ფენის კერამიკა საგრძნობლად განსხვავებულია. აქ ჭარბობს შედარებით სქელკედლიანი, გაპრიალებულზედაპირიანი თიხის ჭურჭელი, რომელიც ხშირად მარგალიტისებრი ორნამენტითაა შემკული. ორნამენტის ხასიათის მხრივ ეს კერამიკა უახლოვდება ხოფსტობოდნაიას ყორღანში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელს[41]. ამრიგად, ნეშოკოს ბაბოსახლარზე კარგად დგინდება მაიკოპის კულტურის განვითარების ორი ეტაპი: ქვედა ფენის მასალები მაიკოპის ყორღანთან ხახულობა [illegible]ყველა მეტ სიერთოს, ზედასი კი ხოფსტობოდნაიას ყორღანთან[42].

ნეშოკოსთან ამ დროის სხვა ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალების შედარება-შეჯერების გზით შესაძლებელი ხდება მათი ადგილის განსაზღვრა მაიკოპის კულტურის შიგნით. ნეშოკოს ქვედა ფენის ე. ი. მაიკოპის კულტურას ადრინდელი ეტაპის შესატყვისი ძეგლები შედარებით ნაკლებადაა ცნობილი. ამ მხრივ საინტერესოა ყუბანისპირეთში სტანიცა აბადხსკაიას მახლობლად აღმოჩენილი სადგომი პავლოვსკაია პოლიანა, სადაც ნეშოკოს ქვედა ფენის მსგავსი მასალა იქნა ნაპოვნი; აქ ჯერ კიდევ კარგადაა შერჩენილი ნეოლითური ტრადიციები[43]. სადღეისოდ ყუბანისპირეთში უფრო კარგადაა წარმოდგენილი ნეშოკოს ზედა ფენის შესაბამისი ძეგლები. ამ პერიოდისაა ხუტორ ვესიოლისთან გამოვლენილი ნამოსახლარი. ამავე დროისა უნდა იყოს ისსნოვა პოლიანას ნამოსახლარი. ნათზე რამდენიმე ახალგაზრდა ჩანს სკალას ნასახლარი[44], (სურ. 90). აქვე უნდა მოთავსდეს აგრეთვე ვორონცოვის გამოქვაბული, ოჩაგნი გროტი[45]. როგორც ჩანს, ეს ძეგლები მაიკოპის კულტურის ადრეულ და გვიანდელ ეტაპებს შორის ეკუთვნის. აქ უკვე ჩნდება ის ელემენტები, რომელიც შემდეგში ამ კულტურის გვიანდელ, ხოფსტობოდნაიას სტადიისათვისაა დამახასიათებელი (სქელკედლიანი, გაპრიალებული კერამიკა, მარგალიტისებრი ორნამენტის გამოჩენა და სხვ.)[46]. ხაჯოხის ნამოსახლარზე კარგად გამოისახა მაიკოპის კულტურის გვიანდელი ეტაპი. ამ ნამოსახლარზე საგრძნობლად იკლო ქვის იარაღებმა. დიდი ცვლილებაა კერამიკაში; აქ ჭარბობს სქელკედლიანი, გაპრიალებული თიხის ჭურჭელი. ზოგჯერ მარგალიტისებრი ორნამენტით შემკული. გვხვდება კერამიკა, რომელიც ფორმით ძალიან ახლოს დგას ხოფსტობოდნაიას ყორღანში მოპოვებულ თიხის ჭურჭელთან[47]. ხაჯოხ III სპილენძის უცენზო დანის პირი აღმოჩნდა; მართალია მას პირდაპირი პარალელები კავკასიურ მასალე-

---

[41] А. Д. Столяр, Мешоко — поселение майкопской культуры, стр. 88.

[42] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 78.

[43] А. А. Формозов, Поселение Адыгеи эпохи раннего металла, стр. 11.

[44] იქვე, გვ. 9; А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 79.

[45] იქვე, გვ. 82.

[46] А. А. Формозов, Каменномостская пещера — многослойная стоянка Прикубанья, стр. 104.

[47] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80; მისივე, Археологические исследования пещер в верховьях р. Белой в Краснодарском крае, стр. 70.

ბში არ მოებოვება, მაგრამ რაღაც გარკვეული სიახლოვე შეინიშნება ნოეოსეთბოღნაის და კოსტრომსკაიას დანგბთან[48]. აღსანიშნავია, რომ ხაჯოხში სრულიად არ აღმოჩენილა ქვის სამაჯურები, ნაშან როდესაც მათ დიდი რაოდენობით გხვდებით შუშოკოს, სკალას, ვესიოლის, იასნოეი პოლიანას, ვორონცოვის და კამენომოსტსკაიას განძეგლებეულებში, ჩრდილო კავკასიაში ისინი სამარხებშიც აღმოჩნდა[49].

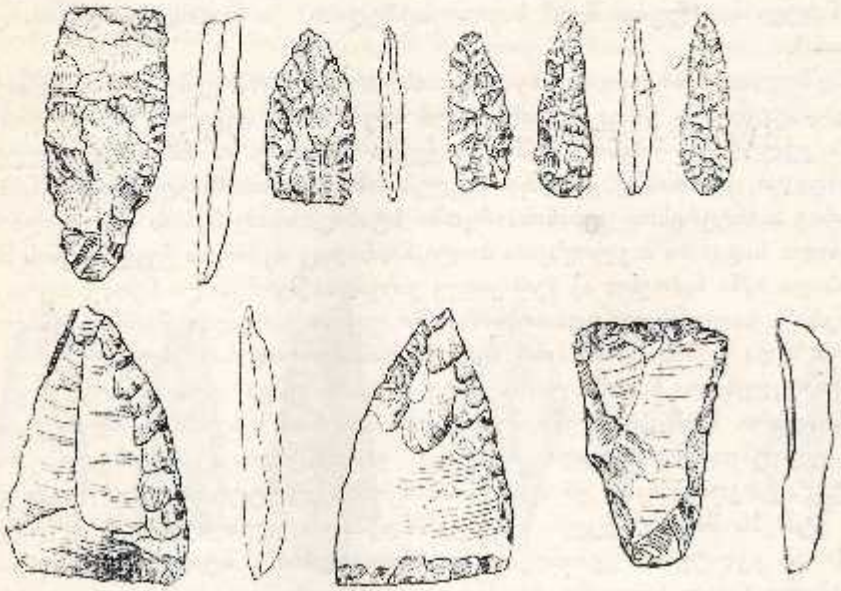

სურ. 90. ქვის იარაღი სკალას ნამოსახლარიდან.

მათ ეხვდებით აგრეთვე ამიერკავკასიაში. აქ ქვის სამაჯურები მხოლოდ დასავლეთ საქართველოდანაა ცნობილი (ოორამიწა, საჩხერე, საგვარჯილე, დარკვეთი)[50]. როგორც ფიქრობენ, ქვის სამაჯურები მაიკოპის კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნივთთაგანი უნდა იყოს[51], თუმცა თეთრამიწასა და საგვარჯილეში ქვის სამაჯურების ნახევარფაბრიკატები და აგრეთვე წუნიანი ცალებიც აღმოჩნდა. ხაჯოხში, როგორც აღვნიშნავდით, ქვის ინდუსტრია ერთგვარ დაცემას განიცდის და ამიტომაცაა ეგება, რომ აქ უკვე არ გვხვდება ქვისაგან ნაკეთები სამაჯურები. ხაჯოხის ნამოსახლარი მაიკოპის კულტურას გვიახლოვებს ტანს უნდა

---

[48] А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 80.

[49] იქვე, გვ. 134; Р. М. Мунчаев, А. Л. Нечитайло, დახას. ნაშრომი, გვ. 140.

[50] ო. ოჭიაბრაძე, ლ. ნებიერიძე, დახას. ნაშრომი, გვ. 81.

[51] А. А. Формозов, დახას. ნაშრომი, გვ. 120; А. А. Формозов, Поселения Адыгеи эпохи энеолита и раннего металла, стр. 17.

გამოსახავდეს. ამ ნამოსახლარების თანადროულია ვორონცოვკა გამოქვაბულის ბალიშნი და კოლოკოლნი გრიტები და, ჩანს, ავრეთვე დოლინსკოეს ნამოსახლარიც[52]. ამრიგად, ყუბანისპირეთში გამოვლენილი ნამოსახლარები მაიკოპის კულტურის განვითარების ეთნოქმის ყველა საფეხურებს გამოსახავენ.

მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ სადღეისოდ კარგადაა შესწავლილი მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარები და ავრეთვე სამარხები, ცნობილია უწინარესი კულტურაც, მაინც ბევი გენეზისის პრობლემაში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. ნამოსახლარებზე მოპოვებული ინვენტარი გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ნეოლით-ენეოლითურ იარაღთან. ქვემო-შილოვკის და კისტრიკის ქვის ცულები ახლოა მეშოკოს, სკალის, ვესიოლის და სხვ. ადგილებში მოპოვებულ ამგვარსავე იარაღთან[53]. კამენნომოსტსკაია გამოქვაბულის ნეოლითურ ფენაში ნაპოვნი გეომეტრიული იარაღები გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს მეშოკოს, იასნოვი პოლიანას და თვით მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილ სეგმენტებთან და სხვ.[54] ნაგრამ მიუხედავად მაიკოპის კულტურის ქვის ინდუსტრიის გარკვეული გენეტიური ურთიერთობისა წინამორბედ ხანასთან, მაინც, როგორც ჩანს, ამ კულტურის ჩამოყალიბებაში გარეგან იმპულსებს უნდა ეთამაშა მნიშვნელოვანი როლი. მაიკოპის კულტურას ადრეულ ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალები ბევრ საერთოს პოულობს დასავლეთ საქართველოსთან. მეწყოს ქვედა ფენაში აღმოჩენილი მასალა უახლოვდება სამელე კლდის, საგვარჯილის, დარკვეთის და სხვ. მოპოვებულ ინვენტარს[55]. ჯერ კიდევ ა. იესენი მიუთითებდა, რომ მაიკოპის ყორღანში ნაპოვნი კერამიკა ძალიან ახლოს დგას ამიგრელოში, დოლმენის გამოქვაბულში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელთან[56]. ნიშანდობლივია, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ნეოლითურ კერამიკასთან უფრო მეტ საერთოს მაიკოპის კულტურის გვიანდელი ეტაპის თიხის ჭურჭელი ახულობს, ვიდრე ადრემაიკოპის კერამიკა[57]. მაიკოპის კულტურის ადრეული ჭურჭლის საშრეთულ წარმომავლობას ავრეთვე აღნიშნავს რ. მუნჩაევი, თუმცა იგი ფიქრობს, რომ მაიკოპის ადრეული კერამიკის ფორმები წინააზიური, უფრო კი მესოპოტამიური წარმოშობისაა[58]. დასავლეთ ამიერკავკასიასთან სიახლოვეზე მეტყველებს ავრეთვე სხვა მასალებიც (ქვის ცულები, ისრის პირები, ქვის საწიწურები, საფხეკები და სხვ.). საბრეთუ-

---

52 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120. А. А. Формозов, Поселения Адыгей эпохи энеолита и раннего металла, стр. 14.

53 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 148.

54 А. А. Формозов, Каменномостская пещера — многослойная..., стр. 111.

55 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 134; ლ. ნებიერიძე, დარკვეთის მრავალფენიან გვიან ნატარებული ბეშთაშის ძირითადი შედეგები, გვ. 28; დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

56 А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

57 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 119.

58 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 579.

ლი ცივილიზაციებს გვლენა ადრე მაიკოპის ხანაში საკმაოდ ძლიერი უნდა ყოფილიყო; ამას პირველ რიგში თვით მაიკოპის ყორღანის ინვენტარი მეტყველებს. ამ ურთიერთობას უნდა განეპირობებინა მაიკოპის კულტურის აღზევება ადრეულ ეტაპზე. ამ კულტურის მოგვიანო ეტაპზე სამხრეთთან დამოკიდებულება, ჩანს, საგრძნობლად სუსტდება[59]. წინააზიურ სამყაროსთან კავშირი ძირითადად ალბათ ანიერკავკასიის გზით ხორციელდებოდა, თუმცა ახლახან რ. მენჩაცვა გამოთქვა მოსაზრება, რომ მესოპოტამიური გავლენა ჩრდილო-კავკასიაზე ანიერკავკასიის გვერდის აცილით მიმდინარეობდა. შესაძლოა, აღნიშნავს იგი, რომ ერთ-ერთი მიზეზი მესოპოტამიის ინტერესისა ჩრდილოეთით ლითონის, კერძოდ, ოქროს მოპოვება იყო[60], ანუ, რომ ლითონით მდიდარმა კავკასიამ ადრევე მიიპყრო წინა აზიის ყურადღება ასალი არ არის[61]. მაგრამ, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ, ძნელია ანიერკავკასიის როლის დამცირება ჩრდილო-კავკასიის სამხრეთთან ურთიერთობის საკითხში. გამორიცხული არ არის მაიკოპის კულტურაზე ჩრდილური, სტეპებიდან მომდინარე გავლენებიც[62]. ზოგიერთმა მკვლევარმა ისიც აღნიშნა, რომ მაიკოპის კულტურის ფორმირება უფრო სამხრეთით უნდა მომხდარიყო, დასავლეთ ანიერკავკასიის მიმდგომ მხარეში[63]. ასეა თუ ისე, ჩანს, რომ დასავლეთ ანიერკავკასიის მოსახლეობას, აღმოსავლეთ ნეოლითურ ტომებთან ერთად ღრმად ძნელწვდომადი როლი უნდა შეესრულებინა მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბებაში[64]. ისიც აღინიშნა, რომ ანიერკავკასიის გარკვეული ტერიტორია, კერძოდ ფშახეთი უფრო მაიკოპის კულტურის გავლენის სფეროში ექცეოდა, მის სანაპიროთ მდებარე ტერიტორიას კი მტკვარ-არაქსის კულტურა ფლობდა[65]. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულია პირველ ნახევარში მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები დასავლეთ საქართველოში გაღრცელებან ან მისახლე ტომების ერთი ნაწილის დასავლეთით გადაადგილება გამოიწვია. შესაძლოა ამას, სხვა გარეგან იმპულსებთან ერთად, ყუბანისპირეთში მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბებაც მოჰყვა. სწორედ ყუბანისპირეთშია სავარაუდოდ ცნობილი მაიკოპის კულტურის ადრეული ძეგლები როგორც ნამოსახლარები, ისე სამარხეული. ამ კულტურის ცალკეული გავრცელება ჩრდილო კავკასიაში მის მოგვიანო ეტაპზე ხდება. ამრი-

---

59 А. А. Иессен, Древнейшая материальная культура Кавказа и ее роль в Передней Азии, III межд. конгресс по Иранскому Искусству и археологии. М.—Л., 1939, стр. 94.

60 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 682, 683.

61 Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, стр. 211.

62 Н. Я. Мерперт, Древнейшая история степной полосы Восточной Европы, Автореферат. М., 1968, стр. 24.

63 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150.

64 История СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1966, стр. 109.

65 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху эксплита и ранней бронзы. Автореферат., стр. 49.

გად, როგორც ჩანს, მაიკოპის კულტურის წარმოქმნაში ადგილობრივ ნეოლითურ სუბსტრატთან ერთად, მნიშვნელოვანი წვლილი დასავლეთ საქართველოში მოსახლე ტომებსაც უნდა შეესრულებინა[66]. როგორც უკვე ზემოთ იყო აღნიშნული, ნეოლითურ ხანაშიაც მათ შორის საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა იყო. ეს კავშირი, ჩანს, მერჰინდელ ხანაშიც არ შეწყვეტილა, პირიქით, ამ დამოკიდებულებას, სხვა ფაქტორებთან ერთად, შედეგად მოჰყვა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბება.

მაიკოპის კულტურაზე გარკვეული გავლენა უნდა მოეხდინა მტკვარ-არაქსის კულტურასაც. მისთვის დამახასიათებელი ელემენტები მაიკოპის კულტურაში გვხვდება როგორც კერამიკაზე, იქე ლითონის ნაწარმზე[67]. პირუკუ, მაიკოპის გავლენა მტკვარ-არაქსის კულტურაზე ნაკლებად შესამჩნევია. რაც შეეხება მაიკოპის კულტურისათვის დამახასიათებელ წითლად გამოწვარ კერამიკას, რომელიც ადრეადაა წარმოდგენილი კახეთის ძვ. წ. III ათასწლეულის ძეგლებზე, ჯერჯერობით გარკვევით ვერაფერს ვიტყვით. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ამ ტიპის კერამიკა ამიერკავკასიიდან უნდა გავრცელებულიყო მაიკოპის კულტურაში[68]. ეს კერამიკა მაიკოპის კულტურაში მისი არსებობის მთელ მანძილზე გვხვდება. უფრო მართებული ჩანს ალბერ, თითქოს ამ კერამიკის გამოჩენა ამიერკავკასიაში მაიკოპის კულტურის გავლენის შედეგი იყო[69]. ამას გვათვიჭრებინებს თითქოს ის, რომ იგი ძირითადად გვხვდება ტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების იმ რაიონში, საიდანაც ბორცილდებოდა უპირატესად კონტაქტები ჩრდილო კავკასიასთან.

მაიკოპის კულტურასთან ერთიერთობის საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოა ა. იესენის მიერ აზერბაიჯანში, მილის სტანციაზე, შესწავლილი უჩ-თეფეს ყორღანი[70]. ეს ყორღანი დიდი ზომისა იყო (13 მ სიმაღლე და 130 მ დიამეტრი) და როგორც ფიქრობენ, ზოგიერთი ნიშნებით იგი მაიკოპის ჯგუფის ყორღანებს უახლოვდება. ყორღანის ძირითადი სამარხი გაძარცული აღმოჩნდა. ნაპოვნი იყო მხოლოდ კერამიკის ხატეხები, თავისი ხასიათით აქ წარმოდგენილი თიხის ჭურჭელი გახსოვადება აზერბაიჯანში ცნობილ დერეული ხანის კერამიკისაგან და გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს მაიკოპის ყორღანის ჭურჭელთან. ეს ყორღანი ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარს, ეგებ უფრო მის ბოლო ხანას მიეკუთვნება[71]. ახლა ჯერ კიდევ, როგორც ა. იესენი აღნიშნავდა, ძნელია

---

[66] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149.

[67] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135.

[68] Ш. Ш. Дедабришвили, Культура эпохи ранней бронзы Нор-Алазанского бассейна, стр. 20; И. М. Чечонов, Нальчикская подкурганная гробница, Нальчик, 1973, стр. 47.

[69] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 673.

[70] А. А. Иессен, Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе, МИА, 125, М.—Л., 1965, стр. 153.

[71] А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 185.

გარკვევით ლაპარაკი მაიკოპის კულტურასთან ურთიერთობის შესახებ, მაგრამ უჩ-თეფეს ყორღანში მართლაც ჩანს ცალკეული ნიშნები მაიკოპის კულტურისა[72]. რ. მუნჩაევი ამასთან დაკავშირებით გამოთქვამს ვარაუდს, რომ წესაძლოა ეს ყორღანი მიცვალების სტეპში აგებული იყო მაიკოპის კულტურასთან კავშირში მყოფ ეთნიკური ჯგუფის მიერ. შესაძლოა, განაგრძობს იგი, რომ სამხრეთ კავკასიის ამ ტერიტორიიდან გადიოდა ერთ-ერთი გზა, რომლითაც ჩრდილო-კავკასია წინა აზიას უკავშირდებოდა, თუმცა ძირითად გზად იგი, როგორც აღვნიშნავდით, მაინც შავ ზღვას მიიჩნევს[73]. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ I ათასწლეულის ბოლოსათვის ამიერკავკასიაში შეინიშნება ჩრდილოეთიდან წამოსული გარკვეული იმპულსები[74]. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა თითქოს ქვემო ქართლში გათხრილ ყორღანში. ამ მხრივ აღსანიშნავია ბედენის ყორღანი, სადაც ჩანს ნაიკოპის კულტურიდან მომდინარე გარკვეული ნიშნები[75]. იგივე შეიძლება ითქვას ავრეთვე მარნეულის ვაკეზე გათხრილი ყორღანების შესახებაც. რითი იყო განპირობებული მაიკოპის კულტურის მიწურულ ხანაში ჩრდილოური ელემენტების აქტივობა ამიერკავკასიაში, ძნელი სათქმელია. შესაძლოა ეს დაკავშირებული იყო რუსეთის სტეპებიდან მომდინარე ამბებთან, რასაც შემდეგში შედეგად მოჰყვა მაიკოპის კულტურის დაცემა. ორმოიანი ყორღანების გამოჩენას კავკასიაში ზოგიერთი მკვლევარი, სამხრეთ რუსეთის ორმოსამარხთა კულტურის გავლენას მიაწერს[76].

მაიკოპის კულტურის სამხრეთთან ურთიერთობა განსაკუთრებით კარგად ჩანს სამარხებიდან მომდინარე მასალებიდან. როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის ბოლოს აღმოჩნდა ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი სამარხეული ძეგლები, რომელთაგან უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას ყორღანები. ამ ძეგლებმა იმთავითვე დიდი ყურადღება მიიპყრეს იმის გამო, რომ ზოგიერთ მათგანში ბრონზისთვალე მასალები აღმოჩნდა. სპილენძის იარაღთან ერთად, ნაპოვნი იყო ოქროსა და ვერცხლის შესანიშნავი ნივთები. ამ მასალების შესწავლის შედეგად ფიზელმა არქეოლოგმა ა. ტალგრენმა უკვე 1911 წ. „ყუბანის დიდი ყორღანების“ ცალკე ჯგუფი გამოჰყო და მათი თარიღი ძვ. წ. 2000 წ. მიუახლოვა[77]. შემდეგში ამ ყორღანე-

---

[72] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 547.

[73] იქვე, გვ. 707.

[74] ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

[75] Г. Ф. Гобеджишвили, Беденский курган. Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований в 1970 г., Тбилиси, 1971, стр. 48.

[76] S. Piggott, The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence, The Prehistoric Society, vol. XXXIV, 1968, 274.

[77] A. Tallgren, Die Kupfer-und Bronzezeit in Nord-und Ost-Russland, SMYA, XXV, Helsinki, 1911, 56.

ბის ეს ადრეული ასაკი თითქმის ყველა მკვლევარმა გაიზიარა, და მათ უპირატესად ძვ. წ. III ათასწლეულში და II ათასწლეულის პირველ ნახევარში აქცევდნენ. „კუბანის დიდი ყორღანების" პერიოდიზაციის ცდაც იყო მაგრამ ამ მხრივ განსაკუთრებით ენდა აღინიშნოს ა. იესენის მიერ ჩატარებული შრომა. მან თავის ადრინდელ ნაშრომებში კუბანისპირეთის ყორღანებში სამი ჯგუფი გამოყო: ადრეული ნაიკოპისა და უფრო გვიანდელი ნოვოსვობოდნაიასი[78].

შემდეგში ა. არტამონოვის ნაშრომის გამო, რომელმაც ასევე წამოაყენა ამ ყორღანების გვიანდელობის საკითხი, იგი კვლავ უბრუნდება „კუბანის დიდი ყორღანების" დათარიღების პრობლემას. ამ ბრწყინვალე ნაშრომში მან საბოლოოდ დაადასტურა ნაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას ჯგუფის ყორღანების ადრეული თარიღი[79]. შემდეგი ხანის აღმოჩენებმა კიდევ უფრო მეტი სიცხადე შეიტანეს ა. იესენის დებულებების სისწორეში.

ბოლოდროინდელი სამუშაოების შედეგად ჩრდილო კავკასიაში გამოვლენილ იყო მაიკოპის კულტურის სამარხეული ძეგლების ახალი ჯგუფები. ამათგან აღსანიშნავია უსტ ჯეგუტინსკაიას[80] და ბაჰუტას ყორღანული სამაროვნები[81]. ცალკეულ სამარხთაგან კი ნალჩიკის მახლობლად შესწავლილი ბრწყინვალე ყორღანი[82]. როგორც ირკვევა, ადრეული, მაიკოპის ჯგუფის ყორღანები ძირითადად ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ჩანან. უფრო ფართოდ ვრცელდება მაიკოპის კულტურა და შესაბამისად სამარხეული ძეგლები, გვიანდელ, ნოვოსვობოდნაიას სტადიაზე. ამ პერიოდში ბათ ვხედებით ტამანის ნახევარკუნძულიდან მოკიდებული, ვიდრე დაღესტანამდე[83]. ადდეისოდ უკვე ცნობილია ამ კულტურის როგორც დიდრული, ასე შედარებით ღარიბული სამარხები. მაიკოპის კულტურის სამარხები დამარხვის წესით და სამარხეული ინვენტარით ძირითადად ჯგუფდებიან ყველაზე ფართო ცნობილი ყორღანების ნაიკოპის ან კიდევ ნოვოსვობოდნაიას ირგვლივ. მიუხედავად ბევრი საერთოსი, მათ შორის, როგორც დაკრძალვის რიტუალში, ისე სამარხეულ ნივთებში მაინც აღინიშნება განსხვავებანი. ამრიგად, ისახება სამი ჯგუფი სამარხებისა: ერთი, უფრო ადრეული, რომელიც შეესაბამება ნაიკოპის ყორღანს, მეორე შედარებით გვიანდელი — ნოვოსვობოდნაიას ყორღანს[84].

---

78 А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, стр. 87.

79 А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 157.

80 Р. М. Мунчаев, А. Л. Нечитайло, Комплексы майкопской культуры в Усть-Джегутинском могильнике, СА, 3, М., 1966, стр. 134.

81 Р. М. Мунчаев, В. И. Сарианиди, Исследование Бамутского курганного могильника в 1963 г., КСИА, вып. 106, М., 1966, стр. 130.

82 И. М. Чеченов, Гробница эпохи ранней бронзы в г. Нальчике, СА, 2, М., 1970, стр. 109.

83 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 587.

84 Л. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

ნაოჯახის კულტურისათვის საერთოდ დამახასიათებელია ყორღანული ტიპის სამარხები. სადღეისოდ არსებული მასალით ისე ჩანს, რომ ყორღანები ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში პირველად ამ კულტურის ხანაში ჩნდებიან. უფრო ადრე ჩრდილო-კავკასიაში ყორღანული სამარხები საერთოდ ცნობილი არ არის. საიდან შეიძლება სამარხის ეს ტიპი აქ ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. ამიერკავკასიაშიც ყორღანები ინდივიდუალური სამარხებით, როგორც ჩანს, გავრცელებას იწყებს ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში. უფრო ადრე აქ, მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში, ცნობილია ყორღანები კოლექტიური სამარხებით (საჩხერის ყორღანული სამაროვნები, ტყვიავის ყორღანები, სტეპანაკერტის ყორღანი და სხვ.)[85]. ჯერ კიდევ ძნელია ვარკეევით თქმა, თუ საიდან გავრცელდა სამარხის ეს ტიპი ყუბანისპირეთში. შემოვიდა იგი ამიერკავკასიიდან, თუ აქ უფრო სამხრეთ რუსეთის სტეპების გავლენა ჩანს, სადაც ყორღანული სამარხები საკმაოდ ადრინდელი პერიოდიდანაა ცნობილი[86]. ჩ. ბერნის აზრით, დამარხვის ეს წესი კავკასიაში ჩრდილოური წარმოშობისაა და ძველი ორმოსამარხების კულტურის ტრადიციები შეინიშნება[87]. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ყორღანი როგორც სამარხია ტიპი სტეპებში მცხოვრებ ტომებში წარმოიქმნა[88]. შუა ევროპაში ყორღანული ტიპის სამარხთა გავრცელებას სტეპებს კულტურების გამორეხას უკავშირებენ[89]. ანატოლიაშიც დაკრძალვის ამ წესის შემოსვლას პონტოს სტეპებს მიაწერენ[90]. ზოგი ბეჭდვითი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ უძველესი ყორღანები ქვემო ვოლგისპირეთში ჩნდებიან IV ათასწლეულის ბოლოს[91]. ნ. გიმბუტასი აღნიშნავს, რომ ყორღანული კულტურა ჩრდილოეთიდან მაიკოპის წინა პერიოდში ვრცელდება და თვით მაიკოპის ყორღანი ყორღანული კულტურის და მახლობელი აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელ ელემენტებს შეიცავს. დამარხვის წესით იგი ტიპიური ყორღანულია, ლითონის ინვენტარით კი ანატოლიური და ამიერკავკასიური[92]. ნებისმიერ შემთხვევაში ადრეა, მაიკოპის კულტურის ხანაში, მის თითქმის ეტაპზე, ყორღანები სამარხის ძირითადი ტიპი იყო.

---

[85] ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 141.

[86] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 542.

[87] Ch. A. Burney. D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

[88] Н. Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско Уральского междуречья, М., 1974, стр. 131.

[89] Н. Я. Мерперт. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III—начало II тыс. до н. э.). Автореферат. М., 1968, стр. 72.

[90] J. Mellaart, Anatolia before c. 4000 B. C. and c. 2300—1750 B. C., Cambridge, 1964, 36.

[91] История СССР, I, М., 1966, стр. 98.

[92] M. Gimbutas. The Relative Chronology of Neolithic and Chalcolithic Cultures in Eastern Europe North of the Balkan Peninsula and the Black Sea, 487.

ადრეული, საკუთრივ მაიკოპის ჯგუფის ყორღანები, საფლეისოდ შედარებით ნაკლებადაა ცნობილი. მათ ძირითადად ვხვდებით ყუბანისპირეთში, ისინი ცნობილია, აგრეთვე, ყაბარდო-ბალყარეთში. ჩრდილო კავკასიის სხვა მხარეში ამ ჯგუფის ყორღანები არ გვხვდება[93]. ეს ყორღანები ხასიათდებიან იმით, რომ ისინი უპირატესად მიწაყრილიანებია; ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისება ის არის, რომ ყორღანებში ყრილის ქვეშ, ქვებისაგან შეკრული წრე, კრომლეხი გვხვდება, რომლის ცენტრშიც ერის ხოლმე მოქცეული სამარხი, სწორკუთხა მოყვანილობის ორმო და სხვ. მეტწილები სისუსტით დგინდება, აგრეთვე, მიცვალებულის დაკრძალვის წესი: მოკრუნჩხული, გვერდზე მწოლარე, თავით სამხრეთით და სხვ.[94]. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს სტავროპოლის მხარეში, მდ. ყუბანის ველზე, სტანიცა უსტ-ჯეგუტინსკაიას მახლობლად შესწავლილი ყორღანული სამაროვანი. უადრესი ყორღანები დაკრძალვის რიტუალით ძალიან ახლოს დგანან მაიკოპის ცნობილ ყორღანთან. მათ შორის გარკვეული მსგავსებაა ჩანს აგრეთვე ინგუსტარშიაც[95]. საერთოდ ადრეული ყორღანები ბევრი დამახასიათებელი თავისებურებებით გამოირჩევიან. მაგრამ, რა თქმა უნდა, პირველ რიგში აღსანიშნავია თვით მაიკოპის ყორღანი, რომლის ირგვლივ ჯგუფდება ადრეული ყორღანები. ამიტომაც, ამ ყორღანის დახასიათებაზე შეჩერდებით უფრო დაწვრილებით.

მაიკოპის ყორღანი შიგ ქალაქ მაიკოპში მდებარეობდა. მისი სიმაღლე უდრიდა 10,65 მ. იგი 1897 წ. გაითხარა რუსი არქეოლოგის ნ. ვესელოვსკის მიერ. მიწაყრილის ქვეშ, ყორღანის ცენტრში აღმოჩნდა ძირითადი სამარხი—ორმო, რომლის სიგრძე უდრიდა 5,33 მ. აღმოსავლეთ—3,75 მ. სამაღლე—1,42 მ. ორმო ხით გაყოფილი იყო სამად: სამხრეთის ნაწილი ყველა მოზრდილი იყო, ჩრდილოეთ კი კიდევ ორად იყო დანაწევრებული. სამხრეთ, უფრო ნაზრდილ ნაწილში ერთი მიცვალებული იყო მოკრუნჩხული პოზით, წითლად შეღებილი. ორ დანარჩენ განყოფილებაში აგრეთვე თითო მიცვალებული იყო მოთავსებული, გვერდზე მოკუნტულად მწოლიარე, წითლად შეღებილი. სამარხის დიდ, სამხრეთ ნაწილში იყო აღმოჩენილი ის პრწყინვალე მასალა, რომელმაც საქვეყნოდ გაუთქვა სახელი მაიკოპის ყორღანს. აქ ნაპოვნი იყო 68 ოქროს ფირფიტა ლომის გამო-

[93] რაც შეეხება სტატიაში მ. ანკვიას ჩრდ. საპირეს (ზეჩენ-ადეყეშევის) წესწავლილ ადრეულ ყორღანებს, მათ შესახებ გარკვეული აზრი არ არის. ცნობილია, გამთხრელების ს. მურზურტისა და ე. კრუპნოვის აზრით, ჭეთუმე ყორღანის მე-16 სამარხ. დაკრძალვის წესით პირდაპირი პარალელები აქვს მაიკოპის ყორღანთან და საერთოდ, მათი აზრით, ეს სამარხი საკუთრივ მაიკოპის ჯგუფს უნდა მიეკუთვნებოდეს. რ. ტუნჩიევი აღნიშნავს, რომ თუ ეს სამარხი მაიკოპამდელია, მაიკოპი კლტურას უნდა მიეკუთვნოს, ხოლო იგი უფრო ძველ ტიპს უნდა გადმოსდევდეს (Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт, Курганы у станицы Мекенской. Древности Чечено-Ингушетии. М., 1963, стр. 40; Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 500).

[94] Р. М. Мунчаев, А. Л. Нечитайло, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.

[95] იქვე. გვ. 146.

სახულებით, 19 ანგარიშე ფირფიტა ხარის გამოსახულებით, ოქროს რგოლები, ოქროს ღუნტები, ვარდულები, ოქროსა და ვერცხლის მძივები და სხვ. აქვე აღმოჩნდა ექვსი მილაკი 1,03 მ სიგრძისა, რომელთაგან ოთხს ცალ ბოლოზე წამოცმული ჰქონდა ოქროსა და ვერცხლის ხარის ქანდაკებები. სამარხის აღმოსავლეთ კედლის მახლობლად ერთ რიგად იდგა 17 ლითონის ჭურჭელი, აქედან ორი ოქროსი და 14 ვერცხლისა. გარდა ამისა, სამარხის სამხრეთ განყოფილებაში აღმოჩნდა ქვის ცული, რამდენიმე რომბისებრი მოყვითალო-ყავისერის პირი და ქაჟის მიკროლითები. აქვე ნაპოვნი იყო სპილენძის ათი იარაღი: ბრტყელი სატევრის პირები, ყუადაქანებული ცულები, თოხისმაგვარი იარაღი, კომბინირებული იარაღი, ბრტყელი ცულები, სადგისი და სხვ. გარდა ამისა, სამარხის დასავლეთ კედელთან დაახლოებით ერთი ტიპის რვა თიხის ჭურჭელი იდგა ბირთვისებრი ტანით და ჩაღარული ყელით. სამარხის ორ დანარჩენ განყოფილებაში შედარებით ღარიბული ინვენტარი აღმოჩნდა: ოქროს რგოლები, ოქროსა და სერღოლიკის მძივები, სპილენძის ჭურჭელი და სხვ.[96].

მაიკოპის ყორღანი, როგორც ჩანს, ტომის დაწინაურებული წევრის, ბელადის სამარხი უნდა ყოფილიყო. სამარხის შედარებით ორ მცირე განყოფილებაში მოთავსებული ჩონჩხები, ალბათ, მხევლებისა იყო[97]. ძირითადი სამარხია მიცვალებული დიდი პატივით იყო დაკრძალული. ბ. ფარმაკოვსკი წინააზიური მასალების ანალოგიების საფუძველზე ფიქრობდა, რომ ყურკხლის მილაკებს, ხარია ქანდაკებებით ბოლოზე, წარმოადგენდა ბალდახინის საყრდენებს, ხოლო ოქროს ფირფიტის ლომის, ხარის და სხვ. გამოსახულებები კი, ალბათ, ვადასაფარებლის შეკეთლობას[98]. თვით სამარხეული ინვენტარი განთორჩევა სიხვითა და სიმდიდრით. აქ ამჟამად ადგილობრივი ნეოლითური ტრადიციებიდან წოშდინარე ქვის იარაღების მჭარდამხარ გვხვდება შესანიშნავი, როგორც ჩანს, იმპორტული წარმომავლობის ნივთები.

ქვის იარაღიდან აღსანიშნავია კაჟის გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები. ამ ტიპის იარაღი ჯერ-ჯერობით მაიკოპის ყორღანში აღმოჩნდა, სხვა ყორღანში მსგავსი იარაღი ცნობილი არ არის. საბედნიეროდ მათ ვხვდებით ამ დროის ნამოსახლარებზე, განსაკუთრებით მრავლად მეწოკოს ნამოსახლარზე. მიკროლითური იარაღი მაიკოპის ყორღანიდან გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ნეოლითურ იარაღთან[99]. ნეოლითურ ტრადიციებს ატარებს, აგრეთვე, ამ ყორღანში აღმოჩენილი რომბისებრი ბოყვანილობის ისრის პირები. მართალია მაიკოპის კულტურისათვის სხვადასხვა ფორმის ისრისპირე-

---

[96] ОАК за 1897 г., стр. 2.

[97] Е. И. Крупнов, Древняя история и культура Кабарды, стр. 72.

[98] Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, МАР, № 34, СПб., 1914, стр. 50.

[99] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 410; Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 367.

ბია დამახასიათებელი. მაგრამ მაიკოპის ყორღანში ნაპოვნ ამ ტიპის იარაღს ანალოგები არ მოეპოვება[100]. მსგავსი ისრის პირები ითქმის ნაპოვნი იყო კისლოვოდსკის მახლობლად გათხრილ ნამოსახლარზე[101]. ნეოლითური ელფერია ავრეთვე მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილი ქვის ცულიც.

განსაკუთრებით საინტერესოა მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილი სპილენძის იარაღი. გარდა იმისა, რომ ლითონის ეს ნივთები საერთოდ არქაული ელფერისაა, აქ აღმოჩენილი ზოგიერთი იარაღის ფორმა კავკასიაში მხოლოდ ამ ყორღანშია წარმოდგენილი. ყორღანში ერთი ხვრელიანი ცული იყო ნაპოვნი (სურ. 91). იგი ფორმით გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ყუბანისპირეთში გავრცე-

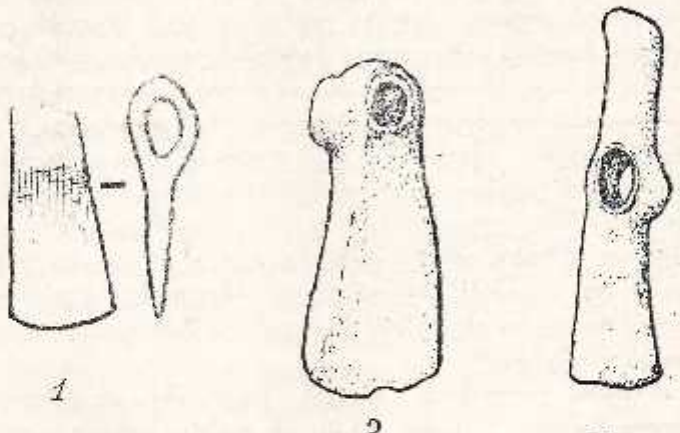

სურ. 91. ლითონის: 1. ცული, 2. ხელთ, 3. კომბინირებული იარაღი მაიკოპის ყორღანიდან.

ლებულ ლითონის ცულებთან, ნაგრამ მაინც რამდენადმე განსხვავებული ფორმისაა[102] და მათზე ადრეული ჩანს[103]. გ. ჩაილდმა თავის დროზე მაიკოპის ცული შეუდარა ამჟამად აღმოჩენილ ცულებს და აღნიშნავდა, რომ კავკასიის ადრეული ცულები მესოპოტამიური წარმოშობისაა[104]. გარკვეული სიახლოვე ჩანს ავრეთვე ჰეჯდახეთში, ელ-უბეიდის პერიოდის ცულის თანა მოდელთან. ამ მხრივ აღსანიშნავია ის მსგავსება, რომელიც შეინიშნება ბიღდადისა და მო-

---

100 А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 170.

101 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 568.

102 А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 173.

103 Philip P. Betancourt, The Maikop Copper Tools and their Relationship to Cretan Metallurgy, AJA. vol. 74, № 4. 1970. 353.

104 G. Childe, The axes from Maikop and Caucasian metallurgy, Annals from Archaeology and Anthropology, vol. XXIII. Liverpool, 1936, 113.

სტილის მუზეუმებში დაცულ უბედის პერიოდის ცულის თიხის მოდელებსა და ჩვენში გავრცელებულ ლითონის ცულებს შორის. როგორც ფერრობენ, თიხის ეს მოდელები ლითონის ცულების წაბაძვითაა საკეთები[106]. მსგავსი ლითონის ცულები დამახასიათებელია აგრეთვე აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთისათვისაც. ზოგიერთი ეგეოსური ცული თითქოს ბართლაც უახლოვდება მაიკოპის ცულს[109]. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი ზესტ ჰარალელს ვერ ხედავს მაიკოპისა და სპერქნესტისა და კიკლადის ცულებს შორის[107]. ე. დევნეის აზრით, ამ ტიპის ცულები მესოპოტამიის ან ირანის იმპორტი უნდა ყოფილიყო[108]. მაიკოპის ლითონის ნაწარმის სამხრეთულ, უფრო კი სპერსულ წარმომავლობას უშვებდა აგრეთვე ა. ესსენი თავის ადრინდელ ნაშრომებში[103]. ს. კასელოური მაიკოპის ცულს ძველი აღმოსავლეთის ყველაზე უფრო ადრეულ ცულებს უდარებდა[110].

კიდევ უფრო ნათლად სამხრეთული წარმომავლობა მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილი იარაღის სხვა ფორმებში ჩანს. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ხელებო და კომბინირებული იარაღი, რომელიც ცულისა და ხელეჩოს კომბინაციას წარმოადგენს. ხელეჩო (ან ეგეც თოხი, სურ. 91,2) მილისებრი მოყვანილობაა ხვრელით დღემდე მხოლოდ მაიკოპის ყორღანშია აღმოჩენილი. ესგავსი იარაღი არც ჩრდილო-კავკასიაში და არც ამიერკავკასიაში ცნობილი არ არის. სამაგიეროდ ამ ტიპის იარაღი ფართოდ იყო გავრცელებული წინა აზიაში, მესოპოტამიაში და ირანში[111]. აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში კი გვიანბრინჯაოს ხანამდე არ ვხვდებით[112]. ამ იარაღს სამხრეთულ, მესოპოტამიურ წარმომავლობას მიაწერენ[113].

გარდა მაიკოპის ყორღანისა, სხვაგან კავკასიაში არ გვხვდება მსგავსი კომბინირებული იარაღი[114] (სურ. 91,3). ამ ტიპის იარაღი კარგადაა ცნობილი წინა აზიაში, მესოპოტამიაში და ამიტომ მაი წარმოშობას კავკასიაში სამხრეთულ გავლენას უკავშირებენ[115]. ამ ტიპის იარაღი გავრცელებულია ად-

---

[106] G. Childe, Eurasien schaft-hej axtes, ESA, IX. Helsinki, 1934, გვ. 159.

[107] P. Betancourt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 354.

[108] С. И. Кореневский, О металлических топорах майкопской культуры, СА, 3, М., 1974, стр. 18.

[109] J. Deshayes, Les Outils de Bronze de l'Indus au Danube, Paris, 1960, 191.

[110] А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, стр. 90.

[111] С. В. Киселев, Бронзовый век СССР, Новое в советской археологии, М., 1965, стр. 21.

[112] P. Betancourt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 352.

[113] იქვე.

[114] Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, стр. 213.

[115] А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 173.

[115] იქვე.

რეთვე კრეტაზე და საერთოდ ეგეოსური სამყაროში[114]. გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ეს ტიპი იარაღისა კრეტა-მიკენური კულტურულ სამყაროდან უნდა ჰომდინარეობდეს[117]. ისიც ითქვა, რომ ეს კომბინირებული იარაღი მაიკოპში უნდა ჩამოყალიბებულიყო, სადაც აღმოჩნდა იარაღის ისეთი ტიპები (ცული და ხელეჩო), რომელთა კომბინაციით არის მიღებული ეს იარაღი[118]. გ. ჩაილდი ამ იარაღსაც წესპოტამიური წარმომავლობისად თვლის[119]. ქ. დეშეიეს აზრით კი, ეგეოსური ცულები ამ ტიპის იარაღისა ირანის გავლენით წარმოიქმნა[120]. მართებული ჩანს ამ ბოლო დროს გამოთქმული მოსაზრება, რომ კომბინირებული იარაღის ტიპი უნდა ჩამოყალიბებულიყო სამხრეთ დაღესტნისა და ირანის ტერიტორიაზე და შემდეგ აქედან უნდა გავრცელებულიყო სხვაგან. სწორია აგრეთვე ისიც, რომ ის გარკვეული ანალოგიები, რომლებიც არსებობს მაიკოპისა და კრეტის სპილენძის იარაღებს შორის, ერთი საერთო წინაპრიდან უნდა იყოს წამოსული[121].

დიდ მსგავსებას ხედავენ აგრეთვე მაიკოპის ფართოპირიან სატევრსა თელ დანისპირსა და კრეტის ე. წ. „ბრიტვებს" შორის. მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილი ეს იარაღი ერთადერთია საერთოდ კავკასიაში[122]. ეგეოსის სამყაროში ამ ტიპის იარაღი საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული გვიანბრინჯაოს ხანამდე[123]. ფორმაში თითქოს მართლაც რაღაც მსგავსება ჩანს, მაიკოპისა და კრეტის ამ იარაღებს შორის, ოღონდ მაიკოპის ცალი უფრო გოზრდილია. სწორი უნდა იყოს ა. იესენის აზრი, რომ არ არის დამაჯერებელი მაიკოპის ამ იარაღში კრეტიდან მომდინარე იმპორტი დაინახოთ[124]. აღსანიშნავია, რომ კრეტის ამ იარაღის საფუძველზე მაიკოპის ყორღანის დათარიღების ცდაც იყო, მაგრამ ა. ჭილდმა სწორად აღნიშნა ამის უსაფუძვლობა[125].

მაიკოპის ყორღანში ორი ბრტყელი ცული აღმოჩნდა, ისინი თავისი ფორმით ერთგვარად განსხვავდებიან ამ პერიოდში კავკასიაში გავრცელებული ტიპისაგან[126]. მაიკოპის ცულებს ხვედ წაწილი მომრგვალებული

---

[116] P. Betancourt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 354; S. Hood, The Minions Crete in the Bronze Age, 1971, 84.

[117] Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, стр. 309.

[118] D. H. Gordon, The Chronology of Third Cultural Period of Tepe Hissar, Iraq, vol. VIII, P. 1, London, 1951, стр. 52.

[119] Г. Чайлд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213.

[120] J. Deshayes, Haches—herminettes Iraniennes, Syria, 12, 1963, 273.

[121] P. Botancourt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 355.

[122] А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172.

[123] P. Betancourt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353.

[124] А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, стр. 17.

[125] A. V. Schmidt, Die Kurgane der Stanitza Konstantinovskaja, ESA, IV, 1929, 18.

[126] А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 171.

აქვს და საერთოდ თავისი ფორმით ძალიან ეახლოვდება ქვის ცულებს. ა. ივსეენმა ჯერ კიდევ თავის ადრინდელ ნაშრომში აღნიშნა, რომ ადგილობრივი წარმოშობის შესახებ შეიძლება ერთ-ერთი არგუმენტად ის მოვიჩნიოთ, რომ ბრტყელი ცულები თავისი ფორმით ქვის ცულებს უახლოვდებიან[127]. ორი სატეხი ამავე ყორღანიდან აგრეთვე ერთგვარად განსხვავდება კავკასიაში გავრცელებულ ამგვარ იარაღისაგან.

რა თქმა უნდა, უთუოდ საინტერესოა ან ბოლო დროს მაიკოპის კულტურის ლითონის ნივთების ქიმიური შედგენილობის შესწავლას მიზნით ჩატარებული საშუალო, გაირკვა, რომ მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილი ზოგიერთი ლითონის ნივთი ნიკელის გარკვეულ პროცენტს შეიცავს. აღსანიშნავია, რომ კავკასიისათვის საერთოდ არ არის დამახასიათებელი ნიკელის შემცველი სპილენძის მადნები[128]. ნიშანდობლივია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურისა და მაიკოპის კულტურის გვიანდელი, ნოვოსვობოდნაიას ათფეხურის ლითონის ნივთებში თითქმის სრულიად არ გვხვდება ნიკელი[129]. მაიკოპის ადრეული ლითონის ნაწარმის ქიმიური შედგენილობა საგრძნობლად განსხვავდება ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიაში გავრცელებული ლითონისაგან. მაიკოპის ადრეული ჯგუფის ლითონის ნივთები დამზადებულია სპილენძ-ნიკელის შემცველი მადნიდან. სპილენძის ამგვარი მადნები კი კავკასიაში არ გვხვდება და ამიტომ არცერთი სპილენძის საბადო აქ ნედლეულის მიმწოდებელი არ იქნებოდა[130]. ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის თუ საიდან ენდა შემოეტანათ მაიკოპის კულტურის ადრინდელ საფეხურზე ლითონი. ჯერ კიდევ ამ საფეხურიდან ლითონის ნივთები შედარებით ხშირად გვხვდება. ისინი ძირითადად მაიკოპის ყორღანიდან მომდინარეობს, მაგრამ ის მცირედი ლითონის ნაწარმიც, რომელიც სხვაგან გვხვდება, უპირატესად ნიკელის შემცველია. აღსანიშნავია, რომ მუშოყის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ლითონის მეტისმეტად ნიკელის გარკვეულ პროცენტს შეიცავს[131]. სპილენძ-ნიკელიანი ლითონის ნივთები ასევეა ცნობილი კავკასიის სამხრეთით, ძველაღმოსავლურ სამყაროში. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ ნიკელია შემცველი ყველა ნივთი, კავკასიის ჩათვლით, ერთი საერთო წყაროდან ჩამოდინარეობს, რომელიც ღრმაში მდებარეობდა[132]. წინააზიური, სირიული და სხვ. მასალების მაიკოპის კულტურის ადრეულ ნივთებთან შედარებამ

---

127 А. А. Иессен, К вопросу о древней металлургии меди на Кавказе, стр. 86.

128 Е. Н. Черных, К истории металлургии Восточной Европы в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореферат. М., 1963, стр. 10.

129 Е. Н. Черных, История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966, стр. 44.

130 იქვე.

131 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

132 Н. Р. Селимханов, О никеле в древних медных сплавах. Доклады АН Аз. ССР, т. XVII, № 6, 1962, стр. 43.

ცხადდება ლითონის ქიმიური შედგენილობის საკმაოდ ახლო მსგავსება[133]. ამ ბოლო დროს ანატოლიისა და ადრეული მაიკოპის ნიკელის მაღალი შემცველობის სპილენძის ჯგუფების შედარებამ და მიკროსტრუქტურაში შენიშნულმა ზოგიერთმა მეტასაბამობამ ზოგიერთ მკვლევარს სპილენძის მადნის სხვადასხვა პირველადი წყაროს არსებობა ვარაუდებინა[134]. ასეა თუ ისე, ერთი კი თითქოს ცხადი უნდა იყოს, რომ მაიკოპის კულტურის ადრინდელ საფეხურზე ლითონი ამხელითიდან წილაღნიდან უნდა იყოს შემოსული. ამასვე მოწმობს, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, მაიკოპის ყორღანის ლითონია ნივთების ტიპები. ახლა ძნელია გარკვევით თქმა, ლითონის მზა ნაწარმი შემოდიოდა, თუ, უფრო, მათი დამზადება ადგილობრივ ხდებოდა გარედან შემოტანილი მადნიდან[135]. გამოითქვა აზრი, ძირითადად ცულებთან დაკავშირებით, რომ ადრე მაიკოპის სტადიაზე შესაძლოა ჯერ ადგილობრივ მოსახლეობას ლითონის დამუშავების გარკვეული ჩვევები გააჩნდა[136]. მაიკოპის ყორღანის ნივთების უმრავლესობა თითქოს შემოტანილი ჩანს. ადგილობრივი აქ შეიძლება მხოლოდ დანისა თუ სატეხრისებრი იყოს[137]. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ამ ნივთების იმპორტული წარმომავლობა უფრო დამაჯერებელი ჩანს, ის სხვა საქმეა, რომ ჯერჯერობით გარკვეული გაზვირდება ითქმა იმისა, თუ სამხრეთის რომელი ოლქიდან შემოვიდა საკუთრივ ეს ნივთები. ვფიქრობთ მაინც წილაღნიდან წარმომავლობა თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. ამასვე მოწმობს ამ ყორღანში ნაპოვნი საიუველირო ნაწარმი.

როგორც ცნობილია, მაიკოპის კულტურის სამარხეულ კომპლექსებში ხშირად ხვდებოდა ქვირფაცი ლითონებისაგან ნაკეთები ნივთები. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია თვით მაიკოპის ყორღანი და აქვე ყუბანისპირეთში სტარომინსკაიასთან აღმოჩენილი საკმაოდ მდიდარი განძი. მასში აღმოჩენილი სამკაული ბეჭედ ფილზოთის პოხულობს მაიკოპის ყორღანთან. მაიკოპის მსგავსია აგრეთვე აქ ნაპოვნი ხარის ქანდაკება[138]. ამ ქვირფასმა ნივთებმა მიიპყრო სწორედ პირველად მკვლევართა უურადღება და ძირითადად მათი შესწავლის შედეგად, განსაკუთრებით კი ხელოვნების ნიმუშების სტილისტური ანალიზის გზით, გამოიკვლიეთ დასკვნები ამ კულტურის წარმომავლობისა, თარიღისა და სხვ. შესახებ. იმთავითვე გაეცნელდა მოსაზრება, რომ ოქროსა და ვერცხლის ნაწარმი ადგილობრივი წარმომავლობისა არ უნდა ყოფილიყო. მათ უპირა-

---

135 Е. Н. Черных, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

134 А. И. Теворкян, Древнейшая металлургия и горное дело в Армении. Автореферат. М., 1972, стр. 13.

135 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 731.

136 С. И. Кореневский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

137 Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов, О древнейшей металлургии Кавказа. СА, 4. М., 1968, стр. 23.

138 М. И. Ростовцев, Эллинство и иранство на юге России. П., 1918, стр. 24.

ტესად ძველაღმოსავლურ სამყაროა უკავშირებდნენ—ზოგი ცგკიპტესა და შუმერს, ზოგიც ირანსა და ძველ ჩინას. უცხო წარმოშობაა მიაწერეს აგრეთვე მაიკოპის ყორღანსა და სტაროგრიშევსკოეს განძში აღმოჩენილ ძვირფასეულობებს. სერდოლიკის ბეჭდები ირანული ან ეგვპტური ხდებოდა ხშირად წარმოშობის ნიშნად. ფირუზი—ირანული, ლიაპის-ლაზურიტი —შეაზიური, ზღვის ქაფს კი ანატოლიურ წარმოშობას მიაწერენ[139]. ნიშანდობლივია, რომ მაიკოპის კულტურის ადრინდელ საფენებზე ხდებოდა ძირითადი იმპორტი ამ ბეჭდებისა, თორეშ მის გვიანდელ სტადიაზე უპირატესად სერდოლიკისა და მათის ბრილიანტებ ნაკეთები ბეჭდები გვხვდება[140].

ოქროს სამკაული ბევრ საერთოს პოულობს წინააზიურ მასალებთან. ოქროს დიადემებს მაიკოპის ყორღანიდან და სტაროგრიშევსკოეს განძიდან უკავშირებენ ანალოგიურ სამკაულ დედოფალ შუბადის სამარხიდან (ურის მეფეთა სამარხოებიდან) და აგრეთვე ჰისარ III (ირანი)[141]. ოქროს ბეჭდები უხვად გვხდებიან ჰისარში, ტროაში და სხვ. აღმოჩენილ ბეჭდებს[142], მაგრამ განსაკუთრებით ძველაღმოსავლეთის სამყაროსთან ნაპოვნობს საერთოს გამოსახულებები ვერცხლის ბურთლებზე, ოქროს ფირფიტისაგან ნაკეთები ლომისა და ხარის ფიგურები, ბარის ქანდაკებები და სხვ. (სურ. 92). სჩორედ ნაატერიულ სტალისტური ანალიზის საფუძველზე ცდილობდნენ მკვლევარები მათ დაკავშირებას ძველი აღმოსავლეთის ცენტრებთან, ხეთურ სამყაროსთან[143], ხოცაც შუმერსა და ელამთან[144] და სხვ. ყველა ეს შედარებები წინააზიურ სამყაროსთან შეტად ზოგადი იყო და სადღეისოდაც კი ჯერ კიდევ ძნელია ზუსტად ოქმა, თუ რა ხასიათისა იყო ერთიერთობა და საიდან, რა გზით გავრცელდა სამხრეთული ცენტრებიდან ჩრდილოეთით. იყო ეს შედეგი ახლო კონტაქტებისა, ვაჭრობასა თუ სამხრეთიდან ახალი ხალხის გამოჩენისა, ჯერ კიდევ ძნელი სათქმელია[145]. ყოველ შემთხვევაში ამ ხალხის ადგილსამყოფელის სამხრეთით ლოკალიზაცია და ახალი იდეების ზუსტი წყაროა დადგენა ჯერჯერობით ძნელდება[146]. ასეა თუ ისე, ერთი კი თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს, რომ ეს ახალი იმპულსები სამხრეთიდანაა წამოსული, და შესადარებელი მასალა ფართო გეოგრაფიული არიდანაა

---

[139] А. А. Иессен. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, стр. 81.

[140] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

[141] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138; С. В. Киселев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

[142] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137; М. И. Ростовцев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

[143] Б. В. Фармаковский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

[144] M. Rostovzev, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

[145] N. Gimbutas. The Prehistory of Eastern Europe. 58; P. Betancourt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 355.

[146] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 738.

მოტანილი. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ლითონის ნაკლებობა შესაბამისობაში მის გარეშე შემოტანის აუცილებლობას იწვევდა. მადნები

ძე. წ. II ათასწლეულის მკვრივაზიურ სამყაროსთან. ასეთი ფართო ანალოგიების ძიების საფუძველს თვით ხელოვნების ეს ნაწარმოც იძლევა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია მაკობის ყორღანში მოპოვებული ორი ვერცხლის თასი, რომლებზედაც საკმაოდ რთული კომპოზიციებია მოცემული. ერთ-

სურ. 93. ვერცხლის ჭურჭელი მაკობის ყორღანიდან.

გრძივ მაცდენის ტანა პლანზე სამწყემსად გამოსახულია მთები[148]. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ აქ კავკასიონის ქედია მოცემული მისი ორივე მთავარი მწვერვალით—ყაზბეგითა და იალბუზით. ზოგი იმასაც აღნიშნავს, რომ კავკასიონი აქ ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდანაა გადმოცემული[150]. ზოგიც, პირიქით, იმის გამო, რომ მასზე ორი ხეა გამოსახული და კავკასიონის სამხრეთა მხარე ტყიანია და თანაც აქედან უფრო მკაფიოდ ჩანს თვით კავკასიონის ხედი, იმას ფიქრობს, რომ აქ სამხრეთის ხედია მოცემული[151], რამდენად სწორია ის აზრი, რომ ჭურჭელზე კავკასიონის ქედის რეალური პანორამაა გადმოცემული, ძნელი სათქმელია. ზოგიერთი მკვლევარი კიდევაც აღნიშნავს, რომ ეს აზრი ძველად

---

148 С. В. Киселев, Бронзовый век СССР, стр. 20.

150 Б. В. Фармаковский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50

151 შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1944, გვ. 82.

მისაღებია[152]. მაგრამ, ვფიქრობთ, მოსაზრება, რომ აქ მხატვარს ლგილობრივი წესიანი რელიეფის გადმოცემის სურვილი ჰქონდა, თითქოს მართებული უნდა იყოს[153]. მთებიდან მოემართება ორი მდინარე, რომლებიც თასის პირზე ზღვას ერთვიან. თასის დრაზე ბ. ფარმაკოვსკი ფიქრობდა, რომ აქ ჩრდილო კავკასიის ორი მდინარეა თითქოს გამოსახული: ყუბანი და თერგი. ადგილობრივ კოლორიტს გადმოსცემს თითქოს ისიც, რომ მთებთან ორი ხეა მოცემული და მათ შორის უკანა ფეხებზე მდგარი დათვია გამოსახული[154]. ჰურჭელზე ცხოველების თრიმ ჟწკრივია გადმოცემული; აქ ვხედავთ ბარების, ლომის, კანჯარის (ონაგრი), ტახის, ცხვრის, თხის, ლომისა თუ ფოცხვერიასა და ფრინველის გამოსახულებებს. მეორე ვერცხლის თასზეც დაახლოებით იგივე მახეებით გადმოცემულია ხარი, ფრინველები, აქლა და თხა. თავისი სტილით, სიუჟეტით ამ თასებზე მოცემული გამოსახულებები მოგვაგონებს ძველი შუმერული ხელოვნების ნიმუშებს[155]. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ თასებზე მოცემული გამოსახულებები კავკასიის ფაუნისათვის არ არის დამახასიათებელი, განსაკუთრებით ლომი და აქლა[156]. ზოგიც იმას ფიქრობს, რომ მაიკოპის თასებზე ადგილობრივი ცხოველებია გამოსახული[157]. აღსანიშნავია, რომ თასზე გამოსახული კანჯარის შესახებ ერთი გარკვეული აზრი არ არის. ჯერ კიდევ ბ. ფარმაკოვსკი აღნიშნავდა, რომ აქ კანჯარი, ონაგრია გადმოცემული. ამავე აზრისაა ამჟამად წ. ამირანაშვილი[158]. მაგრამ მკვლევართა უმრავლესობა იმას აღნიშნავს, რომ თასზე პრეკავალსკის ცხენია გამოსახული[159], თანაც ზოგი იმას უკავშირებს, რომ ეს ტიპი ცხენისა ადგილობრივ ფაუნას ეკუთვნის[160]. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ მაიკოპის თასზე ჯერ კანჯარი უნდა იყოს გამოსახული იმის გამო, რომ ცხენი კავკასიური ფაუნისათვის ბოინცადაბაინც დამახასიათებელი არ იყო და როგორც ცნობილია, რიგი მკვლევარებისა ჩინა ამიანიც უარყოფენ გარეული ცხენის არსებობას. ისინი უფრო იმ აზრისა არიან, რომ აქ კანჯარი (ონაგრი, კულანი) იყო გავრცელებული[161]. ამრიგად, ზოგიერთი მკვლევარი უფრო იმას ფიქრობს, რომ

---

152 А. А. Иессен, О древнейшей металлургии меди на Кавказе, стр. 82; H. Frankfort, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

153 Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, стр. 213.

154 С. В. Киселев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

155 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

156 А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი გვ. 82; Е. И. Крупнов, Древняя история и культура Кабарды, стр. 72.

157 P. Betancourt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 355.

158 წ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

159 Г. Чайлд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213; F. Hančar, Das Pferd in prähistorischer und früherhistorische Zeit, 1956, 127, 523; S. Piggott, Ancient Europe, Edinburg, 1965, 95.

160 H. Frankfort, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

161 ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური კვლევები თრიალეთში, გვ. 202.

როგორც სტილით, ისე სიუჟეტით და სხვა ეს თასები ძველაღმოსავლურ ხელოვნებასთან, უფრო კი შუმერულთან ავლენს სიახლოვეს. ბ. კუფტინი თრიალეთის გერცხლის ჭურჭლის განხილვისას აღნიშნავს მაიკოპის თასზე გოცხებულ გამოსახულებათა ანალოგიაზე ძველაღმოსავლურ სამყაროსთან[162]. ზოგის აზრით, მაიკოპის თასებთან როგორც ფორმით, ისე გამოსახულებებით ალოს დგას შუენერის ქალაქ ლაგაშში აღმოჩენილი ერთი გერცხლის თასი[163], ზოგიც მათ აღმოსავლეთ ანატოლიური წარმომავლობისად თვლის[164], მაგრამ, მაინც ვფიქრობთ, რომ მაიკოპის თასზე უფრო ადგილობრივი პეიზაჟის ანარეკლი უნდა დავინახოთ. შესაძლოა აქ ჰოცემულ ცხოველთა შორის მართლაც ზოგი ეკუთ ფაუნის წარმომადგენელიც იყოს გამოსახული, მაგრამ ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ თასი და ეგება უფრო მისი დეკორი ადგილობრივ შესრულებული უცხო ოსტატის ან კიდევ იმ პირის მიერ, რომელიც ამხრეთულ ფაუნასაც კარგად იცნობს. ამ ბიძლო დროს გამოთქვა ვოსაზრება, რომ ოქროს და ვერცხლის ჭურჭელი კერამიკასთან ერთად ადგილობრივი წარმომავლობისაა. ასიც კი ითქვა, რომ მაიკოპის ოქრო ითხოს ადგილზეა მოპოვებული. რაც შეეხება საკითხს უცხო ფაუნის წარმომადგენლის, ლომის გამოსახულებას მაიკოპში, ბ. ლატინინის აზრით, ამერმაჯანში კობისტანის აღმოჩენებმა ცხადყვეს III ათასწლეულში ჩრდილო კავკასიის მახლობელ რაიონებში მისი არსებობა[165].

აგრე. შ. ამირანაშვილი ფიქრობს, რომ ცნობილია გამოსახულება კავკასიის ხელოვნებაში ძირითად თემას წარმოადგენს, რომელსაც იმთავითვე ეტყობა თავისებური მხატვრული სტილი. იგი ცალკე «კავკასიურ» სტილს გამოყოფს და მას უკავშირებს მაიკოპის თასზე ხედავს, მის შემდგომ განვითარებას კი თრიალეთში ამჩნევს[166]. ამ ვოსაზრებას ავსებით იხსარებს ალ. ჯავახიშვილი[167], იგივე აზრისაა ს. კისელიოვიც, რომელიც თრიალეთისა და მაიკოპის გამოსახულებებს შორის ბევრ საერთოს ხახულობს[168]. ახლო ურთიერთობას ხედავს მათ შორის აგრეთვე ტ. პასეკიც[169]. თუმცა ზოგიერთმა მკვლევარმა აღნიშნა, რომ თავისებური «კავკასიური» სტილის არსებობა მაიკოპის საფეხურზე ნაკლებად დამაჯე-

---

[162] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 88.

[163] С. В. Киселев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

[164] J. Mellaart, Anatolia before c. 4000 B. C. and 2300—1750 B. C. Cambridge. 1964, 36.

[165] Б. А. Латынин, Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. Археологический сборник. Л., 1967, стр. 70.

[166] შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1961, გვ. 17.

[167] ალ. ჯავახიშვილი, ძველი ხელოვნების ნიმუშები, საბჭოთა ხელოვნება, ნ. თბილისი, 1955, გვ. 16.

[168] С. В. Киселев, Бронзовый век СССР, стр. 25.

[169] Т. С. Пассек, Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, (рецензия), ВДИ, 1, М.—Л., 1946, стр. 158.

რებულია[170]. მ. არტამონოვი პირდაპირ მიუთითებს, რომ წალკის ყორღანებს არაფერი აქვს საერთო ყუბანის დიდ ყორღანებთან[171]. ეცრ ხედავს მსგავსებას ირიალეთსა და მაიკოპს შორის აგრეთვე ინგლისელი არქეოლოგი ე. მინსი[172]. აღსანიშნავია, რომ მაიკოპის ნიმუშები ერთ იმდენად მაღალი ხელოვნებით გამოირჩევა, რომ სადღეისოდ ადგილობრივ კავკასიურ წასალაში მათი წინამძღვრების ძიების საფუძველი არ არსებობს. თუმცა, მართალია, როგორც ეს არაერთგზის იყო შენიშნული, წინა აზიაშიც შესანიშნავი ათეულეულია ხელოვნების ნიმუშები თითქოს ანაზდეულად ჩნდება, რაიც გახსაკუთრებული წინასწარმეტყველი საფუძვლის გარეშე. ჯერ კიდევ ლეონარდ ვულმა აღნიშნა ურის სამეფო სამარხებში აღმოჩენილი ოქრომუნდლური ნაწარმის შესახებ, რომ მანამდე მსგავსი რამ მესოპოტამიაში ცნობილი არ იყო[173]. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ ამის კავკასიაზე გავრცელების საფუძველი თითქოს არ უნდა ჩანდეს იმის გამო, რომ აქაურ ოქრომუნდლურ ნაწარმზე ნათლად შეინიშნება სამხრეთული სიუჟეტური ხელოვნების ძლიერი გავლენები, არც ირიალეთსა და მაიკოპის დაკავშირება ვანს მაინცდამაინც შესაძლებელი. აქ ასაკობრივ სხვაობაზე რომ არაფერი ვთქვათ, სტილისტურადაც ბევრი არაფერია მათ შორის საერთო, თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ კავკასიაში ძვ. წ. II ათასწლეულში კავრცელებულ ცხოველურ სტილს თავისი ფესვები III ათასწლეულის ბოლოში ჰქონდა, სადაც, ალჯას მსგავსად, ეს სტილი თავის პირველ გაფურჩქნას იწყებს და შემდეგ სხვადასხვა ფორმით ადრძელებს არსებობას სკვითურ და სარმატულ დრომდე[174].

მაიკოპის სულპტურულ გაფორმულებებს, სამკაულს, ძვირფას ლითონის ჭურჭელს და სხვ. გარკვეული ანალოგიები მოეპოვება ძველაღმოსავლურ ხელოვნებაში. ოქროს ვაზებისა და თასების გამოჩენა ფართო ტერიტორიაზე—მაიკოპსა, ალაჯასა, ტროასა, ურში, ეგვიპტის ამყაროში და სხვ. ძვ. წ. III ათასწლეულში, როგორც აღნიშნავენ, შედეგია სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობისა ამ ფართო არეზე[175]. ტროა II კავშირს მაიკოპთან ჯერ კიდევ ადრე მიაკვლია უურადღება, განსაკუთრებით ტროას ცნობილ განძეულთან[176]. ეერცხლის ჭურჭელი სტრატიგრაფიულად და მაიკოპის ყორღანიდან მოგვაგონებს ამგვარსავე ნივთებს ტროადან. მსგავსება ჩანს სამკაულშიც. გარდა ამისა, გარკვე-

[170] Е. И. Крупнов, Древняя история и культура Кабарды, стр. 73.

[171] М. И. Артамонов, Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, (рецензия). Вестник АН СССР. 9—10, 1942, стр. 94.

[172] E. Minns, Trialeti, Antiquity. Vol. LXVII, 1943, 134.

[173] Л. Вулли, Ур халдеев. М., 1961, стр. 61.

[174] G. Clark, S. Piggott, Prehistoric Societies, London, 1965, 276, 287.

[175] G. Bass, A Hoard of Trojan and Sumerian Jewelry, AJA, Vol. 74. № 4, 1970, 359.

[176] А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 190.

ული სიახლოვე შეინიშნება ეგრეთვე ლითონის იარაღსა და კერამიკაში[177]. ტროიანულ ვარემოს უკავშირდება თავისი ხასიათით, ჩოგის აზრით, მე'შოკოს ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი თიხის ქანდაკება[178].

უკვე კარგა ხანია აღინიშნა გარკვეული მსგავსება ანატოლიაში, ალაჯაჰიუკში გათხრილ მდიდრულ სამარხებსა და მაიკოპის ყორღანს შორის. ჯერ კიდევ ამ სამარხების გაჩხრეკილი ჰამით კოშაი მიუთითებდა ალაჯასა და ყუბანის კულტურების ახლო კავშირზე[179]. ალაჯის სამარხებში, მაიკოპის ყორღანის მსგავსად, მდიდრული მასალები აღმოჩნდა — ოქროს და ვერცხლის ჭურჭლები, ძვირფასი სამკაული, იარაღი და სხვ. (სურ. 94). განსაკუთრებით დიდ ინტერესს

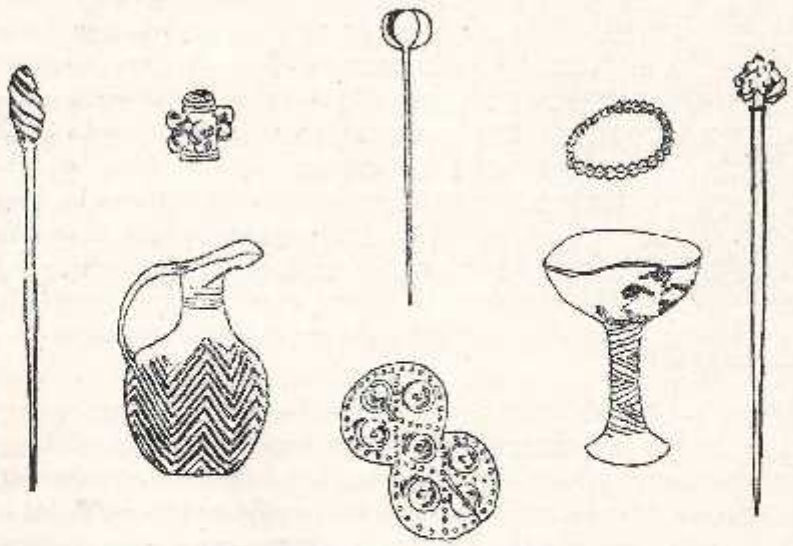

სურ. 94. ოქროს ნივთები ალაჯადან.

იწვევს აქ აღმოჩენილი ლითონის ქანდაკებები, „შტანდარტები" ხარის, ფურარმის და ა.შ. (სურ. 95) გამოსახულებებით. სწორედ ამ სკულპტურებს, განსაკუთრებით ხარისას ედარებიან მაიკოპის ხარის ქანდაკებებს და მათი სტილისტური სიახლოვე ცხადი ერთგვარის იყო აღნიშნული[180]. ალაჯის „შტანდარტის" ირმის ქანდაკება, მსგავსად მაიკოპის ერთ-ერთი ვერცხლის თასის ხარის გამოსახულებისა, შემკულია წრეებით. ალაჯასთან ნახულობს საერთოს მაიკოპის

---

177 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

178 Чубинов, О южных связях майкопской культуры, стр. 37.

179 H. Kosay, Ausgrabungen von Alaca Hüyük. Ankara. 1944, 180.

180 С. В. Киселев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

ეერცხლის ზოგიერთი ჭურჭელი[181]. ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც ფიქრობს, რომ ადრეყუბანური ლითონის ნაწარმის შექმნის სტიმული ალაჯიდან მოდიოდა[182] და საერთოდ ანატოლიიდან გავრცელდა გაყლუნები ლითონის ნაწარმზე კავკასიაში[183].

ალაჯის სამარხებში აღმოჩენილი ამ სკულპტურული გამოსახულებების შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს. ჯერ კიდევ ჰ. კრაიმ ისინი „შტან-

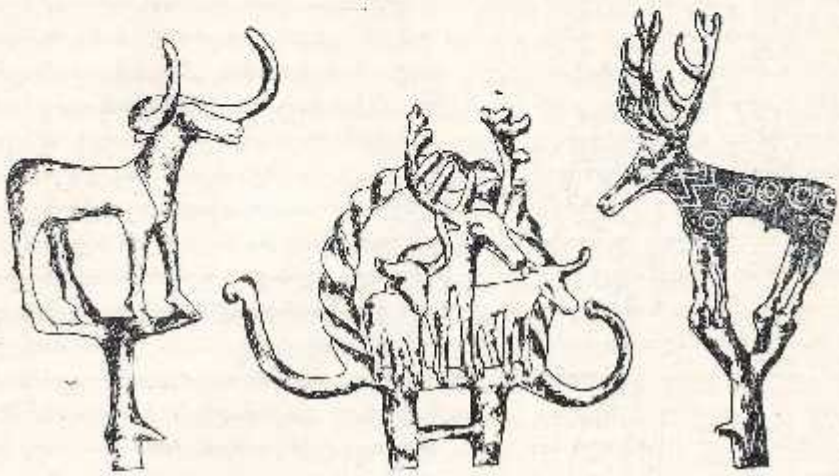

სურ. 95. ხარისა და ირმის ქანდაკებები ალაჯიდან.

დარტებად“ მიიჩნია[184] და მკვლევართა უმრავლესობა მათ რელიგიურ სიმბოლიკას მიაწერს[185]. მაგრამ მაინც, ზოგიერთის აზრით, მათ უბრალოდ „შტანდარტებს“ ვერ მივაკუთვნებთ. სომხეთში, ლჩაშენში, სევანის ტბის მახლობლად შედარებით უფრო მოგვიანო სამარხებში აღმოჩენილი მსახვრების საფუძველზე, სადაც ხის ეტლების ბაშთებთან ერთად ხაჩოვნი იყო მათ შესამკობად განკუთვნილი ცხოველთა ლითონის ფიგურები, ჯ. მელაარტმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ალაჯაში „შტანდარტებიც“ ანალოგიური ფუნქციის მატარებელი უნდა ყოფილიყო და აქაც მიცვალებულის ხის ეტლთან ერთად დაკრძალვის წესი უნდა

[181] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 138.

[182] C. A. Burney, Anatolia in the Chalcolitic and Earli Bronze Age, 173.

[183] J. Mellaart, Anatolia before c. 4000 B. C. and c. 2300—1750 B. C. Cembridge, 1964, 98.

[184] H. Kosay, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181.

[185] A. Goetze, Kleinasien.. München, 1957, 40. H. Frankfort, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.

ყოფილიყო გავრცელებული[186]. მაგრამ ამ მოსაზრების გაბათილებას აძნელებს ის, რომ საკუთრივ ბის ეტლის ნაკეთილევი ალაჯის მდიდრულ სამარხებში არ აღმოჩენილა, თუმცა ჯ. შელჰაარტი ამას ახსნას ანატოლიის კლიმატური პირობებით ცდილობს[187]. მაგრამ სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს გერმანელი არქეოლოგი ე. ორტმანი, რომ ამგვარ ახსნას დაბეჯერებლობა აკლია იმის გამო, რომ ხის გადაჭურვილი ნაწილები სამარხებში საკმაოდ კარგად იყო შემონახული[188]. ვ. ორტმანმა ალაჯის „შტანდარტება“ სპეციალური ნაშრომი ეძღვნა და იმ აზრისაა, რომ „შტანდარტები“ დიაკოსიდალური თავით უფრო ტოლის ნაჯა ნაწილში მაკრიდებოდა და იქიდან გაწია, რომ ზოგჯერ, როგორც ჩანს, რამდენიმე წყვილი ხარებისა იყო ჩატანებული, ამიტომ ამ ფორმის „შტანდარტებიც“ რამდენიმე ცალი ჩნდებოდა ერთ სამარხში. „შტანდარტი“ ცხოველის ფიგურის გამოსახულებით კი, პირიქით, ყოველ სამარხში თითო იყო და იგი უშუალოდ ეტლზე უნდა ყოფილიყო დამაგრებული. რაც მას შესაძლოა საკულტო ხასიათს აძლევდა. ამიტომ ე. ორტმანს შესაძლებლად მიაჩნია ალაჯაზეც ეტლზე დასაფლავების რიტუალის დაშვება[189]. მაგრამ რამდენად მართებულია ალაჯის „შტანდარტები“ მაინცდამაინც ეტლით დაკრძალვის წესს დავუკავშიროთ, ძნელი სათქმელია. ლჭაშენის სამარხების მაგალითი, ვფიქრობთ, აქ ნაკლებად გამოსადეგია იქის გამო, რომ ალაჯის სამარხებიდან მათ სულ ცოტა 1000 წელი მაინც აშორებს. თრიალეთის ყორღანებში, რომლებიც ალაჯასთან უფრო ახლოა და სადაც ალბეთვე გვხვდება ეტლთან ერთად დაკრძალვის რიტუალი, ნაგები „შტანდარტები“ მაინც არ არის. ამიტომ, ეფიქრობთ, რომ არ არის აუცილებელი ალაჯის სამარხებისაც ამგვარი რიტუალის არსებობაში ეჭვი შევიტანოთ. ეს წესი არ ჩანს ბაღკობშიც, რომელთანაც ალაჯას, გარდა ზემოთ აღნიშნული მსგავსებისა, გარკვეული ურთიერთობა აკავშირებს ალბეთვე დამარხვის წესშიც.

ალაჯასთან ნახელობს ბევრ საერთოს ცენტრალურ ანატოლიაში, ჰოროზტეფეს სამარხებში აღმოჩენილი მასალა. აქაც ნაპოვნი იყო მსგავსი „შტანდარტები“ ცხოველთა გამოსახულებებით[190]. საერთო ჩანს ალბეთვე მახმატლარის სამარხეულ ინვენტართან[191]. ცენტრალურ ანატოლიური ეს კულტურა გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ჩრდილო ანატოლიასთან, სამსენის მხარეში შესწავლილ

---

[186] J. Mellaart, The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, 155.

[187] იქვე, გვ. 132.

[188] W. Orthmann, Zu den „Standarten“ aus Alaca Hüyük, Instambuler Mitteilungen, Band. 17, 1967, 36.

[189] W. Orthmann, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

[190] Tahsin Özgüç, Mahmut Akok, Objectes from Horoz-tepe, Belleten. Cilt; XXI, Sayi; 82, Ankara, 1957, გვ. 114.

[191] B. Alkim, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146.

J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 184; მისივე, Anatolia before c. 4000 B. C. and c. 2300—1750 B. C., 33. 87.

ძეგლებთან (დიუნდარ-თეფე, ტეკეკოი და სხვა)[192]. აღსანიშნავია ჩრდილო ანატოლიაში შემთხვევით აღმოჩენილი ერთი ეგრეცხლის ხარის ქანდაკება, რომელიც ძალიან ახლოს დგას ალაჯის ანალოგიურ სკულპტურებთან[193]. ისიც კი თქვა, რომ თითქოს ცენტრალური ანატოლიელი ვაჭრები სახლდებოდნენ შავი ზღვის სანაპიროზე და შემდეგ აქედან ძალიან ფართო სავაჭრო ურთიერთობას ამყარებდნენ[194]. ძნელია ახლა თქმა რამდენად სწორია ეს მოსაზრება, მაგრამ ცენტრალურ ანატოლიურ კულტურას მართლაც ბევრი საერთო აქვს პონტოს მხარის კულტურასთან. ჰოროს-თეფეს თიხის ჭურჭელი ახლოს დგას ამ კულტურის კერამიკასთან[195]. აღსანიშნავია, რომ ამაეე დროს ჩრდილო ანატოლიური კულტურას საკმაოდ ახლო კონტაქტი აქვს დასავლეთ ანატოლიასთან — ტროა I და II და იოლტანის კულტურასთან. ჩანს, რომ ამ პერიოდში საბუეთი გზით ახლო ურთიერთობა იყო ტროასთან[196]. საერთოდ ალაჯის მდიდრულ სამარხებში მოპოვებული მასალა გარკვეულ სიახლოვეს ამყარებს ტროას ცნობილ განძებთან[197], აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ზოგ შკვლევარს ალაჯის ოქროს ნივთებისათვის ზოგჯერ ცოტა არ იყოს საეჭვო პარალელები მოჰყავს. ნიშანდობლივია არქეოლოგ რ. ამირანის მიერ პალესტინიაა და ანატოლიის ურთიერთობის დადასტურებლად მოტანილი შედარება კინარეტში 1940 წ. აღმოჩენილი ერთი ოქროს დისკოსი ალაჯის ცნობილ ოქროს შესაბნევთან[198]. ძნელია მათ შორის საერთოს დანახვა. ასევე ნაძალადევი ჩანს ბ. ბრენტიესის მიერ თრიალეთის XVII ყორღანში ნაპოვნი დისკოს შესადარებლად ალაჯის და კინარეტის ზემოთ აღნიშნული ნივთების მოტანა[199]. სხვა რომ არა იყოს რა აქ საკმაოდ დიდი ქრონოლოგიური წყვეტილია.

ეთქვა აღსანიშნავია, რომ ალაჯის მდიდრულ სამარხებში სხვა კერამიკასთან ერთად მტკვარ-არაქსის ტიპის თიხის ჭურჭელიც აღმოჩნდა[200]. საიდან მოხვდა ეს კერამიკა აქ, თანაც შედარებით გვიანდელ სამარხებში, მთლად ნათელი არ არის. მაგრამ, საფიქრებელია, რომ თიხის ეს ხაწარმი, აქ, ეგეგ, აღ-

---

[192] B. Alkim, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149; Tahsin Özgüç, Mahmut Akok, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

[193] იქვე, გვ. 211; H. Kosay, დასახ. ნაშრომი, გვ. CXII.

[194] J. Mellaart, The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, 168.

[195] იქვე, გვ. 189.

[196] B. Alkim, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149.

[197] M. Mellink, Anatolian Chronology, 117; A. Goetze, Kleinasien, 39.

[198] R. Amiran, Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age, გვ. 100, ტაბ. 6.

[199] B. Brentjes, Zu einigen Problem der kaukasisch—sirischen Archäologie, 1076.

[200] A. Goetze, Kleinasien, 40; R. Dussaud, Prelydiens Hittites et Acheens, Paris; B. Alkim, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146. 1958, გვ. 119.

მოსაველეთ ანატოლიის გავლენა იყოს. თუმცა ამ კულტურის გაფურჩქვნის ხანაში ცენტრალურ ანატოლიაში ამ ტიპის კერამიკა ჯერჯერობით თითქოს ცნობილი არ არის. არ უნდა ყოს სწორი ზოგიერთი მკვლევარისა ე. წ. „კირბეთ-კერაკის“ ნაწარმის, ალაჯის მდიდრული სამარხების და თრიალეთის ზოგიერთი ყორღანის დაკავშირების ცდა და თანაც ერთი დროით დათარიღება[201]. ალაჯის სამარხები და მითუმეტეს თრიალეთის ყორღანები შედარებით გვიანი ხანისაა. რამდენად მართებულია ინგლისელი არქეოლოგის ლ. ვულის მოსაზრება, რომ ამ თიხის ჭურჭლის არსებობა ალაჯის სამარხებში გადმონაშთი უნდა იყოს, შეუძლებელია რიტუალური მოტრევებით გამოწვეული, ძნელი სათქმელია. იგი აღნიშნავს, რომ ცენტრალურ ანატოლიაში ამის ნაკვალევს ეფრო გვიანაც ვხვდებით, კერძოდ ჩიულ-თეფეში აღმოჩნდა თიხის კერები, რომლებიც ავგრეთვე მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ ამგვარსავე ნივთებს უკავშირდებიან[202]. ჩ. ბიორნი აღნიშნავს, რომ ცენტრალურ ანატოლიური კერამიკა საკმაოდ ახლოა კირბეთ-კერაკთან, რაც იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ საერთო ძირიდან — აღმოსავლეთ ანატოლიიდან წომდინარეობენ. იგი ამ კერამიკის გამოჩენას ხურიტებს უკავშირებს და აღნიშნავს, რომ III ათასწლეულის შუა ხანებისათვის ისინი აქ მცირერიცხოვანი უნდა ყოფილიყვნენ[203].

უნდა აღინიშნოს, რომ ალაჯის მდიდრული სამარხების ერთგვარად თავისებურმა დაკრძალვის რიტუალმა, რიგი მკვლევარებისა იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ეს სამარხები შემოსულ ეცხო ელემენტის წარმომადგენლებს ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ ამ სამარხების აღმომჩენი ჰ. კოშაი ყუბანისა და სამხრეთ რუსეთის კულტურებს შორის ახლო კავშირზე მიუთითებდა და აღნიშნავდა, რომ ანატოლიის მეტალის კულტურის შემდგომი განვითარება დაკავშირებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან შემოჭრილ ხალხთა ნაკადთან[204]. აშრი, რომ ალაჯის კულტურის მატარებელი ტომები ჩრდილოეთიდან, პონტოს სტეპებიდანაა გადმოსული, ძირითადად გამოითქვა[205]. ზოგიერთი მკვლევარი ალაჯის სამარხებსა და სამხრეთ რუსეთში გავრცელებულ სამარხთა შორის დასაფლავების წესში ბევრ საერთოს ხედავს. მსგავსება ჩანს, მათი აზრით, როგორც თვით სამარხის კონსტრუქციაში, ისე რიტუალში და თითქოს შავი ჴღვის ორიენტ მხარეს გავრცელებული დაკრძალვის საერთო რიტუალი მათ ახლო ურთიერთობაზე უნდა მიუთითებდეს[206]. გარკვეული კავშირი შეიმჩნევა დაკრძალვის წესში ავგრეთვე ალაჯასა და მაიკოპს შორის[207]. სამხრეთ-რუსეთის „ორმოსამარხების“ კულ-

[201] B. Brentjes, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1076.

[202] L. Woolley, A Forgoten Kingdom, 1953, გვ. 32.

[203] Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51

[204] H. Kosay, დასახ. ნაშრომში, გვ. 181.

[205] H. Frankfort, დასახ. ნაშრომი, გვ. 116; S. Piggott, Heads and Hoofs. Antiquity, XXXVI, 1962, 113.

[206] S. Piggott, Ancient Europe, Edinburg, 1965, 81.

[207] იქვე, გვ. 211.

ტურას უკავშირებს ს. პიგოტი ანატოლიაში გავრცელებულ ორმოთან ყოფილებს[208].

აღსანიშნავია, რომ ალაჯის სამარხებს ხეთების მიგრაციას უკავშირებენ[209] და თითქოს ეს მდიდრული სამარხები ეკუთვნოდა მმართველ ფენას, უმდა მიეკუთვნებოდეს. გამოითქვა მოსაზრება, რომ თითქოს ალაჯის სამარხები ზოსული მოსახლეობის ადგილობრივ დინასტიას ეკუთვნოდა, რომლებიც სტეპებიდან შემოიჭრნენ შავი ზღვით ან კიდევ ანატოლიის გზით[210]. ანთროპოლოგიური მონაცემებიც ალაჯიდან ამ ეპოქა ელემენტის განთავსებაზე მიუთითებს[211]. ამ მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილი თავის ქალები უპირატესად ნოკლეა და განსხვავდებიან ანატოლიაში გავრცელებულ დოლიქოკეფალურ გრძელთავიან თავის ქალებისაგან[212]. თუმცა, როგორც აღნიშნავს ზოგიერთი მკვლევარი, მოკლეთავიანი ბრაქიკეფალური მოსახლეობა, საქმაოდ ადრეული პერიოდიდან გვხვდება ანატოლიის გრძელთავიან დოლიქოკეფალურ მოსახლეობას შორის[213].

ჩ. ბიორნი აღნიშნავს, რომ აზრი ჩრდილო სტეპებიდან ანატოლიაში კულტურული და ეგებ ეთნიკური ექსპანსიისა ადრეულობისა ამითაც იყო გამოწვეული, რომ „ცხოვრების სტილი“, რომელიც ადრე გვხვდება მაიკოპში, თითქოს სტეპებში მოსახლე ხალხების ნიგრაა პირველად შექმნილი. იგი კატეგორიულად უარყოფს ამ მოვლენის ხეთებთან კავშირს და საერთოდ უფრო იმ აზრისაა, რომ კულტურული მოვლენები სამხრეთიდან მიდიოდა მაიკოპში და არა პირიქით[214].

ზოგიერთი მკვლევარი ალაჯასა და სამხრეთ რუსეთის სტეპების სამარხთა შორის მსგავსებას უფრო იმით ხსნის, რომ ჩრდილოეთში დამარხვის ეს რიტუალი ცენტრალური ანატოლიიდან და პონტოს მხრიდან გაეცელდა საერთო ურთიერთობის გზით[215]. ზოგიც უფრო შორს მიდის და, ხედავს რა დიდ მსგავსებას დაკრძალვის რიტუალში ანატოლიასა და კავკასიის ჩრდილოეთთ მდებარე ოლქებს შორის, იმასაც აღნიშნავს, რომ ცენტრალური ანატოლიიდან ალაჯის კულტურის მატარებელ ტომთა მოხათესავე ტომების ერთი ჯგუფის კავკასიის გზით სამხრეთ-აღმოსავლეთის სტეპებში გადაადგილება ხდება[216]. აღსანიშნავია ალაჯის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის საკინძი, რომელიც ფორმით

---

[208] S. Piggott, The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence, 281; G. Clark, S. Piggott, Prehistoric Societies, 33. 287.

[209] H. Frankfort, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

[210] Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

[211] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

[212] J. Mellart, Anatolia c. 4000—2300 B. C. Cembridge, 1965, 28.

[213] J. Mellaart, The Chalcolithic and Early Bronze Age..., 155.

[214] Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

[215] იქვე.

[216] В. А. Фисенко, Погребальный обряд племен катакомбной культуры Юго-Востока. Археологический сборник. Саратов, 1966, стр. 83.

ახლოს დგას სამხრეთ რუსეთის სტეპებში და ყუბანისპირეთში გავრცელებულ ე. წ. „ჩაქუჩისებრთავიანი“ ქინძისთავებთან[217]. ზოგიც იმას აღნიშნავს, რომ კავკასიონის ჩრდილოეთით მდებარე სტეპებს შორის[218], ახლა ძნელია, რა თქმა უნდა, თქმა იმისა, თუ რა სასიათისა იყო და რა გზით ხორციელდებოდა ეს კონტაქტები კავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე ოლქებთან, რაღდენად მართებულია მოსაზრება, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის კავკასიიდან ხალხთა უფრო ჩრდილოეთით ექსპანსია ხდება, ძნელი სათქმელია[219]. გარკვეული ბსგავსება დამარხვის წესში მაიკოპის ყორღანსა და სტეპებში გავრცელებულ „ძველთრმოსამარხთა“ კულტურებს შორის ამის საფუძველს ძნელად იძლევა. ის სხვა საქმეა, რომ ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანი კავკასიიდან შევიდა და აქედან გავრცელდა აგრეთვე სამხრეთული ელემენტებიც. კავკასიის გავლენა ჩრდილო შავიზღვისპირეთზე ძართალია საკმაოდ ძლიერი იყო და მაიკოპის კულტურის ხანაში ეს კონტაქტები კიდევ უფრო მჭიდრო ხდება. თითქოს მიგრაციის გარკვეული ტალღებიც შეინიშნება სტეპების მიწათმოქმედებით[220]. პარალელურ მოვლენებს, სტეპებიდან მომდინარე იმპულსებს მაიკოპის კულტურაში, ძართალია თითქოს ნაკლებად შესამჩნევია[221], ნაგრამ ამ კულტურაში ისიც გვხედება ჩრდილოეთიდან წამოსული გარკვეული ნიშნები[222]. „ძველთრმოსამარხთა“ და მაიკოპის კულტურების კონტაქტების არე სტეპების მხარე ჩანს მდ. თერგის აუზში. ამ ბრძე საინტერესოა ჩეჩენ-ინგუშეთში, თერგის მარცხენა ნაპირზე სტანიცა მეკენსკაიასთან შესწავლილი ყორღანები. აქ მაიკოპია კულტურისათვის დამახასიათებელი ყორღანების გვერდით აღმოჩნდა ტიპიური „ძველთრმოსამარხების“ კულტურისათვის დამახასიათებელი საფლავები[223]. შესაძლოა ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის სტეპების მოსახლეობას შორის გარკვეული კავშირი არსებობდა. ჩანს, აქედან გადიოდა სამხრეთული ელემენტების გავრცელების ერთ-ერთი ძირითადი გზა ჩრდილო პონტოს სტეპებში[224]. არ არის გამორიცხული, რომ ეს კონტაქტები ზღვითაც ხორციელდებოდა. მაგ-

---

217 Б. А. Латынин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13; S. Piggott, Ancient Europe, 84.

218 Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.

219 M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe, 74.

220 Н. Я. Мерперт, Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. Автореферат. М., 1968, стр. 61.

221 Б. А. Латынин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94; Н. Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, стр. 133.

222 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

223 Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт, Курганы у станицы Мекенской, стр. 40.

224 В. И. Марковин, Р. М. Мунчаев. Археология Чечено-Ингушетии в свете новейших исследований, КСИА, вып. 100, М., 1965, стр. 43.

რამ წინა აზიასთან ურთიერთობის მთავარი გზა მაინც კავკასიაზე გადიოდა, არა გვგონია მართებული იყოს მოსაზრება, რომ თითქოს სამხრეთი გზას უპირატესი როლი ეკავა სამხრეთთან ურთიერთობაში[225]. სულ ახლახან რ. მუნჩაევმა ისევ გამოთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ ჩრდილო კავკასიისა და წინა აზიის ურთიერთობა ძირითადად შავი ზღვის გზით ხორციელდებოდა; ეს კავშირები სამხრეთთან ამიერკავკასიის გეერდის ავლით მიმდინარეობდა და ამის მიზეზი თითქოს ისაა, რომ ამიერკავკასიაში ისე ძლიერად არ იყო წინა აზიის გავლენა, როგორც ეს ჩრდილო კავკასიაში ჩანს ძვ. წ. III ათასწლეულში[226]. ჯერ კიდევ ა. იესენი, თავის ცნობილ ნაშრომში „ყუბანის დიდი ყორღანების“ ჭრილობლოგიის შესახებ, აღნიშნავდა, რომ სამხრეთიდან მომდინარე კავშირები ამიერკავკასიის გზით ხორციელდებოდა და ჩრდილო კავკასიაში წინააზიური გავლენის შესუსტებაც ამიერკავკასიაში შექმნილი, ჯერ კიდევ ნაკლებად ცნობილი, ისტორიული გარემოებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული და შესაძლოა ამაი მიზეზი სამხრეთ ამიერკავკასიაში შექმნილი მსხვილი კულტურული კერა იყო, რომელმაც შეაფერხა შემდეგში ჩრდილო კავკასიის ურთიერთობა წინა აზიასთან[227]. ა. ფორმოზოვი მტკვარ-არაქსის კულტურისა და დასავლეთ საქართველოს ენეოლითის მატარებელ ტომებს ბაიწერს შუამავალ როლს მაკოპის კულტურასა და ველალიწოსაყელურ სამყაროს შორის[228].

შუმერის ცივილიზაციასთან ავლენს მაინც ყველაზე მეტ სიერთოს მაკოპია კულტურა. მართებული ჩანს ა. ფორმოზოვის მოსაზრება, რომ მკერე აზია და ირანი ერთგვარ შუამავლის როლს თამაშობდა მესოპოტამიასა და კავკასიას შორის[229]. მაკოპის კულტურაში მართლაც ბევრი საერთო მოინახება შუმერულ ძეგლებთან. მსგავსება ჩანს როგორც იარაღში, ისე სალუველირო ნაწარმში. ურის ცნობილ მეფეთა სამარხებში აღმოჩენილი სამკაული, იარაღი და სხვა გარკვეულ სიახლოვეს ავლენს მაკოპის ყორღანთან, სტაროჰორშაბატოვსკოეს ვანძთან და სხვა[230]. ვ. ჩაილდი ჯერ კიდევ თავის ადრინდელ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ ყუბანის ყორღანების ოქრომჭედლური ნაწარმი მესოპოტამიიდან მოდის[231]. ა. ფორმოზოვის აზრით, მაკოპის კულტურის ადრეული კერამიკა შეიძლება წინა აზიის მაღალი კულტურის გავლენას ასახავდეს[232]. რ. მუნჩაევი

---

225 Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

226 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 682.

227 А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, стр. 21; Его же, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 196.

228 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

229 იქვე, გვ. 136.

230 იქვე.

231 V. Gordon Childe, The Aryans; Port Washington, N. Y. - London, 1970, 177.

232 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119.

აღნიშნავს, რომ ადრემაიკოპის კერამიკა ახლო ანალოგებს პოულობს ნესოპოტამიურ კერამიკასთან, უფრო მეტიც, იგი ფიქრობს, რომ ეს კერამიკა მესოპოტამიური წარმოშობისაა[253]. მისი აზრით, უშუალოდ მესოპოტამიიდან ღონდა მოხვედრილიყო უპირატესად არა მარტო ძვირფასი ნივთები მაიკოპის კულტურაში, არამედ, როგორც თვითონ უწოდებს, ადრეთვე ზოგიერთი „რიგითი“ ნივთები[254]. იგი იმასაც უშვებს, რომ შესაძლებელია ძვ. წ. III ათასწლეულში მოხდარიყო გადმოსელგილები მესოპოტამიიდან ჩრდილო კავკასიაში მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფებისა, რომლებმაც აქ მოიტანეს თავისი ქვეყნის ზოგიერთი კულტურული მიღწევები[255]. იგი ამ მოძრაობის შესაძლო საფუძველს ხედავს და ფიქრობს, რომ ამის ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება ის ყოფილიყო, რომ მესოპოტამიის მოსახლეობის „ნამატია“ ცალკეულმა ჯგუფებმა ახალი ტერიტორიის ათვისების მიზნით შავი ზღვის სანაპიროებს მიაღწიეს და შემდეგ აქედან კავკასიისპირეთში შემოვიდნენ. იგი იმასაც უშვებს, რომ შესაძლოა ამის მიზეზი ისიც ყოფილიყო, რომ აქედან ლითონი, უპირატესად, ოქრო გაჰქონდათ და სხვ.[256] მაგრამ მაინც ვფიქრობთ, რომ რ. მუნჩაევი ნესოპოტამიის როლს ცოტა გადაჭარბებულად წარმოგვიდგენს. საინტერესოა, რომ ა. იესენი ერთერთ თავის გვიანდელ ნაშრომში აღნიშნავს, რომ ყუბანისპირეთის აღმოჩენების მესოპოტამიურ ძეგლებთან შედარება-შეჯერება არასაიმედო გამოდგა. ლითონის ძარღვებში იქ სრულიად სხვაგვარი სწორმოიქ ტრადიციაა გავრცელებული. არც ლითონის ჭურჭელში შეინიშნება ყუბანისპირეთთან სიახლოვე[257]. შესაძლოა ეს მეორე უკიდურესობა იყოს; როგორც სამართლიანად აღნიშნავდა კ. ბიტელი, ყველა მთის ხალხები კავკასიიდან მოკიდებული დასავლეთ მცირე აზიამდე, ბაიკოპიდან ტროამდე შუმერის მაღალ კულტურაზე იყვნენ ძლიერად ორიენტირებულნი[258]. შუმერის გავლენები განიცდის მცირე აზია, ირანი, კავკასია და სხვა. ზოგიერთი მკვლევარი შუმერის გავლენას ასე ფართოდ გავრცელებაში ერთ-ერთ მიზეზად იმას თვლის, რომ ლითონის ნაკლებობა მესოპოტამიაში ნისი გარედან შემოტანის აუცილებლობას იწვევდა და თითქოს შუმერელმა ვაჭრებმა დაარღვიეს ჩაღალმთიანი ოლქების იზოლაცია[259]. გ. ჩაილდმა ადრე ის აზრიც გამოთქვა, რომ ყუბანის ყორღანული სამარხები ეკუთვნოდა იმ ბელადებს, რომლებიც თავისი ქვეშევრდომების მტაცებლურ ექსპედიციებს ნე-

---

253 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 579.

254 იქვე, გვ. 681.

255 იქვე, გვ. 682.

256 იქვე, გვ. 683.

257 А. А. Иессен, Майкопская культура и ее датировка. Доклады на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г., М., 1962, стр. 21.

258 K. Bittel, Grundzüge der vor und frühgeschichte Kleinasiens. Tübingen, 1945, 38.

259 H. Frankfort, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

თაურობდნენ სომხეთსა, კაბადოკიასა და მესხეთ-ჯავახეთში და რომ ოქროსა და ელექტრონის ნივთები სამხრეთით მდებარე მდიდარი ქვეყნებიდან იყო შემოტანილი[240]. მან ისიც აღნიშნა, რომ ყუბანისა და თერგის სპილენძის ხანის სამეფო სამარხები ინდო-ირანელი ტომების წინაპართა ნაღერ უნდა ყოფილიყო აგებული[241]. ასეა თუ ისე, კავკასიას, ჩანს, გარკვეული კულტურულ-ეკონომიური კონტაქტები ჰქონდა შუმერის ცივილიზაციასთან და აქედან წამოსული იმპულსები საკმაოდ ძლიერ გავლენას ახდენდა მასზე ისევე, როგორც საერთოდ ძველაღმოსავლურ სანყაროზე. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი მიუთითებდა, რომ კავკასია წარმოადგენდა წინაზღური კულტურის საწყაროს და რომ ძვ. წ. III ათასწლეულში უფრო ახლო ერთიერთობა ჩანს შუმერთან და ელამთან, ვიდრე მცირე აზიასთან[242]. მაგრამ ბ. კუფტინის ეს მოსაზრება, როგორც ეს ამ ბოლოდროინდელი შედეგებიდან ჩანს, მთლად მართებული არ უნდა იყოს. ძვ. წ. III ათასწლეულის განმავლობაში წინა აზიის სხვა ოლქებთან ერთად საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა ჰანს აგრეთვე მცირე აზიასთანაც. ტროასა და ალაჯის ტიპის ძეგლებთან ნაპოვნობს საერთოს მაიკოპის ყორღანი. ის სხვა საქმეა, რომ შესაძლოა აქაც და იქაც შუმერიდან წამოსული საერთო იმპულსები საკმაოდ მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა.

რაც შეეხება მაიკოპის კულტურის გვიანდელ, ნოვოსვობოდნაიას სტადიას, ამ პერიოდში, როგორც ჩანს, სამხრეთიდან მომდინარე ქავშირები უკვე საგრძნობლად შესუსტებული იყო. ჯერ კიდევ ა. იესენი თავის ადრინდელ ნაშრომში მიუთითებდა, რომ ნოვოსვობოდნაიას ქვეჯგუფის ლითონის ნივთები უკვე იმდენად გარკვეულ კომპლექსს წარმოადგენდნენ, რომ მათი ადგილობრივი წარმოება უნდა ვივარაუდოთ[243]. როგორც უკვე ზევით აღვნიშნავედით, მაიკოპის კულტურა ჩრდილო კავკასიაში ფართოდ სწორედ გვიანდელ, ნოვოსვობოდნაიას საფეხურზე ვრცელდება. ამიტომაც ეს საფეხური ამ კულტურისა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს. სადღეისოდ მისი შესატყვისი ძეგლები როგორც ნამოსახლარი, ისე სამარხეული კარგადაა ცნობილი. ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის მთელი სამაროვნებიც აღმოჩნდა, რომელთაგან განსაკუთრებით ბამუტის ყორღანებია აღსანიშნავი. მაგრამ, როგორც წინარე, ადრეული ჯგუფი ამ კულტურისა მაიკოპის ყორღანის ირგვლივ ჯგუფდება, ისევე ნოვოსვობოდნაიას ყორღანის გარშემო იყრის თავს გვიანდელი ეტაპის ძეგლები. ამიტომ ამ ყორღანის აღწერაზე უფრო დაწვრილებით შევჩერდებით.

ნოვოსვობოდნაიას ყორღანი გათხრილი იყო ნ. ვესელოვსკის მიერ 1898

---

[240] V. Gordon Childe. დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

[241] იქვე, გვ. 202.

[242] Б. А. Куфтин. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, стр. 86.

[243] А. А. Иессен. О древнейшей металлургии меди на Кавказе, стр. 90.

წ.[244] იგი ქ. მიქოპირდან დაახლოებით 50 კმ იყო დაშორებული, ფორსის ყურბახის შენაკადი) მარცხენა ნაპირზე მდებარე სტანიცა ნოვოსვობოდნაიადან (ყოფილი ცარსკაია) 5 კმ დაშორებით. ამ ადგილზე ყორღანების და დოლმენების დიდი ჯგუფია აღმოჩენილი (დაახლოებით 30-მდე). ამ ჯგუფიდან მხოლოდ ნ. ვესელოვსკის მიერ გათხრილი ორი ყორღანი აღმოჩნდა ხელუხლებელი, სადაც მეტად მდიდარი და საინტერესო მასალა იყო ნაპოვნი.

№ 1 ყორღანი 9.6 მ სიმაღლისა იყო. ზედ მიწის პირზე ყრილის ქვეშ აღმოჩნდა ქვის ფილებისაგან ნაგები დოლმენი, რომელიც გვერდებიდან და ბეჭდოდან რიყის ქვის ყრილით იყო დაფარული. ამავე დონეზე დოლმენს ირგვლივ შემოუყვებოდა ქვის წრე. დოლმენი ნაგები იყო მსხვილი, კარგად დამუშავებული ქვის ფილებისაგან. მას ორფერდა გადახურვა ჰქონდა. დოლმენი ქვის ფილით, რომელსაც შუაში, ქვედა ნაწილში სწორკუთხა ხვრელი ჰქონდა, ორად იყო გაყოფილი (სურ. 96,2). ხვრელს დაცული ჰქონდა სწორკუთხა საცობი.

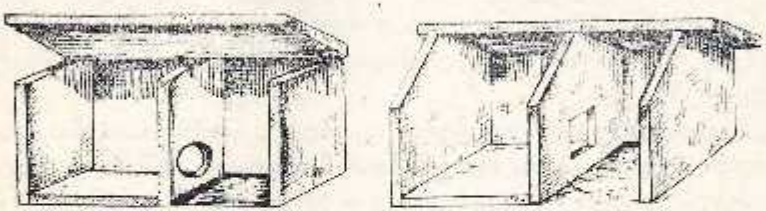

სურ. 96. ქვის სამარხები ნოვოსვობოდნაიას ყორღანებიდან.

მიცვალებული მოთავსებული იყო კამერის უფრო მოზრდილ ნაწილში, რომელიც მოკრუნჩხული პოზით იწვა დასავლეთ კედელთან, თავით სამხრეთით. იგი წითლად იყო შეღებილი.

დოლმენის ამ ნაწილში, მიცვალებულს თან ახლდა მეტად მდიდარი მასალა. თაიის ქალასთან აღმოჩნდა ოქროს ორი საყურე, ოთხი ოქროს რგოლი, ოქროს, ვერცხლის, ბრონზისა და სერდოლიკის მძივები, ოქროს ნემსი, ორი ვერცხლის საყინძი და ხუთი ვერცხლის საყიდი. მიცვალებულის გვერდის არეში ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს იარაღები: სამი ღარიანი სატევი, სამი ბრტყელი ცული, დანა, რვა ბრტყელი სატევრის პირი, შუბისმაგვარი იარაღი, ოთხი ყუადაკანებელი ცული, სამი მასრიანი ქავი, რომელთაგან ერთს ორი მამაკაცის ფიგურა აზის და ბრინჯაოს გრძელტარიანი ჩაშჩა. აღმოსავლეთ კედელთან აღმოჩნდა სამი ბრინჯაოს ქვაბი და ორი პატარა ბრინჯაოს ჭოთანი; მათ გვერდით თიხის ხუთი ფიალა იდგა.

---

244 ОАК за 1898 г., СПб, 1901, стр. 30.

დოლმენის ცენტრალურ, უფრო პატარა განყოფილებაში ნაპოვნი იყო ექვსი კაცის ხელშუბის პირი, ერთი თეთრი პასტის მრგვალი შურდული, ორი სალესი ქვა, ხუთი ოთხწახნაგა ბრინჯაოს სალგისი და ოთხი გაპრიალებული თიხის ჭურჭელი.

ამავე ყორღანის ყრილში აღმოჩნდა ორი ნაშვებული სამარხი, შეღარებით უფრო ღარიბული ინვენტარით, რომლებიც დასაფლავების რიტუალითა და ნივთების ტიპოლოგიური შენადგენლობით იმავე დროისა უნდა იყოს. მიცვალებულები აქაც წითლად იყვნენ შეღებილები. ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩნდა ოქროს ორი სპირალური რგოლი და თიხის ჭურჭელი, მეორეში კი ბრინჯაოს კაცის შუბის პირი იყო ნაპოვნი[245].

ნ. ვესელოვსკის მიერ იმავე წელს გათხრილი იყო მეორე ყორღანი, რომლის ცენტრალურ ნაწილში, 1,40 მ სიმაღლეზე აღმოჩნდა ქვის ფილებისაგან შეკრული დოლმენისმაგვარი ნაგებობა, იგი ზედ ნიწის პირზე იდგა და ძველი მხრიდან რიყის ქვით იყო დაფარული და მასაც შემოეყენებოდა მოზრდილი ქვებისაგან წეკრული წრე. ეს დოლმენიც ორად იყო გაყოფილი, რომელსაც ქვედა ნაწილში ხერელი ჰქონდა. იგი ორი საბურავის ქვით იყო ბანერად გადახურული (სურ. 96,1). დოლმენი დაბრმობილი იყო ჩრდილოეთიდან სამხრეთით. მისი მოზრდილი გახყოფილების ზომებია: სიგრძე — 1,80 მ, სიგანე —1,60 მ; სიმაღლე—1,20 მ. მეორესი, უფრო მოკლესი კი სიგრძე—1,15 მ, სიგანე — 1,60 მ; სიმაღლე —1,47 მ (მას ქვის იატაკი არ ჰქონდა და ამის გამო სხვაობა სიმაღლეში).

მიცვალებული მოზრდილი განყოფილების დასავლეთ კედელთან იწვა ძლიერ მოკრუნჩხული, თავით სამხრეთით. იგი წითლად იყო შეღებილი. აღსანიშნავია, რომ შემორჩენილი იყო ტანსაცმლის ნაშთები: შავი ბეწვი, რომლის ქვეშაც აღმოჩნდა მოყვითალო ფერის ქსოვილი და მას ქვეშ კი წითლად შეღებილი ქსოვილის ნაშთები. მიცვალებულის თავთან აღმოჩნდა კაცის შვიდი ისრის პირი, ორი ვერცხლის საკინძი, ყუადაჭანებული ცული, ბრტყელი ცული, დახის პირი, სატევრის პირი სპილენძის ქარქაშში, ორი ოთხწახნაგა სალგისი. თავის ქალასთან კედელში, პატარა ნიშა იყო ამოღებული, ალბათ, სამალავი, რომელშიც აღმოჩნდა ოქროს, ვერცხლისა და სერდოლიკის მძივები და ოქროს რგოლები. აღმოსავლეთ კედელთან ხის რაღაც ნივთი იყო ბოლოზე სპილენძის კავით, რომელზეც თხელი მავთული იყო შემოხვეული. აქვე იდგა ოთხი თიხის ჭურჭელი: ორი წითელპრიალა და ორიც შავპრიალა. მეორე, პატარა განყოფილებაში ნაპოვნი იყო დიდი რაოდენობით ძვლის მძივები, ტახის ორი ეშვი და ოთხწახნაგა სალგისი[246].

სტ. ნოვოსვობოდნაიას ჯგუფის ყორღანებიდან აღსანიშნავია კიდევ ერთი

---

[245] Т. Б. Попова, Дольмены станицы Новосвободной, стр. 9.

[246] იქვე, გვ. 13.

ყორღანი, რომელიც გათხრილი იყო ჯერ კიდევ 1868 წ. ნ. კამენსკის მიერ, იგი იმითაა აღსანიშნავი, რომ აქ აღმოჩნდა თერთმეტწახნაგა ქვის საბარხი, კონუსური გადახურვით. მართალია, საბარხეული ინვენტარი აქ შედარებით ღარიბული იყო (ბრინჯაოს ორი რგოლი, ორი შუბისპირი, ორი თხის ჭურჭელი), მაგრამ ცხადია, რომ იგი ზემოთ განხილული ყორღანის თანადროულია[247] (სურ. 97).

მართალია, დოლმენისებური საბარხი ყორღანის ყრილის ქვეშ ნოვოსვობოდნაიას გარდა სხვაგან თითქმის არ გვხვდება, მაგრამ სხვა ნიშნებით ეს ყორღანი უთუოდ ახლოს დგას მაიკოპის კულტურისათვის დამახასიათებელ სამარხებთან. მიცვალებულის წითლად შეღებვა, ქვის წრის არსებობა, საბარხეული ინვენტარი და სხვ. ის თვისებურებებია, რომლითაც ხასიათდება მაიკოპის კულტურის გვიანდელი სტადია. ყუბანისპირეთის გარდა ჩრდილო კავკასიაში მათ ვხვდებით ცენტრალურსა და აღმოსავლეთ რაიონებში, სადაც ამ პერიოდში ძეგლებმა უპირატესად სამარხებმა, ფართო გავრცელება ჰპოვა. ზემოთ უკვე აღვნიშნავდით, ნოვოსვობოდნაიას აფეჯურის ნამოსახლარების აღმოჩენასა და მათი თვისებურებების შესახებ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მაინც სამარხებიდან მომდინარე მასალები საღღეისოდ უფრო რეტად აელეხენ ამ კულტურის გვიანდელი სტადიის თვისებურებებს.

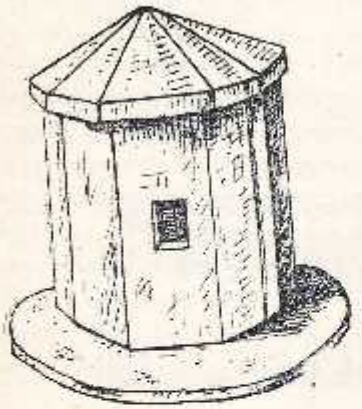

სურ. 97. ქვის წრიგლწახნაგა სამარხი ნოვოსვობოდნაიას ყორღანიდან.

უკანასკნელი ხანის აღმოჩენებიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ნალჩიკის აკლდამა[248], იგი ნაპოვნი იყო ქალაქის განაპირა, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. ყორღანის მიწაყრილი ღრიერ დაზიანებული იყო, მისი დიამეტრი—100 მ-მდე, სიმაღლე კი 8,0 მ-მდე აღწევდა. აკლდამა ნაგები იყო ტუფის მასიური 24 ფილისაგან, მიწის პირზე. მას სწორკუთხა ფორმა ჰქონდა და გადახურული იყო ასეთივე ტუფის ფილებით. აკლდამის სიგრძე 3,13 მ, სიგანე — 2,34 მ, სიმაღლე — 1.10 მ. ჭერი და კედლები შეღებილი იყო წითლად. იატაკი მოფენილი იყო წვრილი ქვით. აღსანიშნავია, რომ ოთხ ფილას — ორს გადახურვის და ორს—კედლისას, ანთროპომორფული გამოსახულება აქვს, რომელთაგან სამი კიდევ ნაკაწრი ორნამენტითაა შემკული.

აკლდამაში ერთმანეთის ახლო მდებარე ორი მიცვალებული აღმოჩნდა,

---

[247] Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

[248] Н. М. Чечанов, Гробница эпохи ранней бронзы в г. Нальчике, СА, 2, М., 1970, стр. 109.

ერთი მათგანი მარჯვენა გვერდზე იწვა, მეორე კი მარცხენაზე, მოკუნტულ მდგომარეობაში. ორივე მიცვალებული წითლად იყო შეღებილი. აქლდამაში მდიდრული ინვენტარი აღმოჩნდა: ოქროს მრავალი სამკაული, მასიური რგოლები, მძივები, ფირფიტები, სპირალური ლენტები და სხვ. ვერცხლისა და ბრინჯაოს სატევრის პირები. ოქროს ფირფიტებით შემკული. ასევე ოქროს: ფირფიტები ამკობდა ბრინჯაოს ორ ხანჯლისაგან სადგისს. აქლდამის ჩრდილო კუთხეში აღმოჩნდა სპილენძის ქვაბი, ბრტყელი ცული, ორი ყუადაქანებული ცული, სატეხი და სხვ. გარდა ამისა, აქვე ნაპოვნი იყო ობსიდიანის ფუძეამოღარული ისრის პირი, კაჟის ხელშუბის პირი, კაჟისავე დანისებრი ფირფიტა და სხვა. ამრიგად, ეს აქლდამა თავისი მნიშვნელობით მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას ყორღანებს შეიძლება გავუტოლოთ.

როგორც ჩანს, ნალჩიკის აქლდამა დამარხვის რიტუალითა და აგრეთვე სამარხეული ინვენტარის ხასიათით უახლოვდება ნოვოსვობოდნაიას ყორღანს, თუმცა მისი გამთხრელი ი. ჩერნოვი ფიქრობს, რომ მას ზოგი ნიშნით ახასიათებს, რომლითაც იგი უახლოვდება მაიკოპის ყორღანს და ამიტომ მისი აზრით ეს აქლდამა ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის ადრეულ საფეხურს უნდა მიეკუთვნოს[249].

მაგრამ მაიკოპის კულტურის შესწავლისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ამ დროის ყორღანული სამაროვნების კვლევას. ამათგან აღსანიშნავია გვიანმაიკოპის დროინდელი სამაროვანი ჩეჩენ-ინგუშეთში, სოფ. ბამუტთან და ყუბანისპირეთში სტანიცა უსტ-ჯეგუტინსკაიასთან გათხრილი ყორღანები. ბაიფეტის სანაოვანზე. გახსაკუთრებით ხუტორ ახალ არმტისთან, გათხრილი იყო ოცზე მეტი გვიანმაიკოპის დროინდელი სამარხი[250]. ამ დროის სამარხების ასეთი დიდი რაოდენობა სხვაგან ჯერჯერობით შესწავლილი არ იყო. ყველა ამ სამარხებს, ზოგი განსხვავებული ნიშნების მიუხედავად, როგორც დასაფლავების წესში, ისე სამარხეული ინვენტარით, საერთო, თავისებური ხასიათი ახასიათებს. ყველა ყორღანის ცენტრალური ნაწილი, როგორც წესი, ნაგებია რიყის ქვისაგან, რომელსაც ხშირად მოზრდილი ქვებისაგან შემდგარი ქვის წრე შემოუყვება. ითქმის ყველა სამარხი მიწის პირის დონეზეა მოწყობილი. მსგავსია აგრეთვე მიცვალებულის დაკრძალვის წესიც — მარჯვენა გვერდზე მოკლიავრე, მოკუნტულ მდგომარეობაში და სხვ. აღსანიშნავია, რომ თითქმის ყველა ნიშნით, ეს სამარხები უახლოვდებიან მაიკოპის კულტურის, განსაკუთრებით მის გვიანდელ, ნოვოსვობოდნაიას საფეხურისათვის დამახასიათებელ დაკრძალვის რიტუალს[251].

მსგავსება ჩანს აგრეთვე ამავე საფეხურთან სამარხეულ ინვენტარშიც. აღ-

---

[249] И. М. Чечетов, დასახ. ხელრონი, გვ. 122.

[250] Р. М. Мунчаев, Раскопки Бамутских курганов в 1965 г., стр. 132.

[251] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 553.

სანიშნავია 1961 წ. № 9 ყორღანში გათხრილი № 9 სამარხი, იგი ამ ყორღანის ძირითადი სამარხი იყო, რომელშიც აღმოჩნდა ორი სატევრის პირი, ოთხწახნაგა სადგისი, სპილენძის ჭურჭელი, ბრინჯაოს მასრიანი ცული, ორი მოწითალო თიხის ჭურჭელი და სხვ. საინტერესოა, რომ ეს ნივთები გარკვეულ სიახლოვეს ამოლობენ ნოვოსვობოდნაიას ყორღანის ინვენტართან[252]. ასევე საინტერესოა აგრეთვე 1965 წ. შესწავლილი 1 და 2 ყორღანები, მათში ნაპოვნი იყო ოქროს ბეთლები, ოქროს ფირფიტები, ვერცხლის ნემსი და ვერცხლის სხვა ნივთები, ბრინჯაოს სატევრის პირები, ოთხწახნაგა სადგისები, სპილენძის ჭაობი და სხვ.

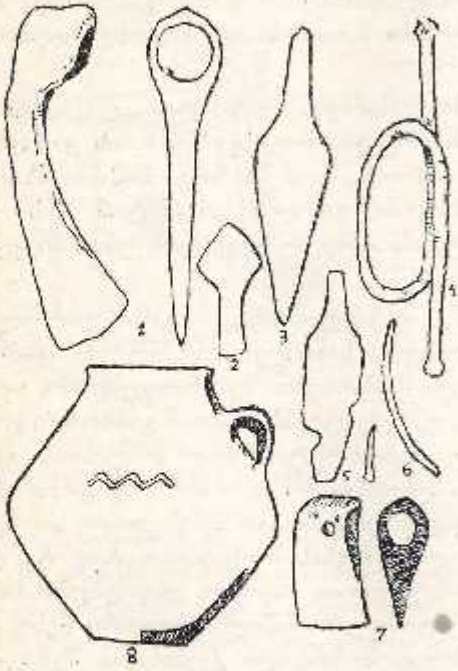

სურ. 93. ლითონისა და თიხის ნივთები ბაჰეტის ყორღანებიდან.

აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი მცირე ზომის ვოტივური ცული და ბრინჯაოს მსხვილი მავთულისაგან ნაკეთები სივთი, რომელსაც რ. ჭუნჩაევი საგებეურად მიიჩნევს. გარდა ამისა, № 3 ყორღანია მე-4 სამარხში აღმოჩნდა ტანვიწრო ყუადაქანებული ცული საჩხერული ტიპისა და ახ[253]. (სურ. 93).

უსტ-ჯეგუტინსკაიას ყორღანულ სამარხებზე მაიკოპის კულტურის დროინდელი სამარხები 15 ყორღანში აღმოჩნდა[254]. მართალია, სამარხების დიდი ნაწილი დაზიანებული იყო, მაინც კარგად ჩანდა მაიკოპის კულტურისათვის დამახასიათებელი ნიშნები როგორც თვით ყორღანის ხასიათში, ისე ინვენტარში. მაგრამ საინტერესოა აგრეთვე ისიც, რომ საერთოსთან ერთად ამ ყორღანებში მაინც შეინიშნება გარკვეული თავისებურებები, ძირითადად კონსტრუქციული ხასიათის, რითაც ისინი ორ ჯგუფად იყოფოდნენ. აღსანიშნავია, რომ ერთი ჯგუფი ყორღანებისა ყობლის და თვით სამარხის ხასიათით უფრო ახლოს მაიკოპის კულტურის ადრინდელ ძეგლებთან იდგა, მეორე ჯგუფი კი უფრო ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის სამარხებთან.

---

252 Р. М. Мунчаев, Из истории раннебронзового века Чечен-Ингушетии, стр. 17.

253 Р. М. Мунчаев, Раскопки Бамутских курганов в 1965 г., стр. 133.

254 Р. М. Мунчаев, А. Л. Нечитайло, Комплексы майкопской культуры в Усть-Джегутинском могильнике, стр. 134.

მეორე ჯგუფის ყორღანებში აღმოჩენილი კერამიკული ხაწარმი ძალიან ახლოს დგას გვიანმაიკოპია კერამიკასთან. ნაგრამ, იმის გამო, რომ ამ კერამიკაზე არ გეხედება ე. წ. მარგალიტისებრი ორნამენტი, რომელიც დამახასიათებელია გვიანი ჯგუფის თიხის ჭურჭლისათვის, რ. მუნჩაევი ფიქრობს, რომ ეს ჯგუფი რამდენადმე წინ უსწრებს სკვითური ნოვოსვობოდნაიას ეტაპს და ესტ-ჯგუტანსკაიას მეორე ჯგუფის ყორღანები ერთგვარად გარდამავალი ბენებისაა ადრე და გვიანმაიკოპის ეტაპებს შორის[255].

მიუხედავად იმისა, რომ მაიკოპის კულტურის ორივე ეტაპის ყორღანებს შორის, როგორც რ. მუნჩაევი ფიქრობს, საერთო ნეტია, ვიდრე განსხვავებაა[256], მაინც ნოვოსვობოდნაიას ჯგუფის ყორღანები გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. თუ პირველი, მაიკოპია ჯგუფის ყორღანებისათვია, როგორც წესა, დამახასიათებელია მიწაყრილი, შეორეში, ნოვოსვობოდნაიას ჯგუფის ყორღანების ცენტრალურ ნაწილში ხშირად ქვის კონსტრუქცია გეხვდება. დამახასიათებელია მაითვის ადრეული ქვის წრეც. ერთ-ერთი ძირითადი განმასხვავებელი ნიშანი ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის ყორღანებისა ის არის, რომ სწორკუთხა ფორნის დასაკრძალავი მოედანი, უპირატესად ხედ მიწის პირზეა მოწყობილი, რომელიც ხაყის წვრილი ქვითაა დაგებული[257]. პირველი ჯგუფის ყორღანებისათვის კი ძირითადად სწორკუთხა მოყვანილობის ორმოა დამახასიათებელი[258]. ჯერჯერობით ძნელი გასაკვეთია, რამ გამოიწვია მაიკოპის კულტურაში ყორღანთა კონსტრუქციაში მომხდარი ცვლილებები. აღსანიშნავია, რომ მეორე ჯგუფის ყორღანებში დაკრძალვის წესში საერთო ხასიათი გვხვდება. მიცვალებული ეპერატესად მარჯვენა მხარეზე წევს, მოკუნტული, თავით სამხრეთით. უნდა შეეხნიშნოთ, რომ დაკრძალვის რიტუალში ორივე ჯგუფი გარკვეული ერთობით გამოირჩევა[259].

რ. მუნჩაევის აზრით, პირველ და მეორე ჯგუფის ყორღანებს შორის ბევრი საერთო ნიშანი ჩანს, რაც მათ გენეტიკურ კავშირზე უნდა მეტყველებდეს. იგი გამოჰყოფს გარდამავალი ხასიათის ყორღანებს პირველსა და მეორე ჯგუფს შორის. ეს კი კიდევ ერთი საბუთია მათი საერთო წარმომავლობისა[260].

გვიანმაიკოპის ეტაპიაზე განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მეტალურგია იმის გამო, რომ, როგორც ჩანს, ამ დროისათვის უკვე საბოლოოდ ყალიბდება მისი ადგილობრივი ტრადიციები. აღსანიშნავია, რომ, როგორც ეს მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალებიდან ჩანს, ამ კულტურის გვიანდელი ეტაპის საწოლახლოებზე ქვის ინვენტარმა საგრძნობლად იკლო.

---

255 Р. М. Мунчаев, А. Л. Нечитайло, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151.
256 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ 564.
257 იქვე, გვ. 553.
258 იქვე, გვ. 557.
259 იქვე, გვ. 561.
260 იქვე, გვ. 563.

როგორც ა. ფორმოზოვი ფიქრობს, ეს გამოწვეული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ ნოვოსვობოდნაიას საფეხურზე ლითონი უკვე თანდათანობით სდევნის ქვას. ამ დროის ყორღანებში ლითონის ნაწარმი უფრო ფართოდაა წარმოდგენილი, თანაც უცრო მრავალფეროვანია, მაიკოპის კულტურის ადრინდელ საფეხურთან შედარებით. გვხვდება ლითონის ცვიბები, საბრძოლო და სამეშვო იარაღი და სამკაული[261]. თვით ნაიკოპისა და ხოვოსვობოდნაიას ყორღანებში აღმოჩენილი სპილენძისა თუ ბრინჯაოს ნივთების შედარებისას უკვე აშკარად საგრძნობი სხვაობა ჩანს. გვიან ეტაპზე ბევრი ისეთი ფორმა გვხვდება, რომლებიც მაიკოპში საერთოდ ცნობილი არ არის. ზევით უკვე აღვნიშნავდით, რომ მაიკოპის ყორღანის ლითონის იარაღის, ყოველ შემთხვევაში ზოგიერთი ფორმების, სამხრეთული, უფრო კი მესოპოტამიური წარმომავლობა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში ნაპოვნი იარაღ-საჭრეველის კი, პირიქით, გარდა, ეგებ, ერთი შუბისმაგვარი იარაღისა, ადგილობრივი წარმომავლობაა სავარაუდო.

ბოლო დრომდე ჩრდილო კავკასიაში შუბისმაგვარი ტიპის იარაღი მხოლოდ ნოვოსვობოდნაიას ყორღანიდან იყო ცნობილი. ბოლო ხანებში მსგავსი იარაღი აღმოჩნდა დაღესტანში, ჩირკეისკის ნაძოსახლარზე[262]. ორივე ეს იარაღი ფორმით ძალიან ახლოს დგას ერთმანეთთან. მათ ტარის დასაგები ყუნწი სწორი აქვთ და ღეროდან ყუნწზე გადასვლის ადგილი საგრძნობლად შესქელებულია. პირის მოყვანილობითაც ეს ცალები ძალიან ჰგვანან[263] (სურ. 62).

როგორც უკვე ზევით აღვნიშნავდით, ამ ტიპის იარაღი ფართოდ იყო გავრცელებული წინა აზიაში და მათ მტკვარ-არაქსის კულტურის საფეხურზე ამიერკავკასიაშიც ვხვდებით. აქ აღმოჩენილ ცალებიდან ჩრდილოკავკასიურ ეგზემპლარებთან როგორც საერთოდ ფორმით, ისე ტარზე დაგების წესით, განსაკუთრებით ახლოს დგას ახალციხესთან ნაპოვნი ამგვარი იარაღი[264] (სურ. 53ა). უახლოვდება მათ ავრეთვე აზერბაიჯანში, ასტარინის რაიონში, № 1 ყორღანში აღმოჩენილი შუბის პირები, ოღონდ ერთ ნიმუშს რამდენადმე განსხვავებული, უფრო მოხრდილი პირი აქვს, მეორეს კი, პირიქით, პირის ნაწილი რამდენადმე მომცრო, ღერო კი უფრო მოგრძო აქვს[265] (სურ. 60). უახლოვდება მათ ფორმით შედარებით დიდი ზომის შუბისმაგვარი იარაღი, ლენინაკანის მუზეუმში და-

---

261 А. А. Формозов, указ. сочин., стр. 114.

262 История Дагестана, I, М., 1967, стр. 63, рис. 16.

263 იქვე.

264 ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 161, სურ. 53,ა.

265 Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов, О древней металлургии Кавказа, стр. 21, рис. 5.

ცული[266]. (სურ. 57,1). გარკვეული მსგავსება ჩანს, აგრეთვე, შიდა ქართლში, სოფ. ოსპრისში აღმოჩენილ ცალთახიან ცულთან (სურ. 53,14). ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ახალციხის ანირანის გორაზე შუბისმაგვარი იარაღების ამ ვარიანტის ჩამოსასხმელი ყალიბიც აღმოჩნდა თითქოს[267]. იარაღის ეს ტიპი ამიერკავკასიაში წინა აზიიდან გავრცელდა. მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი აქ მაინც თავისებურ ელფერს იღებს და შემდეგ აქედან უნდა გავრცელებულიყო ჩრდილო რაიონებში. აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოკავკასიური ეგზემპლარები მაინც ყველაზე უფრო ახლოა დგანან ამიერკავკასიურ, კერძოდ კი ახალციხის შუბისმაგვარ იარაღთან. ამიტომ მთლად მართებული არ ჩანს მკვლევართა მოსაზრებები, როშლებიც ნოვოსვობოდნაიას ცალასთვის შუძერსა, სარიასა, ახატოლიასა და სხვათა ეძებენ ახალგებს[268].

ნოვოსვობოდნაიას ყორღანებში აღმოჩენილი ცულები, რამდენადმე განსხვავდებიან მაიკოპის ყორღანის ცულისაგან[269]. საერთოდ ეს ტიპი იარაღისა დამახასიათებელია მაიკოპის კულტურის გვიანდელი ეტაპისათვის[270]. ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში აღმოჩენილი ცულები, განსაკუთრებით № 1 ყორღანის ერთი ცული, ახლოს დგას თბილისთან, ზაჰესში ნაპოვნ ანგვარისადმი იარაღთან (სურ. 99,3). ეს ცულები ფორმით საკმაოდ უახლოვდებიან მესოპოტამიაში ცნობილ ცულის თიხის მოდელებს[271]. აღსანიშნავია, რ. მუნჩაევის მიერ ბამუტის ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩენილი ერთი პატარა, ვოტივური ცული[272], რომელიც თავისი ფორმით გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ცხინვალთან, ქულბაქებას სამარხში ნაპოვნ ცულთან. ქულბაქებას ტიპის ცული გავრცელებული იყო ჩვენში მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში. მაგრამ გვიან მაიკოპის სტადიაზე გავრცელებული ცულები მაინც გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდებიან და მათი ადგილობრივი წარმომავლობა საფუძველს ნოკლებული არ უნდა იყოს. ამ მხრივ საინტერესოა ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში ნაპოვნი ერთი ცული, რომლის ყუას ისეთივე „მარგალიტისებრი" ორნამენტი ამკობს, როგორც ამ დროის კერამიკისთვისაა დამახასიათებელი[273].

ნოვოსვობოდნაიას საფეხურზე ფართოდ იყო გავრცელებული ბრტყელი ცული (სურ 99,2). ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ იგი ჩრდილო

---

266 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29, სურ. 4.

267 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

268 Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, стр. 214;

C. F. A. Schaeffer, Stratigraphie Comparee.., 519; P. Betancourt დასახ. ნაშრომი, გვ. 356.

269 А. А. Иессен, О древнейшей металлургии меди на Кавказе, стр. 90.

270 Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

271 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

272 Р. М. Мунчаев, Раскопки Бамутских курганов в 1965 году, стр. 133.

273 Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

კავკასიაში ლითონია ინვენტარის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ფორმაა[274]. მოყვანილობით ეს იარაღები მაინც რამდენადმე განსხვავდებიან მაიკოპის ყორღანის ამგვარსავე იარაღისაგან, ბოლო დრომდე პრტყელი ცული ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულის მიწურულზე ძირითადად ცნობილი არ იყო. მაგრამ, უკანასკნელი ხანის აღმოჩენებიდან ჩანს, რომ იარაღის ეს ტიპი საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული და, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებზე მათი ჩამოსასხმელი თიხის ყალიბებიც აღმოჩნდა. აღსანიშნავია, რომ პრტყელი ცული აღმოჩნდა ბედენისა და სიყორნ

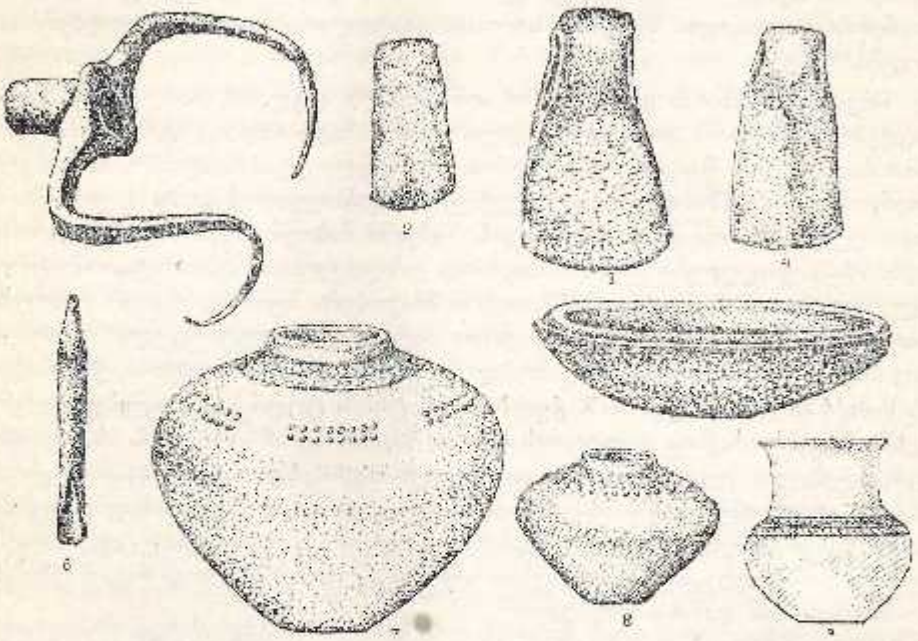

სურ. 99. თიხისა და ლითონის ნივთები ნოემსოგობოდნაიას ყორღანებიდან.

წყაროს ყორღანებში; ორი ამგვარი იარაღი ცხობილია აზერბაიჯანში, ასტარანის № 1 ყორღანიდან და სხვ. ფორმით ეს იარაღები საკმაოდ ახლოს დგანან ჩრდილოკავკასიურ ცალებთან.

ნაიკოპის კულტურის ნოემსოგობოდნაიას სტადიაზე, როგორც ჩანს, ერთ-ერთი დამახასიათებელი იარაღი იყო ღარიანი სატეხი (სურ. 99,6). მაიკოპის ყორღანებში აღმოჩენილი ამ ტიპის იარაღი, რამდენადმე განსხვავებული ფორ-

---

[274] Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

მისა იყო. ნოვოსვობოდნაიას ტიპის სატეხები ცნობილია აგრეთვე ამიერკავკასიაშიც. განსაკუთრებით მათთან ახლოს დგას ზეკარიაის და თეთრი წყაროს ყორღანის სატეხები. მსგავსი სატეხი გვხვდება საჩხერეში, ბედენის ყორღანში და სხვ. (სურ. 59, 6, 10). საერთოდ ეს ტიპი იარაღისა ფართოდ იყო გავრცელებული წინა აზიაში. გ. ჩაილდი აღნიშნავს, რომ ნოვოსვობოდნაიას სატეხის პროტოტიპები ცნობილია ადრეულ შუმერში[275]. კ. შეფერის აზრით, კავკასიის ამ ტიპის იარაღი უახლოვდება ჰისარის, რას-შამრას, ბიბლოსის და სხვა სატეხებს[276]. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ტიპი იარაღისა ჩრდილო კავკასიაში სამხრეთიდან ამიერკავკასიის გზით გავრცელდა. ნოვოსვობოდნაიაში, ბამუტსა და სხვ. აღმოჩენილი სატყეურის პირები თავისი ფორმით საგრძნობლად განსხვავდებიან მაიკოპის ყორღანის ცალებისაგან. ეს ბრტყელი, ყუნწიანი სატეურის პირები უახლოვდებიან საჩხერულ ტიპებს, მაგრამ, ამავე დროს, ისინი გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდებიან და აღგილობრივ უნდა ჩამოყალიბებულიყვნენ[277]. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ბრტყელი, ყუნწიანი სატეურის პირები ფართოდ იყო გავრცელებული წინა აზიაში, განსაკუთრებით კი მცირე აზიაში. აღსანიშნავია, ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში აღმოჩენილი ერთი ლითონისტარიანი სატეურის პარი, რომელიც ფორმითა და ტარის დაგების წესით უახლოვდება საჩხერეში აღმოჩენილ ამგვარსავე სატეურის პირებს. ჩრდილო კავკასიაში ცნობილია ამ დროის კიდევ ერთი ლითონისტარიანი სატეურის სტანიცა კონსტანტინოვსკაში აღმოჩენილი[278].

მაიკოპის გვიანდელი ეტაპისათვის დანახასიათებელი იარაღია ცულები. აქ გვხვდება როგორც ორკაპა, ისე ცალკაპა ცულები. ორკაპა ცულები კარგადაა ცნობილი ჩრდილო კავკასიაში. უკანასკნელ ხანებში ამ ტიპის იარაღი ნაპოვნი იყო აგრეთვე ბამუტის ერთ-ერთ ყორღანში[279] (სურ. 100). როგორც ჩანს, სამართლიანად აღნიშნა თავის დროზე ა. იესენმა, რომ ეს ტიპი იარაღისა სპეციფიურია უუბანის ჯგუფის ყორღანებისათვის[280]. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ გ. ჩაილდი ამ იარაღის პროტოტიპებს ადრე შუმერში ეძებს[281], რაც შეეხება ცალკაპა ცულებს, რომლებიც აგრეთვე გვხვდებიან ხოვოსვობოდნაიას სტადიაზე, მა-

---

[275] Г. Чайлд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 214.

[276] C. Schaeffer, დასახ. ნაშრომი, გვ. 450.

[277] Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

[278] ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

[279] Р. М. Мунчаев, Из истории раннебронзового века в Чечено-Ингушетии, стр. 22.

[280] А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 173.

[281] Г. Чайлд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 214.

თი ანალოგები ამიერკავკასიიდან ჯერჯერობით ცნობილია აფხაზეთის აღრეულ-დოლმენებიდან და აგრეთვე თალიშის დოლმენებში[282].

1965 წ. ბამუტის ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩნდა ბრინჯაოს მსხვილი ღეროსაგან ნაკეთები ორი ნიკთი[283] (სურ. 98,4). რ. ბუნიაევი აღნიშნავს, რომ მსგავსი წყვილი ნივთი ნამოვნი ყოფილა მაიკოპის მახლობლად გათხრილ ყორ-

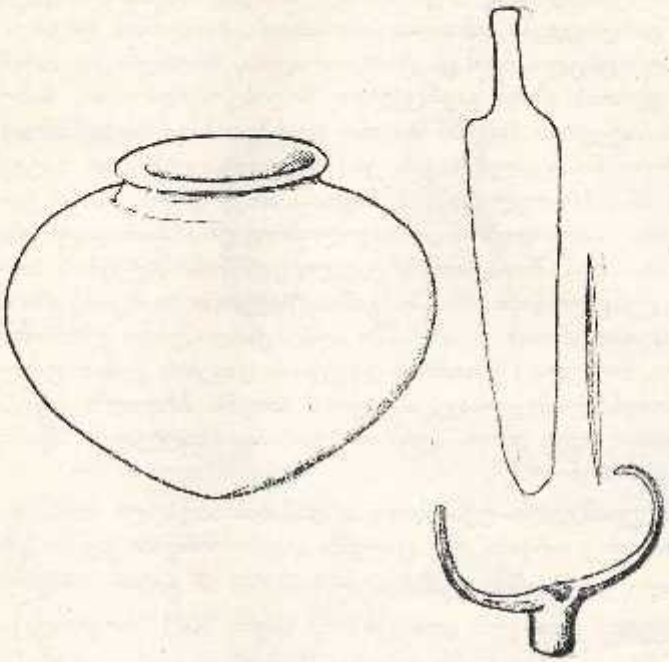

სურ. 100. ლითონისა და თიხის ნივთები ანაკლი არშტას ყორღანიდან.

ღანშიც. სხვაგან არსად ანალოგიური ნივთები მისთვის ცნობილი არ არის. რ. ბუნიაევის აზრით, ეს ნივთები ლაგჭის საყბეურს უნდა წარმოადგენდეს და მას აქ უკვე იყენებდნენ ცხენოსნობაში[284], მაგრამ მაინც გვგონია, რომ ასეთი კატეგორიული მტკიცებისათვის მას საფუძველი არ უნდა ჰქონდეს, მითუმეტეს, რომ, როგორც ამას ცოტა ქვევით დავინახავთ, კავკასიაში შინაური ცხენის პარველი გამოჩენის საკითხიც ჯერ კიდევ საბოლოოდ ნათელი არ არის.

აღსანიშნავია ხოვსეთობრივის და ბამუტის ყორღანებში[285], ნალჩაკის

282 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 235.

283 Р. М. Мунчаев. Раскопки Бамутских курганов в 1965 г., стр. 143.

284 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 713.

285 Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24; Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нарпманов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

აკლდამაში[286] და სხვ. აღმოჩენილი სპილენძის ქვაბები. ყველა ქვაბს დაახლოებით ერთი ფორმა აქვს და ზოგი მათგანი „მარგალიტისებრი" ორნამენტითაა შემკული. მსგავსი ლითონის ჭურჭელი სხვაგან ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. ნიშანდობლივია აგრეთვე ისიც, რომ მათ იმგვარივე ორნამენტი ამკობს, როგორიც გვიანმაიკოპის თიხის ჭურჭლისათვისაა დამახასიათებელი[287]. ამ ქვაბების ჭიმიური შედგენილობა თითქმის ერთნაირია[288]. ამიტომ მათი დდგილობრივი წარმომავლობა თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

მაიკოპის კულტურის გვიანდელი საფეხურის ლითონის ნაწარმი თავისი ქიმიური შედგენილობით განსხვავდება მაიკოპის აღრეული ჯგუფის ლითონისაგან. მისთვის სპილენძ-დარიშხანიანი ლითონია დამახასიათებელი. ე. ჩერნიხი აღნიშნავს, რომ გვიანმაიკოპის ლითონი თავისი ქიმიური შედგენილობით უფრო უახლოვდება ამიერკავკასიის მადანს, კერძოდ კაფანისა და შამლუგის სპილენძ-ბელიაქნია საბადოების მადანს — ახერბაიჯანში. ამიტომ ეს ფიქრობს, რომ მაიკოპის კულტურის გვიანდელ ეტაპზე ჩრდილო კავკასია ამიერკავკასიური სპილენძით მარაგდებოდა. უფრო მეტიც, მისი აზრით, მომდევნო, ჩრდილოკავკასიური კულტურის ლითონიც ამიერკავკასიური წარმოშობისაა[289]. ა. ფორშოზოვი არ იზიარებს ე. ჩერნიხის ამ მოსაზრებას და აღნიშნავს, რომ ძნელია წარმოვიდგინოთ ამ დროისათვის ლითონის მზა ნაწარმის თუ ნედლეულის ამიერკავკასიიდან ტრანსპორტირება. შესაძლოა ძვ. წ. III—II ათასწლეულებში ჩრდილო კავკასიაში აღგილობრივი, ეგებ სპილენძის მცირე საბადოს ექსპლოატაცია ხდებოდა, რომელიც ჯერ კიდევ გეოლოგების მიერ დადგენილი არ არის[290]. შესაძლოა ეს ასეც იყო და რომელიმე საბადო მართლაც გამოიყენებოდა იმ პერიოდში. მაგრამ, ეფიქრობთ, მაინც, რომ, როგორც ჩანს, მზა ნაწარმის გარდა ამ დროისათვის ჩრდილოეთით ამიერკავკასიიდან ნედლეულიც მნიშვნელოვანი ნაწილით შედიოდა. რა თქმა უნდა, არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს ქიმიური შედგენილობის ამგვარი ანალოგიები. როგორც ვნახეთ ზემოთ აღვნიშნავდით, მაიკოპის გვიანდელ ეტაპზე ლითონის ნაწარმში საკმაოდ ძლიერად ჩანს ამიერკავკასიური გავლენები, თუმცა ისიც ითქვა, რომ ლითონის ნივთების დიდი ნაწილის აღგილობრივი წარმომავლობაც ეჭვს არ უნდა

---

286 И. М. Чернышев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110; Р. М. Мунчаев, И. М. Чернышев, Находки медного котла майкопской культуры в г. Нальчике, КСИА, 115, М., 1969, стр. 54.

287 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

288 Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нагимашов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25. იქვეა.

289 Е. Н. Черных, История древнейшей металлургии Восточной Европы, стр. 47. თუმცა სომხეთის, კერძოდ შამლუგის საბადოს შესახებ აღნიშნავს, რომ თავისი გეოქიმიური ნიშნით იგი გვიანბრინჯაოს ხანაძე ექსპლოატაციაში არ ყოფილა, იხ. А. Ц. Гевор-кян. Древнейшая металлургия и горное дело Армении, стр. 6.

290 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117

იწვეოდეს და რომ ამ დროისათვის აქ უკვე საკუთარი მეტალურგიული წარმოება უნდა არსებულიყო, მაგრამ, როგორც ჩანს, ძირითადად სანხრეთულ, ამიერკავკასიურ ნედლეულ ბაზაზე დამყარებული. ეს ტრადიცია, ეგება, რამდენადმე შენელებული, ეტაპობრივ გრძელდება აგრეთვე ძვ. წ. II ათასწლეულშიც ჩრდილოკავკასიური კულტურის ანაშიაც, ნიშანდობლივია, რომ ამ დროისათვისაც საკმაოდ ახლო კონტაქტები ჩანს და რიგი ლითონის ნიუთებისა უთუოდ ამიერკავკასიური წარმომავლობისაა. ამ ჯგუფს აღსანიშნავია თუნდაც T-მაგვარი ქინძისთავები, რომლებიც ყვირილას ბეშო წელის ძეგლებს გარდა სხვაგან თითქმის არ აღმოჩენილა (ერთადერთი ცალი ნაპოვნი იყო ურბნისში, ფრაგმენტის სახით) და საბაგელროდ ეხედებით მათ ჩრდილოკავკასიურ კულტურაში[291] და სხვ.

როგორც ცნობილია, გვიანბრინჯაოს ხანაში კავკასიის მეტალურგიული ცენტრის საკმაოდ ძლიერი გაელენა შეინიშნება სამხრეთ რუსეთზე[292]. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით ამიერკავკასიიდან შემოტანილი ნედლეულის ერთი ნაწილი ჩრდილო კავკასიიდან შემდეგში უფრო ჩრდილოეთით გადიოდა[293]. თუმცა ზოგი ფიქრობს, რომ გვიანბრინჯაოს კულტურის ტომებმა უკვე აითვისეს ყუბანის პირეთის ადგილობრივი სპილენძის საბადოები და ლითონით ამარაგებდნენ თავიანთ ჩრდილო მეზობლებს[294]. ასეა თუ ისე ერთი კი ცხადია, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ჩრდილო შავიზღვისპირეთი და სხვ. კავკასიის მეტალურგიული ცენტრების მნიშვნელოვან გაელენას განიცდიდა[295] და დარიშხანიანი ბრინჯაოს წარმოებაც აქედან უნდა გავრცელებულიყო[296]. უფრო მეტიც, ზოგიერთი მკვლევარი კავკასიურ წარმომაელობას მიაწერს კარპატების მხარეში აღმოჩენილ ადრებრინჯაოს ხანის ლითონის ნივთებს (განსაკუთრებით დარიშხანის შემცველი)[297]. შუა ევროპის ლითონის ნაწარმში გარკვეული ანალოგიები ჩანს ჩრდილოკავკასიურ მასალასთან. კონტაქტები კავკასიასა და შუა ევროპას შორის, ჩანს, ხორციელდებოდა უკრაინის გ'ით[298]. ბ. გიმბუტასის აზრით, ყორღანული კულტურის მატარებელ ხალხს კავკასიიდან უნდა შე-

---

291 ო. ჯოფრიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

292 Е. Н. Черных, История металлургии Восточной Европы в позднем бронзовом веке. Автореферат. М., 1972, стр. 4;

M. Gimbutas, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. Paris—London, 1965, 18.

293 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 745.

294 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 141.

295 С. В. Киселев, Бронзовый век СССР, стр. 25.

296 С. Н. Кореневский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

297 T. Točik, Die Nitra—Gruppe, Archeologicke rozhledy, т. XV, 1963, 763.

298 J. Machnik, Uwagi o zwiazkach obszarow Karpacki-h z Alpejskimi u Schylku eneolitu i w poczatkach epoki brazu, გვ. 70.

მოეტანა ევროპაში მეტალურგიის ჩვენება[299]. აღმოსავლეთ და ცენტრალური ევროპის ცულები ადრეული ყუბანის ტიპია წემოტანილი ტნდა იყოს აქ ყორღანის ხალხის ბიერ[300]. აღსანიშნავია ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში აღმოჩენილი კაჟის მოხრდილი ხელშუბის პირები და ისრის პირებ[301]. ისრის პირები ყველა ერთი ტიპისაა ასიმეტრიულად ამოღარული ფუძით. მსგავსი ხანაღი აქ ჩანს ბაიკოპის კულტურის გვიან ეტაპზე ფრცელდება. მაიკოპის ყორღანში აღმოჩენილ ისრებს სრულიად განსხვავებული, რომბისებრი ნოყენილობა აქვთ. ასიმეტრიული ისრის პირები ცნობილია კოსტრომსკაიას ყორღახიდან, ჯეჯიანთ მათ იასნოვა პოლიანას, ძე"მოკოს და დოლინსკოეს ხანმაახლარებზე[302]. ცხინვალთან, ზღუდრის გვერდაზე აღმოჩენილი ასიმეტრიული ისრის პირის გაბნილებას ბ. კუფტინმა ისინი ჩრდილოურ ტრადიციებს მიაწერა და ისრის პირებია ეს მსგავსება, მისი აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი საფეხურისა და ყუბანის დიდი ყორღანების სინქრონულობის, ნაჩვენებელი უნდა იყოს[303].

ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის თიხის ჭურჭელი მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი ნიშნებით უახლოვდება ადრე მაიკოპის კერამიკას, მაინც განსხვავდება მისგან[304]. მაკაშას თიხის ჭურჭელი ერთფეროვანია, უფრო სადა და თხელკედლიანი, კარგად გამოწვარი და სხვ. ზევით უკვე აღვნიშნავდით, რომ ადრემაიკოპის კერამიკაზე უცხო გავლენა შეინიშნება და იგი ნაკლებად ეკავშირდება წინარე, ადგილობრივი ბოლიხოს თიხის ჭურჭლებს. ამ კულტურის გვიანდელი სტადიის კერამიკა, პირიქით, უფრო მეტ საერთოს ნახულობს კავკასიის ნოლითურ ჭურჭელთან. იგი უფრო ტლანქია, სქელკედლიანი, შედარებით სუსტად გამოწვარი და სხვ.[305] ბიხთეის დამახასიათებელია როგორც დიდი ზომის, ისე შედარებით პომცრო ჭურჭელი, სფეროსებრი ან კვერცხისებრი ტანით, მოკლე ცილინდრული ყელით, ბრტყელი ძირითა და სხვ. ზოგჯერ ეს ჭურჭლები სპეციალური ხასიათის ორნამენტითაა შეკეთული, ნაგრამ ყველაზე უფრო მისთვის დამახასიათებელია ე. წ. „მარგალიტისებრი" ორნამენტი. იგი სრულიად არ გვხვდება ადრემაიკოპის ჭურჭელზე. მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარებზე, მაგ. მეშოკოს ხასიოვლარზე „მარგალიტისებრი" ორნამენტით შემკული ჭურჭელი ნდება მის ზედა ფენებში[306]. აღსანიშნავია, რომ ეს ორნამენტი გვხვდება, აგრეთვე,

---

[299] M. Gimbutas, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

[300] იქვე, გვ. 42.

[301] Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

[302] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.

[303] Б. А. Куфтин, К проблеме энеолита Внутренней Картли и Юго-Осетии, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV—B, თბილისი, 1947, გვ. 77.

[304] А. А. Иессен, დასახ. ხანძრომი, გვ. 176.

[305] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119.

[306] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 78.

სპილენძის ქვაბებზე და რაც განსაკუთრებით საინტერესოა ამ ორნამენტითაა შემკული ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში აღმოჩენილი ერთი ცული ყუა[307].

ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში აღმოჩნდა ერთი მაღალყელიანი ჭურჭელი, რომლის ზედაპირი შესანიშნავადაა შავად გაპრიალებული[308] (სურ. 99,9). იგი იმითაა აღსანიშნავი, რომ ზედაპირის დამუშავების მხრით (შავად პრიალა) ძალიან მოგვაგონებს ჩვენში ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს გავრცელებულ ყორღანულ ჭურჭელს ე. წ. „ბედენური" კერამიკას. ხაზგასმობლივია ისიც, რომ აქ ფორმაშიაც ჩანს გარკვეული მსგავსება. „ბედენური" კერამიკა სულ ბოლო დროს აღმოჩნდა ქვემო ქართლისა და კახეთის ყორღანებში და იმთავითვე ყურადღება მიიქცია თახის დამუშავების მაღალი დონით. იგი თხელკედლიანია, შეპრიალებული და სწორედ იმით გამოირჩევა, რომ ზედაპირის გაპრიალება ნაღალ დონეზეა მიყვანილი. ზოგჯერ ეს კერამიკა „მარგალიტისებრი" ორნამენტითაა შეკაზული. მისთვის დამახასიათებელია ცილინდრული, არც თუ ისე მაღალი ყელი, პირგადაშლილი, უპირატესად პირთეთიანებური მოყვანილობის ტანი. ფორმით ეს ჭურჭელი მართლა თავიანებურია, მაგრამ მასში თითქოს შეიმჩნევა ჰტკვარ-არაქსის კერამიკისაგან მოძდინარე გარკვეული ნიშნები. აღსანიშნავია, რომ „ბედენურ" ჭურჭელს ხშირად ნიმუშად ირჩევენ ხომის ყურები ასხია, მაგრამ როდესაც მაიკოპის კულტურის კერამიკისათვის ყურები მაინცადამაინც დამახასიათებელი არ არის[309]. ამიტომ, ჯერჯერობით „ბედენური" კერამიკის ჩრდილოური წარმომავლობის შესახებ გადაჭრით ლაპარაკი მაინც ძნელია[310]. შესაძლოა ამ კერამიკის ჩამოყალიბებაში მართლაც ჩრდილოეთიდან მოწდინარე იმპულსებმა ითამაშეს გარკვეული როლი, მაგრამ მასში აღვილობრივი ელემენტებიც საგრძნობი ჩანს.

ძიუხედავად იმ მნიშვნელოვანი სხვაობისა მაიკოპის კულტურის I და II ჯგუფების კერამიკას შორის, მაინც ისინი გენეტიკურად უნდა ყოფილიყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებული[311]. მაგრამ აქ ნოვოსვობოდნაიას ეტაპია კერამიკის კიდევ ერთი თავისებურებაც უნდა აღვნიშნოთ, კერძოდ კი ის, რომ ნაწილი ამ ჭურჭლისა, როგორც ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, ჩარხზე უნდა იყოს დამზადებული[312]. ჩარხი, ჩანს, აქ წინააზიურ ცივილიზაციებთან კონტაქტის შედეგად შემოდის მაიკოპის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე[313].

როგორც აღვნიშნავდით, მაიკოპის კულტურის დათარიღებამ იმთავითვე

---

307 Т. Б. Попова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

308 იქვე, გვ. 21. ტაბ. XII, 2.

309 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ 583.

310 Г. Ф. Гобеджишвили, Беденские курганы, стр. 48.

311 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 580.

312 А. А. Бобринский, Р. М. Мунчаев, Из древнейшей истории горняцкого круга на Северном Кавказе, КСИА, вып. 108, М., 1966, стр. 14.

313 იქვე, გვ. 21.

მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია. მაგრამ ა. ივსენის ბრწყინვალე ნაშრომის გამოქვეყნების შემდეგ, რომელიც ყუბანის დიდი ყორღანების დათარიღების საკითხს მიუძღვნა, ნათელი გახდა, რომ ეს კულტურა ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარს მიეკუთვნება. ამ ნაშრომში იგი მაიკოპის კულტურის ადრინდელ ეტაპს 2300—1900 წწ შორის აქცევდა, გვიანდელს კი 2100—1700 წწ. მიაკუთვნებდა და ღიახლობით 2000 წ. თვლიდა შესაძლო საზღვრად მათ შორის[314], ეს თარიღები ა. ივსენს ძირითადად მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას და სხვა საშარხეული მასალების ანალიზის გზით გამოჰყავდა. იმ დროისათვის ჯერ კიდევ ნამოსახლარებიდან მომდინარე მასალები, თუ არ ჩაითვლით ხალჩიკის მახლობლად მდებარე დოლინსკოეს ნამოსახლარს, თითქმის ცნობილი არ იყო. მთელი რიგი მკვლევარებისა ეყრდნობოდნენ ამ ნამოსახლარის სტრატიგრაფიას და აღნიშნავდნენ, რომ დოლინსკოეს გვიანი კომპლექსი ნოვოსვობოდნაიას ყორღანს შეესატყვისება, უფრო ადრეული კი — მაიკოპისას[315]. შავრამ, როგორც სამართლიანად აღნიშნა ა. ფორმოზოვმა, ეს ნამოსახლარი მთლიანად მაიკოპის კულტურის გვიანდელ სტადიას უნდა მიეკუთვნებოდეს და მისი უფრო ადრეული ეტაპისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს[316]. შემდეგში, უფრო გვიან, ა. ივსენმა ერთგვარი შესწორება შეიტანა მაიკოპის კულტურის დათარიღების საკითხში და იგი მთლიანად ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის ფარგლებში მოაქცია; მაიკოპის ეტაპი 2500—2400 წწ. მიაკუთვნა, ნოვოსვობოდნაიასი კი 2300—2000 წწ. შორის მოათავსა[317]. დაახლოებით ამავე აზრისაა ა. ფორმოზოვი და რ. მუნჩაევი[318]. თუმცა სულ ახლახან ჩ. ბირნიმ მაიკოპის ყორღანი 2300—2200 წწ. მიაკუთვნა ძირითადად ალეპო ჰუიქსთან ურთიერთობის შედეგად[319]. ამ კულტურის ყველა ხუსტი თარიღის შესახებ დაბარაც ჯერ კიდევ ჭირს. სამწუხაროდ, სადღეისოდ თითქმის არა გვაქვს მაიკოპის კულტურის რადიოკარბონული (C_{14}) თარიღი. არსებობს C_{14} ორი თარიღი უჩ-იეფეს ყორღანისათვის, რომელსაც, როგორც აღვნიშნავდით, ზოგი ნიშნით მაიკოპის კულტურის ყორღანებს უახლოვებენ —2539 ±120 ძვ. წ. და 2867±230 ძვ. წ. მისი გამთხრელი ა. ივსენი ამ ყორღანს ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს მიაკუთვნებდა[320]. გარდა ამისა არსებობს აგრეთვე ორი თა-

---

[314] А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193.

[315] А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168; Е. И. Крупнов, Древняя история и культура Кабарды, стр. 65.

[316] А. А. Формозов, დასახ ნაშრომი, გვ. 83; Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 401.

[317] А. А. Иессен, Майкопская культура и ее датировка, стр. 21.

[318] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145; Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореферат. Тбилиси, 1971, стр. 47.

[319] Ch. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

[320] А. А. Иессен, Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе. МИА, 125, М.—Л., 1963, стр. 186.

ადრე მაიკოპის კულტურის რამდენიმე გვიანდელი სამარხებისა ესტ-ჯგუტინსკაიას სამაროვნიდან, რომლებიც III ათასწლეულის ბოლოთი თარიღდება[321]. ამრიგად, მაიკოპის კულტურა ძვ. წ. III ათასწლეულის თითქმის მთელ მეორე ნახევარს მოიცავს. მაგრამ, მართებული უნდა იყოს ა. იესუნის მიერ ბოლო დროს გამოთქმული ვარაუდი, რომ მაიკოპის კულტურის საწყისი ეტაპები კიდევ უფრო სიღრმეში, III ათასწლეულის პირველ ნახევარში უნდა იქნას გადატანილი[322]. ადრე იგი ფიქრობდა, რომ მაიკოპის კულტურა თრიალეთის ყველა ჯგუფის ყორღანებზე უფრო ხნიერი უნდა იყოს, ხოლო ბტკვარი-არაქსის კულტურის ხანისახლარზე კი რამდენიმე ათასწლეულით[323]. მაგრამ, როგორც უკვე ზევით აღვნიშნეთ, ეს ორი კულტურა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე თანაარსებობენ და ამას კარგად ნიშნავს ჩრდილო კავკასიაში აღმოჩენილი ნამოსახლარები, სადაც ხათისის დამახასიათებელი ელემენტები ერთადაა თავმოყრილი. როდის უნდა დაწყებულიყო ამ ორი კულტურის შეხვედრები ახლა გარკვევით ძნელი სათქმელია, ყოველ შემთხვევაში, საფიქრებელია, რომ მაიკოპის კულტურის საწყის ხანაში მათ შორის კონტაქტები მაინცდამაინც საგრძნობი არ არის. როგორც ჩანს, ამ კულტურების თანხვედრა ძირითადად მაშინ იგრძნობა, როდესაც მაიკოპის კულტურის თანდათანობითი გავრცელება იწყება ჩუბახისპირეთიდან. ეს პროცესი, ჩანს, უნდა დაწყებულიყო III ათასწლეულის მეორე ხახევრის დასაწყის ხანებში და შემდეგ კავკასიის ეს ორი ძლიერი დაწინაურებული კულტურა თანაარსებობს, ვიდრე გარკვეულმა მიზეზებმა მათი ჩაქრობა არ გამოიწვია. ამ კულტურების დაცემა დაახლოებით ერთ დროს ხდება, თუმცა შესაძლოა ბტკვარი-არაქსის კულტურა რამდენიმე ადრე წყვეტს თავის არსებობას. ყოველ შემთხვევაში ძვ. წ. III—II ათასწლეულების მიჯნიდან კავკასიაში უკვე განსხვავებული ხასიათის კულტურები ეითარდებიან: ამიერკავკასიაში ძირითადად თრიალეთის, იმიერში კი ე. წ. ჩრდილოკავკასიური კულტურები.

რამ განაპირობა კავკასიის ძვ. წ. III ათასწლეულის კულტურების დაცემა, იყო ეს ნაიკოპისა და ბტკვარი-არაქსის კულტურებისათვის ერთი ადგილით მოცვლენა, თუ მათ ჩაქრობას სხვადასხვა მიზეზები ედო საფუძვლად, ჯერჯერობით გარკვეყით თქმა ძნელია. ბტკვარი-არაქსის კულტურის შეცვლის მიზეზების ახსნის არა ერთი ცდა იყო, მაგრამ მაინც ეს მოვლენა სადღეისოდ სათანადოდ გაგებული არ არის, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის, თუ რაც აიძულა მოსახლეობა ბტკვარი-არაქსის კულტურის ბოლოსათვის მიეტოვებინა თავისი ძველი საცხოვრებელი ადგილები და დასახლებისათვის ახალი მიწებას ძიება დაეწყო. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ბტკვარი-არაქსის კულტურა ამიერკავკასიაში უეცრად წყდება; მოუსავლიანობამ თუ სხვა ტომების აქ გამოჩენამ ამ კულ-

321 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47; Н. М. Долуханов, В. Н. Тимофеев, Абсолютная хронология в археологии, М., 1972, стр. 43.

322 А. А. Иессен, Майкопская культура и ее датировка, стр. 22.

323 А. А. Иессен, К хронологии «больших кубанских курганов», стр. 189.

ტურის მატარებელ ტომთა პირველსაცხოვრისიდან ჰოლიახად აყრა და სამხრეთით, სხვა ადგილებში მათი გადასახლება გამოიწვია[324]. ზოგი მტკვარ-არაქსისა და მის მომდევნო თრიალეთის კულტურებს შორის კავშირს ვერ ხედავს, აქ უფრო ჩრდილოური გავლენების გამოჩენაზე მიუთითებენ[325] და სხვადასხვა მიგრაციული ტალღების შემოჭრას უკავშირებენ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობის მიზეზებს[326] და სხვ. მაგრამ ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი აღნიშნავდა მტკვარ-არაქსის და თრიალეთური კულტურების გენეტიკურ კავშირს[327], ამიტომ მტკვარ-არაქსის კულტურის დაცემის მიზეზები ძირითადად ადგილობრივ შექმნილი ვითარებით უნდა აიხსნას.

ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულისათვის მტკვარ-არაქსია კულტურის მატარებელი მიწათმოქმედი საზოგადოება ამიერკავკასიაში გარკვეულ კრიზისს განიცდის. ბარის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ამ დროისათვის იძულებული გამხდარა მიეტოვებინა ძველი სამოსახლოები და საცხოვრებლად სხვა ადგილებში გადასულიყო. მართალია, ბარში ცხოვრება კვლავაც გრძელდება, მაგრამ არა ისე ინტენსიურად, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში. ამ გარემოებას უთუოდ თავისი ღრმა მიზეზები უნდა ჰქონოდა. არ ჩანს არავითარი საფუძველი აქ მოსახლეობის მთლიანი აყრა ან კიდევ მიგრაციების შედეგად გამოწვეული რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები ვივარაუდოთ. შესაძლოა ცალკეულმა მიგრაციულმა ჯგუფებმა მართლაც გარკვეული წვლილი შეიტანეს ამიერკავკასიაში III ათასწლეულის ბოლოსათვის მიმდინარე პროცესებში, მაგრამ ძირითადი საფუძვლები მაინც ეკონომიკაში შექმნილ ვითარებაში, ახალი სახის ურთიერთობაშია უფრო საძებარი. მეურნეობრივი ხასიათის ძვრებს, ეკონომიკური ცენტრების გადანაცვლებას და სხვ. უთუოდ მნიშვნელოვანი ცვლილებები უნდა გამოეწვია საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მესაქონლეობის დაწინაურება მთის უფრო ინტენსიურ ათვისებას იწვევდა. სპილენძის მეტალურგიის წინსვლა, იგივეთვე, მთის ხოლთან იყო დაკავშირებული. ასაც არ შეეძლო, რა თქმა უნდა, მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის გადადგილება არ გამოეწვია. მაგრამ, საბოლოოდ, სადაც მიწათმოქმედება ძლიერ ეობის წამყვანი დარგია, მოსახლეობის ბარში „ათხელებას“ მაინც უფრო ღრმა მიზეზები ჰქონია[328]. ამ მხრივ უთუოდ მეტად საინტერესოა არქეოლოგ ი. ქეცხოველის ამ ძიელეულის ახალ ცდა-

---

[324] Л. Вулли, Материалы трех глав 2-й части I тома «История научного и культурного развития человечества». Вестник истории мировой культуры, № 1. М., 1957, стр. 101.

[325] C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, 178.

[326] J. Mellaart, The End of Early Bronze Age in the Anatolia and the Aegean, AJA, vol. 62, № 1, 1958, 9.

[327] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 105.

[328] ი. ქორიძე, არქეოლოგიური ვარსკვლავები თრიალეთში, თბილისი, 1967, გვ. 8.

ბაბრიდან მოსასყიდ ლტოლვის ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად იგი კლიმატური პირობების ერთგვარ წეცელას მიიჩნევს[329]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ბაღში ტყის იხტენსიური ჩეხვა გამოწვეული იყო მიწათმოქმედების ხასიათით, მესაგონლეობის მომთაბარეობით, მოსახლეობის ჩრდილო და სხვ. ტყის დიდი მასივების განადგურებას არ შეიძლება საბოლოოდ გავლენა არ მოეხდინა კლიმატზე. ჰავის გაწმირალება, გვაღლებს, აგრეთვე ის, რომ ჯერ კიდევ ათვისებული არ იყო ხელოვნური რწყვის ელემენტები, მოსახლეობას აიძულებდა ეთვისებინა უფრო ზომიერი კლიმატის მქონე ადგილები. ამას კი ბაღში თანდათანობით მოსახლეობის ერთგვარი „ათხელება“ უნდა მოჰყოლოდა. ეს, სხვა ფაქტორებთან ერთად, უნდა ყოფილიყო ის ძირითადი მიზეზი, რის შედეგად ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის ამიერკავკასიაში მოსახლე საზოგადოების ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებები უნდა მოჰყოლოდა. გარეგან ფაქტორთაგან, რომელთაც შეიძლება რაღაც გარკვეული როლი შეესრულებინა ამ დროისათვის ამიერკავკასიაში, ეგებ, ჩრდილოეთიდან წამოსულ ახალუსებიც ყოფილიყო. ზეით უკვე აღვნიშნავდით, რომ დაკრძალვის ყორღანულ წესს, რომელიც ჩვენში ცნობრო ფართოდ III ათასწლეულის დასასრულიდან ვრცელდება, ჩრდილოურ გავლენებს უკავშირებდნენ. ბედენური ტიპის ყორღანების გამოჩენა შესაძლოა ამის ანარეკლი იყოს. არ არის გამორიცხული, რომ ამ დროისათვის მართლაც რაღაც ნაკადები მოდის ჩვენს ქედს იქითა მხრიდან, რომელსაც გარკვეული გავლენა უნდა მოეხდინა ადგილობრივ საზოგადოების ცხოვრებაში. მაგრამ, როგორც ჩანს, ჩრდილოეთთან ურთიერთობის პროცესი ხანმოკლე უნდა ყოფილიყო და II ათასწლეულის დასაწყისი ხანებიდან ამიერკავკასია ძირითადად კვლავ ამხრეთული გავლენების სფეროში ექცევა, რასაც შედეგად მოჰყვა თრიალეთური კულტურის მატარებელი საზოგადოების წარმოქმნა.

III ათასწლეულის ბოლოსათვის ჩრდილოეთიდან რომ მართლაც საკმაოდ ძლიერ ექსპანსიას ჰქონია ადგილი, ამას ისიც მოწმობს, რომ მკვლევარნი უმრავლესობა მიიკრის კულტურის ნაკრობის ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად სწორედ სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან წამოსულ ძლიერ გავლენებს მიიწერს[330]. შესაძლოა აქედან წამოსულმა პირველმა ტალღამ ამიერკავკასიაშიც იჩინა გარკვეული გავლენა. ჩრდილოკავკასიური კულტურა, რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან ვრცელდება ჩრდილო კავკასიაში, მიკრობის კულტურის საფუძველზე უნდა ალმოცენებულიყო. მაგრამ მის ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი უნდა ეთამაშა აგრეთვე სტეპებიდან წამოსულ გავლენებსაც[331]. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ მაიკოპის ჩრდილოკავკასიურ კულტურაში გადაზრდა შეიძლება აიხსნას მეტალურგიაში მომხდარი მნიშვნელოვანი გარდაქმნებით, ადგილობრივი მეტალურგიული წარმოების გახეთი-

---

329 ი. კიკვიძე, ნორწყვა ძველ საქართველოში, ტბ., 1963, გვ. 16.

330 Е. И. Крупнов, Древняя история и культура Кабарды, стр. 75.

331 С. В. Киселев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

რებით და წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის შესუსტებით[332]. სამხრეთის ცივილიზაციებთან კავშირის შენელებით ხსნის ავტორი ა. ფორმოზოვი ამ მოვლენას; იგი აღნიშნავს, რომ მას შემდეგ რაც მაიკოპის კულტურის მატარებელმა ტომებმა წინა აზიასთან ურთიერთობის შედეგად საბოლოოდ აითვისეს კულტურის სამი ძირითადი კომპონენტი — მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა და მეტალურგია, სამხრეთთან კავშირის სტიმული ერთგვარად შესუსტდა და კულტურის განვითარების ადგილობრივმა საფუძვლებმა წამოიწია წინ[333]. ყველა ამ შინაგან ფაქტორს, რა თქმა უნდა, გარეგანთან ერთად რომელიც, ძირითადად, ჩანს, სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან მომდინარეობდა, მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინა მაიკოპის კულტურის შეცვლის საქმეში. არა გვგონია მართებული იყოს ის აზრი, რომ თითქოს აქ მოსახლეობის შემადგენლობის გარკვეულ ცვლილებებთან გვქონოდა საქმე, თანაც ახალმოსულები სამხრეთიდან, მცირე ახიდან უნდა ყოფილიყვნენ გამოსულნი. უფრო მეტიც, ლ. სოლოვიოვი III—II ათასწლეულებია მიჯნაზე მოსახლეობის შეცვლას ხედავს კოლხეთის დაბლობშიდაც. ეს, მისი აზრით, ნცირე აზიიდან ქაშქების კავკასიაში გადმოადგილების პირველი ეტაპი უნდა ყოფილიყო, რომლებმაც აქ მოიტანეს ახალი ფორმები თიხის ჭურჭლისა და საკუთარი მეტალურგია[334]. ძაგრამ, ვფიქრობთ, რომ ამგვარი საფუძველი არა გვაქვს კოლხეთის დაბლობზე და საერთოდ დასავლეთ ამიერკავკასიაში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები ვიგულისხმოთ. ყოველ შემთხვევაში არქეოლოგიური ნიშანცემები ამის საფუძველს არ იძლევა. პირიქით, თითქოს ისე ჩანს, რომ აქ III ათასწლეულის განმავლობაში რაიმე მნიშვნელოვან გარდატეხვას ადგილი არ ჰქონდა, თუ არ ჩავთვლით მტკვარ-არაქსის კულტურის გამოჩენას დასავლეთ საქართველოს გარკვეულ რაიონში. როგორც ჩანს, დასაწყისი ამიერკავკასიის წინათმოქმედი საზოგადოება, კოლხური კულტურის ჩამოყალიბებამდე, როდესაც ადგილობრივი მეტალურგიული წარმოებაა მძლავრი აღმავლობა ხდება, მაინცადამაინც დიდ ცვლილებებს არ განიცდის. გარე სამყაროსთან კონტაქტებს, ჩანს, არც თუ ისე ძლიერი გავლენა მოუხდენია ადგილობრივ მოსახლეობაზე. მიწათმოქმედი საზოგადოება შესაძლოა აქ შედარებით ნელადა და რამდენადმე კარჩაკეტილ ცხოვრებას გადაგრძობს. ყოველ შემთხვევაში ისე ჩანს, რომ ეს ოლქი ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულისათვის და II ათასწლეულის დასაწყის ხანებისათვის იმ დიდი მოვლენების მიღმა რჩება, რომლებსაც კავკასიაში არსებული კულტურების ნგრევა მოჰყვა შედეგად. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში დასავლეთ ამიერკავკასიის დიდ ნაწილში არსებობას განაგრძობს კოლხეთის დაბლობის ადრეული ნამოსახლარების კულტურებზე დაფუძნებული მსგავსი კულტურა.

---

332 В. И. Марковин, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, стр. 116.

333 А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 158.

334 Л. И. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 170.

V თავი

კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის

ზემოთ შევეცადეთ არქეოლოგიური მასალების სინათლეზე წარმოგვედგინა ის სიტუაცია, რომელიც შეიქმნა კავკასიის ტერიტორიაზე ველური ქვის ხანიდან მოკიდებული, ვიდრე ძვ. წ. II ათასწლეულის დამდეგამდე. რა თქმა უნდა, ასეთი შორეული პერიოდის ისტორიული ეთნოგრაფების რეკონსტრუქციის ცდა მეტად მცირეა და რთული. მით უმეტეს როდესაც საქმე ეხება არქეოლოგიური კულტურების ეთნიკური ინტერპრეტაციის საკითხებს. თუმცა აქვე უნდა შევახსენოთ, რომ ამ ადრეული პერიოდისათვის მატერიალური კულტურა ეთნოგენეზის პრობლემის კვლევისათვის მყარ საფუძველს იძლევა. როგორც შესავალ ნაწილში აღვნიშნავდით, ამ დროისათვის არქეოლოგიური კულტურა უფრო მეტად შეესაბამებოდა ეთნიკურ ერთობას. არქეოლოგიური ნაცემები ადრეული ხანის ჟივველესი ხალხების ისტორიის აღდგენია, მათი კულტურული და ეთნიკური ძირების კვლევის ერთ-ერთი ძირითადი წყაროა[1].

რა თქმა უნდა, ეთნოგენეზის პროცესების შესწავლა საერთოდ უფრო ფართო, კომპლექსურ მიდგომას მოითხოვს. ადრე ხალხთა წარმომავლობის ძირითადად ენობრივი მასალების საფუძველზე იკვლევდნენ[2]. ადრეული ეთნოგენეზის კვლევაში ლინგვისტურ მონაცემებს მართლაც დიდი წვლილია შეტანა შეძლია. არიან ხალხები, რომელთა ადრეული ისტორიის რეკონსტრუქციისათვის

---

[1] Д. А. Удальцов, Роль археологического материала в изучении вопросов этногенеза в свете работ И. В. Сталина о языке. Против вульгаризации марксизма в археологии. М., 1953, стр. 13.

[2] Ю. В. Бромлей, Этнос и этнография. М., 1973, стр. 237.

ენობრივ და კულტურულ ერთობათა ურთიერთობის გარკვევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ეს ითქმის აგრეთვე კავკასიის მოსახლეობის უძველესი ისტორიის მიმართაც. ამიტომ ამ პრობლემის ლინგვისტურ-არქეოლოგიური კვლევა დიდ პერსპექტივებს სახავს.

როგორც ცნობილია, კავკასიაში მოსახლე უძველესი ტომების წარმოშობის, ეთნოკულტურული ერთობის საკითხებმა ყოველთვის დიდ ინტერესს იწვევდა და უკვე ძველ ავტორებთან ამ საკითხებთან დაკავშირებით სხვადასხვა ცნობებს ვხვდებით. კავკასიის მოსახლეობის ეთნოგენეზის პრობლემა უკვე კარგა ხანია ძირითადად ენათმეცნიერთა ინტერესის სფეროს შეადგენდა და ლინგვისტური მონაცემების ინტერპრეტაციის შედეგად არა ერთი და ორი მოსაზრება გამოთქმულა. მართალია ბოლო დროს ამ პრობლემის კვლევამ ჩვენში უფრო ფართო ხასიათი მიიღო, მაგრამ მაინც კავკასიის უძველესი მოსახლეობის წარმოშობის, პირველსაცხოვრისის, ეთნოკულტურული, ეთნოლინგვისტური და სხვ. საკითხებში ჯერ კიდევ ბევრი რამ გაურკვეველი რჩება. ჩვეთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ეთნოგენეზის პრობლემა ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი ურთულესი უბანია. მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ კავკასიის სიახლოვეში იგი კიდევ უფრო ჩიტ სირთულეებს აწყდება. კავკასიის რელიეფი, მისი განსაკუთრებული ძდებარეობა ევროპისა და აზიის შესაყარზე და სხვ. ტომთა გადაშენას უწყობდა ხელს იგი ადრიდანვე ხალხთა მოძრაობის ასპარეზი გახდა. ეს ვითარება იმთავითვე კარგად გამოჩნდა კავკასიური ენების შესწავლასთან დაკავშირებით.

როგორც ცნობილია, ნიუანსებიდან იმისა, რომ ამ ენების კვლევას უკვე კარგა ხნის ისტორია აქვს, მათ შესახებ მეცნიერებაში საღლეისოდ ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს. ეს სიძნელე ეპირველეს ყოვლისა იმაში გამოიხატება, რომ ამ საკითხების კვლევას შორეულ ეპოქაში გადავყავართ, კერძოდ კი იმ ხანაში, რომელსაც ენობრივი მონაცემები ჯერ კიდევ ვერ წვდება. მართალია ამ ბოლო დროს კავკასიის ცალკეულ ენათა ფუძე-ენის დონეზე დაყვანის ცდებმა გარკვეულ წარმატებას მიაღწია[3], მაგრამ უფრო ღრმად საერთო კაკასიურის აღდგენა საღლეისოდ მეტად პრობლემატური ჩანს. ასეთ ვითარებაში, რა თქმა უნდა, არქეოლოგიურ მონაცემებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება: მათი ინტერპრეტაციის საფუძველზე შესაძლოა შეტნაკლებად იმ სიტუაციის წარმოდგენა, რომელიც კავკასიური ერთობის დაშლამდე შექმნა აქ. ლინგვისტური და არქეოლოგიური მონაცემების ანალიზის საფუძველზე უთუოდ გარკვეული სინათლის შეტანა იქნება შესაძლებელი კავკასიაში ადრე შექმნი-

---

[3] Е. А. Бокарев, Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков. Махачкала, 1961, стр. 17.

ლი ეითარების შესწავლაში[4]. მაგრამ, საბედნიეროდ, კონტაქტი მეცნიერების ამ ორ დარგს შორის კავკასიის სინამდვილეში ჯერ კიდევ მეტად სუსტია. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც ჩანს, ლინგვისტებისა და არქეოლოგების ერთობლივი კვლევის ფორმა ეთნოგენეტიური საკითხების შესწავლის საქმეში ჯერ კიდევ მეტ სრულყოფას მოითხოვს.

ზეით შეკეცადეთ არქეოლოგიური მასალების შეჭრა კავკასიის ტერიტორიაზე ადამიანთა საზოგადოების ჩასახვა-ჩამოყალიბებისა და მისი თანდათანობითი განვითარების პროცესისათვის გაგვედევნებინა თვალი. შეიძლება თუ არა ამ მონაცემებზე დაყრდნობით კავკასიაში უძველესი მოსახლეობის ეთნიკური და კულტურული ერთობის არსებობა გვეგარაუდნა და შემდეგში როგორ უნდა წარმართულიყო ამ ერთობის დაშლის პროცესი, რის შედეგადაც კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ჯგუფები უნდა წარმოქმნილიყო. როგორი ლინგვისტური სიტუაცია იყო კავკასიაში ამ დროს, ახლა ძნელი სათქმელია, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ პერიოდში მიმდინარეობდა, ალბათ, აგრეთვე, კავკასიური ენების ძირითადი ჯგუფების ჩამოყალიბების პროცესი. მაგრამ როგორ წარიმართა საერთო კავკასიური ენობრივი ერთობის დაშლა, ამის შესახებ კავკასიურ ენაზე წესწავლის დღევანდელი დონის საფუძველზე, სამწუხაროდ, გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ეს ენები უკვე იმდენად შორს არიან ერთმანეთისაგან, რომ მათ საერთო წარმომაელობაზე, მოათესაობაზე, ეჭვიც კი მიტანილი. როდესაც ალ. ივ. ჯავახიშვილი ამ ენათა თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის საკითხის შესწავლას იწყებდა, აღნიშნავდა, რომ კავკასიური ენების ნათესაობის აზრი უფრო რწმენას მიაგავს, ვიდრე სამეცნიერო პიპოთეზასო. ენობრივი მასალების ანალიზის საფუძველზე ივი იმ დასკვნამდე მიდიოდა, რომ კავკასიური ტომები მონათესავენი არიან და მათ თავდაპირველად ერთი საერთო ენაც კი ენდა ჰქონოდათ. მაგრამ დროს იმდენად დიდი და ფართო ცვლილებები შეუტანია, რომ ენათა დამოუკიდებელ, გარეგნულად უცხო ჯგუფებად უქცევიეთ. კავკასიურ ენათა გენეტიური ერთიანობის საკითხი ფართოდაა გავრცელებული ენათმეცნიერთა შორის[8]. იბერიულ-კავკასიური ენათ-

---

[4] თუმცა უნდა შევნიშნოთ, რომ ზოგი ლინგვისტის აზრით თითქოს კავკასიის არქეოლოგიური მონაცემები არ ეთანხმება კავკასიის ორი ფერდობის ხალხთა პირველადი ერთობის ჰიპოთეზას (იხ. ა. ფ ი ლ ი პ ო ვ ი, ბასკური და კავკასიური ენები, ენათმეცნიერება, 6—9, თბ., 1972, გვ. 300).

[5] **AJA, vol. 75, № 4, 1971**; იხსენებია წიგნში — **Indo-European and Indo-Europeans. Philadelphia, 1970. გვ. 437.**

[6] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბილისი, 1937, გვ. 91.

[7] იქვე, გვ. 622.

[8] Е. А. Бокарев, Задачи сравнительно-исторического изучения кавказских языков, ВЯ, № 3, М., 1954, стр. 43; К. В. Ломтатидзе, Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания, ВЯ, № 4, М., 1954, стр. 76.

მეცნიერების ცირითადი დებულებაა, რომ ნათესაური თვისება ამ ენებში პირველეული, ნაირგვაროვნება კი მეორეული მოვლენაა[9]. თუმცა ზოგი, პირიქით, მათ თანამედროვე მსგავსებას თელის მეორეულად[10]. ამად. ა. ჩიქობავას აზრით, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის პრობლემის კვლევა შეიძლება სამ საფეხურად დაიყოს: ამ ენათა ცალკეულ ჯგუფების შინაგანი ნათესაობა, მონათესაობა ცალკეულ ჯგუფებს შორის და ბოლოს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობა წინა აზიის არაინდოევროპულ და არასემიტურ ენებთან[11], რაც უკვე მეტად შევიჭრებით ისტორიის სიღრმეში, მით უფრო მეტი სიფრთხილე მოითხოვება ამ ენებში[12]. მაგრამ კავკასიურ ენათა ურთიერთობაა შესახებ უკვე კარგა ხანია განსხვავებული აზრიც არსებობს. მართალია, კავკასიურ ენებში საერთო ნიშნები შეიმჩნევა. მაგრამ ამავე დროს საგრძნობი ისვაობაც ჩანს. შედარებით-ისტორიული კვლევა კავკასიური ენებისა ჯერ კიდევ ვერ იძლევა იმ შედეგებს, რომლებიც მიღებულია სხვა ენობრივი ჯგუფების მიმართ (ინდოევროპული, სემიტური და სხვ.). კავკასიურ ენათა ჯგუფებს წიგნით დაშორება უკვე ძალიან ღრმადაა წასული (წაგ. სვანური ისევე შორსაა ქართულისაგან, როგორც ლიტვური რუსულისაგან)[13]. ზოგიერთი მკვლევარი ქართველურსა და ჩრდილოკავკასიურ ენათა შორის ნათესაობის საფუძველს ვერ ხედავს (ნ. ტრუბეცკოი, ე. დიემეზილი და სხვ.). ქართველურ ენათა ნათესაობა ჩრდილოკავკასიურ ენებთან ჯერჯერობით არ შეიძლება დამტკიცებულად ჩაითვალოს[14]. ამ ენათა გენეტიური ურთიერთობაა საკითხი ჯერ ისევ რჩება საგანი რწმენისა, ვიდრე ცოდნისა[15]. ზოგიერთი მკვლევარი კავკასიურ ენათა შორის კავშირს საერთოდ ვერ ხედავს[16]. (ე. დეეტერსი, კ. შმიდტი და სხვ.). ცნობილი ენათმეცნიერი ჰ.

---

[9] ა. ჩიქობავა, თბილისის უნივერსიტეტი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება", XVII, თბილისი, 1970, გვ. 14.

[10] ბ. ფოქტი, ბასკური და კავკასიური ენები, ნიმოშველელი, 9—9, თბილისი, 1972, გვ. 330.

[11] А. Чикобава, Проблема родства иберийско-кавказских языков. Материалы первой сессии по сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков. Махачкала, 1969, стр. 15.

[12] А. С. Чикобава, О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков, ВЯ, № 6. Москва, 1955, стр. 75.

[13] Г. А. Климов, Кавказские языки. М., 1965, стр. 61.

[14] გ. მაჭავარიანი, ალერთო ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965, გვ. 6. H. Fähnrich, Die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft und iberkaukasische Hypothese, Wissenschaftliche Zeitschrift, 22 Jahrgang, Heft 2, Jena. 1973, 401.

[15] გ. წერეთელი, სონანტებისა და აბლაუტის თეორიის გამო ქართველურ ენებში, თ. გაწერელიძე, გ. მაჭავარიანი, ლაბიალური სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 027.

[16] G. Deeters, Die Stellung der khartvelsprachen unter der kaukasischen Sprachen, Revue Karthvelologie, 23, Paris, 1957, 12.

ფოლტი, რომელმაც თავდაპირველად გამოსცა საკითხი კავკასიურ ენათა მონათესაობის შესახებ, ახლა უფრო იმ აზრისაა, რომ საერთოკავკასიური ფუძეენის აღდგენა შეტად პრობლემატური საკითხია. იგი ფიქრობს, რომ შესაძლოა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ენებს ერთი საერთო საწყისი არ ჰქონდათ[17] და შენიშნავს, რომ ჩრდილოკავკასიის ენებისა ქართველურთან დაკავშირების ცდა მთლიანადაც წარწატებით არ დაგვირგვინებულა. კავკასიური ენების მიმართ ქართველურთან დაკავშირების საკითხთან დაკავშირებით იგი აღნიშნავს, რომ ჯერ კიდევ თვით ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიური ენებია ნათესაობა დამტკიცებული არ არის[18]. ის, რომ ამ ენათა შორის შეიძლება მეორეული მოვლენა იყოს და კავკასიაში მოსახლე ტომების დიდხანს ერთად ცხოვრებაა შედეგით იხსნას[19], ამ ბოლო ხანს გამოსულ თავის წერილში ჰ. ფოლტი კავკასიურ ენებთან დაკავშირებით აყენებს კითხვას იმის შესახებ, არის თუ არა შესაძლებელი ინდოევროპული ენებისათვის, სადაც განსაკუთრებული ხელსაყრელი პირობები იყო კვლევისათვის, გამოყენებული მეთოდი მივუყენოთ სხვა ენებს, რომელთა ისტორია წარმოუდგენელია საყრდენოდ. კავკასიური ენების მიმართ იგი აღნიშნავს, რომ ამ ენათა ლინგვისტური სისტემის ბუნება არ უწყობს ხელს მათი საერთო წარმომავლობის კვლევას. თუ კავკასიურ ენებს ბონაპარტიანურ ენებად მივიჩნევთ, მაშინ მათი თავდაპირველი ერთიანობის დადგენისათვის წოგვიხდება ათასწლეულებში ჩახედვა. იგი ჩაწოთვლის აგრეთვე სხვა სამხრელეგებსაც ამ საკითხებთან დაკავშირებით[20]. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ინდოევროპულის მიმართაც უკვე კარგა ხანია ეჭვი მიტანილი მისი წინარე ენის რეკონსტრუქციის შესაძლებლობის შესახებ[21]. ა. მეიეს შეუძლებლად მიაჩნდა ინდოევროპული ფუძე-ენის აღდგენა[22]. ზოგიერთ ენათმეცნიერს წინარეინდოევროპულის არსებობა ახლაც ისევ მეცნიერულ ფიქციად მიაჩნია[23]. ცნობილი ენათმეცნიერი ნ. ტრუბეცკოი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ არავითარი საფუძველი არა გვაქვს იმისა, რამაც შეიძლება ინდოევროპული წინარე ენის არსებობა გვარწმუნებინოს. საღდანაც თითქოს უნდა გან-

---

[17] ა. ფოლტი, ბასკური და კავკასიური ენები, მიმომხილველი, ი—9, თბ., 1972, გვ. 300.

[18] იქვე, გვ. 289, 298.

[19] **H. Vogt, Remarque sur la prehistorie des Langues Kharthveliennes, Revue Karthvelologie, vol. XI—XII, № 36—37, Paris, 1961,** გვ. 5.

[20] Г. Фогт, Индоевропейские языки и сравнительные методы, ВЯ, № 4, М., 1971, стр. 36—41.

[21] Т. А. Дестерена, Пути развития современной лингвистики, I, М., 1961, стр. 12.

[22] А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.—Л., 1938, стр. 80.

[23] В. Иванов, К индоевропейской проблеме, ВЯ, № 4, 1966, стр. 9.

ვითარებულიყო ყველა ინდოევროპული ენები[24]. თუმცა იგი აღნიშნავს, აგრეთვე, რომ მოსაზრება ინდოევროპულის წინარე ენის არსებობაზე შესახებ სრულიად შეუძლებლად არ შეიძლება მივიჩნიოთ[25]. მოსაზრება, რომ ინდოევროპულ ენათა ოჯახი წარმოიქმნა არაინდოევროპული ენათა კონვერგენტული განვითარების შედეგად, აღნიშნავს იგი, ისევე მისაღებია, როგორც დებულება, რომ ინდოევროპული ენები განვითარდნენ ერთი საერთო ენიდან დივერგენტული ევოლუციის შედეგად[26].

უკანასკნელ ხანებში გამოითქვა მოსაზრება, რომ სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური პარალელები კავკასიურ ენებში შეიძლება გამოდგეს ამ ენათა საერთო წარმოშობის დასადასტურებლად. მორეული ნათესაობის პრობლემისათვის[27]. თვით ქართველურ ფუძე-ენაში არსებული კავკასიური სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ფენა შეიძლება ქართველურისა და ჩრდილო კავკასიურ ენათა საერთო გენეტიკური სიახლოვის შედეგი იყოს[28]. ქართველური სტრუქტურული ტიპი შეიძლება დახასიათდეს როგორც გარდამავალი აფხაზურ-ადიღეურსა და ნახურ-დაღესტნურს შორის[29]. კავკასიური ენების ეს საერთო ნათესაობა იძლევა შორეულ ეპოქაში გადადის, რომ წინაშველოვანი ლეგსიკური ბაზალი ინელად მოაღწევდა ჩვენამდე[30], მითუმეტეს, რომ ისი საერთოდ იმ დროისათვის შედარებით შეზღუდული იქნებოდა[31]. კავკასიაში, განსაკუთრებით ადრეულ ეტაპებზე, ხელსაყრელი პირობები უნდა ყოფილიყო ენათა უფრო ღრმა დაკილებისათვის[32]. გ. კლიმოვი, რომელიც ზოგჯერ თითქოს უშვებს კავკასიურ ენათა საერთო ნათესაობის შეაძლებლობას, აღნიშნავს, რომ ჰიპოთეზა კავკასიური ენების შინაგანი ნათესაობის შესახებ ჯერჯერობით წინ არ წასულა[33] და არც ამის დასაბუ-

---

[24] Н. Трубецкой, Думы об индоевропейской проблеме, ВЯ, № 1, М., 1958, стр. 67.

[25] იქვე, გვ. 65.

[26] იქვე, გვ. 68.

[27] Г. А. Климов, Абхазоадыгско-картвельские лексические параллели. Этимология, 1967, М., 1969, стр. 287.

[28] Г. И. Мачавариани, К вопросу об индоевропейско-картвельских (южнокавказских) типологических параллелях. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, стр. 6.

[29] Г. А. Климов, О гипотезе внутреннего родства кавказских языков. Вопросы языкознания, 6, М., 1968, стр. 22; Его же, О внешних связях картвельских языков. Вопросы языкознания, 6, М., 1970, стр. 39; Т. В. Гамкрелидзе, Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки. Вопросы языкознания, 2, М., 1971, стр. 29.

[30] Г. А. Климов, О гипотезе внутреннего родства кавказских языков, стр. 25.

[31] Г. А. Климов, Кавказские языки. М., 1965, стр. 76.

[32] Г. А. Климов, О гипотезе внутреннего родства кавказских языков, стр. 25.

[33] იქვე, გვ. 16.

თების პერსპექტივა ჩანს მაინცდამაინც[34]. ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის ქართველურის ურთიერთობა ჩრდილოკავკასიურ ენებთან[35]. იგი უშვებს შესაძლებლობას, რომ საერთო კავკასიური ენობრივი პარალელების სიმცირე შეიძლება შედეგი იყოს იმისა, რომ აქ არც არსებობს თვით ფაქტი ნათესაობისა[36]. საკარაულო ნათესაობა იმდენად შორს მიდის სიღრმეში, რომ ძალიან რთული იქნება აქის შესაძლებელი დასაბუთება[37], სულ ახლახან ქართველური და კავკასიური ენების გენეტიკური ერთიერთობის საკითხებს შეეხო თ. გამყრელიძე. მისი აზრით, ამ ენათა ნათესაობის ჰიპოთეზა ჯერჯერობით მეცნიერულად დასაბუთებული არ ჩანს, ჯერ კიდევ არ არის შესაძლებლობა მათი გენეტიკური ნათესაობის კატეგორიული მტკიცებისათვის და არც ცალკე გენეალოგიური ოჯახია „იბერიულ-კავკასიური ენების“ გამოყოფის საფუძველი არსებობს[38]. ნათესაობის ვარაუდი მის საბოლოო დამტკიცებას ჯერაც არ ნიშნავს[39], თ. გამყრელიძე ფიქრობს, რომ ის საერთო სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ნიშნები, რომლებიც შეინიშნება ჩრდილოკავკასიურ და ქართველურ ენათა შორის, არ არის საკმარისი ენათა გენეტიკური ურთიერთობის დასაბუთებისათვის. იმის გამო, რომ ჯერჯერობით არ არის დადგენილი ფონემათა შესატყვისობა კავკასიურ ენათა ცალკეულ ჯგუფებს შორის, ნაადრევია გადაწერით ლაპარაკი ამ ენათა ნათესაობის შესახებ[40]. ნ. ტრუბეცკოი ლინგვისტური ნათესაობის დასამტკიცებლად ფონეტიკურ შესატყვისობას მიაწერდა უპირატეს როლს. კავკასიურ ენათა შესახებ იგი ეჭვობდა, რომ სანამ დადგენილი არ იქნება შესატყვისები ქართველურ და ჩრდილოკავკასიურ ენათა ფონემებს შორის, ამ ენათა ლინგვისტურ ერთიანობაზე ლაპარაკის უფლება არა გვაქვს[41]. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ჰ. ფოქტმა ზემოთნიშნულ თავის ახალ წერილში კომპარატივისტების კლასიკური მეთოდი ფონემათა შესატყვისობის წესებზე ეჭვის ქვეშ დააყენა[42] და პირიქით იმას ალნიშნავდა, რომ კავკასიურ ენებში ფონეტიკური თვალსაზრისით ერთიანობამ ძლუნია არ უნდა შეგვექმნას[43].

---

[34] Г. А. Климов, О внешних связях картвельских языков, стр. 41.

[35] იქვე, გვ. 45.

[36] იქვე, გვ. 43.

[37] Г. А. Климов, Кавказские языки, стр. 76; Г. А. Климов, Заимствованные числительные в общекартвельском. Этимология. М., 1967, стр. 307.

[38] Т. В. Гамкрелидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

[39] Т. В. Гамкрелидзе, Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки, стр. 44.

[40] იქვე, გვ. 43.

[41] ნ. ტრუბეცკოი, ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ლიტერატურა, „ენიმეცნიერება“, ნაწილი 6—9, თბილისი, 1972, გვ. 284.

[42] Г. Фокт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

[43] ჰ. ფოქტი, ბასკური და კავკასიური ენები, „ენიმეცნიერება“, 6—9, თბილისი, 1972, გვ. 286.

ჯერ კიდევ ცნობილი ენათმეცნიერი ა. მეიე აღნიშნავდა, რომ თუ კავკასიურ ენათა ერთობა როღისმე არსებობდა, ეს უნდა ყოფილიყო შორეულ ხანაში, V—IV ათასწლეულებში და ეგებ უფრო ადრეც. იგი უშვებდა ამ ენათა ნათესაობას, მაგრამ ეჭვობდა ამის დასაბუთების შესაძლებლობას[44]. ა. დაბაგი-

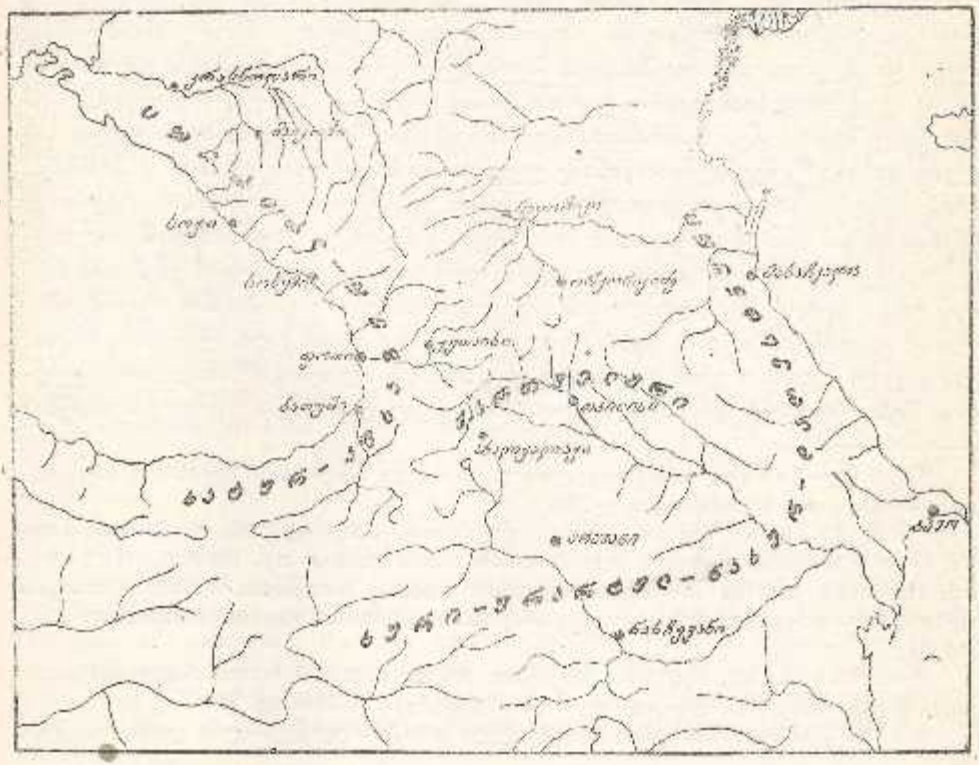

რუკა ჩ. კავკასია ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებში.

ნოვის აზრით, თუ დავუშვებთ იმას, რომ კავკასიური ენები ერთი საერთო ფუძეენიდან მომდინარეობენ, მაშინ მას ძალიან ადრეულ ხანაში უნდა დარაებია ერთიანი კავკასიური ენათა ოჯახი ადრე სამ ძირითად შტოდ დაყო: 1. აღმოსავლურ-კავკასიური, რომელშიც შედიოდა ხური-ურარტული და ნახურ-დაღესტნური, 2. დასავლურ-კავკასიური ენები, რომელიც აერთიანებდა აფხაზურ-ადიღეურს და ეგებ ხატურს და 3. ცენტრალურ-კავკასიური, რომელშიც შედიოდა ქართველური[45]. აკად. გ. მელიქიშვილი ფიქრობს, რომ არ არის გამორიცხული ტიპო-

[44] Ю. В. Зысарь, О родстве баскского языка с кавказскими, ВЯ, 5, М., 1955, стр. 52.

[45] И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии. М., 1967, стр. 24, სქოლიო.

ლოგიური სიახლოვე, რომელსაც კავკასიური ენები ავლენენ, ოდესღაც, ადრე არსებული, გენეტური ერთიანობის შედეგი იყოს. ეს ისეთ შორეულ ეპოქაში გადადის, რომ დიფერენციაცია უბრალოდ გახეცდა ბარტიე მასალას. ამიტომაც აქ ენათა ნათესაობის ჩვენება ძალიან რთულდება[46].

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წინაშე, ვგონი კავკასიურ ენათა წიგნით არსებული ნათესაობის საკითხისა, დგას ისევ მეორე პრობლემაც, კერძოდ, ამ ენათა მიმართება წინა აზიის ძველ ენებთან. იბერიულ-კავკასიური ენები უკავშირდებიან უფრო ფართო ენათა ერთობას, ხეთურ-იბერიულს, რომელშიც შედიოდნენ წინა აზიის მკვდარი ენები: შუმერული, ხურიტული, ხატური და სხვ.[47]. მეცნიერთა წინაშე უკვე ქარგა ხანია დგას საკითხი წინა აზიის არასემიტური, არაინდოევროპული ენების გენეტიური კავშირისა კავკასიურ ენებთან[48] და არა ერთი და ორი მოსაზრება გამოთქმა ამ ენათა დამოკიდებულების შესახებ[49]. ზოგიერთი მკვლევარი ცურ სედავს კავკასიური ენების გენეტიური კავშირის შესაძლებლობას ძველაღმოსავლურ ენებთან[50], ზოგიერთი, პირიქით, ეშვებს ამგვარ შესაძლებლობას[51]. არა ერთი ცდა იყო წინა აზიის ცალკეული მკვდარი ენის კავკასიურ ენებთან დაახლოებისა[52] (მაგ. ქართველურ-შუმერულთან[53] და სხვ.). ბოლო დროს სულ უფრო და უფრო გაძოითქმის

---

[46] გ. წ ე ლ ი ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს, კავკასიის და ხახლობელი აღმოსავლეთის ენების მოსახლეობის საკითხისათვის, გვ. 119.

[47] ა. ხ ა ჭ ა პ უ რ ი ა, ზოგიერთ ენათმეცნიერების, თბ., 1946, გვ. 230; А. С. Чикобава, О двух вопросах изучения иберийско-кавказских языков, стр. 78; А. С. Чикобава, Проблема родства иберийско-кавказских языков. Материалы первой сессии по сравнительно историческому изучению иберийско-кавказских языков. Махачкала, 1969, стр. 10.

[48] А. Чикобава, Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, 1948, გვ. 253.

[49] ა. ხ ა ჭ ა პ უ რ ი ა, თბილისის უნივერსიტეტი და იბერიულ კავკასიური ენათმეცნიერება, გვ. 6.

[50] Е. А. Бокарев. Задачи сравнительно-исторического изучения кавказских языков, стр. 53.

[51] ვ. ი ვ ი ტ ო, ბასკურ-კავკასიური ენები, გვ. 262; А. В. Десницкая, Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков, ВЯ, 2, М., 1952, стр. 43.

[52] Н. Я. Марр, Кавказоведение и абхазский язык. Современная летопись. Новая серия. I, XIII, № 3, 1916, стр. 14.

[53] M. V. Tsereteli, Eine kleine Bemerkung zur Frage der Vorfahren der Georgier, Revue Karthvelologie, № 23, Paris, 1957, გვ. 12. ქართულ-შუმერული ურთიერთობის პრობლემამ უკვე ქარგა ხანია მიიპყრო მეცნიერთა ყურადღება (ფ. წ ა რ ა შ ი ძ ე, ქ. თ ო ფ უ რ ი ა, შუმერები და მათი კულტურა, ცისკარი, 2, 1973, გვ. 121); ცნობილი შუმეროლოგი ვ. ქრისტიანი პირდაპირ აღნიშნავდა, რომ შუმერულსა და კავკასიურ ენებს შორის ანალოგიები და შესატყვისები იმდენად ბევრია და იმდენად სპეციალური, რომ ძნელია ეჭვი მივიტანოთ შუმერულისა და კავკასიურ ენათა გენეტიურ ნათესაობაზე, Die sprachische Stellung

მოსაზრება ხატურისა და ხურო-ურარტულის ურთიერთობის შესახებ კავკასიურ ენების ცალკეულ ჯგუფებთან. ხატურისა და კავკასიური ენების ურთიერთობაზე ადრეც მოუთითებდნენ მკვლევარები (ბ. გრიმზნი, ე. ფორერი, ი. მენაროსი და სხვ.). ცნობილი ენათმეცნიერი ვ. გულიგოევი ხატურს უდავოდ კავკასიურის მონათესავე ენად თვლის და ავრეთვე ხურიტულისა და ურარტულის მათთან კავშირს დასაშვებად მიიჩნევს[56]. ზოგიერთი მკვლევარი ხატურ და კავკასიურ ენების სტრუქტურაში გარკვეულ მსგავსებას ხედავს[58]. ი. დუხოვსკოის აზრით, ხატური სტრუქტურულად მნიშვნელოვან მსგავსებას იცლენა კავკასიურ ენებთან, განსაკუთრებით აფხაზურ-ადიღეურთან[59]. ამ სტრუქტურული მსგავსების შემდეგ არ არის გამორიცხული ავრეთვე მატერიალური კავშირის დადგენა[57]. ი. დიაკონოვი აღნიშნავს, რომ სტრუქტურული სიახლოვე აფხაზურ-ადიღეურსა და ხატურს შორის ძალიან დიდია; ჩანს, ავრეთვე, ახლო მსგავსებანიც და ამიტომ არსებობს ამ ენათა ნათესაობის საფუძველი[58]. შეიძლება, მაინცდამაინც რამდენადმე ეფრო ნაკლებად, სტრუქტურული და სხვა ნიშნების სიახლოვე ხატურსა და ქართველურს შორის[59]. ი. დიაკონოვი ფიქრობს, რომ ხატური შეიძლება მივიჩნიოთ აფხაზურ-ადიღეურ ჯგუფიდან ადრე გამოყოფილ ენად ან კიდევ დავუშვათ ხატურის ადგილი აფხაზურ-ადიღეურსა და ქართველურს შორის[60]. არ ჩანს რაიმე ნიშნები ხატურის მსგავსებისა კავკასიური ენების მესამე ჯგუფთან ნახურ-დაღესტნურთან[61]. თუმცა ისიც ითქვა, რომ თუ

---

des Sumerischen. „Babiloniaca", 12, 1931—32. ა. ხოლმერი შენიშნულ ენას იბერიულ-კავკასიურ ტიპს აკუთვნებს, N. H. Holmer, Ibero-Caucasian as a linguistic type, Studia linguistica, 1, 1947, აგრ. Т. А. Дьяконова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46. მსგავსების ხედვას ს. კვანძე ქართველურსა და შუმერულს შორის (იხ. З. Кикналзе, Шумеро-картвельские языковые параллели, Вопросы древней истории, Тбилиси, 1974, стр. 66). თუმცა ისიც ცნობილია, რომ შუმერულის ნათესაური კავშირის ყველა ენათა ოჯახთან დადებითი ტენდენცია ყოფილა. ი. დიაკონოვის აზრით, შუმერულის ნათესაური კავშირი ჯერჯერობით არც ერთ ენასთან დად ვენილი არ არის (И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, Москва, 1967 стр. 88).

54 В. Георгиев, Вопросы родства средиземноморских языков, ВЯ, 4, М., 1954, стр. 70.

55 А. В. Десницкая, О хеттском языке; Н. Фридрих, Краткая грамматика хеттского языка. М., 1952, стр. 8.

56 И. М. Дунаевская. О структурном сходстве хаттского языка с языками Северо-Западного Кавказа. Исследования по истории культуры народов Востока. М.—Л., 1960, стр. 74.

57 И. М. Дунаевская, Принципы структуры хаттского (протохеттского) глагола. Переднеазиатский сборник. М., 1961, стр. 134.

58 И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, стр. 172.

59 И. М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

60 И. М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176; Э. Аванесов, Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, стр. 12.

61 И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, стр. 176.

დაბტკიცდება ხატურის ნათესაობა ერთ რომელიმე კავკასიურ ენასთან, მაშინ დაინახავს კავკასიურ ენებთან მას გენეტიური კავშირი ექნება[62]. უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ქართველურსა და ხატურს შორის კავშირს საერთოდ ვერ ხედავს[63]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ პროტოხეთების (ხატების) პირველსაცხოვრისი ფერო აღმოსავლეთით, მთიანეთის რაიონში უნდა ყოფილაყო და ანატოლიის ჩრდილოეთ ოლქებში პროტოხეთური ელემენტი შედარებით გვიან ჩნდება[64]. გ. ჩელიქიშვილის ამ ახალ დებულებას გამოეხმაურა ე. გოლედა და აღნიშნა, რომ ხატური ელემენტები ხეთურში სუბსტრატს კი არ წარმოადგენდნენ, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული, არამედ სუპერსტრატს[65].

ამ ბოლო დროს აღინიშნა ხურო-ურარტული ენის ნახურ-დაღესტნურთან ახლოვების შესაძლებლობა. საკუთრივ ხეთიტურისა და ურარტულის ნათესაობის საკითხი ეჭვს არ უნდა იწვევდეს[66]. ეს ენები ერთი საერთო ფუძე-ენიდან უნდა წარმოიარსებობდნენ[67] და ერთ ეთნიკურ ჯგუფს შეადგენდნენ[68]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხურების პრობლემასთან დაკავშირებით ჯერჯერობით ყველაფერი ნათელი არ არის[69]. ზოგი მათ კავკასიიდან გამოსულებად თვლის[70], ზოგიც ხურების პირველ აღგილსამყოფელს მესოპოტამიის ჩრდილოეთით რიებარე მთიანეთში, ზაგროსის რაიონში ეძებს[71] და სხვ.

ხურო-ურარტული ენების კავკასიურთან ნათესაობის საკითხი გამოითქვა ჯერ კიდევ ამ ენების შესწავლის დასაწყის ხანებში და ბევრიც ამ მოსაზრებას

---

[62] ა. ბენვენისტი, ანატოლიის ენიგმატიკური და ინდოევროპული ლინგვისტიკა, გვ. 14.

[63] M. V. Tseretheli, Zur Frage der Verwandtschaft des Georgischen, Revue Karthvelologie. XXI–XXII, Paris, 1965, 25.

[64] ჯ. ჯელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174, 189.

[65] В. И. Георгиев. Хетты и хатты, ინდოევროპული ენათმეცნიერება, ტ. XVIII, 1973, გვ. 70.

[66] И. М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 419; C. G. Brandenstein, Zum Churrischen Lexikon. Zeitschrift für Assiriologie, Bd. 12, Berlin, 1940, 83. Г. А. Климов, Кавказские языки, стр. 75.

[67] И. М. Дьяконов. Сравнительно-грамматический обзор хуррито-урартского языков. Переднеазиатский сборник. М., 1961, стр. 422.

[68] И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 17.

[69] B. Hrouda, Die Churriter als Problem archäologischer Forschungen, Archaeologia geographica, Jahrgang 7. Hamburg, 1958, 14.

[70] Л. Вулли. Ур халдеев, стр. 98; Fiorella Imparati, I Hurriti, Firenze, 1964, 3.

[71] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, стр. 124. И. Дьяконов, История Мидии, стр. 58.

დღესაც იზიარებს[72], თუმცა მისი სისწორე ეჭვგარეშე არ არის დატოვებული[73]. ხური-ურარტულ ენას ჯვირატესად ქართველურთან ურთიერთობაში განიხილავდნენ და ისიც აღინიშნა, რომ ხურიტული შეიძლება განხილულ იქნეს, როგორც დამაკავშირებელი რგოლი ქართველურსა და ჩრდილოკავკასიურ ენათა შორის[74]. სულ ბოლო დროს გ. ჯაუკიანი ხური-ურარტულ ენას ინდოევროპულთან ურთიერთობაში განიხილავს. მისი აზრით, ქართველურთან ხურიტულს შორეული ნათესაობა აკავშირებს, იგი უფრო ახლოა ინდოევროპულთან, ვიდრე ქართველურთან[75]. რაც შეეხება ხური-ურარტულის ურთიერთობას ჩრდილოკავკასიურ ენებთან, მათ შორის მაინცდამაინც ახლო კავშირი არ ჩანს[76]. სავსებით სამართლიანად აღინიშნა, რომ გ. ჯაუკიანის მიერ წამოყენებული ჰიპოთეზა ძნელად მისაღებია[77]. უფრო დაბეჯერებელია არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ გამოთქმული მოსაზრება, რომ ხური-ურარტული კავკასიური ენებიდან უფრო ყაბარდოულს ენათ-დღეს ტნურ ჯგუფს[78], განსაკუთრებით კი ნახურს[79]. ლმშჩნდა რიგი ლექსიკური და მორფოლოგიური შესატყვისობანი ხური-ურარტულსა და საერთო ხახურ-დაღესტნურს შორის[80]. ი. დიაკონოვის აზრით, ხური-ურარტულის კავშირი კავკასიური ენებს სხვა დანარჩენ ჯგუფებთან მაინცდამაინც არ შეინიშნება[81]. იგი ხური-ურარტულის წუწალდად კავკასიურ ენათა ოჯახისადმი მიკუთვნების შესაძლებლობას უშვებს და მას ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ნაწილად მიიჩნევს[82].

ამრიგად, თუ დავუშვებთ საერთო კავკასიური ერთობის საკარიადო არსებობას, მაშინ მას ადრეულ ეპოქაში უნდა დაესებნა. რა თქმა უნდა, ეს ერთობა ერთბაშად არ დაშლილა. უნდა აღინიშნოს, რომ საერთოდ ფუძე-ენის დაშლა

---

[72] В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, стр. 211; Г. А. Мелиқишвили, Наири-Урарту. Тбилиси, 1959, стр. 104.

[73] И. М. Дьяконов, О языках древней Передней Азии. Вопросы языкознания, № 4. М., 1954, 47. M. V. Tsotcheli, Eine kleine Bemerkung zur Frage der Vorfahren der Georgier, Revue Kurthvelologie, № 23, Paris, 1957, 42.

[74] И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, стр. 163.

[75] Г. Б. Джаукян, Взаимоотношение индоевропейских, хурритo-урартских и кавказских языков. Ереван, 1967, стр. 170.

[76] იქვე, გვ. 171.

[77] И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 19.

[78] И. М. Дьяконов, Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения Восточного Кавказа и Закавказья с Древним Востоком в III—I тыс. до н. э. Тезисы. Баку, 1968, стр. 6.

[79] И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 18.

[80] И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, стр. 165.

[81] იქვე.

[82] И. М. Дьяконов, Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения Восточного Кавказа и Закавказья с Древним Востоком в III—I тыс. до н. э., стр. 6.

საკმაოდ ხანგრძლივი პროცესი იყო და იგი თანდათანობით მიმდინარეობდა[83]. წინარე კავკასიურ ერთობას ზოგი ენა უფრო ადრე გამოეყო, ზოგიც რაღაც ხანით მე გვიან. სადღეისოდ ენობრივი მონაცემების საფუძველზე ვერ ხერხდება კავკასიური ენობრივი ერთობის ძირითად ჯგუფებად (ნახურ-დაღესტნური, ფხაზურ-ადიღეური, ქართველური) დაშლის პროცესის მეტნაკლებად წარმოდგენა. მართალია, უკანასკნელ ხანებში ჩატარდა ამ ენათა ცალკეულ ჯგუფების ფუძე-ენის დონეზე და ბოლო შეგნით ძიმდინარე დაშლის პროცესას აღდგენის ცდები. მაგრამ ამის იქით, უფრო ღრმად წასვლა მარტო ენობრივი მასალების საფუძველზე ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება. ჯერჯერობით გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება ამ ენობრივი ჯგუფების ერთმანეთთან დამოკიდებულების შესახებ, რომელი მათგანი უფრო ახლოა ერთიმეორესთან, რომელი უფრო დაშორებული და სხვ[84]. რა თქმა უნდა, თუ შეტნაკლებად არ გვირჩევია კავკასიურ ენათა ძირითადი ჯგუფების ერთმანეთთან ურთიერთობის საკითხი, გაძნელდება რაიმეს თქმა ამ ერთობის დაშლის პროცესის შესახებ. კავკასიურ ენათა ერთმანეთთან დამოკიდებულების დადგენა ჯერჯერობით ძირითადად სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ხერხდება. მაგრამ ეს შეიძლება ჯერ კიდევ ამ ენათა მატერიალური სიახლოვის მანიშნებელი არც იყოს[85]. თუმცა ზოგიერთი მეცნიერი, მათ შორის მატერიალურ სიახლოვესაც ხედავს[86]. სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მსგავსება ჯერ კიდევ გენეტიურ ნათესაობას არ ნიშნავს, ოღონდ მის დასაშვებს ხდის[87]. საქმე ისაა, რომ სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მსგავსების ჩამოყალიბებას სხვადასხვა საფუძველი ჰქონდა. მონათესავე ენებში არსებული თავდაპირველი ტიპოლოგიური მსგავსება შეიძლება, შესაძლოა, პირველად განსხვავებამდე მისულიყო. ისიც ხდება ზოგჯერ, რომ მონათესავე ენებში ტიპოლოგიური მსგავსება იმთავითვე კი არ ჩანს, არამედ მათი დიფერენციაციის შემდეგ. ტიპოლოგიური მსგავსებაა ერთ-ერთი საფუძველი ენათა დაახლოების კონვერგენციის პროცესიც იყო და სხვ[88]. ეს იმას ნიშნავს, რომ მეზობელი ენები იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც ისინი მონათესავენი არ არიან ურთიერთგავლენის შედეგად ბევრ საერთო ნიშანს იძენენ[89]. კავკასიის

---

[83] Б. В. Горнунг, В. Д. Левин, В. Н. Сидоров, Проблема образования и развития языковых семей. Вопросы языкознания, I, М., 1952, стр. 54.

[84] Г. А. Климов. Кавказские языки, стр. 75.

[85] იქვე, გვ. 65.

[86] А. Чикобава, К вопросу об отношении картвельских языков к индоевропейским и сезерокавказским языкам, ВЯ, № 2, М., 1970, стр. 56.

[87] В. М. Иллич-Свитыч, Рецензия Т. В. Гамкрелидзе, Г. И. Мачавариани. Система сонантов и аблаут в картвельских языках, ВЯ, № 1, М., 1966, стр. 136.

[88] Т. С. Ширцхвенидзе, Типология языков. Синхрония и диахрония, თბილისი, ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები, თბ., 1972, გვ. 11.

[89] Н. С. Трубецкой, Мысли об индоевропейской проблеме, ВЯ, № 1, М., 1958, стр. 72.

სინამდვილეში მიედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ის გარემოებაც, რომ ამ შეკითხვებში საქმე გვაქვს იმ ხალხებთან, რომლებიც ოდითგანვე ძირითადად კავკასიის ტერიტორიაზე ერთმანეთის მეზობლად ცხოვრობდნენ. ამიტომ ტიპოლოგიური ხასიათის სიახლოვეს და აგრეთვე ზოგ სიტყვაში ნიშანსაც ენაში შეიძლება ამ გარემოებამ მნიშვნელობა ჰქონდეს მათი გენეტიური ურთიერთობის საკითხისათვის[30]. სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მსგავსება შეიძლება მიეგეს იმას კავკასიურ ენათა საერთოდ გენეტიური ნათესაობისა, რომელიც ძალიან ადრეულ ხანას მიეკუთვნება[31]. ადრე დაწყებულმა დაშლამ პროცესმა, ერთი მხრივ, და კავკასიაში ენათა იზოლაციისა და დიფერენციაციისათვის ხელსაყრელმა ბუნებრივმა პირობებმა, მეორე მხრივ, იმდენად დიდი დაშორება გამოიწვია, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენების თანამედროვე დონეზე ამ ენათა გენეტიური ერთიერთობის საკითხთან დაკავშირებით ძნელად თუ ითქმის რაიმე. ეს, ჩანს, ისეთ შორეულ ეპოქაში გადადის, რომ ენობრივ მასალას უკვე ბცირედის მოცემა თუ შეეძლია. ამიტომ ეთნოგენეტიური საკითხების განხილვისას ბედველობაში უნდა იქნეს მიღებული აგრეთვე სხვა მონაცემები, კერძოდ არქეოლოგიის, არქეოლოგიურ მასალას ამ საკითხთან დაკავშირებით ადრეული ხანისათვის ზოგჯერ უფრო ჭეშტის მოცემა შეუძლია, ვიდრე ენობრივს. ამიტომ კავკასიური ენობრივი და კულტურული ერთობის ავრაამდო არსებობის საკითხებზე მსჯელობისას სათანადო ანგარიში უნდა გაეწიოს აგრეთვე არქეოლოგიურ მონაცემებსაც. როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ჭეის ხანის ბასალა არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს ამ სავარაუდო ერთობის არსებობას და თითქოს ერთგვარად სამუალებას იძლევა ამ ერთობის თანდათანობით დაშლასაც გავადევნოთ თვალი.

მართალია, კავკასიური ენები ბნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ერთმეორისაგან, მაგრამ მათ შორის მაინც შეინიშნება ზოგი რამ საერთო[32]: ზოგი ნიშნით ერთი ჯგუფი კავკასიური ენებისა მეორეს უახლოვდება, ზოგიც პირველს, დაშორებულია მისგან და უფრო სხვა ჯგუფს უკავშირდება და სხვ. სტრუქტურულ-ტიპოლოგიურად ჩრდილოკავკასიურ ენებს შორის ბნიშვნელოვანი სხვაობაა. ქართველური შეიძლება დახასიათდეს როგორც გარდამავალი ჩრდილოკავკასიურ[33]. მაგ სტრუქტურულად უფრო ბეტი საერთო აქვს ცხადაზურ-ადიღეურ-

---

[30] გ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119.

[31] Г. И. Мачавариани, К вопросу об индоевропейско-картвельских (южнокавказских) типологических параллелях, стр. 6.

[32] А. С. Чикобава, О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков, стр. 79; А. С. Чикобава, Проблема родства иберийско-кавказских языков, стр. 3.

[33] Г. А. Климов, Кавказские языки, стр. 63, 75, 77.

ხან, ციდრე ჯაჰასკნელს ნახურ-დაღესტნურთან[94]. საერთო ქართველური ტიპოლოგიურად უფრო იფხახურ-ადიღეურ ჯგუფს უახლოვდებაა[95].

კავკასიური კულტურული და ეთნიკური ერთობის დაშლის პროცესი საკმაოდ ადრე უნდა დაწყებულიყო. ნეოლითის ხანაში ისახება ძირითადად ამ ერთობის თანდათანობით დაშლის პროცესი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ პერიოდის გარკვეულ სივეხურზე საერთო კავკასიურ ენობრივსა და კულტურულ ერთობას თანდათანობით გამოეკვეთა გარკვეული ჯგუფები. შესაძლოა ამ ერთობას პირველად სცილდებოდნენ ის ტომები, რომლებიც ხური-ურარტული და ნახურ-დაღესტნურის წინაპრულ ენის მატარებლები იყვნენ. რამდენიმე გვიან საერთო კავკასიურს გამოეყო ხატურ-იფხახურ-ადიღეური ერთობა და კიდევ უფრო გვიან ქართველური. ეგება, სწორედ ამით აიხსნება მისი ერთგვარად გარდამავალი ბუნება კავკასიური ენების ძირითად ჯგუფებს შორის. ქართველურს უფრო მეტი საერთო აქვს იფხახურ-ადიღეურთან და იგრეთვე ხატურთან, ვიდრე ნახურ-დაღესტნურთან და ხური-ურარტულთან.

ხურიტულენოვანი და მათთან რამდენიმე დაახლოებული ნახურ-დაღესტნური ტომები ძირითადად იკავებენ კავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხარეებს. სავარაუდებელია, რომ ნეოლითური რევოლუციის ბოლოსათვის, V—IV ათასწლეულებისათვის, თანდათანობით სრულდება ამ ერთობის დაშლა. ნახურ-დაღესტნური ფუძე-ენაც ნაწილებად ტომები რამდენიმედ ჯერ უფრო ხშირად ინაცვლებენ. ხური-ურარტული ტომების კუთვნილება იყო ძირითადად, ეგება, ადრესაბიწათმოქმედო კულტურის ყარაბახ-ნახიჩევანის ვარიანტი. უკვე ამ პერიოდიდან ხური-ურარტული ტომები, ჩანს, საკმაოდ ახლო კონტაქტებს ამყარებენ ძველკავკასიას სამხრეთით მდებარე ოლქებთან. ანიტომაცაა, რომ ყარაბახ-ნახიჩევანის ვარიანტში უკვე შეინიშნება წინააზიური კულტურების გარკვეული გავლენა.

ხატურ-იფხახური-ადიღეური ტომები იკავებენ უპირატესად კავკასიის დასავლეთის მხარეებს. სავარაუდოა, რომ ნეოლითის დასასრულისათვის ხატური ტომები უფრო სამხრეთით იხაცვლებენ და თანდათანობით შორდებიან იფხახურ-ადიღეურს. იფხახურ-ადიღეური ტომების კუთვნილება უნდა იყოს ძირითადად დასავლეთ კავკასიაში გავრცელებული ადრესაბიწათმოქმედო ტომების კულტურა.

V—IV ათასწლეულებში ქართველური ტომები ძირითადად ბინადრობდნენ ამიერკავკასიის ცენტრალურ ოლქებში და უკავათ აგრეთვე დასავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეული ტერიტორია. ამ ტომებს გკუთვნით, ალბათ, ძირითადად შომეთიული — შულავერის კულტურა და აგრეთვე დასავლეთ საქართველოში, ზემო იმერეთში, ყვირილის ხეობაში გავრცელებული სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელსაც ერთი მხრივ საერთო აქვს ქვემო ქართლში გამოვლენილ ძეგლებ-

---

94 Г. А. Климов, О внешних связях картвельских языков, стр. 30.

95 ი. ჯავახიშვილი, ე. ხინთიბიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 373; გ. მაჭავარიანი, საქართველოს კოლონიზაციის ისტორია, გვ. 107.

თან, მეორე ბრივე კი დასავლეთ კავკასიაში, უფრო ჩრდილოპირა ზოლისათვის დამახასიათებელ კულტურასთან. ეგებ ამითაც აიხსნება აფხაზურ-ადიღეურის და ქართველურის შეხვედრები.

რამდენად სწორადაა დაკვირვებული არქეოლოგიური ფაქტები გარკვეულ ლინგვისტურ ჯგუფებთან და საერთოდ მართებულადაა თუ არა ასახული კავკასიის უძველესი ტომების ბედი ადრეულ ხანაში, ახლა ძნელი სათქმელია. მაგრამ, ეფიქრობთ, რომ კავკასიის სინამდვილეში ქვის ხანის კულტურებია ეთნიკური ინტერპრეტაციის ცდა საეჭვოდმოცემული არ უნდა იყოს. არქეოლოგიური და ლინგვისტური მონაცემების შესწავლა აქ მოსახლე ტომების ეთნოკულტურული სათავეების ძიებისათვის უთუოდ გარკვეულ პერსპექტივებს სანავს.

როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნულია, ქვის ხანის ბოლოსათვის ძირითადად უნდა დასრულებულიყო კავკასიის კულტურული და ეთნიკური ერთობის დაშლის ხანგრძლივი პროცესი. მაგრამ როგორ წარიმართა ამის შედეგად მიღებული ეთნიკური ჯგუფების მერმინდელი ისტორიული ბედ-იღბალი ძოლად ნათელი არ არის. არქეოლოგიური მონაცემების სინათლეზე ჩანს, რომ ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული კავკასიის ტერიტორიაზე დიდი არქეოლოგიური კულტურების ჩამოყალიბების პროცესი ვიმდინარეობს, რის შედეგადაც ძვ. წ. III ათასწლეულში ან უკვე საკმაოდ განვითარებული კულტურები გვხვდება: მტკვარ-არაქსისა და მაიკოპის. ამ კულტურების მატარებელმა ტომებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს არა მარტო საკუთრივ კავკასიის, არამედ მათ გარკვეული წვლილი შეიტანეს აგრეთვე ძველი აღმოსავლეთის და ევროპის უძველეს ისტორიაში. ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ ამ ბოლო დროს სულ უფრო და უფრო იზრდება ინტერესი ამ ტომების ეთნიკური ვინაობის გარკვევის საკითხისადმი. განსაკუთრებით დიდი ყურადღება ეთმობა მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომთა კულტხილების დადგენას იმის გამო, რომ მათ გარკვეული როლი უნდა ეთამაშათ ძვ. წ. III ათასწლეულის წინა ათიოდ ისტორიაში და გარდა ამისა ეს საკითხი დღეს ავრეთვე ინდოევროპეისტიკის პრობლემაა. ამ ტომების ვინაობის შესახებ არა ერთი და ორი მოსაზრება გამოითქვა. ადრე ზოგიერთი მკვლევარი მტკვარ-არაქსის კულტურას საერთო კავკასიურად თვლიდა და მას იბერიულ-კავკასიურ ენათა ერთობის უკანშირებდა[38], ზოგს ხერხემლიანი ტომების კუთვნილებად მიაჩნდა,

[38] Е. И. Крупнов, О чем говорят памятники материальной культуры Чечено-Ингушетской АССР. Грозный, 1961, стр. 38; Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр. 164.

ღირს აღინიშნოს, რომ ჯერ კიდევ ორიოდე ათწლეულის წინათ პირველადვე შეხედულება და კავკასიის ეთნოკულტურული ერთობის არსებობა და შენდგა ხის დაშლის პროცესს უფრო ადრეულ ხანაში გარაუდობენ. იხ. Е. И. Крупнов, Кавказ в древнейшей истории нашей страны, 1961, стр. 34; Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 57.

ზოგიც იმას ამბობდა, რომ ამ კულტურის შექმნაში კავკასიაში მოსახლე სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფები მონაწილეობდნენ[57] და სხვ. ამ ბოლო დროს სულ უფრო და უფრო იმის ცდაც არის, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ინდოევროპელებს დაუკავშირონ. ჯერ კიდევ ცნობილმა ინგლისელმა არქეოლოგმა ლ. ვულიმ, ხეთების გავრცელებასთან დაკავშირებით, წამოაყენა მოსაზრება, რომ ინდოევროპელი ხეთების პირველდელი სამშობლო სამხრეთ კავკასიაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არეში ენდა ყოფილიყო. შემდეგში რაღაც მიზეზების გამო (მოუსავლიანობისა თუ სხვა ტომების შემოსევის) ამ ტომების ერთიანი ყოფა ხდება და იწყება მათი სამხრეთისაკენ გადანაცვლება ახალი მიწების ასათვისებლად. მათ მიაღწიეს ჩრდილოსირიაში ამჟამინდელ ყაფყაფერ ველს და იქ დასახლდნენ. შემდეგში, რამდენიმე ეფრო გვიან, ახალი ხალხის მოწოლის შედეგად მათ ეს ადგილებიც დატოვეს, რის გამოც ერთი ნაწილი სამხრეთით პირია-პალესტინაში წაიწია, სადაც ე. წ. „ქირბეთ-კერაკის“ ნაწარმი გავრცელდა. მათი მეორე ტალღა კი ჩრდილო-აღმოსავლეთით ცენტრალურ ანატოლიაში შედის და შდ. ჰალისის აუზში მკვიდრდება, სადაც შემდეგში ძლიერ სახელმწიფოს ქმნიან[58].

აზრი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა ინდოევროპელი ტომების კუთვნილებაა, შემდეგში სხვა მკვლევარებმაც გაიმეორეს ძირითადად ენათმეცნიერული მონაცემების საფუძველზე. ქართველურ ენებში ძის დიფერენციაციამდე უკვე კარგად ჩანს ინდოევროპული ელემენტები, აგრეთვე ქართველურ ფუძეენის დაშლის დასაწყისად კი ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს ვარაუდობენ. ამიტომ ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ქართველური და ინდოევროპული ენების შეხვედრება უფრო ადრე, მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ხორციელდებოდა. აქედ. გ. მელიქიშვილი არ ეთანხმება ლ. ვულის ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას მტკვარ-არაქსის კულტურის ხეთი-ნესიტების კუთვნილების შესახებ და აღნიშნავს, რომ ქართველურში გვხვდება ინდოევროპული წარმოშობის ლექსიკა, რომელიც მას რომელიღაც ეტაპზე ინდოევროპული ტომების ენისაგან ეპოვა შეეთვისებინა. ქართველურში ეს ინდოევროპული ელემენტები მას დაშლამდე უნდა შეეთვისებინა, ვინაიდან ქართველურ ენებში გვხვდება რიგი ინდოევროპული წარმოების სიტყვები, რომლებიც არ შეეძლოთ ამ ინდოევროპული ენებიდან, რომელთანაც ქართველურ ტომებს ურთიერთობა ჰქონიათ ისტორიულ წარსულში. აქედ. გ. მელიქიშვილის აზრით, ინდოევროპულის და ქართველურის ენების კონტაქტებია უფრო ადრე ამიერკავკასია ანდა უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნებია საეძიებე-

---

[57] ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიტერატურის ადრეულ პერიოდში, გვ. 250; ვრცლად არქეოლოგიური მასალებისთვის იხ. ნაშრომში, გვ. 288.

[58] Л. Вулли, Материалы трех глав 2-й части 1-го тома «История научного и культурного развития человечества». Вестник истории материальной культуры, № 1, 1957, стр. 101; L. Woolley, A Forgotten Kingdom, 1953, 32.

დო. შესაძლოა, აღნიშნავს იგი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ინდოევროპული წარმოშობისა ყოფილიყვნენ, რომელთა ასიმილაციაც სწორედ ქართველურმა ტომებმა მოახდინეს და მათმა ინდოევროპულმა ენამ სუბსტრატის რაღაც შეასრულა[99]. თუმცა გ. ნელაძეშვილს დასაშვებად მიაჩნია აგრეთვე მეორე შესაძლებლობაც, რომლის თანახმადაც III—II ათასწლეულების მიჯნაზე ჩრდილოეთიდან მხიშვნელოვანი ინდოევროპული მასები (არა ინდოირანული და არც ხეთურ-ლუვიური) შემოდის, რომლებიც შემდეგში გართოველურში ითქვიფებიან[100].

განსვენებულმა ენათმეცნიერმა პრობ. გ. მაჭავარიანმა ამ საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული ჰიპოთეზა წაგოაყენა. რომლის მიხედვითაც მტკვარ-არაქსას კულტურა ფართო ტომთა კავშირის კულტურა იყო, რომლებშიც ინდოევროპული და ქართველური ტომებიც შედიოდნენ. ამ ტომების მჭიდრო და ხანგრძლივი კონტაქტების შედეგად ქართველურში ინდოევროპული ელემენტები ადრე, ქართველური ფუძე-ენის დაშლამდე შემოდის[101].

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს აკად. თ. გამყრელიძის და პროფ. ვ. ივანოვის მოსაზრება საერთო ინდოევროპული ენის მატარებელი ტოტების პირველსაცხოვრისის და მიგრაციის გზების შესახებ[102], ინდოევროპული ლექსიკის და რეკონსტრუირებული ტექსტების ფრაგმენტების ახალ-ახალი შედარებით მაღალი მატერიალური კულტურის დადგენის საშუალებაა იძლევა. საერთო ინდოევროპული კულტურის და სოციალური ურთიერთობის მაღალი ხასიათის ამ კულტურის ძველდმისაკუთრ ცივილიზაციებთან სიახლოვეზე მეტყველებს[103]. ავტო-

---

[99] გ. ნელაძე-შვილი, საქართველოს, კავკასიონის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის ენათმეცნიერების, თბ., 1965, გვ. 244.

[100] იქვე, გვ. 246.

[101] Г. И. Мачавариани, К типологической характеристике общекартвельского языка—основы, ВЯ, 1, М., 1966, стр. 9.

[102] Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Проблема определения первоначальной территории обитания и путей миграции носителей диалектов общеиндоевропейского языка. Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. М., 1972, стр. 19.

[103] ზოგიერთი ქვლევარი ფიქრობს, რომ წარმოდგენა ინდოევროპელების და არიელების ვითომდა „მაღალი კულტურული დონის" შესახებ ხელშეუხებელია, თუმცა მათი ნამდვილი კულტურული დონის დადგენა ენობრივი მონაცემების ალუქველზე ჭირხდება (იხ. A. Kammerhuber, Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968, 20). გ. ჩაილდი ინდოევროპელთა მატერიალურ-კულტურულ მაღალ დონის მაინწინაღმდეგად ეტლის არსებობას მიიჩნევდა (იხ. G. Childe, Prehistoric Migrations in Europe, Oslo, 1950, 148).

ეჭვს ბადრძელეს შემთხვევებს ძველი ირმოსამარხების კულტურის ხანაში სამხრეთ რუსეთის სტეპების მოსაზღვრეობაში მომხდარ ხელოვნურ დიფერენციაციად მიიჩნევენ (Е. Е. Кузьмина, Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей, ВДИ, 4, М, 1974, стр. 85). ამ საკითხთან დაკავში-

რებს მოტანილი აქვთ საერთო ინდოევროპელის უფრო ჩრდილო ზონაში ლოკალიზაციის საწინააღმდეგო საერთო ინდოევროპული ტერმინები და, პირიქით, აღნიშნავენ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქებში (წინა აზია, ირანის ზეგანის ჩრდ. ნაწილი) მისი ლოკალიზაციისათვის არსებულ ლექსიკურ მონაცემებს, რომლებიც საერთო ინდოევროპულის მახლობელ აღმოსავლეთსა და ცენტრალური აზიის ენობრივ და კულტურულ ტრადიციებთან კონტაქტებზე მიუთითებენ (საერთო ინდოევროპულში სემიტურია არსებობა, ქართველურის და საერთო ინდოევროპულის სტრუქტურული სიახლოვე, ინდოევროპული სიტყვების არსებობა ხატურში და სხვ.). სამხრეთისა და აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი ცხოველთა და მცენარეთა საერთო ინდოევროპული ტერმინების არსებობა გაწორიცხავს საერთო ინდოევროპულის ჩრდილოეთით ლოკალიზაციის შესაძლებლობას და სხვ. თუ დავუშვებთ ინდოევროპულის ადგილსამყოფელს მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ტერიტორიაზე (აღმოსავლეთ ანატოლია, სამხრეთ კავკასია, ირანის ზეგანის ჩრდილო ნაწილი), მაშინ უფრო ადვილად აიხსნება იმ ინდოევროპელთა ძირითადი უძველესი ეთნიკური ჯგუფების განსახლება და გავრცელების გზები, რომლებიც პირველები იხსენიებიან უძველეს წერილობით ტექსტებში (ხეთები, არიელები, ბერძნები). ისტორიულ ადგილებში მათი გამოჩენა მაინცადამაინც დიდი მანძილის გადალახვასთან არ იყო დაკავშირებული. საერთო ინდოევროპული ენის გავრცელების არეალიდან საერთო ანატოლიურს შედარებით მცირე გადახვეწა უნდა გასცდა. ანატოლიური ენების ფურო ჩრდილოეთით თავდაპირველ განფენას უნდა მოწმობდეს ცალკეული სიტყვების და სახელები: არსებობა სამხრეთ კავკასიურ ენებში, კერძოდ, ურარტულში და ზოგიერთ ქართველურ ენებში, რომლებიც ბეთურიდან ან სხვა რომელიმე ანატოლიური ენიდან მოწვინიერებენ[104].

თ. გამყრელიძის და ვ. ივანოვის აზრით, ინდოევროპული დიალექტური არეალის აღმოსავლეთი კიდე (ირანის ზეგანის ჩრდილო ნაწილი) უნდა ყოფილიყო ინდოარიული დიალექტური არეალი. აქედან ავღანეთის გზით არიელების პირველი ტალღა ინდოსეთში იჭრება. დასავლეთ ირანის ენებისათვის სამხრეთით მოძრაობა ირანის ზეგნის ჩრდილო ნაწილიდან ისტორიულადაა დამოწმებული. აღმოსავლეთ ირანელები შედარებით დიდხანს დარჩნენ პირველად ტერიტორიაზე, რასაც მოწმობს მათ დიალექტებში საერთო ინდოევროპულთან დაახლოებული რიგი სიტყვების და გამოთქმების არსებობა. აღმოსავლეთ ირანელების წამოდგომ მოგვიანებით (ცენტრალური აზიისა და ჩრდილო

რებით ხელიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ინდოევროპელ ტომთა საზოგადოება ინდოევროპული ერთობის დაშლის წინ სოციალური განვითარების მაღალი დონით ხასიათდებოდა (А. А. Гранитовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии, М, 1970, стр. 348).

[104] Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, დასახ. ნაშრომში, გვ. 21.

კაბარდოეთის სტეპების გზით, ჩრდილო კავკასიასა და ყირიმში) წინწამს ყირიმისა და ძირითად-ალტაის სკვითების არქეოლოგიური მონაცემების საახლოვე. არანუელი, განსაკუთრებით კი, სკვითური გადასახლებანი კარგი მაგალითია ინდოევროპელთა მცირეუელი მიგრაციებისა დასაწყისოთ აღმოსავლეთის გზით. ამგვარი გზა საეარაუედებელი დასავლურ ინდოევროპულ ენებისათვის უფრო ადრეულ ხანაში, ცენტრალური აზიაში მიგრაცია და შემდეგ დასაწყისოთის მიმართულებით ევროპაში გადანაცვლება. დასავლური ენების გავრცელების საერთო არეალად (თუმცა მეორეულად) შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ჩრდილო მეზოზვისპირეთი. ავტორთა აზრით, ძველი თეორია ამ მხარის, როგორც ინდოევროპელთა პირველსაცხოვრისისა, ახალ წინაარსს ღებულობს და იგი მხოლოდ დასაწყისი ჯგუფის ენების საწყისლო ეზდი ყოფილიყო[105].

ამრიგად, ო. გამყრელიძის და ვ. ივანოვის ახლადწამოყენებული მოსაზრება ინდოევროპელთა ადგილსამყოფელის და მათი შემდგომი გავრცელების გზების შესახებ ერთგვარად განსხვავდება ამ ტომების პირველსაცხოვრისზე არსებულ შეხედულებებისაგან. მართალია, სადღეისოდ ჯერ კიდევ არ არსებობს ერთიანი აზრი ინდოევროპელთა პირველწდელი განსახლების შესახებ, ინდოევროპული ენის გავრცელების ადრინდელ არეალად ზოგისაკის აზიის, ზოგისათვის კი ევროპის სხვადასხვა ოლქები იყო[106]. აზრი, რომ ინდოევროპული ტომების ადგილსამყოფელი სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარე იყო ადრეც აღინიშნა. გ. ჩაილდი, რომელიც ადრე უფრო იმ აზრისა იყო, რომ ინდოევროპელთა სამშობლო ევროპაა, გაბოთქვამდა ვარაუდს, რომ ამ ტომების პირველსაცხოვრისი აზია, უფრო კი მახლობელი აღმოსავლეთი, დაავლეთ ანატოლიის ტერიტორია ან, ეგები, ცენტრალური აზიის სტეპები იყო[107]. მ. გიმბუტასი სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქებიდან გამოჰყოფდა პროტოინდოევროპელებს, რომლებსაც „ყორღანულ კულტურას" უკავშირებდა[108]. მისი აზრით, ეს ხალხი კავკასიის გზით შევიდა შავიზღვისპირეთში და მათი გამოჩენა შედეგად ევროპის და მახლობელი აღმოსავლეთის დიდი ნაწილი ინდოევროპული ხდება[109]. ადრე მ. გიმბუტასის აზრით, ეს პროცესი III ათასწლეულში მიმდინარეობდა. მაგრამ ჩანს, რომ ამ ბოლო დროს მას „ყორღანული კულტურის" მატარებელი ხალხის ექსპანსია უფრო ადრე გადაუქვს[110].

---

[105] Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

[106] A. Meillet, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

[107] G. Childe, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

[108] M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe, 1956, 71; M. Gimbutas, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, 1965, 21.

[109] M. Gimbutas, The Relative Chronology of Neolithic and Chalcolithic Culture in Eastern Europe North of the Balkan Peninsula and the Black Sea. Chronologies in Old World Archaeology. Chicago and London, 1965, 80, 82.

[110] J. D. Muhly-ს რეცენზია Indo-European and Indo-Europeans: AJA, vol. 75, № 4, 1971, 427.

მაგრამ არსებობს კი საფუძველი მახლობელი აღმოსავლეთი უფრო კი მისი ჩრდილო ზოლი, ანიერკავკასია თავისი მიმდგომი მხარეებით ინდოევროპული ტომების პირვანდელ ადგილსაწყოფელად მივიჩნიოთ და ის ვიფიქროთ, რომ ძვ. წ. IკI ათასწლეულში აქ გავრცელებული ე. წ. მტკვარ-არაქსის კულტურა ამ ტომების კუთვნილება იყო? ეს ტერიტორია ძლიერი ინდოევროპული ეთნიკური მასივისათვის, რომლის განთესვის შედეგად ბოლოა და ბოლოს თითქმის მთელი ევროპა და აზიის სხვადასხვა ოლქები ინდოევროპული ხდება, მაინც შედარებით შეზღუდული იქნებოდა და უფრო დიდი ეთნოკულტურული ერთობის არსებობაა სავარაუდებელი. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა ძირითადად მიწათმოქმედი ტომების კულტურაა; მიწათმოქმედი საზოგადოების გავრცელება, ბის ძირი ახალი მიწების ათვისება, მიაჩ გადაადგილება, შესაქოხლე ტომებთან შედარებით, უფრო ხელი ტემპით მიმდინარეობდა[11]. მიწათმოქმედი ტომები უფრო ძნელად ელევიან თავის პირველადსაცხოვრისს და სავა ტომების გამოჩენის შემთხვევაშიც კი, ჩვეულებრივ, არ ტოვებენ მას და ახალ ეთნიკურ ელემენტს ერწყმიან[12]. ამიტომ ძნელი სავარაუდებელია, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულში ამიერკავკასიაში და ბის მიმდებარე ოლქებში მსხვრამ ტომებს გადამწყვეტი როლი შეესრულებინათ ინდოევროპული მიგრაციებში საკითხში. აქვე უნდა შეინიშნოს, რომ III ათასწლეულისათვის ინდოევროპული ტომების ერთობის არსებობაც კი საეჭვო. ძართალი უნდა იყოს ბ. მერპერტის აზრი, რომ III ათასწლეულიდან მოკიდებული ინდოევროპელება ფიქსიო ტერიტორიაზე ცხოვრობდა და რომ პიპოთეზა ინდოევროპული ერთობის ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებისათვის კულტურის ტერიტორიაზე არსებობის სწორი არ უნდა იყოს[13]. ეს ერთობა გაცილებით უფრო ადრე უნდა არსებულიყო. ა. მეიე ვარაუდობდა, რომ ამ ერთობის დაშლის საწყისები ეხებოდა ნეოლითის ბოლოსა და ქალკოლით-ბრინჯაოს ხანის ჩასაზღვრის პერიოდს, ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისს[14]. ზოგიერთ მკვლევარს ინდოევროპულ ენათა დაშლის პროცესი კიდევ უფრო ადრე გადააქვს[15]. ზოგი იმასაც ფიქრობს, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში ლუვიელები უკვე ჩანან მცირე აზიაში[16]. ისიც აღინიშ-

[11] Н. Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, М., 1974, стр. 128.

[12] И. М. Дьяконов, О языках древней Передней Азии, стр. 63.

[13] Н. Я. Мерперт, Некоторые вопросы истории Восточного Средиземноморья и связи с индоевропейской проблемой, стр. 8.

[14] A. Meillet, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108, 404.

[15] В. Георгиев, Исследование по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стр. 148.

[16] Г. А. Меликишвили, Возникновение хеттского царства и проблема древнейшего населения Закавказья и Малой Азии, ВДИ, I, М., 1965, стр. 14;

J. Mellaart, The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean, 23.

ნა, რომ პირველი ინდოევროპელები სამხრეთში III ათასწლეულზე ადრე გამოჩნდნენ. ეგეოსში მონატრისფრო-მომავო გაბრიალებული კერამიკის დაკავშირება უძველეს ინდოევროპელებთან მათი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მოძრაობის მანიშნებელი უნდა იყოს ანატოლიაში და ძალიან ადრე ხორციელდებოდა ძვ. წ. IV ათასწლეულში[117]. ამიტომაც ნელია მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ტერიტორია და ამ კულტურის მატარებელი ტომები ინდოევროპელთა პირველსაცხოვრისს დაუკავშიროთ. აქვე ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ გამოითქვა მოსაზრება, თითქოს მახლობელი აღმოსავლეთის ძირითადი რაიონები ადრე საერთოდ ინდოევროპული ოიკუმენის მიღმა იყო[118].

სადღეისოდ უფრო ის აზრია გავრცელებული, რომ ინდოევროპელების სამშობლო ევროპულ ნაწილშია საძებარი[119], მაგრამ არც ევროპის შიგნითაა ჯერ პირველადელი განსახლების საკითხი მთლად ნაიელი. მართალია, ინდოევროპული ტომების ჩრდილოურმა წარმომავლობამ დაკარგა თავისი პოპულარობა როგორც არქეოლოგთა, ისე ლინგვისტთა შორის, მაგრამ ჯერ ადგილსამყოფელის საკითხში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. არც ისაა მთლად გარკვეული, თუ რომელი არქეოლოგიური კულტურა უკავშირდება საერთოინდოევროპულ ერთობას. ისიც კი ითქვა, რომ „ინდოევროპელი ხალხი" ნამდვილად არსებობდა, მაგრამ ზუსტად არ ვიცით სად და როდის[120]. სულ უფრო და უფრო გრცელდება აზრი, რომ ინდოევროპელების ძირითადი ადგილსამყოფელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპა უნდა ყოფილიყო და აქედან გავრცელდნენ ევროპის სხვადასხვა ოლქებში[121], ანიაში ისინი ევროპიდან უნდა შემოსულიყვნენ. ევროპაში ნათი პირველსაცხოვრისი, ზოგის აზრით, დუნაისპირეთი იყო[122], ზოგისათვის კი ჩრდილოშავიზღვისპირეთი, სამხრეთ რუსეთის სტეპები[123]; ზოგს ეს ტერიტორია უფრო დიდად აქვს წარმოდგენილი — ურალსა და კარპატებს

---

[117] В. С. Титов, К вопросу о соотношении этно-лингвистических слоев и культурно-исторических общностей на югобалканском полуострове, КСИА, вып. 123, М., 1970, стр. 40.

[118] В. Н. Даниленко, Неолит Украины, стр. 232.

[119] Э. А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии М., 1970, стр. 12.

[120] А. Мейе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 416.

[121] Т. А. Дегтерева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40; Э. А. Грантовский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12.

[122] В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, стр. 272; Б. В. Горнунг, Проблема распространения индоевропейской речи и доисторические эпохи. Тезисы докладов на сессии отделения исторических наук и пленума Института истории материальной культуры. М.—Л., 1956, стр. 16; П. Н. Третьяков. О происхождении славян. Вопросы истории, II. М., 1953, стр. 74.

[123] Г. С. Кнабе, Словарные заимствования и этногенез, ВЯ, 1, М., 1962, стр. 66; R. Girshman, Iran. 1954, 61; S. Piggott, Ancient Europe, Edinburg. 1965, 80, 82.

შორის, ზოგსაც კიდევ უფრო ფართოდ და მასში კასპიისპირეთის სტეპები შეაქვთ[124]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ უკვე ნეოლითის ჩანაში აზოვის და კასპიის არეალში უნდა მოძდარიყო ინდოევროპული მასის გამოყოფა[125]. ზოგიერთი მკვლევარი ენობრივი მონაცემების ანალიზის შედეგად აღნიშნავს, რომ ინდოევროპული ენობრივი ტიპი უნდა წარმოქმნილიყო იმ მაარეში, რომელიც ურალ-ალთაური და ხმელთაშუაზღვისპირეთის ენათა ჯგუფებს შორის იყო მოქცეული, კავკასიასა და ხმელთაშუაზღვის მახლობლად მდებარე ტერიტორიაზე[126]. ჯერ კიდევ ნ. მარი ცდუთითებდა იაფეტური ენების გაელენაზე ინდოევროპელ ენათა სისტემაზე[127] და როგორც აღნიშნავენ, იაფეტურმა თეორიამ თავის დროზე, რა თქმა უნდა, მის დრეულ ვარიანტში, გაამდიდრა საფუძველი ინდოევროპელების სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპიდან წარმომავლობის საკითხში[128]. ტრანსპორტთან დაკავშირებული ტერმინების ანალიზის გზით, ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ საერთოინდოევროპული დიალექტური ერთობის დაშლა უნდა მომხდარიყო ბორბლიანი ტრანსპორტის შემოსვლის შემდეგ და რომ იმ დიალექტების კონტაქტების ზონა შეიძლება ლოკალიზებულ იქნას დუნაისპირეთსა და სამხრეთ რუსეთის სტეპებში[129]. დაახლოებით აქვე ვარაუდობს ინდოევროპელთა პირველ ადგილსამყოფელს ინგლისელი არქეოლოგი ჯ. მელაარტი, რომელიც ფიქრობს, რომ მათ მოძრაობას ბალკანეთის მიმართულებით შედეგად რიგი კულტურების დაცემა ეოჰყვა, ტროა II დანგრევა და სხვ[130]. სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან მომდინარე მოძრაობამ მ. გარაშანინის აზრით, დიდი როლი შეასრულა ინდოევროპეიზაციის პროცესში[131]. მართებული ჩანს პროფ. ნ. მერპერტის მოსაზრება, რომ ჩრდილოშავიზღისპირეთიდან სამხრეთით არ იყო არც ერთიანი მიგრაცია და არც ერთიანი პერიოდი მიგრაციისა[132]. სტეპებიდან სამხრეთით მოძრაობა ადრინდელი პერიოდიდან შეინიშნება და ეს მოძრაობა საერთოდ ეტაპებად ხორციელდებოდა საკ-

---

[124] А. Л. Монгайт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

[125] В. Н. Даниленко, Древнейшие земледельцы и скотоводы Юго-Восточной Европы. Конференция «Формы перехода от присваивающего хозяйства к производящему и особенности развития общественного строя». М., 1974, стр. 29.

[126] Н. С. Трубецкой, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

[127] Н. Я. Марр, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

[128] Т. А. Дегтерева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

[129] Е. Е. Кузьмина, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80.

[130] J. Mellaart, Anatolia and the Balkans. Antiquity, vol. XXXIV. № 136, 1960, 276; J. Mellaart, The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, Beirut, 1966, 174.

[131] M. Garasanin, The Neolithic in Anatolia and the Balkans, Antiquity, XXXV, № 140, 1961, 280.

[132] Н. Я. Мерперт, Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. Автореферат, стр. 80.

ნაოდ დიდი ხნის მანძილზე[133]. უთუოდ საინტერესოა ნ. მერპერტის მიერ რეტროსპექტული მეთოდით მიღებული დასკვნა ძველი ორმოსაწარხების კულტურის მატარებელი ხალხის ეთნიკურ ვინაობის დადგენასთან დაკავშირებით. უკვე ლინგვისტურია მონაცემებიდან ჩანს, რომ ძვ. წ. I ათასწლეულში ევრაზიის სტეპებში ვრცელდებიან ირანულენოვანი სკვითური ტომების დიდი ჯგუფები. არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ამჟამად, რომ ვათი კულტურა ძალიან ახლო კავშირშია წინარე, ბრინჯაოს ხანის ე. წ. ძელურ კულტურასთან. ეს ურთიერთობა იმდენად მძლავრი ჩანს, რომ ძველური კულტურის მატარებელი ტომების ინდოევროპულ (ირანულენოვანი) ენათა ჯგუფისადმი მიკუთვნება ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. ასევე არ ჩანს საეჭვო ძველური და მასზე ადრეული ძველი ორმოსამარხების კულტურათა ახლო კავშირი და ამ კულტურებია მატარებელი ტომებია გენეტიკური ურთიერთობა. ამიტომ, ნ. მერპერტის აზრით, არსებობს საფუძველი, რომ ტომები, რომლებსაც ორმოსაწარხების კულტურა ეკუთვნოდა, ინდოევროპელებს დაუკავშიროთ. ლინგვისტური და არქეოლოგიური მონაცემები მიუთითებენ სტეპების მოსახლეობაში არსებულ კულტურულ ტრადიციებზე ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ვიდრე ძვ. წ. I ათასწლეულამდე[134].

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მკვლევართა დიდი ნაწილი, რომლებიც შხარს უჭერენ ინდოევროპული ტომების ძველდელმოსავლურ სამყაროში ჩრდილოეთის გზით გამოჩენას, მათ პირველსაცხოვრისად კავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე ოლქებს მიიჩნევენ. როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის, თუ რა გზით და როდის გავრცელდნენ ინდოევროპელები ბახლობელ აღმოსავლეთში[135]. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ეს ტომები მცირე აზიაში დასავლეთიდან, ბალკანეთის გზით მოვიდნენ[136]. ბაგრამ ამ ბოლო დროს სულ უფრო და უფრო ვრცელდება მოსაზრება ძველდელმოსავლეთში ინდოევროპელების ჩრდილოეთის გზით, კავკასიაზე გაელით შემოსვლის შესახებ[137]. ჯერ კიდევ ბ. გრო-

---

[133] Н. Я. Мерперт, О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке, КСИА, вып. 105, М., 1965, стр. 18.

[134] Н. Я. Мерперт, Некоторые вопросы истории Восточного Средиземноморья в связи с индоевропейской проблемой, КСИА, вып. 83, М., 1961, стр. 7; Н. Я. Мерперт, Этногенез в эпоху энеолита и бронзового века. История СССР, т. I, М., 1966, стр. 156.

[135] А. В. Десницкая, Древние языки Малой Азии и сравнительная грамматика, ВЯ, М., 1952, стр. 50; И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 26; И. Г. Алиев, История Мидии, Баку, 1963, стр. 109.

[136] A. Goetze, Kleinasien, München, 1957, გვ. 61; Johannes Hethiter, Churriter und Assyrer, Oslo, 1936, 38; K. Bittel, Grundzüge der vor-und frühgeschichte Kleinasien, Tübingen, 1950, გვ. 55; R. Ghirshman, Iran, 1954, 61; გ. ფილიპავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

[137] F. Sommer, Hethiter und Hethitisch, Stuttgart, 1947, 9; R. Dussaud, Prelydiens Hittites et Achéens, Paris, 1953, 69.

ნი ფიქრობდა, რომ ხეთები კავკასიის გზით გავრცელდნენ წინა აზიაში[138]. აღნიშნა კიდეც, რომ ხეთების კავკასიის მხრიდან მოსელა უკვე საერთოდ მიღებული აზრიაო[139]. ზოგიერთი არქეოლოგი ფიქრობს, რომ ჩრდილოკავკასიის ამ პერიოდის კულტურაში მომხდარი გარკვეული ცვლილებები ხეთების მცირე აზიაში ჩრდილოეთიდან გავრცელების ანარეკლი უნდა იყოს[140]. ამ მხრივ საინტერესოა ინგლისელი არქეოლოგის ჩ. ბიორნის აზრი, რომელიც მხარს უჭერს ხეთების კავკასიის გზით გავრცელებას. ადრე იგი იმ აზრისა იყო, რომ მტკვარ-არაქსისა და მისი მომდევნო თრიალეთის კულტურათა შორის არსებული წყვეტილი, აქ მოსახლეობის შემადგენლობაში მომხდარ ცვლილებებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ახლად მოსულები შესაძლოა ინდოევროპელები იყვნენ, რომელთა შორისაც ხეთებიც ერივნენ და რომლებიც შემდეგში ანატოლიაში შეიჭრნენ. თრიალეთის კულტურაში ჩრდილოეთიდან წამოსული ძლიერი იმპულსები იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ ახლად მოსულები ჩრდილო სტეპებიდან იყვნენ გამოსულნი[141]. თუმცა, ახლახან დ. ლენგთან თანაავტორობით გამოსულ ნაშრომში ჩ. ბიორნი ანეგყარად აშუქებს ამ საკითხებს. იგი უკვე ისეთ უეცარ წყვეტილს აღარ ხედავს მატერიალურ კულტურაში და აღნიშნავს, რომ ეს ცვლილებები, რომლებიც შეინიშნება მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო პერიოდში ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრებაში მომხდარ მიღწევებთან უფრო უნდა იყოს დაკავშირებული, ვიდრე ინდოევროპული ტომების გამოჩენასთან, რომელთა არქეოლოგიური ნაკვალევი დღემდე მეტად უმნიშვნელოა[142]. მაგრამ მაინც აღნიშნავს იგი, რომ ამიერკავკასიაში III ათასწლეულის ბოლოსათვის მიმდინარე ცვლილებების ახსნა შეუძლებელია ჩრდილო სტეპეებში მომხდარი კულტურული ძვრების გათვალისწინების გარეშე[143].

ხეთების ჩრდილოეთიდან კავკასიის გზით მოსვლას მხარს უჭერს აგრეთვე არქეოლოგი კ. მელაარტი, მაგრამ მაა ინდოევროპელების მცირე აზიაში ერთდროულად გამოჩენის თეორია მიუღებლად მიაჩნია[144]. იგი ფიქრობს, რომ აქ დასაელეთიდან, ბალკანეთის გზით პირველად უნდა მოსულიყვნენ ლუ-

---

[138] Б. Грозный, Хеттские народы и языки, ВДИ, 2, М., 1938, стр. 29. Б. Грозный, Доисторические судьбы Передней Азии, ВДИ, 3—4, М., 1940, стр. 45.

[139] Л. Вуули, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101; ანალოგიური დაკვირვებისთვის იხ. В. В. Струве, По поводу материалов Л. Вуули, стр. 154; ვრცლად ი. ჯაფარიძე, ზემოხსენებული ნაშრომი, გვ. 163.

[140] В. Н. Даниленко, Неолит Украины, стр. 235.

[141] Ch. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, 178.

[142] Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

[143] იქვე, გვ. 78.

[144] J. Mellaart, Anatolia c. 4000—2300 B. C., Cembridge, 1965, 48.

გიელები[145]. შემდეგში, რამდენადმე უფრო გვიან, კავკასიის გზით ჩრდილოეთის სტეპებიდან მცირე აზიაში შემოდიან ხეთები[146]. მისი აზრით, კავკასიის ადრე და შუაბრინჯაოს კულტურებს შორის წყვეტილი ჩრდილოეთიდან შემოსულ ძლიერ ნაკადს უნდა გამოეწვია[147]. ჯ. მელაარტის მოსაზრებამ ინდოევროპელთა სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა გზით ძველ ალმოსავლეთში გამოხვნამ სამართლიანი კრიტიკა გამოიწვია[148].

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენში აზრი ძველევროპული ტომების ჩრდილოეთიდან კავკასიის გზით გამოჩენის შესახებ განსაკუთრებით ენათმეცნიერთა შორის გავრცელდა. პროფ. ბ. გორნუნგმა, რომელიც ადრე ინდოევროპელთა მიგრაციას ბელესპონტის გზით ეთანაუდობდა, შენდეგში მათი ჩრდილოეთიდან გავრცელების აზრი გაიზიარა[149]. ზოგიერთის აზრით, ინდოევროპული ტომების კავკასიის გზით შემოსვლას უნდა წინაბრძოლა ხეთურში შენიშნული კავკასიური ენების გავლენები, რაც იმას მოწმობდა, რომ მათ შორის საკმაოდ ხანგრძლივი კონტაქტები უნდა ყოფილიყო. ამასვე მიუთითებს აგრეთვე კავკასიური ენობრივი მასალებიც, განსაკუთრებით წარმოდგენილი, სადაც კარგად ჩანს ინდოევროპულ ენასთან კავშირები[150]. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ინდოევროპული ტომების გავრცელების ჩრდილოურ გზაზე მიუთითებდნენ ადრე აკად. თ. გამყრელიძე და პროფ. ვ. ივანოვი.

ო. გამყრელიძე ფიქრობდა, რომ ინდოევროპული ტომები მცირე აზიაში შემოვიდნენ კავკასიის გზით. ამას უნდა მოწმობდეს კავკასიური, კერძოდ კი ქართველური და ინდოევროპულ ენებს შორის არსებული ახლო კონტაქტები და აგრეთვე ახლო ურთიერთობა მატერიალურ კულტურაში კავკასიასა და მცირე აზიას შორის. ამ ახალი ეთნიკური ელემენტის გამოჩენა უეცრად კი არ უნდა მომხდარიყო, არამედ თანდათანობით, ადგილობრივ მკვიდრთა წიაღში და ხა[151].

---

[145] J. Mellaart, The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean, AJA, vol. 62, № 1, 1958, 26.

[146] იქვე, გვ. 14.

[147] იქვე, გვ. 9.

[148] В. С. Титов, ციტ. ნაშრომი, გვ. 38.

[149] В. Г. Горнунг, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34; Он же, Из предыстории образования общеславянского языкового единства. М., 1965, стр. 53.

[150] Т. А. Легтерева, Пути развития современной лингвистики, М., 1961, стр. 107.

[151] Т. В. Гамкрелидзе, «Хеттские языки» и вопрос о переселении з Малую Азию индоевропейских племен, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, II, თბილისი, 1957, გვ. 48; Т. В. Гамкрелидзе, «Анатолийские языки» и вопрос о переселении з Малую Азию индоевропейских племен, VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, стр. 5; Т. В. Гамкрелидзе, Анатолийские языки, „თრიალეთი", თბილისი, 1967, გვ. 120.

ვ. ივანოვი აღნიშნავდა, რომ ინდოევროპული ტომები თავისი პირველსაცხოვრისიდან აღმოსავლეთ ევროპის სამხრეთ ოლქიდან მახლობელ აღმოსავლეთში კავკასიის გზით უნდა გავრცელებულიყვნენ[152]. მათ სამხრეთით მოძრაობას ხელი შეუწყო იმან, რომ ეს ტომები უკვე იცნობდნენ საბრძოლო ეტლს, რომელშიც ცხენი იყო შებმული. მათ შეიტანეს მცირე აზიაში ცხენის კულტი. კავკასიის გზით ინდოევროპელების გავრცელებას მოწმობს აგრეთვე არქეოლოგიური მონაცემები, კერძოდ კი კავკასიაში ხის ეტლების აღმოჩენის შემთხვევები, რაც კარგად შეესაბამება ხეთების ადრეული ტექსტების მონაცემებს[153].

პროფ. გ. მაჭავარიანი თავის ერთ-ერთ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ ქართველური და ინდოევროპული ენობრივი შეხვედრები შესაძლოა მიმდინარეობდეს ინდოევროპული ტომების წინა აზიაში სწორედ ჩრდილოეთიდან, კავკასიის გზით, გავრცელების პროცესში. კონტაქტები ქართველურ და ინდოევროპულ ტომებს შორის საკმაოდ ხანგრძლივი და მჭიდრო უნდა ყოფილიყო; ეს ურთიერთობა ჩრდილოელდებოდა უძველეს ინდოევროპულ დიალექტებზე მოლაპარაკე ტომებთან საერთო-ქართველური ფუძე ენის დაშლამდე[154]. უფრო გვიან იგი აღნიშნავდა რომ საერთო-ქართველური ახლოს დგას „კლასიკურ" ინდოევროპულ ტიპთან (ბრატობერძნული, პროტოირანული და სხვ.) და არა „ანატოლიურთან" (ხეთურ-ლუვიური)[155]. ქართველურის, ბერძნულისა და ბალკანური ენების ახლო კავშირზე მიუთითებდა ვ. პოლაკი[156].

წიგნის სადღეისოდ არსებული მასალებით თითქოს ასე ჩანს, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიის გზით წინა აზიაში მაინცდამაინც დიდ მოძრაობებს არ უნდა ჰქონოდა ადგილი. მართალია, ამ პერიოდში, უფრო კი ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში შეინიშნება ჩრდილოეთიდან წამოსული გარკვეული იმპულსები[157], წიგნის არა ვგონია ეს ასახავდეს ინდოევროპული ტომების აქ გავრცელების თანდათანობით ხანგრძლივი დროის განმავლობაში. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ მათ კავკასიის ირიცე მხარეს ძლიერი ნაკვალევი უნ-

---

[152] В. В. Иванов, Очерк истории и культуры хеттов, в книге К. Керам, Боги мертвые и Чернокнижник. М., 1962, стр. 186.

[153] В. В. Иванов, Хеттские языки, М., 1963, стр. 10.

[154] Г. И. Мачавариани, К вопросу об индоевропейско-картвельских (южнокавказских) типологических параллелях. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, стр. 6.

[155] Г. И. Мачавариани, К вопросу о древнейших картвельско-индоевропейских контактах, ენიმცოდნეობა, 6 9, თბილისი, 1972, გვ. 327.

[156] V. Polak, La Position linguistique des langues Caucasiens, Studia linguistica, № 1—2, 1950, 109.

[157] ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89.

და დაეტოვებინათ[159]. არც ის უნდა იყოს მართებული, რომ ოთხის ძლიერი ჩრდილოური გავლენების შედეგად მტკვარ-არაქსისა და მის ჩრდილოეთ კულტურას შორის კავშირი არ ჩანს, რაც ეთნიკური ხასიათის ცვლილებებია ანარეკლი უნდა იყოს[158]. თრიალეთის კულტურა მტკვარ-არაქსის კულტურის შედეგად აღმოცენდა და არ არსებობს ეთნიკური შემადგენლობის შეცვლის საფუძველი. არც კავკასიონში ეტლების აღმოჩენის ფაქტი და საერთოდ ეტლზე დაკრძალვის წესი, რომელიც სტეპებში მცხოვრები ტომებიათვის იყო დამახასიათებელი, უნდა მოწმობდეს ინდოევროპელების გავრცელების ჩრდილოეთ გზაზე და თითქოს მათ მოძრაობას ადვილებდა ის, რომ ისინი უკვე იცნობდნენ საბრძოლო ეტლს, რომელშიც ცხენი იყო შებმული[160]. ზოგიერთი ფიქრობს, რომ წინა აზიაში საბრძოლო ეტლი, შიგ შებმული ცხენით ინდო-გერმანელებს უნდა გაეცნოთ ებიანი სახით. სხვაგვარად წარმოუდგენელი იქნებოდა მათი ძველ აღმოსავლეთში დროებითი წარმატებები[161].

როგორც ცნობილია, მიცვალებულის ეტლზე დაკრძალვის წესი წინა აზიაში საკმაოდ ადრინდელი პერიოდიდან იყო ცნობილი. ჩვენში კი წესი ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს ხანგრძლივობაში გრცელდება, შესაძლოა ძველაღმოსავლური საწყაროდან[162]. ადრე ჩანს ეტლთან ერთად დასაფლავების შემთხვევები აგრეთვე აღმოსავლეთ ევროპაში. ორმოსამარხების და განსაკუთრებით კი კატაკომბური კულტურების ხანაში იგი კარგადაა ცნობილი. საიდან გავრცელდა სამხრეთ რუსეთის სტეპებში ეტლი და ეტლზე დაკრძალვის წესი მთლად ნათელი არ არის. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ დაკრძალვის ეს წესი სამხრეთიდან კავკასიის გზით უნდა გავრცელებულიყო და აღნიშნავს, რომ კატაკომბურ კულტურაში, კერძოდ, რიტუალში სხვაც შეინიშნება საერთო[163].

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ბორბლიანი ტრანსპორტის წარმომავლობისა და გავრცელების გზების შესახებ ერთი გარკვეული აზრი არ არის. ზოგიერთი მკვლევარი ეტლის სხვადასხვა ადგილას დამოუკიდებელი წარმომავლობის იდეას იზიარებს და აღნიშნავს, რომ ინდოევროპულ ენებში უკვე ძალიან ადრინდელ ხანიდან ჩანს ეტლთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიის აღნიშნველი სიტყვები[164]. ეტლის ფართო გავრცელება ევროპაში ამ ენებზე მოლაპარაკე ხალხთა

[159] Е. И. Крупнов, Некоторые нерешенные вопросы первобытной археологии Кавказа, КСИА, вып. 98, М., 1964, стр. 64; ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური ძიებანი თრიალეთში, თბილისი, 1959, გვ. 215.

[160] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

[161] В. В. Иванов, Хеттские языки, М., 1963, стр. 12.

[162] F. Cornelius, Erlu-Manda. Irsq, vol XXV, Part 2, 1963, 169.

[163] ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

[164] В. А. Фисенко, Погребальный обряд племен катакомбной культуры Юго-Восточного Приазовья, Археологический сборник, Саратов, 1966, стр. 77.

[164] A. Kammerhuber, Hippologia Hethitica, Wiesbaden, 1961, 27. Т. А. Дистерлен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181.

განსახლებასთან იყო დაკავშირებული[165]. უფრო გავრცელებულია გ. ჩაილდის ცნობილი დებულება ეტლის ერთი ცენტრიდან გავრცელების შესახებ. ეს ადრეული ეტლები თავის გავრცელების დიდ ტერიტორიაზე კონსტრუქციულად თითქმის მთლიანად ინარჩუნებს თავის სახეს[166], რაც მისი სხვადასხვა წარმომავლობის შემთხვევაში ნაკლებად მოსალოდნელი იყო[167]. წინა აზიიდან კავკასიის გზით გავრცელდა ეტლი სამხრეთ რუსეთის სტეპებში და აქედან კი ევროპაში[168]. ზოგიერთი მკვლევარი იმას აღნიშნავს, რომ კავკასია და ზაგროსის მხარე ყველაზე შესაძლო ადგილია ბორბლიანი ტრანსპორტის წარმოქმნისათვის, რომლის ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება ისიც იყო, რომ ტყის საფარის გამო აქ ხის მასალის უხვი მარაგი იქნებოდა[169]. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილოეთით ბორბლიანი ტრანსპორტის გავრცელება ზოგიერთმა მკვლევარმა მახლობელი აღმოსავლეთიდან ინდოევროპელების მიგრაციის გზას დაუკავშირა[170]. სულ ახლახან გამოითქვა მოსაზრება, რომ როგორც სხვა მიწინაევე ადგილებში, ბორბლიანი ტრანსპორტიც სამხრეთ რუსეთის სტეპებში შესაძლოა გავრცელდა მეორე რიგის ცივილიზაციების ზონებიდან (დუნაისპირეთი, კავკასია, სამხრეთ-აღმოსავლეთი კასპიისპირეთი)[171]. კამერჰუბერი აღნიშნავს, რომ ეტლები და ცხენიც ძველაღმოსავლეთში უკვე III ათასწლეულში იყო ცნობილი[172]. ცხენი მესოპოტამიასა და მცირე აზიაში, მისი აზრით, უნდა შემოსულიყო არა უგვიანეს III ათასწლეულისა და მათვე უნდა გამოეყვანებინათ იგი პირველად გამწევ ძალად[173]. ასეა თუ ისე, ერთი კი ამკარაა, რომ ბორბლიანი ტრანსპორტის იდეა ჩრდილოეთიდან კი არ მოვიდა, არამედ პირიქით, სამხრეთიდან გავრცელდა.

არც ისაა მთლად ხაფელი თუ სად, როდის და ვინ მოიშინაურა პირველად ცხენი და შემდეგში როგორი იყო მისი გავრცელების გზა. სადღეისოდ თითქოს ისე ჩანს, რომ სამხრეთ რუსეთში მოშინაურებული ცხენი უკვე ადრეული

---

[165] S. Piggott, Ancient Europe, Edinburg, 1965, 198.

[166] G. Childe, The Diffusion of Wheeld Vehicles, Ethnographisch—Archäologische Forschungen, Berlin, 1954, 4; ჩ. ჩაილდ, Древнейший Восток в свете новых раскопок, стр. 358.

[167] П. М. Кожин, О глиняных моделях колес из Балановского могильника, СА, 4, М., 1964, стр. 176.

[168] F. Hančar, Das Pferd prähistorische und frühistorische Zeit, Wien, 1956, 533. Г. Кларк, Доисторическая Европа. М., 1953, стр. 301.

[169] S. Piggott, The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence. The Prehistoric Society for 1968, vol. XXXIV, 309.

[170] Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

[171] Е. Е. Кузьмина, Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей. ВДИ, № 4, М., 1974, стр. 16.

[172] A. Kammerhuber, Die Arier im Vorderen Orient, 19.

[173] ibid. 33, 257.

ცნობილი ძვ. წ. IV ათასწლეულიდან[174]. ძველაორმოსამარხების კულტურაში ცხენი უკვე გვხვდება უძველესი ეტაპის დროიდან. აღინიშნა კიდეც, რომ ერთადერთი ცხოველი, რომლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში მომინაურება ეპჭვს არ იწვევს, ცხენი იყო[175]. უკანასკნელ ხანებში სამხრეთ რუსეთში შესწავლილ ამ დროის ნამოსახლარებში კარგადაა წარმოდგენილი მიხაერი ცხენის ძვლები. აღსანიშნავია, რომ დერეივკის ნამოსახლარზე (ვრუბენჩუგის რ-ნი), რომელიც ძველაორმოსამარხების კულტურის ადრეული ეტაპის სინქრონულია[176] აღმოჩნდა ექვსი რქის საყბეური[177]. იყო თუ არა ცხენი ძველაორმოსამარხების კულტურაში გამწევ ძალად გამოყენებული[178] ჯერ კიდევ ძნელი სათქმელია. აქ ცნობილი ხის ეტლები მასიური, მძიმე თვლებით, თითქოს უფრო ამის საწინააღმდეგოდ უნდა მეტყველებდეს[179]. ამრიგად, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, სამარეთ რუსეთის სტეპების მხარე იყო მიჩაური ცხენის სამშობლო. აქვე გამოიყენეს პირველად იგი როგორც გამწევი ძალა და აქედან უნდა გავრცელებულიყო ცხენი და მსუბუქი ეტლი ძველაღმოსავლეთის სამყაროში[180]. ცხენის ფართოდ გამოყენება ინდოევროპელ ტომებთან იყო დაკავშირებული. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ის აზრიცაა გავრცელებული, რომ წინა აზიაში ცხენი უკვე ძვ. წ. IV ათასწლეულში იყო ცნობილი[181], იქიდან გვხვდება აქ მსუბუქი ეტლი შიგ ნებმელი ცხენით. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ ცხენი და სახრძოლო ეტლი აქ ძვ. წ. II ათასწლეულში არიელებია წინააზიაში გამოჩენასთან იყო დაკავშირებული[182]. მესოპოტამიაში იქიდან ღვთრო სახედარი ჩანს გამოყენებული, ცნობები ცხენის შესახებ აქ ჩნდება II ათასწლეულის დასაწყისი-

---

[174] Е. Е. Кузьмина, Лошадь в Европе и на Переднем Востоке. V всесоюзная сессия по Древнему Востоку. Тезисы. Тбилиси, 1971, стр. 92; Е. Е. Кузьмина, Сложение скотоводческого хозяйства в степях Евразии и реконструкция социальной структуры общества древнейших племен, стр. 43; С. А. Семенов, Происхождение земледелия, стр. 205.

[175] В. И. Цалкин, Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970, стр. 266.

[176] Н. Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, стр. 105.

[177] D. J. Telegin, Über einen der ältesten Pferdezuchtherde in Europa. Actes du VIII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 1973, 324.

[178] Е. Е. Кузьмина, Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей, стр. 81.

[179] И. М. Дьяконов, Арийцы на Ближнем Востоке: Конец мифа, стр. 42.

[180] Е. Е. Кузьмина, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

[181] И. М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41; И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 41.

[182] Э. А. Грантовский, Арийцы и Передний Восток во II тысяч. до н. э. V всесоюзная сессия по Древнему Востоку, Тбилиси, 1971, стр. 90.

დან[183], ასევე თუ იყო, ერთი თითქოს ნათელია, რომ ინდოევროპული ტომების გამოჩენასთან ერთად აქ მეცხენეობა მალალ საფეხურზე ადის.

რადის ჩნდება შინაური ცხენი კავკასიაში და კერძოდ ამიერკავკასიაში, ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ძნელია. ფიქრობენ, რომ უკვე ძვ. წ. III ათასწლეულში სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან შინაური ცხენი ვრცელდება კავკასიაში[184]. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ მაიკოპის ვერცხლის თასზე გამოსახული ბრძენვალსკის ცხენი იმას მოწმობაა, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის ცხენი აქ უკვე მოშინაურებული უნდა ყოფილიყო[185]. იმის გამო, რომ კავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე არეალში ცხენი ადრე ჩნდება, ამიტომ, აღნიშნავს ზოგიერთი ავტორი, ივი ეპიზოდურად ვრცელდებოდა მეზობელ ტერიტორიაზე[186]. გვიან მაიკოპის კულტურის ხანაში შინაური ცხენის არსებობის ჟანიშნებლად რ. მუნჩაევს მოტანილი აქვს ბაქეტისა და ნ. ვესელოვსკის მიერ მაიკოპის მახლობლად გათხრილ ყორღანებში ნაპოვნი ბრინჯაოს ნივთები, რომლებიც, მისი აზრით, საჭიროებით უნდა ყოფილიყო[187]. მაგრამ მაინც ეფიქრობთ, რომ ძნელია ამ ნივთების უყოყმანოდ ცხენთან დაკავშირება.

ზოგიერთი ავტორი ფიქრობს, რომ ამიერკავკასიაში შინაური ცხენი უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ჩანს და აღნიშნავენ, რომ მათი ძვლები გვხვდება ამ დროის სხვადასხვა ნამოსახლარებზე[188]. მაგრამ ეფიქრობთ, რომ აქ უფრო მეტი სიდრმისეულია საჭირო იმის გამო, რომ, როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, გარეული და შინაური ცხენის ძვლების გარკვევა საკმაოდ რთულია[189]. შენგავითის ნამოსახლარზე, სადაც თიხის ყველაზე უძველოა წარმოდგენილია ცხენის ძვლები, მეტად ცუდად დაცული მასალა აღმოჩნდა. ჭვაცხელებია ნამოსახლარზე, რომელიც ჩანა, გარეული ცხენის ძვლები იყო ნაპოვნი[189a]. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ მტკვარ-არაქსის ნამოსახლარზე ცხენის ძვლების ეტად ცალრე პროცენტია აღმოჩენილი. თუ ამ თვალსაზრისით შევუდარებთ სამხრეთ რუსეთის ადრეულ ნამოსახლარებს, ადრეც უკვე ჩანს მოში-

---

[183] Х. Клингель, Экономические основы коневодства в древней Месопотамии, ВДИ, № 4, М., 1967, стр. 64.

[184] Г. Е. Кузьмина, Лошадь в Европе и на Переднем Востоке, стр. 93.

[185] Ch. A. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

[186] В. И. Бибикова, К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы, Бюллетень Московского общества испытателей природы, Отдел биологии, т. II, М., 1967, стр. 117.

[187] Р. М. Мунчаев, Бронзовые псалии майкопской культуры и проблема возникновения коневодства на Кавказе. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, стр. 73.

[188] იქვე, გვ. 71; С. М. Межлумян, Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении, Ереван, 1972, стр. 89.

[189] იქვე, გვ. 82.

[189a] იქვე, გვ. 125.

ნაყრებული ცხენი, დავინახავთ, რომ აქ აღმოჩენილ ფაუნაში ცხენის ძვლები საკმაოდ დიდ პროცენტს შეადგენს. ამას ისიც უნდა დაემატოს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურაში, მისი გავრცელების დიდ ტერიტორიაზე არსად არ შეინიშნება ცხენთან დაკავშირებული რაიმე ნიშანი. არც ადრეულ ჯორღანში, სადაც კარგადაა დაცული ძვლოვანი მასალები, ცხენის ძვლები ან მასთან დაკავშირებული რაიმე ნივთი შემჩნეული არ იყო უფრო მეტიც, ცხენი არ ჩანს არც მთლიანად ხანას ე. წ. II ათასწლეულის თრიალეთის კულტურაში. ამიტომაც ზოგიერთმა მკვლევარმა თრიალეთის ყორღანებთან დაკავშირებით აღნიშნა, რომ, როგორც ჩანს, შინაური ცხენი აქ ჯერ კიდევ ცნობილი არ იყო[180]. ზოგიერთი ავტორი ცხენის არარსებობას თრიალეთის კულტურაში რიტუალური, რელიგიური ხასიათის მიზეზით ხსნის[181]. უკანასკნელ ხანებში ამ კულტურის გავრცელების ფარგლები საგრძნობლად გაფართოვდა. გაითხარა არაერთი ამ პერიოდის ეგზემპლარი, მაგრამ არსად ცხენის არსებობის ნაკვალევი შენიშნული არ იყო. ამიტომაც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ შინაური ცხენის ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში ფართო ათვისება შედარებით გვიან იწყება, ეგებ უფრო II ათასწლეულის მეორე ნახევარში, ძველაღმოსავლურ სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგად[182]. ანალოგიურად, როგორც ჩანს, შინაური ცხენი ისევე, როგორც ბორბლიანი ტრანსპორტი ჩრდილოეთიდან კი არ გავრცელდა, არამედ უფრო სამხრეთიდან, მახლობელი აღმოსავლეთიდან. ეს ფაქტი, ეგებ, იმის საწინააღმდეგოდ უნდა მეტყველებდეს, რომ თითქოს ინდოევროპელი ტომები წცირე აზიაში კავკასიის გზით შევიდნენ. აქ ისიც უნდა იქნეს მხედველობაში მიღებული, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრამდე ამიერკავკასიას, მის ჩრდილოეთით მდებარე ოლქებთან რაიმე კულტურული კავშირები მაინცადამაინც არ უნდა ჰქონოდა. მტკვარ-არაქსის კულტურაში ურთიერთობა ძველთორმოსანი კულტურის მატარებელ ტომებთან თითქმის არ შეიხმნება[183]. ეს ურთიერთობა უფრო გვიან, კატაკომბული კულტურის ხანაში წესამჩნევი, სადაც თითქოს თითის ჭურჭელში ჩანს მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა[184].

რაც შეეხება ქართველურში ინდოევროპული ლექსიკის არსებობის საკითხს, ეს ცალკე მაა საკმაოდ ადრეულ ურთიერთობაზე მეტყველებს. ნაგრამ რა ხასიათისა იყო ამ ენათა შორის არსებული კავშირები, რითაა გამოწვეული ეს სიახლოვე და კერძოდ რომელ ინდოევროპელ ენასთან ჩანს უფრო

---

[180] М. Н. Артамонов, Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети. Рецензия, Вестник АН СССР, № 9 10, 1942, стр. 95.

[181] F. Hančar, დასახ. ნაშრომი, გვ. 166. C. F. Schaeffer, Stratigraphie Compareé et Chronologie de l'Asie Occidentale, London, 1948, 509.

[182] ა. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 202.

[183] Н. Я. Мерперт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140.

[184] В. И. Даниленко, Несколт Украины, стр. 228.

მეტი ახლობლობა ქართველურისა, ჯერჯერობით მთლად გარკვეული არ არის. ქართველურ და ინდოევროპულ ენათა სტრუქტურათა შორის მარცხლაც დგინდება გარკვეული ტიპოლოგიური მაგვანება[195] და ზოგიერთი მკვლევარი უფრო შორსაც მიდის და ამ სიახლოვის იქით კიდევ ამ ენათა საგარაუდო ნათესაურ ურთიერთობის შესაძლებლობას უშვებს[196]. მართალია, ჯერ კიდევ ნაადრევია ამ ენათა შორის არსებული მსგავსების ხასიათის შესახებ ლაპარაკი[197], ოღონდ რომ მათ შორის უკვე ადრინდელი ხანიდან გარკვეული ურთიერთობა არსებობდა, თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. მაგრამ კონკრეტულად რომელი ჯგუფის ინდოევროპულ ენასთან და კერძოდ სად ხორციელდებოდა ეს ურთიერთობა ქართველურთან ჯერ კიდევ ძნელი სათქმელია[198]. ის მკვლევარები, რომლებიც ინდოევროპული ტომების ჩრდილოეთიდან, კავკასიის გზით გამოხენას ვარაუდობენ, ქართველურის უფრო ბეთურ-ლუვიურთან კავშირზე მიუთითებენ. ზოგიერთი აღნიშნავს, რომ ხეთურს კავკასიური ენების საკმაოდ მნიშვნელოვანი გავლენა უნდა განეცადა[199]. სამხრეთ კავკასიურ ენებში (ურარტული, ქართველური) ხეთურიდან თუ სხვა ანატოლიური ენიდან გამოსული ცალკეული სიტყვების და სახელების არსებობა შეინიშნება[200]. მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ზოგიერთი მკვლევარი ქართველურის ურთიერთობის შესაძლებლობას უშვებს ინდოევროპულის ფერო „კლასიკურ“ ტიპთან (პროტოტოხერული, პროტოირანული და სხვ.). ზოგიც იმას აღნიშნავს, რომ ინდოევროპული ლექსიკა ქართველურში იმ ინდოევროპული ჩალხის გზით არ უნდა იყოს შემოსული, რომელთანაც ქართველ ტომებს ურთიერთობა ისტორიულ წარსულში ჰქონდათ (ბეთურ-ლუვიური ჯგუფის, ბერძნები, სპარსელები, სკვითები და სხვ.), არამედ რომელიღაც უცნობი ინდოევროპული ტომების ენიდან, რომელმაც, შესაძლოა, ქართველურისათვის სუბსტრატის როლი შეასრულა[201].

არც ისაა მთლად ნათელი, თუ სად და როდის ხორციელდებოდა კავშირება ქართველურ და ინდოევროპულ ენათა შორის. ის მკვლევარები, რომლებიც ინდოევროპელთა ადგილსამყოფელს კავკასიასა და მის მიმდგომ მიწა-წყალზე ფიქრობენ, ამის წყაროს კავკასიის ნიადაგზე ხედავენ. ზოგიერთი მკვლევარი

---

[195] ო. ჯაფარიძე, გ. ქაჯაია, კონსტანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965, გვ. 278.

[196] В. М. Иллич-Свитыч, რეცენზია ო. ჯაფარიძის და გ. ქაჯაიას ნაშრომზე, ВЯ, 4, Москва, 1966, стр. 136.

[197] გ. წერეთელი, სონანტები და აბლაუტი თეორიათა გამო ქართველურ ენებში, გვ. 23.

[198] Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков. М., 1964, 40; G. Deeters, Die Stellung der Khartwelsprachen unter der Kaukasischen Sprachen, Revue Karthvelologie, 23, Paris, 1957, 16.

[199] Т. А. Дэттерсва, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

[200] Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

[201] გ. ქიქოძე, შენიშვნები, დასახ. ნაშრომი, გვ. 244.

ვარაუდობს, რომ ქართველურისა და ინდოევროპულის კონტაქტების ეპოქაში III ათასწლეულის ბოლოსათვის მათ მომიჯნავე ტერიტორიები ყოფილა და ეს კონტაქტები საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე ხორციელდებოდა[202]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ინდოევროპული წარმომავლობის ლექსიკა ქართველურში ძირითადად მცირე აზიაში მოსახლე ინდოევროპელ ტომებთან შეხვედრების შედეგად გავრცელდა[203]. რა თქმა უნდა, არ არის გამორიცხული, რომ ეს კონტაქტები ამ ტომებს შორის სამხრეთით ნდებარე ოლქებში ხორციელდებოდა. ბოლო დროს სულ უფრო და უფრო ერცელდება აზრი ინდოევროპელთა მცირე აზიაში, დასავლეთიდან ბალკანეთის გზით იდრე გამოჩენის შესახებ[204]. ამავე პერიოდში შეინიშნება მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელება სამხრეთით. ამიტომ არ არის გამორიცხული, რომ ქართველურისა და სხვა ენების (ხურიტურარტული) კონტაქტები ინდოევროპულთან წინა აზიაში ხორციელდებოდა[205]. შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ ინდოევროპეიზმები ქართველურსა და ურარტულში ერთი წყაროდან მომდინარეობს. ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია ადრე გ. მელიქიშვილმა და ამ ენებისათვის საერთო ინდოევროპული სუბსტრატის არსებობის შესაძლებლობა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ივარაუდა[206].

მაგრამ, შესაძლოა, ინდოევროპულთან კონტაქტების ერთ-ერთი ძირითადი წყარო მაინც უფრო ამიერკავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე მხარე ყოფილა. გ. მელიქიშვილი ამ შესაძლებლობასაც უშვებს და აღნიშნავს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის არეში წნიშვნელოვანი ინდოევროპული (არა ინდოირანული და არა ხეთურ-ლუვიური) მასა შეიფოდის, რომელიც ქართველურსა, ურარტულსა და სხვ. ენებში ითვლიფება[207]. ზევით მტკვარ-არაქსის კულტურის განხილვისას უკვე აღვნიშნეთ ამ ჩრდილოური კონტაქტებზე, რომელიც შეინიშნება ამ კულტურის გვიანდელ საფეხურზე, ე.ი. ჩ. III ათასწლეულის წუა და ბეორე ნახევრის ხანებისათვის. მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენები საკმაოდ შესამჩნევია და შორს სიღრმეში ერცელდება. როგორც ჩანს, ეს ურთიერთობა საკმაოდ ფყორი იყო და ჟიდეყაც შეინიშნება ამის ანარეკლი ევროპულ კულტურაში. ზოგიერთი ენათმეცნიერი უძველესი ინდოევროპელების კავკასიურ სამყაროსთან ძალიან ახლო კავშირს ვარაუდობს და მიუთითებს, რომ ამ ნაღჩებმა კავკასიის ეთნიკური და ენობრივი ფილტრი გაიარეს[208]. ამიტომ არ არის

---

202 Т. В. Гамкрелидзе, Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки, ВЯ, 3, М., 1971, стр. 37.

203 ა. ჭყონია, სახელის ფუძის ცვალება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 31.

204 G. A. Melikishvili, On the Problem of Hurrite expansion in the Direction of Transcaucasia, 5.

205 ი. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213.

206 გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 244.

207 იქვე, გვ. 46.

208 Т. А. Дегтерева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

გამორიცხული, რომ ინდოევროპეიზმის ძირითადი წყარო ქართველურში და ზოგ სხვა ენებშიც ჩრდილოეთის მხარე იყო და ეგებ, მართლაც რომელიღაც უცხობი წარმომავლობის ინდოევროპელში ტომმა სუბსტრატის როლი შეასრულა ქართველურისათვის. ეს ის ხანაა, როდესაც ინდოევროპული ერთობის დაშლის შედეგად ამ ტომების ფართო განფენა ხდება.

ამრიგად, ვფიქრობთ, რომ ნაკლებ სავარაუდებელია ინდოევროპული ტოპების პირველადგილსამყოფელის არსებობა ამიერკავკასიასა და მის მიმდგომ ოლქებში დაეუშვათ. კავკასიის უძველეს მოსახლეობას ძირითადად ადგილობრივი ეთნიკური ჯგუფები შეადგენდა. ეს ჯგუფები მონაწილეობდნენ, ალბათ, უპირატესად მტკვარ-არაქსის კულტურის შექმნაში. არ არის გამორიცხული, რომ ამაში გარკვეული როლი ითამაშა აგრეთვე ძვ. წ. IV ათასწლეულში სამხრეთიდან ახალი ეთნიკური ბანების გადმოადგილებამაც, რასაც შედეგად საბოგადოების დაწინაურება მოჰყვა, ამ პოლოთ დროს სულ უფრო ცრცელდება აზრი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა ხურიტულ ტომებთანაა დაკავშირებული[209]. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ის არის, რომ ამ კულტურის გავრცელების არეალი სამხრეთით ემთხვევა ძირითადად იმ ტერიტორიას, სადაც შემდეგში ხურიტული ტომები ჩანან. მართალია, ამ საკითხში ჯერ კიდევ ბევრი რამ გაურკვეველია, ოღონდაც იმის გამო, რომ თვით ხურიტების პრობლემის შესახებ, განსაკუთრებით მათ პირველადსახლისათან დაკავშირებით, ყველაფერი ნათელი ამ არის[210]. როგორც ცნობილია ხურიტული ტომები ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან უკვე ჩრდილო მესოპოტამიაში ჩანან[211] და შემდეგში აქედან აღრცელებენ ისინი თავიანთ პოლიტიკურ ბეგემონიას სამარეთით[212], მაგრამ ჩრდილო მესოპოტამიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანგალეული შენიშნული არ არის[213]. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ხურიტების ერთი ტალღის გადაადგილება ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებამდე მოხდა სამხრეთით ჩრდილო მესოპოტამიის მიმართულებით[214]. ძვ. წ. IV ათასწლეულის ის ხანაა, როდესაც საბოლოოდ იშლება კავკასიური ერთობა და, როგორც ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, ამიერკავკასიის სამხრეთ ნაწილში ხურიტულენოვანი ტომები ვრცელდებიან. შესაძლოა ამ ტომების ერთი ნაწილი ან დროისათვის უფრო სამ-

---

[209] C. A. Burney, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167; ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიტერატურული წყაროების ადრეულ პერიოდში, 230.

[210] B. Hrouda, Die Churriter als Problem archäologischen Forschungen, Archaeologia Geographica, Jahrgang 7, Hamburg, 1958, 14.

[211] A. Kammerhuber, Die Arier in Vorderen Orient; 123, 132.

[212] Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, стр. 100.

[213] გ. ჭელიძე, რეცენზია: ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიტერატურული წყაროების ადრეულ პერიოდში, საქართველოს ისტორიის კრებული, II, თბილისი, 1962, 242; И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 22.

[214] ო. ჯაფარიძე, ის ჯგუფები შუა და ზემო წყალთა, დას. ნაშრომი, გვ. 135.

ჩრდილოეთიც ინაცვლებენ და ჩრდილო მესოპოტამიის გარკვეულ ნაწილს იკავებენ. სადაც მათი არსებობა III ათასწლეულში უკვე წერილობითი წყაროებით დასტურდება. ამ ტომების ამიერკავკასიიდან სამხრეთით გადასვლა უფრო გვიანაც მოხდებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების შემდეგ და სწორედ მათ უნდა გაევრცელებინათ ეს კულტურა წინა აზიაში. ნიშანდობლივია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთით გავრცელების არე შემდგომში ემთხვევა ხურიტული ტომების ადგილსამყოფელს[215].

როგორც ცნობილია, მკვლევართა ნაწილი ხურიტულ ტომებს კავკასიიდან გამოსულებად თვლის[216], მათ ენას კი კავკასიურ ენებს უკავშირებს[217], თუმცა არც ეს მოსაზრებაა ეჭვს გარეშე დატოვებული[218]. ზოგიერთი მკვლევარი ხურიურარტული ტომების პირველსაცხოვრისს მთიან კურდისტანში, ზაგროსის რაიონში ეძებს[219]. ზოგიც იმას აღნიშნავს, რომ ხურთა ქვეყანა ძველთმოსავლეთის პერიფერიულ ნაწილში, ძირითადად ვანის ტბის მიდამოებში მდებარეობდა[220]. ისიც კი ითქვა, რომ წუამდინარეთი უპეიდია ეპანში ხურიტებით იყო დასახლებული[221]. ჩვენში, როგორც ცნობილია, გავრცელებული იყო მოსაზრება, რომ ხურიტები ქართველების წინაპრები არიან და რომ ქართველ ტომთა ადრინდელი საბინადრო ვანის ტბის მიდამოები იყო[222]. უკანასკნელ ხანებში მტკვარ-არაქსის კულტურის ამიერკავკასიას სამხრეთით ფართოდ განფენასთან დაკავშირებით სულ უფრო და უფრო ვრცელდება აზრი ამ კულტურის ხურიტებთან კავშირის შესახებ, თუმცა ისიც ითქვა, რომ მართალია მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომებში ხურო-ურარტული ეთნოსის ჩანასახი თითქოს

---

[215] И. М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

[216] Fiorella Imporati, I Hurriti, Firenze, 1965; G. Evelyn und Horst Klengel Die Hethiter, Leipzig, 1968, 51.

[217] В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, стр. 241; В. Гроздый, Хеттские народы и языки, стр. 30; А. В. Десницкая, Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков, ВЯ, 4, М., 1952, стр. 43.

[218] M. V. Tseretheli, Eine kleine Bemerkung zur Frage Vorfahren der Georgier, 42; И. М. Дунаевская, О характере и связях языков древней Малой Азии, ВЯ, 6, М., 1956, стр. 78.

[219] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 124;

G. G. Brandenstein, Zum Churrischen Lexikon, 88; И. Алиев, История Мидии, Баку, 1960, стр. 58.

[220] A. Goetze, Hethiter, Churriter und Assyrer, Oslo, 1936; 102.

[221] Б. Гроздый, Доисторические судьбы Передней Азии, ВДИ, 3—4, М., 1940, стр. 31.

[222] ე. ბაქრაძე, ა. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1946, 20; ს. ჯანაშია, ქართველთა წარმომავლობის შესახებ, მიმოხილველი, 11, თბილისი, 1952, გვ. 236.

მაცდური ჩანს. მაგრამ ამ კულტურის ხური-ურარტულ ტომებთან დაკავშირება მაინც გაძნელდება[223].

ზოგიერთი მკვლევარი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ახალი აღმოჩენების სინათლეზე ხურიტების კავკასიური წარმომავლობა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. ხურიტების სამშობლო მაღალმთიან ზოლში უნდა ყოფილიყო, სადაც III ათასწლეულში არსებობდა მეტად სტაბილური კულტურა და მისი გავრცელება სამხრეთით ხურიტებს უნდა მიეწეროს. ჩ. გიორნი აღნიშნავს, რომ კირბეთ-კერაკის კერამიკის სამშობლო უფრო ხურიტების პირვანდელი ადგილსამყოფელი უნდა ყოფილიყო[224]. ხურიტებს უკავშირებს ამ კულტურას აგრეთვე ჯ. მელაარტიც[225]. კირბეთ-კერაკის კულტურის მატარებელი ხალხის ხატებთან დაკავშირების ცდაც იყო[226].

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ უკვე კარგა ხანია აღინიშნა ხურიტულისა და ურარტული ენების სიახლოვე[227]. ისიც ითქვა, რომ ურარტელი შეიძლებოდა გამოვდგეს ხურიტული ყოფილიყო[228]. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ შესაძლოა ხურიტები და ურარტელები თავდაპირველად ერთი ეთნოსიც კი იყო[229]. აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უკანასკნელ ხანებში გაჟღერებულა ვოსაზრება, ხური-ურარტული ენის ჩეჩნურ-დაღესტნურ ენათა ჯგუფთან სიახლოვის შესახებ, განსაკუთრებით კი ჩეჩნურ-იხგუშურ და ლეკურ ქვეჯგუფებთან. ურარტულის ნახურ ენებთან გარკვეული ნათესაობაზე ჯერ კიდევ ი. ბრაუნი და გ. კლიმოვი მიუთითებდნენ[230]. ი. დიაკონოვი აღნიშნავს, რომ ხური-ურარტული შესაძლოა ჩეჩნურ-დაღესტნური ჯგუფის ნაწილიც კი ყოფილიყო. სხვა კავკასიურ ენებთან ხური-ურარტულია კავშირი არ შეინიშნება. რაკი ასეთ ურთიერთობას ხედავს ხური-ურარტულსა და ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შორის, ი. დიაკონოვი ცდილობს მოძებნოს ის ტერიტორია, სადაც ხორციელდებოდა კონტაქტები ან ენათა მატარებელ ტომთა შორის. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით იგი აღნიშნავს, რომ ყველა საფუძველი არსებობს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ხური-ურარტული ტომები იყვნენ. ამ კულტუ-

---

[223] გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და ახლობელი აღმოსავლეთის ძველეული მოსახლეობის ისტორიისათვის, გვ. 121.

[224] C. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49, 51.

[225] J. Mellaart, The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia; 80, 86.

[226] B. Brentjes, Zu einigen Problem der kaukasisch — syrischen Archäologie, 1977.

[227] C. G. Brandenstein, Zum Churrischen Lexicon, 8; И. М. Дьяконов, Сравнительная грамматика, обзор хурритского и урартского языков. Переднеазиатский сборник. М., 1961, стр. 422.

[228] C. Burney, D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

[229] И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 17.

[230] И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, стр. 165.

რის გავრცელების არეალი გეოგრაფიულად და ქრონოლოგიურად კარგად შეესაბამება ხურო-ურარტული ენების გავრცელების საზღვრებს. ამიერკავკასიის ტერიტორიაზეა საძებარი ხურო-ურარტული ტომების პირველსაცხოვრისი და აქვე უნდა ყოფილიყო ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური ტომების ადგილსამყოფელიც. მტკვარ-არაქსის კულტურა ძირითადად ხურიტული და მათი მონათესავე ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური ენების მატარებელი ტომების კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. თუმცა მის შექმნაში სხვა ტომებიც მონაწილეობდნენ, მათ შორის ქართველურისაც. ი. დიაკონოვის აზრით, წინაქართველურის მატარებელ ტომებს III ათასწლეულში შედარებით შეზღუდული, მაღალმთიანი ტერიტორია ეკავათ და შესაძლოა ამ კულტურის გავრცელების პერიფერიულ ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მის შექმნაში წინარე ქართველური ტომებიც მონაწილეობდნენ[231].

მიგრაციული ქართველური ტომების ადგილსამყოფელად, როგორც ამას თვით ი. დიაკონოვი აღნიშნავს, დღევანდელ საქართველოს ტერიტორიას მივიჩნევთ, მაშინ ახრი, რომ თითქოს ქართველურენოვანი ტომებიც საცხოვრისი მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ძირითადი ოლქების ბიძგს იყო, მართებული არ უნდა იყოს. როგორც უკვე ზემოთ აღნიშნეთ, მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ძირითადი რაიონი აღმოსავლეთ საქართველო, უფრო კი დღევანდელი ქვემო ქართლი თავისი ბიმდგომი მხარეებით უნდა ყოფილიყო, სწორედ ამან სადღეისოდ დამოწმებული ამ კულტურის ადრეული ძეგლები. მტკვარ-არაქსის კულტურის ყველაზე ხანაში დღევანდელი საქართველოს დიდი ნაწილი ამ კულტურის მატარებელი ტომებით იყო დაკავებული[232], ამიტომ მართებული არ უნდა იყოს, რომ თითქოს ცენტრალურ ამიერკავკასიაში მსხვილ ტომებისათვის, რომელსაც საერთო ქაკასიური ერთობის დროს შედეგად ძირითადად ქართველურენოვანი ტომები იკავებენ, მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებისა და განვითარების პერიოდში შედარებით უფრო ნაკლები როლი მიგვეწერა. ამ კულტურის შექმნაში და მის დაწინაურებაში უმთავრესი როლი, ჩანს, ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მსხვილ ტომებს—ქართველურენოვანს და ხურიტულენოვანს ეკუთვნის. ქართველურენოვანი ტომები ძირითადად იკავებენ ცენტრალური ამიერკავკასიის ოლქებს, ხურიტულენოვანი და ეგვე წინარე ნახურ-დაღესტნური ერთობის მატარებელი ტომები კი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისა და მის სამხრეთით მდებარე მიწებს.

ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისი ჩაიგრიდან ხურიტული ტომებს უკვე აღმოსავლეთ ანატოლიისა და მისი მიმდგომი მხარეების დიდი ნაწილი ჰკავიათ. ამ ტომების ერთი ნაწილი კიდევ უფრო შორს სამხრეთით ვრცელდება და კირ-ბუდა-კურაქის ნაწარმის გამოსვლა სირია-პალესტინაში მათ მოძრაობასთან უნდა

231. И. М. Дьяконов, Некоторые лингвистические данные к проблеме связей Восточного Кавказа и Закавказья с Древним Востоком в III тысячелетии до н. э. Тезисы докладов. Баку, 1966, стр. 6.

232 ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. 239.

ყოფილიყო დაკავშირებული. ხური-ერარტული ტომები კიდევ დიდხანს მოსახლეობდნენ სომხეთის ზეგანზე. ისინი შეიდგენდნენ, ალბათ, სომხების ეთნიტულენოვანი წინაპრების ძირითად მასას, ვიდრე მათი საბოლოო ასიმილაცია არ მოახდინეს ძვ. წ. I ათასწლეულში იხდოევროპელმა სომხებმა[233]. ჩანს, ხური-ურარტულს სომხური ენისათვის სუბსტრატის როლი შეუსრულებია[234]. აქედან მომდინარეობს სომხური ენის ნარევი ბუნება[235]. აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც ჩანს, სომხებს არც ანთროპოლოგიურად განუცდიათ რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება[236]. ახლა ძნელია გარკვევით თქმა, თუ რამ გამოიწვია მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ასეთი მოძრაობა. შესაძლოა, ამის ერთ-ერთი მიზეზი ის იყო, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისი ამ კულტურის აყვავების, მისი ამიერკავკასიაში ფართოდ განფენის პერიოდია. თანდათანობით იწყება ამ კულტურის ერთიანი ხასიათი და ლოკალური თავისებურებანი იჩენს თავს. იწყება ცალკეული ეთნიკური ჯგუფების აღზევება, რასაც შედეგად მტკვარ-არაქსის კულტურის შიგნით მათი გადანაცვლება მოჰყვა. შესაძლოა, ამ დროისათვის ცენტრალურ ამიერკავკასიაში ქართველურენოვანი ტომები წინაურდებიან და თანდათანობით უფრო ფართო ტერიტორიაზე იფანტებიან, იკავებენ დასავლეთ საქართველოს გარკვეულ ტერიტორიას და სხვ. შესაძლოა ესეც იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ხურიტულენოვანი ტომები რამდენადმე უფრო სამხრეთით იწიცვლებენ; ვით დაწინაურებას, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მოჰყვა შედეგად ფართოდ განფენა ამიერკავკასიის სამხრეთით და შემდეგში მათი კიდევ უფრო შორა გავრცელება.

შესაძლოა მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ხახურ-დაღესტნური ტომების უფრო ჩრდილოეთით გადანაცვლება ხდება. ეს ტომები ამ კულტურის წინარე პერიოდში უკვე მოახლოებდნენ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და მის ჩრდილოეთით მიმდგომ ზონეში[237]. არ არის გამორიცხული, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებაში ამ ტომებსაც მიეძღვით გარკვეული როლი. შემდეგში, ამ კულტურის აღზევების ხანაში, რასაც შედეგად მისი ფართოდ განფენა და ეთნიკური ჯგუფების გადანაცვლება მოჰყვა, ხახურ-დაღესტნური ტომები კიდევ უფრო ჩრდილოეთით ვრცელდებიან და ჩრდილო კავკასიის გარკვეულ ტერიტორიას იკავებენ. ნიშანდობლივია, რომ ჩრდილო-

---

[233] Д. А. Мартиросян, Р. М. Тороснян, К интерпретации энеолитической культуры в Армении. Известия общественных наук, 3. Ереван, 1967, стр. 5.

[234] И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа, стр. 201, 231; И. М. Дьяконов, Хетты, фригийцы и армяне. Переднеазиатский сборник. М., 1961, стр. 367.

[235] Н. Я. Марр. Кавказоведение и абхазский язык, стр. 15.

[236] Г. Ф. Дебец. Заселение Южной и Передней Азии по данным антропологии, Происхождение человека и древние расселения человечества, Труды Ин-та этнографии. Новая серия, т. XVI. М., 1951, стр. 366.

[237] История Дагестана, I. М., 1967, стр. 39.

ალმოსავლეთ კავკასიაში ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურა თავისი ხასიათით თითქოს ამ კულტურის უფრო ადრეულ ვარიანტთან იჩენდა სიახლოვეს. ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ მტკვარ-არაქსია კულტურის ტრადიციებმა აქ საკმაოდ ღრმად შეაღწია თავი[238]. ძვ. წ. III ათასწლეულში აქ უკვე საერთო დალეს-

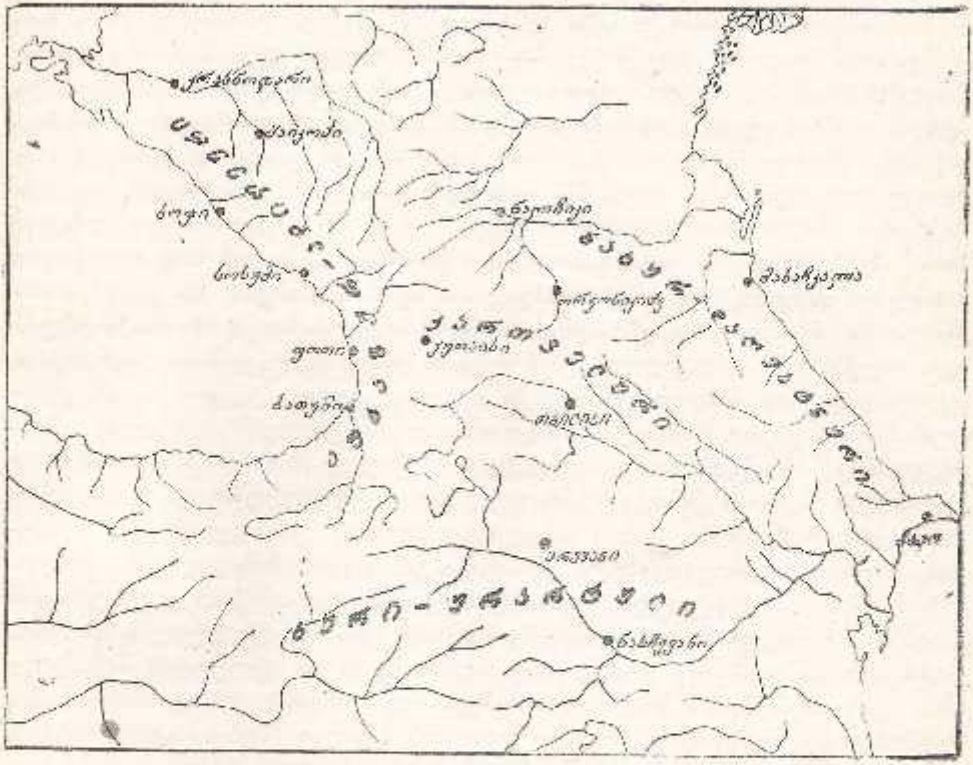

რუკა 7. კავკასია ძვ წ. III ათასწლეულში.

ტნური ერთობის არსებობას ვარაუდობენ[239]. აქ საინტერესოა აღინიშნოს ის-რეთიც ისიც, რომ უკვე IV ათასწლეულიდან ჩოკლებული მთიან დაღესტანში გავრცელებული ანთროპოლოგიური ტიპი უახლოვდება ამიერკავკასიის უძვე-

---

238 М. Г. Гаджиев, Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала, 1969, стр. 170.

239 Е. А. Бокарев, Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков. Махачкала, 1961, стр. 17; Г. А. Климов, Кавказские языки, стр. 58,

ლეს მოსაზრებას[240], ვ. ალექსეევი აღნიშნავს, რომ კავკასიის ხალხები, რომლებიც ჩვეულებრივ ხანაში ჩამოყალიბდნენ, კავკასიონის ანთროპოლოგიური კომპლექსის მატარებელნი იყვნენ და მათი არეალის აღმოსავლეთი ნაწილი (უპირატესად დაღესტნელები) საგრძნობლად განსხვავდებოდა ამავე არეალის დასავლეთი ნაწილის ხალხებისაგან[241].

ქართველურენოვანი ტომები ცენტრალური ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, როგორც ვნახეთ, ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაში ბინადრობდნენ. ეს ის ტერიტორია იყო, სადაც ძირითადად მიმდინარეობდა მტკვარ არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების პროცესი. ძნელია გავიზიაროთ ზოგიერთი მკვლევარის მოსაზრება, რომ თითქოს ლინგვისტური მონაცემებით ქართველური ფუძე-ენას ძვ. წ. III ათასწლეულში ენდო ეპარებოდა და მას კომპაქტური, წითაგორიანი ტერიტორიაც ეკავა[242]. ჩვენ არ ვიცით რა ლინგვისტურ მონაცემებზე დაყრდნობითაა გამოტანილი ეს დასკვნა, მაგრამ არქეოლოგიური მასალების საფუძველზე თითქოს სხვაგვარი სურათი ისახება. ძვ. წ. III ათასწლეულში ნაწილაც არსებობდა ქართველური ენობრივი ერთობა, რომლის ქუთხვნილება ენდო ყოფილიყო დაახლოებით დღევანდელ აღმოსავლეთ საქართველოსა და მის მიმდგომ მხარეებში გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურის თაიისებური ვარიანტი. თანდათანობით ეს კულტურა დასავლეთ საქართველოშიც გრცელდება. სავარაუდებელია, რომ უკვე ამ ხანაში თანდათანობით ყალიბდება საერთო ქართველური ფუძე-ენის აღმოსავლური და დასავლური დიალექტური ჯგუფები, რასაც ადრე საერთო ქართველურიდან სვანურის, როგორც დამოუკიდებელი ენობრივი ერთეულის ჩამოყალიბება მოჰყვა.

ძვ. წ. III ათასწლეულის შუახანებისათვის მტკვარ-არაქსის კულტურა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე საკმაოდ ფართოდ გრცელდება, თითქმის კოლხეთის დაბლობამდე. რამდენადმე უფრო გვიან ამ კულტურის ნაკვალევი ჩანს უკვე მაღალმთიან ზოლშიც, თანამედროვე სვანეთის ტერიტორიაზე. ამას მოწმობს აქ აღმოჩენილი ადრეული ლითონის ნივთები (შუბისსამგვარი იარაღი, ცულები და სხვ.). ქართველურენოვანი ტომები დასავლეთ საქართველოში იკავებენ იმ ტერიტორიას, სადაც აფხაზურ-ადიღეური ტომები იყვნენ გავრცელებულნი და მათ შორის საკმაოდ მჭიდრო კონტაქტი მყარდება. შესაძლოა, რომ საერთო ქართველურისა და აფხაზურ-ადიღეურ ენათა შეხვედრები ამის შე-

---

240 А. Г. Гаджиев, Вопросы этногенеза народов Дагестана в свете данных антропологии. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, стр. 2, А. Г. Гаджиев, Об антропологическом типе древнего населения Дагестана и Северного Кавказа, Древности Дагестана, Махачкала, 1974, стр. 60.

241 В. П. Алексеев, О структуре и древности кавказионского типа в связи с происхождением народов Центрального Кавказа. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, стр. 100.

242 И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 23.

დეგი იყო. სვანური ენის ნარევ ბუნებაზე ჯერ კიდევ ნ. მარი მიუთითებდა[243] და სვანურისა და აფხაზურის განსაკუთრებული სიახლოვეს აღნიშნავდა[244]. სვანურის ნარევ ხასიათს ახასიათებს აგრეთვე ა. ჩიქობავა, რომელიც ამ ენას ქართველური და აფხაზურ-ადიღეური დიალექტების შეჯვარების შედეგად თვლიდა და აღნიშნავდა, რომ ზანური წინ უსწრებს სვანურს[245]. ზოგიერთი მკვლევარი არ ახასიათებს სვანურის ნარევ ხასიათს და აღნიშნავს, რომ სვანური განსაკუთრებით ახლოსაა „სამშობლურ“ საერთო ქართველურ ენის მოდელთან[246]. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ ანთროპოლოგიური მონაცემების შესწავლის შედეგად გამოთქმული მოსაზრება; აფხაზების განსაკუთრებული მდგომარეობა ანთროპოლოგიურ ნიშნებით ჩალხთა შორის ზოგიერთ მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ ეს აფხაზებია ქართველების დასავლურ შტოსთან ნათესაობითაც გამოწვეული და აფხაზთა ეთნოგენეზის პროცესი შესაძლოა აეხსნათ როგორც ქართველთა გარკვეული ჯგუფის ადიღეურ ენაზე გადასვლის შედეგი[247]. ზოგმა ისიც აღნიშნა, რომ ანთროპოლოგიური მასალები მოწმობს აფხაზებში უფრო მეტ აბორიგენულ ქართველთა ეთნიკურ სამყაროსთან, ვიდრე ადიღეურთან. ამიტომაც ადიღეურ ენით ოჯახის ხალხებში შედარებით გვიან უნდა შეეღწია და ნათ ეთნიკურ ისტორიაში უფრო მეორად ელემენტას წარმოადგენენ[248].

როდის და როგორ მიმდინარეობდა საერთო ქართველური ენის დიფერენციაციის პროცესი ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. საეჭვოებელია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მსხდომი ტომებისათვის თანდათანობით რქმნება ვითარება საერთო ქართველური ენის ფარო დრმა დიფერენციაციისათვის. ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოათვის ამ კულტურის შეცვლასთან ერთად, წარმოიქმნა პირობები სვანურის, როგორც დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემის გამოყოფისათვის. თავის დროზე გ. დეეტერსმა აღნიშნა, რომ საერთო ქართველურს ყველაზე ადრე გამოეთიშა სვანური ენა[249]. საერთო ქართველურ-ზანური ერთობა კიდევ დიდხანს

---

[243] Н. Я. Марр, Кавказоведение и абхазский язык, стр. 15.

[244] Н. Я. Марр, К вопросу о положении абхазского языка среди иберийских языков. Материалы по яфетическому языкознанию, V, СПб, 1912, стр. 28, 34.

[245] А. Чикобава, Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик, აბერეულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, თბილისი, 1948, გვ. 261.

[246] Т. В. Гамкрелидзе, Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки, ВЯ, 2, М., 1971, стр. 25, 30.

[247] Г. К. Джанберидзе, Взаимоотношения абхазов с картвельскими и адыгейскими этническими группами в свете данных антропологии. Труды Ин-та экспериментальной морфологии АН ГССР, т. XI, Тбилиси, 1963, стр. 211.

[248] В. П. Алексеев, Антропологические материалы к этногенезу адыгейского народа. Сборник материалов по археологии Адыгеи, т. III, Майкоп, 1971, стр. 130.

[249] G. Deeters, Das khartwelische Verbum, Leipzig, 1930, s.

ინარჩუნებს ძველთა ურთიერთობას[250]. შემდეგში სდება ამ ენობრივი ერთობის დაშლაც, რის შედეგადაც ქართველი და ზანური უნდა წარმოქმნილიყო. ჯერ კიდევ ცალკი აზრი არ არსებობს საერთო ქართველური ენის დაშლის ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის შესახებ. გ. კლიმოვის აზრით, სვანური ენის გამოშვება ფუძე-ენიდან უნდა დაწყებულიყო ძვ. წ. XIX საუკუნეში[251], უფრო გვიან გაწოსულ თავის ნაშრომში იგი აღნიშნავს, რომ ძვ. წ. XIX საუკუნეში უნდა დაწყებულიყო ქართულ-ზანური არეალის გამოყოფა საერთო ქართველურიდან, ხოლო ქართულ-ზანური ენობრივი ერთობის დაშლის დასაწყისად მას ძვ. წ. VIII საუკუნე მიაჩნია[252]. VII—IV სს., ჰ. ფოქტის აზრით, ზანური ერთობის დაშლის სავარაუდო ეპოქა უნდა ყოფილიყო[253]. საერთო ქართველური ენის დიფერენციაციის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებაც არსებობს. სვანური ენის გამოყოფა უნდა მოხდარიყო ძვ. წ. X საუკუნეში, ქართულ-ზანურის დიფერენციაცია კი ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში[254].

მაგრამ, როგორც აღვნიშნავდით, საერთო ქართველური ერთობის დაშლის ხელსაყრელი პირობები მტკვარ-არაქსის კულტურის დასაწყისთან დაკავშირებით იწყება. ამ კულტურის დაცემასთან ერთად საერთო ქართველური ერთობიდან დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემის გამოყოფისათვის ხელსაყრელი ვითარება იქმნება. გ. მელიქიშვილი აღნიშნავს, რომ ქართველურენოვანი ტომები ძველეკავკასიაში სამხრეთიდან ქართველურის დიფერენციაციამდე ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის უნდა გამოჩენილიყვნენ[255]. მანამდე კი იგი აქ იხდოელეობელლნივანი კოლექტივია არსებობას ეარაუდობს. მისი აზრით, საერთო ქართველური ან მცირედად დიფერენცირებული ქართველური ეთნიკური ჯგუფის კულტურა კოლხური კულტურა უნდა ყოფილიყო, რომლის საწყისებს იგი ძვ. წ. XVI—XV სს ცარიელდებს[256]. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ საერთო ქართველური ენობრივი ერთობის დაშლის პროცესი უფრო ხანგრძლივი იყო და მისი საწყისები ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოშია საძებარი. მტკვარ-არაქსის კულტურის შეცვლასთან ერთად ქართველურენოვანი ტომების ჯგუფების გადანაცვლება ხდება და ეგეებ დასავლური დიალექტური

---

250 ო. ჯაჭყრელიძე, გ. ჩიქობავა. დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

251 Г. А. Климов, О глотохронологическом методе датировки распада праязыка, ВЯ, 2. М., 1969, стр. 121.

252 Г. А. Климов, Кавказские языки, стр. 48; Его же, Этимологический словарь картвельских языков, стр. 35.

253 H. Vogt, Remargue sur la prehistoric des Langues Kkartveliennes Revue Kharthvelologie, vol. XI—XII, № 36—37, Paris, 1960, стр. 10.

254 ო. ჯაჭყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

255 გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 242.

256 იქვე, გვ. 72.

წრის მატარებელი ტომები, რომლისაგანაც შემდეგში სვანური ჩამოყალიბდა, ისეთ გარემოში მოუწევნენ, სადაც გათიშვისათვის ხელსაყრელი პირობები იყო.

ამრიგად, ქართველურენოვანი ტომები, სხვა კავკასიელ ტომებთან ერთად, იმთავითვე ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ. წინააზიური რასის ძლიერი და კოლხური ტიპები თავისი ფიზიკებით ადგილობრივ პალეოანთროპოლოგიურ ტიპს უკავშირდებიან [257]. ლინგვისტური მონაცემებით ქართველურ ფუძე-ენის დონეზე არსებული ზოგიერთი ლექსიკური ერთობა შეიძლება ამ ტომების კავკასიაში არსებობაზე მიუთითებდეს [258]. ნატვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების საქმეში მათ ერთ-ერთი ძირითადი როლი მიუძღვით. ცოტა არ იყოს უცნაურად გამოიყურება მოსაზრება, თითქოს გაურკვეველი რჩება, თუ რომელი კულტურა ვინ და მიეკუთვნოს საკუთრივ წინარე ქართველურის მატარებელ ტომებს და თითქოს ნატვარ-არაქსის კულტურა ამ ტომებში ვინ და გაევრცელებინათ კავკასიურის შორისეულ ენებზე მოებარ ტომებს [259].

როგორც აღვნიშნავდით, კავკასიური ერთობის დაშლის შედეგად ძვ. წ. IV ათასწლეულისათვის ამიერკავკასიის და ჩრდილოკავკასიის დასავლეთ ნაწილში ვრცელდებიან აფხაზურ-ადიღეური და ეგებ მათთან რამდენადმე დაახლოებული ხატური ტომები. შესაძლოა ჯერ კიდევ ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ქართველურენოვან ტომების ჩახლართობით დასავლეთით გაბატონებამ აფხაზურ-ადიღეური ენობრივი შტოს გარკვეული გადანაცვლება გამოიწვია, რასაც შედეგად ხატურენოვანი ტომების უფრო სამხრეთით გადაადგილა მოჰყვა. ისინი თანდათანობით იკავებენ ანატოლიის ჩრდილო აღმოსავლეთ ნაწილის საკმაოდ ფართო ტერიტორიას შდ. მაღლასმდე. შეიძლება აფხაზურ-ადიღეური ტომები იმავე პირებით რამდენადმე უფრო ჩრდილო დასავლეთით ინაცვლებენ და ვრცელდებიან დასავლეთ ამიერკავკასიის დაბლობზე, მის ზღვისპირა რაიონებსა და ყუბანისპირეთში.

აფხაზურ-ადიღეური ტომების ადრეული ეთნოგენეზის პრობლემას არა ერთი შეხედულება შეხებია. ზოგი მათ სამხრეთით გადმოსულად თვლიდა, ზოგიც, პირიქით, აფხაზებს ჩრდილოეთიდან წოსულებად სთვლიდა. გამოითქვა მოსაზრება, რომ აფხაზური ეთნოსი ჩამოყალიბდა ადგილობრივი ადრეული მოსახლეობის და სამხრეთიდან გადმოსული მესტების კონსოლიდაციის შედეგად [260]. ალინიშნა აგრეთვე აფხაზურ-ადიღეური ტომების ავტოქთონური წარმომავლობა [261]. უკვე კარგა ხანია გამოითქვა მოსაზრება, ეპირატულად ტოპონიმიკური

---

257 М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси, 1964, стр. 82.

258 Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, стр. 37.

259 И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 21.

260 З. В. Анчабадзе, История и культура древней Абхазии. М., 1964, стр. 119.

261 Л. И. Лавров, О происхождении народов Северо-Западного Кавказа. Сборник статей по истории Кабарды. Нальчик, 1954, стр. 194.

მახლების ადფუნგლზე, რომ აფხაზურ-ადიღეური ტომების ადგილსამყოფელი დასავლეთ ამიერკავკასია უნდა ყოფილიყო. ანუ, ი. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, რომ ეს ტომები დასავლეთ ამიერკავკასიაში საკმაოდ ადრე უნდა გამოჩენილიყვნენ, შემდეგ კი უფრო შორს ჩრდილოკავკასიის მიმართულებით უნდა გადმოსულიყვნენ[261]. ჩერქეზული (ადიღეური) ელემენტები დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკაში, ანუ, ს. ჯანაშიას აზრით, ამ ტომებს აქ ოდინდელი არსებობის მაბეჭდილებელი უნდა იყოს[262]. ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ქართველური და ადიღეური ტომები ფართოდ იყენებენ ჯვრცელებულნი ცენტრალური ანატოლიიდან მოკიდებული მთელ დასავლეთ ამიერკავკასიაში და უფრო შორს ჩრდილოეთითაც გადადიოდნენ[263]. აღსანიშნავია, რომ ტოპონიმიკური მონაცემები, ჩანს, ძირითადად ჯერ კიდევ აფხაზურ-ადიღეური ერთობის დროინდელი უნდა ყოფილიყო, მით დიფერენციაციის წინარე პერიოდს მიეკუთვნება[264].

როდის უნდა გთვლიდეთ ამ ერთობის დაშლა ჯერჯერობით ძნელი სათქმელია. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ აფხაზურ-ადიღეური ფუძე-ენის დიფერენციაციის საწყისები ძალიან ადრე, სადღაც III და II ათასწლეულების მიჯნასთანაა საძებარი[265]. აღინიშნა ისიც, რომ აფხაზურ-ადიღეურის წინარე ენა გათიშვა ქართველურის დიფერენციაციაზე 400—500 წლით ადრე უნდა დაწყებულიყო, III ათასწლეულის მეორე ნახევარში[267]. ზოგმა სცადა კიდეც არქეოლოგიური მონაცემებით გვემაგრებინა აფხაზურ-ადიღეური ერთობის გათიშვა. ვ. მარკოვინის აზრით, კავკასიის დოლმენებში ორი ტიპალი უნდა გამოვყოთ: ჩრდილო-დასავლეთი, რომელიც ემთხვევა ადიღეელების საცხოვრებელს, და სამხრეთ-აღმოსავლეთი, რომელიც შეესაბამება აფხაზთა ისტორიულ საცხოვრებელს[268]. როგორც ზევით ვთქვით, ძვ. წ. III ათასწლეულში დასავლეთ ამიერკავკასიაში და ყუბანისპირეთში არსებობდა მსგავსი კულტურა, რომელიც თავისი ფესვებით წინარე, ადგილობრივ ნეოლითურ კულტურასთან იყო დაკავშირებული. ამავე ათასწლეულის შუა ხანებისათვის ჩრდილო-დასავლეთ

---

[262] И. А. Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древней эпохи, ВДИ, 4. М., 1933, стр. 42.

[263] Т. Дараселия, Черкезული (адиღეური) ელემენტები საქართველოს ტოპონიმიკაში, სსრკ მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალის მოამბე, ტ. 1, № 8, ივ., 1940, გვ. 625.

[264] გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

[265] Ш. Д. Инал-Ипа, Об этногенезе древнеабхазских племен. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, стр. 5.

[266] Ш. Д. Инал-Ипа, Страницы исторической этнографии Абхазии. Сухумк, 1971, стр. 273.

[267] Я. Е. Федоров, О дольменной культуре Западного Кавказа и ее носителях. Вестник Московского университета, серия IX, История, № 4, Москва, 1974, стр. 80.

[268] В. И. Марковин, Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза абхазо-адыгов. Нальчик, 1974, стр. 49.

კავკასიაში, ყუბანისპირეთში თავდათანობით ყალიბდება მაიკოპის კულტურა, რომელიც ადრეულ საფეხურზე ჯერ კიდევ ინარჩუნებს გარკვეულ სიახლოვეს დასავლეთ ამიერკავკასიის ამავდროულ კულტურასთან. შემდეგში ეს კულტურები სულ უფრო და უფრო შორდებიან და III ათასწლეულის ბოლო ნაკვეთის დასაწყისი მაიკოპის კულტურის აყვავების ხანაა. ამიტომაც კულტურაში ასახულ ამ მოვლენების საერთო აღმოსავლურ-ადიღეურია ერთობის დამლასთან დაკავშირების ცდუნება ჩნდება. საღირაღდებელია, რომ ან დროითათვის მიმდინარეობდა ამ ერთობის თანდათანობით დიფერენციაციის პროცესი, რაკიც შედეგად აღმოსავლურის და ადიღეურის როგორც დამოუკიდებელი ენობრივი ერთეულების ჩამოყალიბება მოჰყვა. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ პროცესისათვის ხელი უნდა შეეწყო იმასაც, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში დასავლეთ კავკასიაში, ჩანს, ძნიშვნელოვანი ამბები ხდება. როგორც აღვნიშნავდით, ამ დროისათვის დასავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე საკმაოდ ფართოდ გრცელდებიან ქართველურენოვანი ტომები. ამას არ შეიძლება ბოსახლეობის გარკვეული გადაადგილება არ გამოეწვია, უბრალოდ, ჩრდილო-დასავლეთით. შესაძლოა ამასთანავე დაკავშირებული ის, რომ ამ ხანაში მაიკოპის კულტურის ფართო გავრცელება ხდება ზემოთაღნიშნული მიმართულებით[269]. ამავე პერიოდში დასავლეთ კავკასიაში დოლმენური კულტურა ჩნდება, რომელიც ზოგიერთმა ავტორმა ახალი ელემენტის ბოსელის დაუკავშირა და მათმა გამოკვლევამ მაიკოპის კულტურის ბატარეებელი ტომების აღმოსავლეთით გადაადგილება გამოიწვია[270].

მაიკოპის კულტურის ბატარეებელი ძოსახლეობის შესახებ რ. მუხიანეიშა აღნიშნა, რომ ისინი ორი ეთნიკური ელემენტისაგან შედგებოდა აღგილობრივი და სამხრეთიდან გადმოსული. ამგვარი დასკვნა ძირითადად იმაზე იყო დაფუძნებული, რომ მაიკოპის კულტურაში მძლავრად შეინიშნება სამხრეთული გავლენები და ამან განაპირობა მაიკოპის კულტურის აღმავება. მაგრამ ეინ იყვნენ ეს ტომები, საიდან მოვიდნენ და სხვა, მისი აზრით, ჯერ კიდევ გაურკვეველი რჩება, თუმცა, ხატებთან, კერძოდ ქაშქებთან დაკავშირების ვარაუდის წესაღებლობას ბაზიც უშვებს[271]. ცნობილია რომ აფხაზურ-ადიღეური ეთნიკური ნათესაობის ხატებთან, პროტოხეთებთან ურთიერთობა არიერთგზის აღინიშნა[272], ამის ერთ-ერთი მაგალითი, ზემოთ უკვე აღნიშნული, ხატურის კავკასიურ ენებთან, განსაკუთრებით აფხაზურ-ადიღეურთან, არსებული ვრცელი სიახლოვის ნიშნები იყო. უნდა შეენიშნოთ, რომ აფხაზურ-ადიღეური ტომების ცალკე ჯგუფად ვადანაცვლებას და მათ ქაშქებთან კავშირის არქეოლოგიური საფუძვლე-

---

269 И. М. Чечинов, Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик, 1973, стр. 53.

270 В. И. Марковин, Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза абхазо-адыгов. Нальчик, 1974, стр. 46.

271 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, стр. 755.

272 Народы Кавказа, ч. 2. М., 1962, стр. 443.

ბის მოძებნის ცდაც იყო. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ წინააზიური ტიპის ქვის თოხებს გავრცელება უძველესი მიწათმოქმედების არეალის გაფართოებია ანარეკლი იყო და შესაძლებელია პროტოხეთების, კერძოდ ქაშენებია ანატოლიიდან დასავლეთ კავკასიაში გადასახლებასთან იყო დაკავშირებული. ვრცით ამ პროცესის დასწყისი, ეგეს, IV ათასწლეულის მეორე ნახევარზე მოდიოდეს. მოსულებმა კი არ გაანდევნეს აბორიგენები, არამედ ითქვიფნენ მათში და ამიტომაცაა, რომ დასავლეთ კავკასიის კულტურაში ადგილობრივი ნეზოლითური და ზედაპალეოლითური ტრადიციები შემორჩენილა[273]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია არქეოლოგ ლ. სოლოვიოვის მიერ წამოყენებული მოსაზრება[274]. მართალია მისმა დებულებებმა თავის დროზე სამართლიანი კრიტიკა გამოიწვია[275], მაგრამ მას თანაბოზიარენიც გამოუჩნდნენ[276].

ლ. სოლოვიოვი აღნიშნავს, რომ მატერიალური კულტურის ერთგვაროვანი ბასიანი ზღვისპირეთში ენეოლითიდან ადრეყორამდე სამუალებას გვაძლევს გამოვყოთ თავისებური კულტურა, რომელსაც შეიძლება ვუწოდოთ სამხრეთდოლმენური კულტურა[277]. ამ კულტურის ყველაზე ცნობილი ძეგლებია ოჩამჩირის ნამოსახლარი და ეშერის დოლმენების ძირითადი ფენა. დოლმენები აფხაზეთში, მისი აზრით, სირია-პალესტინიდან უნდა გამოჩენილიყვნენ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში. კოლხეთის დაბლობის და მის მიმდგომ მთის ცირა ზოლში მოსახლე ტომებმა, ლ. სოლოვიოვის აზრით, კულტურული და ალბათ, ეთნიკური ექსპანსია განიცადეს სამხრეთ კავკასიის ენეოლითის (მტკვარ-არაქსის კულტურის) მატარებელი ტომებისა, რომლებიც ადმოსავლეთ საქართველოდან უნდა ყოფილიყვნენ გამოსული. დაბლობში და დიხაგუძებას ფენებში შეინიშნება ამ კულტურის ნაკვალევი[278]. მაგრამ, შემდეგში, აღნიშნავს იგი, აქ ორივე ძეგლზე სულ სხვა ტიპის კერამიკა ჩნდება, რომელიც გარკვეულ მსგავსებას ინენს მცირე აზიის და პალესტინის თიხის ჭურჭელთან. ეს კერამიკა ჩანს ადრეული ოჩამჩირის ნამოსახლარზედაც. მისი აზრით, ამ ახალ კულტურას შეიძლება „პროკოლხური" ვუწოდოთ. აქედან გამომდინარე, ლ. სოლოვიოვი მთის წასულ დასკვნებს აკეთებს, კერძოდ კი აღნიშნავს, რომ III—II ათასწლეულების მიჯნაზე კოლხეთის დაბლობზე მოსახლეობის შეცვლა უნდა მომ-

---

273 Я. Е. Федоров, Этнокультурные связи Западного Кавказа и Передней Азии в эпоху позднего неолита. Вестник Московского университета, серия IX, история. М., 1973, стр. 57.

274 Л. Н. Соловьев, Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья и эпоху неолита и бронзы — Воронцовская стоянка, стр. 135.

275 В. И. Марковин, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, стр. 28.

276 З. В. Анхабадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124.

277 Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151.

278 იქვე, გვ. 162.

ხდარიყო. ეს დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო მცირე აზიიდან ქაშქების გადმოსახლებასთან, რომლებმაც აქ არა მარტო თავისებური კერამიკა მოიტანეს, არამედ საკუთარი მეტალურგიაც. მცირე აზიიდან მოსულ ქაშქებისა და დოლმენური კულტურის მატარებელი მოსახლეობის შეხვედრა მშვიდობიანი სასიათისა იყო, თუნცა ქაშქებია პროტოიეთური ენა მაინც გამარჯვებული გამოვიდა[279]. სულ სხვაგვარად წარიმართა საქმე კოლხეთის დაბლობზე, სადაც სანართულ კავკასიური ენეოლითური კულტურა ახალმოსულია ძირ. საფუძვლიანად იყო შეცვლილი, თუნცა ეს იმას არ უნდა ნიშნავდეს, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ძირფესვიანად იყო აღმოფხვრილი. ამის ერთ-ერთი მოწმობა უნდა იყოს, მისი აზრით, ის, რომ ამ ტერიტორიაზე არ გვხვდება დოლმენები, რაც მხედველობაში სათანადო მასალის, ე.ვის ფილების ნაკლებობით არ შეიძლება ახსნას; შესაძლოა ამის მიზეზი ღირს ადგილობრივი ტომების რელიგიურ წარმოდგენებშია საძებარი. ყველაზე კარგად კულტურის ორმაგი ბუნება შეიმჩნევა რაიონის დაბლობია მთისწინა ზოლში, კერძოდ, საჩხერის სამაროვნების კერამიკა ჯერ კიდევ ინარჩუნებს სამხრეთ კავკასიური ენეოლითის ხასიათს, ლითონის ინვენტარში კი კარგად გამოირჩევა ახალი ნიშნები და სხვ[280].

მაგრამ ახლა გავეცნოთ ლ. სოლოვიოვის მიერ წარმოდგენილ სურათს. საქმე ისაა, რომ მას კოლხეთის დაბლობზე გამოვლენილ კულტურა მტკვარ-არაქსია კულტურის სფეროში შეჰყავს. მაგრამ, როგორც უკვე ზევით გვქონდა აღნიშნული, მტკვარ-არაქსის კულტურის უკიდურესი პუნქტი დაბლობია, სამტრედია რაიონში. დასავლეთა ამ კულტურის სფეროში ამ ეკუთვნის, კოლხეთის დაბლობზე ამ დროისათვის ადგილობრივ ტრადიციებზე აღმოცენებული კულტურა ღო გავრცელებული. სწორია აქ კულტურის შეცვლა ვივარაუდოთ და თანაც ის ვიფიქროთ, რომ იგი წინააზიური წარმოშობისა იყო. აქ გამოყენებული კერამიკული მასალა, პირველ. ადგილობრივ ნეოლითის უკვე შრდება და ბ. კუფტინმა, თავის დროზე, სწადა კიდეც მისი გავრცელების საფეხურების დადგენა[281]. არც საჩხერის სამაროვნების ლითონის ინვენტარი იძლევა ამის საფუძველს, რასაც მას ლ. სოლოვიოვი მიაწერს. როგორც უკვე ზევით ითქვა, საჩხერეში მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანები მეტალურგიული კერა უნდა არსებულიყო და იგი ამ პერიოდს მიეკუთვნება, როდესაც ამ კულტურაში მეტალურგიული წარმოება წინაურდება. რა თქმა უნდა, ეს ხანა გაცილებით უფრო ადრეული, ვიდრე ეს ლ. სოლოვიოვს ჰგონია და ვერავითარ შენთხვევაში ძვ. წ. III—II ათასწლეულებს ვერ მიეკუთვნება. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ დროისათვის სამხრეთიდან მართლაც მოხდა მოსახლეობის გარკვეული მასის გადანაცვლება. მაგრამ არა გვგონია, რომ ეს ისეთი შედეგი მოჰყოლოდა, როგორც ეს ლ. სოლოვიოვს ჰგონია.

---

279 Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165.

280 იქვე, გვ. 164.

281 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, стр. 257.

მაგრამ ლ. სოლოვიოვი კიდევ უფრო შორსაც მიდის. იგი აღნიშნავს, რომ პროკოლხური კულტურის მატარებელი ტომები, ეგებ ქაშქები, მაჩხისონის უელელტეხილით ჩრდილოეთით, ყაბარდოში გადადიან და იქიდანაც მოსახლეობას ერწყმიან. შემდეგში ჩრდილოკავკასიურ კულტურის მატარებელი მოსახლეობას ჯგუფები სტეპებში იჭრებიან და კატაკომბური კულტურის ჩამოყალიბებაში იღებენ მონაწილეობას. დამარხვის რიტუალის სხვაობის მიუხედავად (კატაკომბური, ჩრდილოკავკასიური და სამხრეთ-დასავლური კულტურებში), იგი მაინც ფიქრობს, რომ კატაკომბური კულტურის ელემენტები ძირითადად დასავლეთ ამიერკავკასიაში უნდა ვასახულიყო და რაღაც უფრო მოგვიანო დროის კულტურული ერთობის — წინაკატაკომბური კულტურის არსებობის შესაძლებლობას უშვებს, რომელიც მოიცავდა ადრეთრე სამხრეთ-დასავლეთს, პროკოლხურს და ჩრდილოკავკასიურ კულტურებს[282]. ჩრდილო კავკასიაში ასეთი კონტაქტში შედიან მაიკოპის კულტურის მატარებელ ტომებთან. ქაშქების ქალაქის დაბლობზე გამოჩენამ დაახლოებით 2000 წ., რომლებსაც უნდა მიეწეროს პროკოლხური და შემდეგ კი ჩრდილოკავკასიური კულტურები, საგრძნობლად გაამწვავა „მაიკოპელთა" ვდგომარეობა. მაიკოპის ეთნიკური მასივი ერთგვარ გარემოცვაში მოექცა. სამხრეთ დასავლური კულტურის მატარებელი ტომები შავი ზღვის სანაპირო ზოლით საკმაოდ შორს ვრცელდებიან. მაჩხისონისა და ეგებ დარიალის გადასასვლელითაც ქაშქები ჩრდილო კავკასიაში გადადიან, სადაც ნალჩიკის კულტურის მატარებელი ტაიფების ასიმილაცია მოახდინეს. ჩრდილოკავკასიური კულტურის აყვავების ხანა ემთხვევა მაიკოპის კულტურის დაცემის დროს და ადგილობრივი ეთნიკური ჯგუფების აღრევა ხდება ამიერკავკასიიდან გადმოსულ პროტოკატაკომბურ მოსახლეობასთან. ამის შედეგად მიღებულმა ეთნიკურმა მასივმა შემდეგში ყუბანისპირეთში მოსახლე ჩერქეზულ-ადიღეურ მოსახლეობას დაუმკვიდრა ახალი—ქამაგ, ქეშეგი. ეს შესაძლოა იმას ნიშნავდეს, რომ ქაშქების ძირითადი მასა აქ მკვიდრდებოდა და ათვისებულად დაწინაურებულ ფენას ქმნიდა[283]. მცირე ხანში ახლადმოსულებმა ადგილობრივი მოსახლეობის შინაარსით ერთგვარად გამდიდრებელი როლი შეასრულეს, რის შედეგადაც ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ენის მსგავსი ფორმები ჩამოყალიბდა. დროთა ვითარებაში, რა თქმა უნდა, ბევრი რამ წაშლილა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ძირიგე მხარეს დარჩა აფხაზურ-ადიღეურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოული ეთნიკური ჯგუფი, რომელსაც საერთო ისტორიული წარსული ჰქონდა[284]. ამრიგად, როგორც ვნახეთ, ლ. სოლოვიოვი აფხაზურ-ადიღეური ტომების წარმომავლობის მეტად რთულ სურათს წარმოგვიდგენს და წამყვან როლს მცირე აზიიდან პროტოხე-

---

282 Л. И. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168.

283 Л. И. Соловьев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 171

284 იქვე, გვ. 172.

თური ქაშქური მოსახლეობის გადმოსახლებას მოაწერს. ბიგრაჭ, არა გვგონია, რომ ამ არქეოლოგიური მონაცემები, რომლებიც მისი კონცეფციისათვის ძირითადი ამოსავალი წყაროა, ავტორ შორს წასული დასკვნების გამოტანის საშუალებას აძლეოდეს. ბატონებს, რომ ძირითადი არქეოლოგიური მასალა, რომლებზედაც ავტორი თავის დასკვნებს აგებს, მომდინარეობს გორონცოველი გამოქვაბულიდან, სადაც ბევრ შედარებით მცირე მასშტაბის გათხრები იყო ჩატარებული.

ავტორი ეთნოსის ჩამოყალიბების საკითხს ეხება პროფ. ზ. ანჩაბაძე თავის საინტერესო ნაშრომში, რომელშიც იგი ახალებს აფხაზების უძველეს ისტორიას და კულტურას. მისი აზრით, ეს ეთნოსი უნდა წარმოქმნილიყო კოლხეთის შავიზღვისპირეთში ადრონეოლითური მოსახლეობისა და ჩრდილო-დასავლეთ მცირე აზიიდან მოსული ტომების ეთნიკური კოასიმილაციის ხანგრძლივი პროცესის შედეგად. ეს პროცესი უნდა დაწყებულიყო არა უგვიანეს III ათასწლეულის ბოლოს და მოსულმა ელემენტებმა აქ წამყვანი როლი შეასრულა[285]. ადრონეოლითური მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების შეაბებ ახლა ვარაუდით ვერაფერი ითქმის, თუმცა იგი მაინც უშვებს შესაძლებლობას, რომ ეს ტომები ნასულთა მონათესავენი იყვნენ[286]. ახალი ეთნიკური ელემენტი, ცხადია კი მცირე აზიის ქაშქები, მისი აზრით, პროტოხეთური სამყაროდან უნდა იყოს გამოსული[287]. პროფ. ზ. ანჩაბაძეს თავისი დებულების სამუშაოდ სხვადასხვა მონაცემები მოაქვს და სავსებით მხარს უჭერს ლ. სოლოვიოვის მოსაზრებას ამ საკითხებთან დაკავშირებით. იგი უშვებს შესაძლებლობას, რომ ქაშქების დასავლეთ კავკასიაში გადმოსახლება, ეგებ, აქ დოლმენური კულტურის გამოჩენასთანაა დაკავშირებული[288].

ქაშქების ვინაობის საკითხი საბოლოოდ ნათლად ნათელი არ არის. იყო ეს ხალხი მცირე აზიის მკვიდრი თუ დასავლეთიდან ან კავკასიიდან შემოსული ჯერ კიდევ გარკვეული არ არის[289]. ამიტომაცაა, რომ მათი წარმომავლობის შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. ზოგიერთი მკვლევარი ბათ კასიტებს, კასპიებს უკავშირებს[290]. ისიც ითქვა, რომ კოლხებში იგივე კაშკა-გასგები უნდა ვიგულისხმოთ[291]. აგრ. ივ. ჯაფარიძეს კასკი და კოლხი დიალექტურ

---

285 З. В. Анчабадзе, История и культура древней Абхазии, стр. 120.

286 იქვე, გვ. 121.

287 იქვე, გვ. 123.

288 იქვე, გვ. 125.

289 F. Schuler, Die Kaškäer, Berlin, 1965, 26.

290 Б. Гроздый, Расшифровка протоиндейских писем, ВДИ, №2. М., 1940, стр. 18; И. М. Дьяконов, История Мидии с древнейших времен до конца IV века до н. э. М.—Л., 1956, стр. 103; И. Алиев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31; Гр. Канделян, Хайаса — колыбель армян. Ереван, 1948, стр. 131.

291 ა. ფურცელაძე, საქართველოს ძველთა ხალხები და უძველესი წერილობითი ცნობები არქეოლოგიის მიხედვით, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბიულეტენი, X, № 3, თბილისი, 1949, გვ. 248.

სხვაობად მიიჩნია[292], ზოგიც ჭაშქების უფრო პროტოხეთურ, ხატურ წარმოშავლობას უჭერს ძალას. პროფ. გ. გიორგაძე აღნიშნავს, რომ ჭაშქებს ადგილსამყოფელი ტერიტორიულად ხატების განსახლებია უშუალო გავრძელებას წარმოადგენდა და აქ კულტურული ერთიანობაც შეინიშნება. ამიტომ, შესაძლოა, რომ ჭაშქები ხატების ახლო ნათესავი ტომები იყვნენ, თუმცა ენობრივად მათ სიახლოვეზე კატეგორიულად ლაპარაკი მაინც გაჭირდება[293]. ზოგიერთი მკვლევარი იმას აღნიშნავს, რომ სადღეისოდ ჯერ კიდევ გაჭირდება ჭაშქური ენის ტრუქტურაზე და მის წინათესაობაზე ლაპარაკი[294]. ზოგი, პირიქით, იმას აღნიშნავს, რომ ჭაშქები პროტოხეთურ ენაზე ლაპარაკობდნენ[295]. აგრე. გ. შილაქიშვილი თავის ადრინდელ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ სატომო სახელების ანალიზი (ჭაშქა-ქაშგი, აბეზალა-აფშილი) თითქოს იმის ვარაუდის შესაძლებლობას იძლევა, რომ ჭაშქები ეთნიკურად ჩრდილო კავკასიური (აფხაზურ-ბერძნულის) წარმოშობისა უნდა ყოფილიყო. ამ ხალხის მცირე ანაბის ჩრდილო ზოლში გამოჩენა, ეგება, ჩრდილოეთიდან გადმოსროლილი ერთ-ერთი ტალღის შედეგი იყო, თუმცა იგი იმ შესაძლებლობასაც უშვებს, რომ ჭაშქები ჩრდილო-კავკასიურ სამყაროსთან ენობრივად უახლესად ახლო მდგომი პროტოხეთების წარმოადგენელები ყოფილიყვნენ[296]. ჭაშქები ეთნიკურად, ეგება, მართლაც ახლოს იდგნენ პროტოხეთებთან[297]. უფრო ვეიან გამოსულ თავის ნაშრომში აგრე. გ. შილაქიშვილი ფიქრობს, რომ ხატების ელემენტის მცირე ანაბაში გავრცელება შედარებით უფრო გვიანი მოვლენა უნდა ყოფილიყო და მათ პირველსაცხოვრისს კასპუნების და ბერი-ურარტული ტომების თავდაპირველი ადგილსამყოფელის მახლობლად, ჩაგროსის ჩრდილოეთ რაიონებში, ეძებს[298]. ის ტერიტორია, ცენტრალური ანატოლია და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შეიძლებისპირეთია. სადაც პროტოხეთური მოსახლეობა იყო გავრცელებული, ახლა მისი ვარაუდით, ქართველური და აფხაზურ-ადიღეური ტომების საცხოვრისი უნდა ყოფილიყო. ზოგიერთი ლექსიკური პარალელი პროტოხეთურსა და ქართველურ და ადიღეურ ენებში აღმოსავლეთ თუ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში მათ შეხვედრებს უნდა მიეწეროს[299].

---

292 ი. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, 1913, გვ. 26.

293 Г. Гиоргадзе, К вопросу о локализации и языковой структуре каскских этнических и географических названий. Передневанатский сборник. М., 1961, стр. 210.

294 H. Schuler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

295 Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, стр. 73.

296 გ. წერეთელი, ჭაშქების ხალხი. ეთნიკური განაბის საკითხისათვის, მაცნე-სერია, ენის, ისტორიის, 1953, გვ. 204.

297 Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, стр. 168.

298 გ. შილაქიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და ხმელთაშუა აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხები, გვ. 165.

299 გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

ქიმშვების გადმოსახლების უკავშირებს, ზოგიერთი მკვლევარი, დასავლეთ კავკასიაში დოლმენური კულტურის გამოჩენას. ამ კულტურის აყვავების ეპოქა აფხაზეთში, ადრებრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული, შეიძლება განვიხილოთ, როგორც უძველესი აფხაზური ეთნოსის ფორმირების საწყისი სტადია[300]. ზოგიც იმას ცდილობს, რომ დოლმენების მშენებლები უნდა ვიეიჩნიოთ ადიღეელთა, აფხაზთა, უბიხთა და სხვათა წინაპრად. თვით იდეა დოლმენების აგებისა მათ გადმოიღეს ჩრდილოაღმოსავლეთიის ქვეყნებიდან სამხრეთ თუ სავაჭრო ურთიერთობის შედეგად[301]. პროფ. შ. ინალ-იფას ბაღლებ დამაჯერებლად მიაჩნია ნოსაბრება, რომ თითქოს დოლმენური კულტურის გავრცელების იდეა გადმოტანილი იყოს საზღვაოსნო ურთიერთობის შედეგად[302]. იგი უფრო იმ აზრისაა, რომ დოლმენური კულტურა კავკასიაში იქმნებოდა ადგილობრივ, ერთგვაროვან ეთნიკურ და კულტურულ გარემოში. მას საამისოდ არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული დასაბუთება მოჰყავს და ასკვნის, რომ კავკასიის დოლმენები აფხაზურ-ადიღეური ტომების შორეული წინაპრების კუთვნილება უნდა ყოფილიყო[303]. ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ რაკი დოლმენების გავრცელების ტერიტორია ემთხვევა აფხაზურ-ადიღეური ლინგვისტური ჯგუფის არეალს, ამიტომაც შესაძლებელია დოლმენების მშენებლები თავიდანვე აფხაზებისა და ადიღეელების წინაპრები იყვნენ[304]. ზოგიც იმას აღნიშნავს, რომ დოლმენური კულტურა პროტოაფხაზების კუთვნილება უნდა ყოფილიყო[305]. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იმის ცდაც იყო, რომ კავკასიაში დოლმენების მშენებლობა სხვა ხალხებთან ერთად კოლხებისთვის დეკანოზიებიათ[306]. ბ. კუფტინი თავის დროზე აღნიშნავდა, რომ ყველაზე ძნელია დოლმენური კულტურის ეთნიკური დახასიათების საკითხი[307]. აფხაზთა გამოჩენას იგი ელინისტურ ხანას უკავშირებდა[308].

უკანასკნელ ხანებში აფხაზურ-ადიღეური ტომების ადრეული ეთნოგენეზის საკითხს შეეხო არქეოლოგი ვ. მარკოვინი კავკასიის დოლმენურ კულტურასთან დაკავშირებით. მისი აზრით, ეს კულტურა აფხაზურ-ადიღეური ეთნო-

---

300 З. В. Анчабадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

301 Ю. И. Авров, Дольмены Северо-Западного Кавказа, стр. 106.

302 Ш. Д. Инал-Ипа, Страницы исторической этнографии Абхазии, стр. 51.

303 იქვე, გვ. 59.

304 Е. П. Алексеева, Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии, М., 1971, стр. 39.

305 Я. Ф. Федоров О дольменной культуре Западного Кавказа и ее носителях. Вестник Московского университета, серия IX, История, № 4. М., 1974, стр. 86.

306 И. Адамия, Грузинское народное зодчество, II, Тбилиси, 1968, стр. 23.

307 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, стр. 312.

308 იქვე, გვ. 311.

სის ერთ-ერთი ხეობეთელოვახი წყარო იყო[309]. დოლმენების გავრცელების რუკა კავკასიაში საშუალებას ვიძლევა აღვნიშნოთ აღმოსავლეთ ტომების ადგილსამყოფელს და ვიკი ორ არეალს გამოვყოფდა, რომელთაგან, ერთი შეესაბამება აღმოსავლების საცხოვრისს, მეორე კი აფხაზებისას[310]. ვ. მარკოვინი იხილავს კავკასიაში დოლმენების გავრცელების საკითხს და აღნიშნავს, რომ ეს ძეგლები კონსტრუქციული ხასიათით განსაკუთრებით უახლოვდებიან ხმელთაშუაზღვისპირეთის დოლმენებს. პირენეის ნახევარკუნძულის აღრეული დოლმენები განსაკუთრებით უახლოვდებიან კავკასიურ ძეგლებს. აღსანიშნავია, რომ ხმელთაშუაზღვისპირეთის და კავკასიის დოლმენები ინვენტარის ხასიათითაც უახლოვდებიან ერთმანეთს[311]. ვ. მარკოვინი ცდილობს დაადგინოს ხმელთაშუაზღვისპირეთში დოლმენების გავრცელების გზა და იმის გამო, რომ კავკასიის უძველესი დოლმენები პირენეის ნახევარკუნძულის (თანამედროვე პორტუგალია) ამ ტიპის ძეგლებთან პირდაპირ განსაკუთრებულ სიახლოვეს ვიჩვენებს, ფიქრობს, რომ შესაძლოა ეს ნაირსახეობა სწორედ აქედან დაწყებულიყო. კავკასიაში ეს ინდივიდუალური ძირითადად მაიკოპის კულტურის მატარებელ ტომებთან შედიან კონტაქტში და, ეგებ, მათი აღმოსავლეთით გადაადგილების ერთ-ერთი მიზეზი ყოფილიყო. რაკი კავკასიის დოლმენები განსაკუთრებით უახლოვდებიან პირენეის ნაირსახეობას და არსებობს აზრი, რომ აქაური მეგალითური კულტურა ბაიკებს უკავშირდება, ამიტომაც ვ. მარკოვინს მოჰყავს ცნობილი ლინგვისტის ბასკურ-კავკასიური ენების სიახლოვის შესახებ; თუმცა ამასთან დაკავშირებით რაიმე გარკვეული დასკვნებიდან თავს იკავებს და აღნიშნავს, რომ იგი ცდილობდა ჩხოლოდ კავკასიისა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის ძველი მოსახლეობის კონტაქტების რეალური შესაძლებლობისათვის გაეცნო ხალხისთვის[312]. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ პოლო დროს ამის ცდაც იყო, რომ კავკასიის დოლმენები პირდაპირ ამფორების კულტურისათვის დაეახლოებინათ და ამ კულტურის მატარებელი ტომების დასავლეთიდან აღმოსავლეთით გადაადგილების ვარაუდიც გამოეთქვათ[313].

რამდენადაც მართებულადაა ასახული ვ. მარკოვინის მიერ კავკასიის დოლმენების წარმოშობის სურათი, ახლა ძნელი სათქმელია. ამ არის გამორიცხული, რომ სამარხია ეს ტიპი კავკასიაში მართლაც ხმელთაშუაზღვისპირეთის აუბიდან გავრცელდა, მაგრამ აზრი, რომ დოლმენური კულტურის მატარებელი ტომები აფხაზურ-ადიღეური ენობრივის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო,

---

309 В. И. Марковин, Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза абхазо-адыгов, стр. 48.

310 იქვე, გვ. 49.

311 იქვე, გვ. 40.

312 В. И. Марковин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

313 Н. Н. Николаева, В. А. Сафронов, Происхождение дольменной культуры Северо-Западного Кавказа. «Сообщение», вып. VII, Научно-методического совета по охране памятников культуры. М., 1974, стр. 174—198.

მთლად დანჯერებელი არ არის. საქმე იმაშია, რომ კავკასიის დოლმენებში არსებობას მთელ მანძილზე კავკასიური ბრინჯაოს კულტურაა ასახული. ამიტომაც, შესაძლოა დოლმენები კავკასიაში ახალი ეთნიკური ელემენტის გავრცელებასთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ ჩანს, რომ მას რაიმე მნიშვნელოვანი გავლენა ადგილობრივ მოსახლეობაზე არ უნდა მოეხდინა. ცნობილია, საფუძვლიანია, რომ აფხაზურ-ადიღეური ტომები კავკასიური ერთობის დაშლის შედეგად ძირითადად კავკასიის დასავლეთ ნაწილში ბინადრობდნენ და აქ აღმოჩენილი კულტურა ამ ტომების კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. ის კულტურული ტრადიციები, რომლებიც კავკასიურ ნასახლარში შეინიშნება, არ იძლევა საფუძველს იმისა, რომ კავკასიის უძველესი მოსახლეობა მოვეწყვიტოთ ამ კულტურას, რომელიც აქ ადამიანთა საზოგადოების ჩასახვის წინწინდელ არსებობს. რა თქმა უნდა, ამ დიდი დროის მანძილზე ადგილი უნდა ჰქონოდა კავკასიის ეთნიკური მასივიდან გარკვეული მასების გადაადგილებას და, პირიქით, კავკასიაში ახალი ეთნიკური ელემენტის გაჩენას. მაგრამ ამას რაიმე მნიშვნელოვანი გაყვანა კავკასიაში მიმდინარე ეთნოკულტურული პროცესის განვითარებაზე, ჩანს, არ მოუხდენია.

უნდა აღინიშნოს, რომ ანთროპოლოგიური მონაცემები კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ერთიანობის და ადგილობრივი წარმომავლობის შესახებ მეტყველებს. კავკასიის მოსახლეობას თავიდანვე ძირითადი ანთროპოლოგიური ტიპები ადგილობრივ უნდა წარმოქმნილიყვნენ[314]. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობის გაჩენისა უშუალოდ უკავშირდება ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირეთ რასას. კავკასიის პალეოანთროპოლოგიური მასალები ამოწმობენ, რომ უძველესი მოსახლეობა უფრო მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს ურთიერთთან. ვიდრე ეს ამ ტერიტორიაზე ნოსახლე თანამედროვე ხალხებში შეინიშნება. ეს კი კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ანთროპოლოგიურ სიახლოვეზე უნდა მეტყველებდეს[315]. აღსანიშნავია, რომ კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობაში წარმოდგენილია ინდო-ხმელთაშუაზღვის ანუ სამხრეთ ინდოევროპიდული რასის სამივე ჯგუფი. ინდო-პამირის, წინააზიური და ხმელთაშუაზღვისპირეთ-ბალკანური ანუ ბალკანურ-კავკასიური. დღეს კავკასიაში გავრცელებულ შემდეგ ტიპებს: წინააზიურს, პონტურს, კასპიურს და კავკასიონის. ინდოპამირულს შეესატყვისება კასპიური ტიპი, ხმელთაშუაზღვისპირეთ-ბალკანურს — პონტური და წინააზიური, რომელიც ყველაზე გავრცელებული ტიპია კავკასიის დღევანდელ ნოსახლეობაში[316]. აღსანიშნავია, რომ კავკასიონის ტიპი,

[314] М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси. 1964. стр. 90; მ ი ს ი ვ ე, ქართველი ხალხის ანთროპოლოგიური გენეზისი. მნათობი, 7, თბილისი, 1969, გვ. 175.

[315] М. Г. Абдушелишвили. Антропологический генезис аборигенного населения Кавказа. Труды Московского общества испытателей природы, т. XLIII. М., 1972, стр. 231.

[316] ი ქ ვ ე, გვ. 227.

კავკასიის გარდა, სხვაგან არ გვხვდება[317]. უთუოდ ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ კავკასია, როგორც აღნიშნავს პროფ. მ. აბდუშელიშვილი, მსოფლიოში ერთადერთი ტერიტორიაა, სადაც თავმოყრილია სამხრეთევროპეიდული რასის სანივე ძირითადი ჯგუფი. იგი კავკასიაში გავრცელებულ თანამედროვე ტიპების შესწავლის შედეგად იმ დასკვნამდე მიდის, რომ სამხრეთევროპეიდული რასის ყველა ანთროპოლოგიურ ჯგუფს კავკასიის ტერიტორიაზე აღგილობრივი ძირები ეძებნება. და უფრო მეტიც, კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობის გენეზისი უშუალოდ უკავშირდება ინდოხმელთაშუაზღვისპირული რასის წარმომავლობის საკითხს. კავკასიის მოსახლეობის რასოგენეზსა და ეთნოგენეზში წამყვანია აღგილობრივი ანთროპოლოგიური სუბსტრატის წარმოქმნა, ჩამოყალიბება და განვითარება[318]. აქ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობის სამივე ტიპი ერთმანეთთან უფრო მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს, ვიდრე სამხრეთევროპეიდული რასის ტერიტორიულად უფრო დაშორებული ჯგუფები. ამიტომაც, ფიქრობს მ. აბდუშელიშვილი, შეიძლება ვილაპარაკოთ ამ რასის კავკასიურ ერთობაზე, რომლის ძირები შორს სიღრმეშია საძებარი[319]. ნიშანდობლივია, რომ კავკასიურ ანთროპოლოგიურ ტიპებს შორის მკვეთრი ზღვარის გავლება ჭირს[320]. უნდა შევნიშნოთ, რომ აქაც, კავკასიის სინამდვილეში იგივე მეორდება, რასაც ენობრივი მონაცემების განხილვისას აღვნიშნავდით: კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობები ხელს უწყობდა მოსახლეობის ანთროპოლოგიურ თავისებურებათა ადრეულ დიფერენციაციას[321]. პროფ. მ. აბდუშელიშვილის აზრით, რაკი კავკასიის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია ინდოხმელთაშუაზღვისპირული რასის ყველა ძირითადი ჯგუფი, ამიტომ ბუნებრივია იბადებოდეს კითხვა მათი ეტიოლოგიური წარმომავლობის შესახებ[322]. კავკასიაში არსებობდნენ და ვითარდებოდნენ სამხრეთინდოევროპეიდული რასის ტიპები, რომლებმაც აქ აღგილობრივი ხასიათის ცვლილებები გაიცადეს[323]. ამრიგად, აღნიშნავს ივი, კავკასიის თანამედროვე ეთნიკური ჯგუფები შთამომავალნი არიან

---

317 Народы Кавказа, I, М., 1960, стр. 28.

318 М. Г. Абдушелишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

319 М. Г. Абдушелишвили, Материалы совместных советско-индийских антропологических исследований в свете общих проблем генезиса индо-средиземноморской расы. Советская этнография, № 5, М., 1972, стр. 125.

320 Народы Кавказа, стр. 27.

321 М. Г. Абдушелишвили, Антропологический генезис аборигенного населения Кавказа, стр. 231.

322 М. Г. Абдушелишвили, Материалы совместных советско-индийских антропологических исследований..., стр. 231.

323 М. Г. Абдушелишвили, Некоторые проблемы этнической антропологии Юго-Западной Азии в свете новейших исследований, IX международный конгресс антропологических и этнографических наук (Чикаго), М., 1973, стр. 3.

იმ მოსახლეობისა, რომელიც უხსოვარი დროიდან კავკასიის ტერიტორიაზე ბინადრობდა და რომელნაც ლითონის მაღალი კულტურა დაგვიტოვა[324].

კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობაში ყველაზე გავრცელებულია წინააზიური ტიპი. საერთოდ ეს ტიპი ფართო ტერიტორიაზე იყო განფენილი და მოიცავდა მთელ წინა აზიას კავკასიის ჩათვლით. პროფ. გ. დებეცი თავის დროზე აღნიშნავდა, რომ წინააზიური ტიპის ჩამოყალიბების პროცესი მიმდინარეობდა დაახლოებით იმ ტერიტორიაზე, სადაც იგი დღეს გვხვდება[325] და იგი თავისი ფესვებით შორს სიღრმეში მიდის[326]. მ. აბდუშელიშვილი აღნიშნავს, რომ წინააზიური სუბსტრატი დღევდ საყურადღებოდ კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ძირითადი ანთროპოლოგიური ტიპების ფორმირებას; პალეოანთროპოლოგიური მასალა იძლევა იმის თქმის უფლებას, რომ კავკასიაც ის ტერიტორია იყო, სადაც ყალიბდებოდა წინააზიური რასობრივი ტიპი[327]. აქ საინტერესოა აღვნიშნოთ მის მიერ ახლახან გამოთქმული აზრი, რომ პალეოანთროპოლოგიური მასალების საფუძველზე ისე ჩანს, რომ დასავლეთკასპიური ტიპი წინა აზიასთან ადრე უფრო ახლოს მდგარა[328] და კავპიური ტიპის გარჩევა კრანიოლოგიურად წინააზიურისაგან თითქმის შეუძლებელია[329]. საქართველოს თანამედროვე ტერიტორიაზე წინააზიური რასის ორი სახესხვაობა გამოირჩევა: იბერიული და კოლხური. რომელთა ჩამოყალიბების ფესვებიც, მ. აბდუშელიშვილის მოსაზრებით, ქარგად შეინიშნება ადგილობრივ პალეოანთროპოლოგიურ მასალებში[330]. საერთოდ კავკასიაში წინააზიური ტიპი დაწახასიათებელია სომხებისათვის და ქართველებისათვის, უპირატესად მისი აღმოსავლურ-ეთნოგრაფიული ჯგუფისათვის[331]. უნდა აღვნიშნოთ, რომ კავკასიაში რასების სისტემაში ტიპების გამოყოფის ერთგვარად განსხვავებული სურათი წარმოგვიდგინა პროფ. ვ. ალექსეევმა, ისიც, რა თქმა უნდა, კავკასიაში არსებულ რასებს, ინდოევროპეი-

---

324 М. Г. Абдушелишвили, Генезис горнокавказских групп в свете данных антропологии. Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1967, стр. 139.

325 Г. Ф. Дебец, Заселение Южной и Передней Азии по данным антропологии. Происхождение человека и древнее расселение человечества. Труды Ин-та этнографии. Новая серия, т. XVI. М., 1951, стр. 366.

326 М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, стр. 80.

327 М. Г. Абдушелишвили, Материалы совместных советско-индийских антропологических исследований..., стр. 126.

328 М. Г. Абдушелишвили, Об антропологических взаимоотношениях народов Кавказа и Юго-Западной Азии в свете основных проблем исторической антропологии Кавказа. Материалы к антропологии Кавказа, вып. III, Тбилиси, 1974, стр. 16.

329 В. П. Алексеев, Краниология народов Восточной Европы и Кавказа в связи с проблемой их происхождения. Автореферат. М., 1967, стр. 49.

330 М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, стр. 82.

331 Народы Кавказа, I, стр. 27.

დელი დიდი რასის სამხრეთულ შტოს მიაკუთვნებს და აქ სამ რასას გამოჰყოფს: ბალკანურ-კავკასიურს, წინააზიურს და ინდო-პამირულს. პირველში იგი ორ ტიპს აერთიანებს კავკასიონისა და პონტურს, წინააზიურში—არმენოიდულს და ინდოპამირულში — კასპიურს. ამ სამი რასიდან ადგილობრივ წარმომავლობას იგი მხოლოდ ბალკანურ-კავკასიურს მიაწერს. დანარჩენი ორი თავისი წარმოშობით წინა აზიას უკავშირდებიან[332]. წინააზიური რასის არმენოიდული ტიპის ფორმირების ძირითადი არეალი წინა აზიაა, რომელშიც, როგორც ჩრდილოი პერიფერიულ ნაწილში, საქართველოს ტერიტორიაც შედიოდა[333].

პონტური ტიპის ჩამოყალიბებაც ადგილობრივი პალეოანთროპოლოგიური ტიპების განვითარებას შედეგად უნდა მოხდარიყო. პონტურ ტიპშია გაერთიანებული ძირითადად აღმოსავლეთ აბაზინები, აფხაზები. მსგავსება ჩანს, აგრეთვე, დასავლეთ საქართველოში შეგრელებში, ლეჩხუმელებში, აჭარლებში და სხვ.[334]. პროფ. გ. ალექსეევი ფიქრობს, რომ ეს ტიპი კავკასიაში გარედან კი არ უნდა შემოსულიყო, არამედ იგი აქ შეიძლება უკვე პალეოლითის ხანაში წარმოქმნილ წინაპალეოლითური მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ტიპის ტრანსფორმაციის შედეგად[335]. იგი პონტურსა და კავკასიონის ტიპებს უახლოვებს ერთმანეთს და, როგორც ვნახეთ ადრე, მათ ბალკანურ-კავკასიურ რასაში აერთიანებს. პონტური ჯგუფი კავკასიონის ტიპის გრაცილიზაციის შედეგად უნდა წარმოქმნილიყო[336]. რადგან პონტური ტიპი კავკასიონის ბაზაზე აღმოცენდა, ამიტომ ვ. ალექსეევი ფიქრობს, რომ ის ხალხები, რომლებიც პონტურ ტიპში ერთიანდებიან რაღაც ეპოქაში გვიან წარმოიქმნენ, კიდრე კავკასიონის ტიპია წარმოდგენილი[337]. პროფ. მ. აბდუშელიშვილი აღნიშნავს, რომ პონტური ყამირანტის წარმომავლობა რომელიღაც ანთროპოლოგიური ტიპის გადახალისებით კი არ უნდა ავხსნათ, პირიქით იმით, რომ ეს ტიპი ადგილობრივი, კავკასიური პალეოანთროპოლოგიური ტიპების განვითარების შედეგად უნდა წარმოქმნილიყო[338]. პონტურსა და კავკასიონის ტიპებს ახლოებს ტრადიციასთან აგრეთვე გ. დებეციც[339]. ისიც ითქვა, რომ პონტური ტიპი კასპიურს უახლოვდება[340].

---

332 В. П. Алексеев, Происхождение народов Кавказа. М., 1974, стр. 140.

333 იქვე, გვ. 139.

334 Народы Кавказа, I, стр. 27.

335 В. П. Алексеев, Антропологические материалы к этногенезу адыгского народа. Сборник материалов по археологии Адыгеи, М., 1972, стр. 129.

336 В. П. Алексеев, Краниология народов Восточной Европы и Кавказа в связи с проблемой их происхождения, стр. 47.

337 იქვე, გვ. 49.

338 М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, стр. 77.

339 Народы Кавказа, I, стр. 27.

340 В. В. Бунак, Антропологический состав населения Кавказа, საქართველოს შუაზეღის მოამბე, ტ. XXIII-A, თბ., 1947, გვ. 29.

ინდოხმელთაშუაზღვისპირული რასის კასპიური ტიპი, რომელსაც ინდოპამირულ ჯგუფში აერთიანებენ, კავკასიაში ძირითადად გვხვდება აზერბაიჯანში (აზერბაიჯანელები, ქურთები და სხვ.) და აღმოსავლეთ დაღესტანში (ლეკები). ეს ტიპი გვხვდება კავკასიის გარეთაც—ირანში, ერაყში და სხვ. [341]. ტერმინი „კასპიური“ ტიპი ჯერ კიდევ ვ. ბუნაკმა იხმარა თავის ერთ-ერთ ნაშრომში [342]. მან ჩრდილო კავკასიისთვის გამოჰყო ორი ტიპი: ერთს, რომელიც ძირითადად დასავლეთ კავკასიაში იყო გავრცელებული და რომელიც წინა აზიის ანთროპოლოგიურ ტიპებთან იყო დაკავშირებული, მან „პონტური“ ტიპი უწოდა; მეორე, რომელსაც ძირითადად ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილი ეკავა, „კასპიურ“ ტიპში გააერთიანა [343]. გ. დებეცი აღნიშნავს, რომ პალეოანთროპოლოგიური მასალა სამთავროსა და მინგეჩაურის სამაროვნებიდან თანამედროვე მოსახლეობიდან ყველაზე უფრო შორს ტანის კასპიურ ტიპს. ეს ტიპი შეიძლება ყოფილიყო კაპპადოკიისა და კავკასიონის ტიპების ერთ-ერთი უძველესი ფორმა. ეს ორივე ტიპი, მისი აზრით, შესაძლოა კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ანთროპოლოგიური ტიპი იყო. სანუშაო პიპოთეზის სახით გ. დებეცი აყენებს მოსაზრებას, რომ კასპიური ტიპი კავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ათვისების პროცესში შემოყალიბდა [344]. პროფ. მ. აბდუშელიშვილი არ ეთანხმება გ. დებეცს და აღნიშნავს პალეოანთროპოლოგიური მასალების საფუძველზე, რომ დასავლურ კასპიური და წინააზიური ტიპები ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან. პალეოანთროპოლოგიური მასალა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიიდან სხვა უცხო ფორმების გამოჩენის გარანტიას იძლევა არ იძლევა და, პირიქით, უხსოვარი დროიდან აქ მოსახლეობის განუწყვეტელ არსებობას მოწმობს [345]. კასპიური და წინააზიური ტიპების სიახლოვეზე მიუთითებდა აგრეთვე ვ. ალექსეევი. იგი აღნიშნავს, რომ წინა აზიის ტერიტორია შეიძლება ორად გაიყოს: ერთი, დასავლური, სადაც წინააზიური ტიპი ჭარბობდა, ნეორე—აღმოსავლური, სადაც ხდებოდა კასპიური ტიპის ფორმირება. კასპიური ჯგუფის განეწილი არეწინოდეული, წინააზიური ტიპის წარმომაელობასთანაა დაკავშირებული [346]. აქ საინტერესოა აღინიშნოს ვ. ალექსეევის აზრი, რომ არც ერთ დაღესტნურ ხალხებში კასპიური ტიპის ნიშანი წინდა საჩით არ შეინიშნება. ამიტომ, დაასკვნის იგი, დაღესტნის თანამედროვე ტერიტორია კასპიური ტიპის ჩამოყალიბების ზონაში არ შედით-

---

341 Народы Кавказа, I, стр. 27.

342 В. В. Бунак, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

343 В. В. Бунак, Черепа из склепов горного Кавказа в сравнительно-антропологическом освещении. Сборник Музея антропологии и этнографии, т. XIV, 1953, стр. 351.

344 Народы Кавказа, I, стр. 32.

345 М. Г. Абдушелишвили, Некоторые проблемы этнической антропологии Юго-Западной Азии в свете новейших исследований, стр. 10.

346 В. П. Алексеев, Краниология народов Восточной Европы и Кавказа в связи с проблемой их происхождения, стр. 49.

და და შესაძლოა იგი გავრცელდა სამხრეთიდან საკმაოდ ადრე[347]. მისი აზრით, დაღესტანში ძირითადად კავკასიონის ტიპი იყო გავრცელებული, რაც თანამედროვე მოსახლეობის ავტოქთონურ წარმომავლობას მოწმობს. ისინი იმავე ტიპს მიეკუთვნებიან, რომელსაც კავკასიის მთის სხვა ხალხები, რაც შეიძლება ძალიან ადრეული ეროიანობის მანიშნებელი იყოს[348]. ა. გაჯიევის აზრით, რომელიც მას პალეოანთროპოლოგიური მასალის საფუძველზე გამოჰყავს, ჩრდილო კავკასიის და დაღესტანის უძველესი მოსახლეობა წინა აზიისა და ამიერკავკასიის უძველესი მოსახლეობის ტიპს უახლოვდება[349].

დასასრულ უნდა შევეხეთ კიდევ ერთ ჯგუფზე, კავკასიონის ტიპზე, რომლის შესახებაც მოსწრებულად აღნიშნა, რომ იგი „ყველაზე უფრო კავკასიურია" კავკასიის ტიპებს შორის[350]. დღეს ეს ტიპი კავკასიის მთის ჯგუფებშია შემონახული და იგი ცალკე ტიპად გამოჰყვეს აკად. ა. ნათიშვილნა და მ. აბდუშელიშვილნა[351]. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს ტიპი კავკასიაა გარეთ სხვაგან არ გვხვდება, თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ კავკასიონის ტიპის ანალოგიური ვარიანტი ზმირად გვხვდება ბალკანეთის ნახევარკუნძულის მთის ხალხებში, რომელსაც ე. წ. დინარიულ ტიპს მიაკუთვნებენ[352]. ჯერ კიდევ ვ. ბუნაკმა აღნიშნა, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის მოსახლეობა — ქართველები ფიზიკური ტიპით ახლოს დგანან ჩრდილო კავკასიურ ტიპებთან[353]. დასავლეთ ამიერკავკასიის ელემენტების სერია შეიძლება ცალკე დამოუკიდებელ რასად გამოიყოს და კავკასიისათვის ამ ყველაზე ტიპურ დამახასიათებელ ტიპს შეიძლება კავკასის რასა ეწოდოს[354]. კავკასიონის ტიპის ჩამოყალიბების შესახებ სადღეისოდ განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული. პროფ. გ. დებეცი ამ ტიპისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშნების საფუძველზე ფიქრობდა, რომ მის წარმოქმნაში გარკვეული გავლენა იქონია ჩრდილოურმა ელემენტებმა[355]. პროფ. ე. ალექსეევის აზრით, კავკასიონის ტიპი უნდა ჩამოყალი-

---

347 В. П. Алексеев, Происхождение народов Кавказа, стр. 139.

348 იქვე, გვ. 203.

349 А. Г. Гаджиев, Об антропологическом типе древнего населения Кавказа, стр. 60.

350 Г. В. Дебец, Антропологические исследования в Дагестане. Антропологический сборник, т. I. М., 1956, стр. 214.

351 А. И. Натишвили, М. Г. Абдушелишвили, Материалы антропологической экспедиции 1954 г. Ин-та экспериментальной морфологии АН ГССР. Тезисы докладов VII научной сессии Ин-та экспериментальной морфологии, 1956, Тбилиси, 1956, стр. 24.

352 В. П. Алексеев, Краниология народов Восточной Европы и Кавказа в связи с проблемой их происхождения, стр. 17.

353 В. В. Бунак, Антропологический состав населения Кавказа, стр. 29.

354 იქვე, გვ. 58.

355 Г. Ф. Дебец, Антропологические исследования в Дагестане, стр. 214; Народы Кавказа, I, стр. 32.

ბებულიყო იმ ტერიტორიაზე, რომელიც მას დღეს უკავია, უპირატესად კავკასიონის ქალთებზე და იზოლაციის შედეგად მოხდა უძველესი მოსახლეობის ანთროპოლოგიური თავისებურებების კონსერვაცია[356]. კავკასიონის ქედის ცენტრალურ ნაწილში მოსახლე ხალხები, მისი აზრით, საერთო წარმომავლობით არიან დაკავშირებულნი. კავკასიურ სუბსტრატს უძებნის იგი ყარაჩაელებს, ბალყარელებს და ოსებს[357]. უფრო ნეტიც, ვართალია ჰიპოთეზის სახით, მაგრამ მაინც აყენებს საკითხს ვ. ალექსეევი, რომ ბალყარელები და ყარაჩაელები წარმომავლობით, ეგებ, სვანები იყვნენ, რომლებიც ამა თუ იმ მიზეზის გამო ენასვანურ ენაზე გადავიდნენ. იგი აღნიშნავს, რომ ამ ხალხების ერთობა ჯერ კიდევ იმ პერიოდს უკავშირდება, როდესაც თანამედროვე ტიპის ადამიანი ამ რაიონებს ითვისებს და ეს შესაძლოა ნეოლითში ან ეგებ ზედა პალეოლითშიც გადაიზარდეს[358]. ამრიგად, ასკვნის ვ. ალექსეევი, კავკასიონის ტიპი წარმოადგენდა რელიქტიურ ფორმას ზედაპალეოლითური მოსახლეობისა, რომელმაც იზოლაციაში პირობებში კავკასიონის მაღალმთიან ზოლში დღევანდლამდე შემოინახა თავი[359]. პალეოანთროპოლოგიური მასალები, აღნიშნავს იგი, კავკასიონის ტიპის უთუოდ ადრეულ წარმომავლობას მეტყველებს[360]. საგანგებოდ მას მოჰყავს მასალები სომხეთიდან და ამის საფუძველზე აღნიშნავს, რომ კავკასიონის ჯგუფის წარმომავლობა სულ ცოტა ენეოლითის ეპოქას მაინც აღწევს[361]. კავკასიონის ტიპს უკავშირებდა თავისი მრავალრიცხოვანი იგი ედრუსოვ ჭიათურაში აღმოჩენილ თავის ქალასაც, რომელსაც ქვის ხანის დასასრულს მიაკუთვნებდა[362]. ვ. ალექსეევი ფიქრობს, რომ სვანები ხომ ამ არიან ან უძველესი ეთნიკური ჯგუფის უშუალო შთამომავალნი, რომლებმაც პირველებმა აითვისეს კავკასიის ცენტრალური რაიონების ნაღალმთიანი ზოლი. ამ ვარაუდის საფუძველს მას აძლევს, ერთი მხრივ, სვანური ენის იზოლირებული მდგომარეობა ქართველურ ენებში და, მეორე მხრივ, სვანური კულტურის არქაული ხასიათი. იგი ცდილობს კავკასიის

---

356 В. П. Алексеев, Антропологические данные к проблеме происхождения населения Центральных предгорий Кавказского хребта. Антропологический сборник, 1963, стр. 58.

357 В. П. Алексеев, Антропологические данные к происхождению осетинского народа. Происхождение осетинского народа, Орджоникидзе, 1967, стр. 149.

358 В. П. Алексеев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.

359 В. П. Алексеев, Краниология народов Восточной Европы и Кавказа в связи с проблемой их происхождения, стр. 48.

360 В. П. Алексеев, Антропологические материалы к этногенезу ялтинского народа, стр. 129.

361 В. П. Алексеев, О структуре и древности кавказоидного типа в связи с происхождением народов Центрального Кавказа, Кавказ и Восточная Европа в древности, 1973, стр. 100.

362 В. П. Алексеев, Антропологические данные к проблеме происхождения населения Центральных предгорий Кавказского хребта, стр. 59.

მიის ხალხებში არსებული ეთნიკური ჯგუფების დაძლევას. ოსების მიმართ იგი აღნიშნავს, რომ ჰიპოთეზა ოსების ეთნოგენეზში დიდგვარობრივი, კავკასიური ფენისა, ეგება, ქართველურის, თითქოს რეალური ჩანს. ბალყარელება და ყარაჩაელება, როგორც აღნიშნეთ, იგი სეანებს უკავშირებს[353].

პროფ. მ. აბდუშელიშვილი, რომელმაც პირველმა წამოაყენა ახრი კავკასიონის ტიპის ავტოქთონური წარმომავლობის შესახებ, აღნიშნავს, რომ ეს ტიპი მთლიანად უკავშირდება მხოლოდ კავკასიის ტერიტორიას და აბორიგენული ტიპების შეხვედრის შედეგია[354], რომლებმაც მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადეს სამხრეთევროპიდული ანთროპოლოგიური ტიპების ეპოქალური ტრანსფორმაციის პროცესების შედეგად[355]. ადრე მათ ცენტრი ტერიტორია ეკავათ, ანიერკავკასიას დაბლობი და შესაძლოა ჩრდილო კავკასიაშიც გადადიოდა. კავკასიონის ტიპის ადრეული წარმომავლობა, აღნიშნავს იგი, ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ ეს იმას კი არ უნდა ნიშნავდეს, რომ კავკასიონის ჯგუფები თავისი არსებობის ხანგრძლივ ხანაში არ იცვლიდნენ ანთროპოლოგიურ სახეს; პირიქით, პალეოანთროპოლოგიურ მასალებში კავკასიონის ტიპის ანალოგიური ფორმების არარსებობა კავკასიაში გვაფიქრებინებს, რომ დღევანდელი პალეოანთროპოლოგიური ტიპების ჩამოყალიბებამდე ბოლოა და ბოლოს კავკასიაში თანამედროვე ანთროპოლოგიური ტიპების, მათ შორის კავკასიონის, წარმოქმნამდე მიგვიყვანა[356]. ფერთოსახიანი ელემენტები, რომლებიც ხასიათდება კავკასიონის ტიპი, მ. აბდუშელიშვილის აზრით, პალეოანთროპოლოგიურ მასალებში ჯერჯერობით არ გვხვდება. სანაგვეროდ, ყველა პალეოანთროპოლოგიური ცნობა კავკასიიდან ვიწრო ხახით ხასიათდება, ანიტომ იგი ფიქრობს, რომ ვ. ალექსეევის მოსაზრებას ფართოსახიანი ფორმების „კონსერვაციისათვის“ საფუძველი არა აქვს იმის გამო, რომ პალეოანთროპოლოგიურ მასალებში ანგვარი ფორმები არ გვხვდება[357]. ვ. ალექსეევი, პირიქით, აღნიშნავს, რომ ფართოსახიანი ტიპები კავკასიაში ძველებსა პერიოდიდან იყვნენ გავრცელებულნი, ეგებ ნეოლითიდან და შემდეგში ამ ტიპის იზოლაციის შედეგად მისი კონსერვაცია უნდა მოხდარიყო მაღალმთიან ზოლის პირობებში[358]. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ

---

353 В. П. Алексеев, Антропологические данные к проблеме происхождения населения Центральных предгорий кавказского хребта, стр. 61.

354 М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии.

355 იქვე, გვ. 89.

356 იქვე, გვ. 77.

357 იქვე, 89; აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მ. აბდუშელიშვილმა, რომელიც ადრე იზიარებდა ზიაფუროს თავის ქალის ადრეულ ხასიათს (იხ. მისი Об антропологическом составе современного населения Армении, стр. 11), შემდეგში ეჭვი შეიტანა ამ თავის ქალის ზეცხირილ ღირებულებაში (იხ. მისი, Генезис горнокавказских групп и свете данных антропологии, стр. 136).

358 В. П. Алексеев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

სოფ. სოღში აღმოჩენილი ანთროპოლოგიური მასალების საფუძველზე გამოითქვა ვოსახრება, რომ კავკასიონის ტიპის ჩამოყალიბება უნდა მოხდარიყო არა უადრეს ახ. წ. VII საუკუნისა [369]. ამ პერიოდიდან კავკასიის ბითს ჩოლში უკვე არსებობდა კავკასიონის ტიპი, რომელიც თითქმის არაფერით არ განსხვავდება კავკასიის მთის თანამედროვე მოსახლეობისაგან [370].

ამრიგად, პალეოანთროპოლოგიური მასალები კავკასიიდან აქ ეძველესი მოსახლეობის ერთიანობის არსებობას მოწმობენ. ამ ერთობის თანდათანობით დაშლის შედეგად უნდა წარმოქმნილიყვნენ კავკასიისათვის დამახასიათებელი ტიპები. კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიურ ტიპებს მორეულ სიღრმეში ეძებნება ძირები. ახლა ცნელია ანთროპოლოგიური მასალების საფუძველზე ამ ერთობის დაშლისათვის თვალის გადევნება, აქაც დიახლოებით ალბათ მსგავს პროცესთან უნდა გვქონოდა საქმე, როგორიც ეთნოკულტურული ერთობის დიფერენციაციასთან დაკავშირებით აღინიშნა. ახლა ძნელია, რა თქმა უნდა, ამ მავლენებს ერთიანეთთან მიახლოება და არქეოლოგიური კულტურების გარკვეულ ანთროპოლოგიურ ტიპთან დაკავშირება. მაგრამ, როგორც ჩანს, იმ დროისათვის, კერძოდ ძვ. წ. მეხუთე-მეოთხე ათასწლეულებისათვის, როდესაც კავკასიის ეთნოკულტურული ერთობა ჯერ დიფერენცირებული იყო, ანთროპოლოგიური ერთიანობაც დაშლილი უნდა ყოფილიყო. პალეოანთროპოლოგიური მასალა თითქოს ამის ვარაუდის საშუალებას იძლევა. ზოგიერთი ნკვლევარი ენეოლითიურ მასალებში ხედავს კავკასიონის ტიპისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს და სხვ. აგვე გეთქვა შეგნიშნოთ, რომ წინაპალეური, კავკასიისათვის ყველაზე უფრო დამახასიათებელ, ტიპის გავრცელების არეალი კარგად ეთხვევა მტკვარ-არაქსის კულტურის საზღვრებს, ამიტომ არ არის გამორიცხული, რომ ამ კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ძირითადად ამ ანთროპოლოგიურ ტიპს მიეკუთვნებოდა. დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას მაიკოპის კულტურის გავრცელების ტერიტორიის შესახებაც, სადაც ეპირატესად პონტური ტიპი იყო წარმოდგენილი. რა თქმა უნდა, კავკასიური კულტურების ჩამოყალიბებაში აქ მოსახლე სხვა ანთროპოლოგიური ტიპებიც იღებენ მონაწილეობას; შემდეგი კვლევა, ეპადია, კიდევ უფრო მეტ სინათლეს შეიტანს ამ საკითხებში. ბაგრამ სადღეისოდ არსებული მასალები კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ერთიანობასა და ადგილობრივ წარმომავლობას უჭერს მხარს.

---

369 Э. Н. Джавахишвили, Сколская краниологическая серия. К краниологии древнего и современного населения Кавказа. Тбилиси, 1966, стр. 103.

370 Э. Н. Джавахишвили, Материалы к изучению времени становления и формирования кавказионского типа. Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1967, стр. 232.

К ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКИХ ПЛЕМЕН ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ

Резюме

Вопросы о происхождении и этнокультурном единстве древнейших кавказских племен давно привлекли внимание исследователей. Еще у древних авторов мы встречаем различные сведения, касающиеся этих вопросов. Проблема происхождения народов Кавказа до последнего времени решалась по существу на основе интерпретации лингвистических данных. Изучение этнических вопросов в кавказской действительности сталкивается с большими трудностями. Рельеф Кавказа, его особое расположение на стыке Европы и Азии и целый ряд других причин с глубокой древности способствовали передвижению больших человеческих групп к процессу разобщения древних кавказских племен. Исследование судеб этих племен и попытка реконструкции их исторического прошлого восходит к очень отдаленной эпохе и поэтому сталкивается с большими трудностями. Выяснение этнических корней народов является одной из важнейших задач археологии и лингвистики, однако, как известно, языковые данные для раннего периода весьма ограничены, и поэтому особое значение приобретает этническая интерпретация археологических фактов. Для ранних эпох археологическая культура является важнейшим показателем. Своеобразие археологической культуры каменного века, возможно, отражает также этнические различия.

Таким образом, исследование вопроса об этногенезе, если для этого имеются соответствующие археологические данные, следует начинать с древнейшего периода. На Кавказе рано зарождается человеческое общество, и в развитии культуры здесь каких-либо резких изменений не наблюдается. Но можно ли на основании интерпретации археологических данных предположить существование этнического и культурного единства древнейшего населения Кавказа и как в дальнейшем должен был протекать процесс распада этой общности, в результате которого должны были сложиться основные группы кавказского населения?

Когда именно произошло первоначальное заселение человеком территории Кавказа, все еще остается не совсем ясным. Ввиду того, что в

Грузии были найдены остатки человекообразной обезьяны — Удабнопитека, а также наличия здесь памятников ранней стадии древнекаменного века, некоторые ученые включили Кавказ в зону становления человека. Бесспорно, что заселив Кавказ в раннюю эпоху, люди продолжали жить здесь непрерывно.

В настоящее время на Кавказе известно значительное количество памятников раннего древнекаменного века, из которых большая часть находится на территории Грузии. Самые ранние памятники эпохи нижнего палеолита в Закавказье относят к поздней стадии шельского периода (рис. 1). Впрочем, недавно было высказано мнение, согласно которому человек проник на Кавказ с юга сравнительно поздно, в ашельскую эпоху.

Только на территории Грузии на сегодняшний день известно более сорока памятников ашельского периода (рис. 2, 3). Еще интенсивнее человек осваивает Кавказ в последующую эпоху — мустье. Мустьерские памятники встречаются почти по всей Грузии (рис. 4). Мощный очаг ашельско-мустьерской культуры был выявлен в Прикубанье, а также в других районах Северного Кавказа (рис. 5). На ранней стадии древнекаменного века по обоим склонам Кавказского хребта должны были существовать благоприятные условия, способствовавшие расселению первобытного человека. Памятники этой эпохи найдены в пределах почти всех климатическо-ландшафтных зон как в низинах, так и в высокогорных частях Кавказа. В эпоху раннего палеолита человек проник на Северный Кавказ, по-видимому, с юга. Памятники нижнего палеолита, найденные в Прикубанье, тяготеют к материалам, найденным в Западной Грузии.

К сожалению, костные остатки человека в Закавказье и вообще на Кавказе, если не учитывать незначительных находок в Азыхской и Джручульской пещерах, почти не известны. В Азербайджане, в Азыхской пещере, в слое ашельской эпохи был найден фрагмент нижней челюсти древнего человека, который относят к древнейшему палеантропу. В ущелье реки Кавирилы, в Джручульской пещере, в слое мустьерской эпохи обнаружен коренной зуб человека. На основании изучения этого зуба было высказано мнение, что по своим архаическим признакам его можно отнести к неандертальцу. Он имеет определенное сходство с зубом т. н. палестинского человека. Здесь же следует указать, что около Адлера в Ахштырской пещере уже в слое мустьерской эпохи были обнаружены остатки человека современного типа. Высказано предположение, что одной из основных зон формирования современного человека была Передняя Азия и смежные с ней области. Передняя Азия с примыкающими к ней областями была одним из основных центров формирования человека современного типа. В пользу предположения, что Закавказье могло быть прародиной современного физического типа человека, говорят также найденные здесь памятники материальной культуры. Здесь хорошо представлены позднее мустье, а также ранняя стадия позднего палеолита (рис. 6). Сама окружающая среда в Закавказье должна была способствовать становлению человека современного типа. Верхний палеолит в

Закавказье должен был возникнуть на основе местной древнепалеолитической культуры, здесь же шло формирование человека современного типа. На Кавказе, и в особенности в Грузии, богато представлены памятники позднего палеолита. На территории Грузии ныне известно около шестидесяти памятников верхнего палеолита (рис. 7, 8, 9).

Особо следует остановиться на памятниках квирильского бассейна, где богато представлены все периоды эпохи верхнего палеолита. Именно на основе этих памятников С. Замятнин предложил «имеретинскую шкалу» своей периодизации. Следует отметить, что памятники эпохи верхнего палеолита, в основном, известны в Западной Грузии. Восточная же Грузия, по-видимому, к этому времени была заселена сравнительно в меньшей степени.

В верхнем палеолите были освоены и другие районы Закавказья, однако существующие ныне материалы свидетельствуют о том, что здесь жизнь была не столь интенсивной, как на территории Западной Грузии.

В последнее время памятники эпохи верхнего палеолита были обнаружены и на Северном Кавказе. На сегодняшний день здесь известно более десяти стоянок верхнего палеолита (рис. 10, 11, 12, 13). В Грузии хорошо известны и памятники мезолитической эпохи — переходного времени от древнего к новому каменному веку (рис. 14, 15). В это время человек осваивает также и высокогорную полосу.

Несколько стоянок мезолитического времени известны в Армении и в Азербайджане. В Закавказье мезолит, по-видимому, складывается на основе верхнепалеолитической культуры. На Северном Кавказе мезолитическая культура была обнаружена в Сосруко (Кабардино-Балкария), в Дагестане — Чохи, Мекеги и др.

Позднепалеолитическую культуру Кавказа С. Замятнин в свое время отнес к провинции средиземноморской культуры. Тем не менее верхнепалеолитическая культура Кавказа своеобразна, ее истоки следует искать в местной, нижнепалеолитической культуре. Культура верхнего палеолита Закавказья и Кавказа вообще прошла почти одинаковый путь развития и на всей территории обнаруживает значительное единство. Территория Грузии, и в особенности, ее западная часть, по сравнению с другими областями Кавказа была заселена значительно шире. По-видимому, в этот период один из основных очагов, откуда происходила инфильтрация населения в остальные районы Кавказа, находился именно здесь. Возможно именно поэтому культура Кавказа едина, монолитна и хорошо умещается в «имеретинскую шкалу». Однако уже на поздней стадии верхнего палеолита намечаются определенные локальные группы. Более того, некоторые исследователи отмечают, что кязказская мезолитическая культура уже не отображает общего единства; на основании этого были выделены три локальные группы: закавказская, губская и чохская. Губская группа включает северо-западную, чохская — северо-восточную части Кавказа. Закавказская группа охватывает, в основном, территорию Западного Закавказья (карта 1).

Памятники позднего палеолита Кавказа и Ближнего Востока сви-

детельвуют об их определенной близости. Для палеолитической культуры этих областей характерен «ориньякский» облик. Особая близость в этот период обнаруживается между Закавказьем и Ираком. Имеющиеся на сегодняшний день материалы свидетельствуют, что в эпоху верхнего палеолита и мезолита между Передней Азией и Закавказьем существовали довольно тесные связи. Некоторые исследователи позднепалеолитическую культуру Закавказья относили к т. н. «капсийской культуре». За последнее время было высказано сомнение в «капсийском» характере позднего палеолита Кавказа.

К сожалению, мы пока располагаем незначительными костными остатками позднепалеолитического человека Кавказа. До настоящего времени известны лишь три случая обнаружения костей Homo Sapiens-a: Дзеис-хврели, Мгвимеви и Губская пещера.

В верхнем палеолите зарождается родовое общество, идет сложный процесс формирования племенной организации, возникают археологические культуры, носящие уже определенный этнический характер. По-видимому, в этот период и должен был начаться процесс образования кавказской культурной и этнической общности. Существующие в настоящее время материалы как-будто свидетельствуют, что основной очаг формирования этой общности находился в западной части Закавказья. По-видимому, в начальную эпоху верхнего палеолита в Западном Закавказье сложились благоприятные условия для жизни и, видимо, поэтому эта область широко осваивалась человеком.

В дальнейшем, на средней ступени верхнего палеолита, в связи с улучшением климатических условий, человек постепенно занимает другие области Кавказа. Не исключено, что инфильтрация основной массы населения происходит в это время из Западного Закавказья. Возможно, именно поэтому одна из основных областей, где складывалось культурное и этническое единство, находилась именно в этой части Кавказа. К концу верхнего палеолита, в период мезолита, почти весь Кавказ уже освоен человеком.

Итак, в культуре древнекаменного века Кавказа не наблюдается каких-либо существенных изменений, ее своеобразный характер и общее единство свидетельствуют, что здесь не должно было быть сколько-нибудь резкого разрыва, значительных смен в составе населения. По-видимому, перемещение древнейшего населения, в основном, происходило внутри Кавказа.

Сейчас, конечно, трудно определить языковую принадлежность племен, носителей палеолитической культуры Кавказа. Однако тот факт, что в это время на Кавказе существовала единая культура, не исключает возможности, что с самого начала здесь проживали племена одного происхождения. Возможно, что племена, населявшие в эти времена Кавказ, были носителями также и кавказского языкового единства. Это общеязыковое единство, по-видимому, сложилось в первой половине верхнего палеолита. Со второй половины верхнего палеолита в связи с освоением сравнительно больших пространств и из-за того, что рельеф Кавказа способствовал разобщению и изоляции племен, создава-

лись благоприятные условия для постепенного распада языкового единства. Прослеженные с конца древнекаменного века и мезолита некоторые локальные особенности кавказской палеолитической культуры, возможно, отражали пока еще незначительные изменения, происшедшие в языковом единстве. Поэтому, можно предположить, что истоки распада кавказского культурного и языкового единства восходят скорее всего к переходному периоду от палеолита к неолиту, к мезолиту.

Новый каменный век, неолит, является одним из значительных периодов в истории человечества. Зарождение и развитие производящих форм хозяйства — земледелия и скотоводства, вызвало коренное изменение в жизни древнейшего общества. Безусловно, экономическая революция, в корне меняющая жизнь общества, должна была произойти там, где имелись благоприятные условия. Один из независимых очагов возникновения новой прогрессивной формы хозяйства должен был находиться в северной полосе переднеазиатского мира — в Закавказье.

Хотя эпоха неолита Закавказья и Кавказа все еще остается недостаточно изученной, можно тем не менее говорить о наличии преемственности между культурами древнего и нового каменного века. В Грузии памятники неолитической эпохи лучше изучены в ее западной части. К раннему неолиту следует отнести поселения Кинтриши и Анасеули I (рис. 16, 17). К позднему неолиту относятся Гурианта, Мамати, Одиши, Кистрики и Анасеули II, (рис. 18, 19, 20, 21).

В эпоху позднего неолита заметны значительные изменения. Памятники этого периода в Западной Грузии настолько сходны, что их можно объединить в одну группу. Они пока еще тесно связаны с культурой раннего неолита. К поздненеолитической ступени Западной Грузии следует отнести стоянку Нижняя Шиловка, недалеко от Адлера. Определенную близость с неолитом Западной Грузии обнаруживают материалы, найденные в Прикубанье.

Несмотря на однородный характер неолитической культуры Грузии и Западного Закавказья вообще, внутри этой культуры все-таки можно выделить определенные варианты. Для памятников, обнаруженных в пределах современной Гурии и Самегрело характерна орнаментированная керамика, заметно также определенное своеобразие каменных орудий и др. (Гурианта, Анасеули II, Одиши). Для другой группы памятников, находящихся в основном в Абхазии и прилегающих к ней районах, характерна простая, неорнаментированная глиняная посуда (Карта 2).

Относительно лучше изучены памятники неолитической культуры в Северо-Восточном Кавказе, в Дагестане. Здесь к раннеолитической эпохе относятся поселения, открытые вблизи Махачкалы и Буйнакска. Эти памятники обнаруживают определенное сходство с позднемезолитическими комплексами Дагестана. В Дагестане известны также и памятники позднеолитической эпохи (в основном, в Гунибском и Акушинском районах). Каменный инвентарь обнаруживает определенное сходство с каменными орудиями Одиши, Кистрика и другими памятниками Кавказа. К концу неолита относятся три неолитические стоянки у

села Ругуджи (Гунибский р-н), найденная здесь керамика напоминает глиняную посуду, особенно по способу изготовления и качеству обжига, характерную для неолита Западного Кавказа.

Кавказская неолитическая культура, развивавшаяся, в основном, на местной основе, была тесно связана с Передней Азией; это — одна из периферийных частей древнейшего земледельческого центра. Не исключено, что в это время произошло также и перемещение с юга определенной массы населения, которое, однако, не повлекло за собой сколько-нибудь заметных изменений.

Переход к новым формам хозяйства вызвал значительные изменения внутри общества; изменяются отношения между племенами, возникают более крупные этнические группы, резко возрастает численность населения и т. д. Кавказ в эпоху неолита, как видно, уже заселен довольно плотно. Возникают этнические объединения родственных племен: по-видимому, большие археологические культуры, обладавшие общими чертами, отображали именно эти прочные общности племен.

Более интенсивное заселение Кавказа неолитическими племенами, освоение новых пространств способствовало распаду общекавказского единства. Этот процесс, начавшийся еще в мезолитическую эпоху, в период позднего неолита становится более ощутимым. Этому, несомненно, способствовали, как уже отмечалось, естественные условия Кавказа. Этот процесс не мог не оказать определенного влияния на язык. В условиях слабых контактов еще в верхнем палеолите на основе общекавказского языка возникли, по-видимому, отдельные диалектные группы, которые в дальнейшем все более отделялись друг от друга. Сейчас трудно сказать, где и каким образом формировались отдельные группы кавказских языков. Надо полагать, что Западный Кавказ в этот период по-прежнему являлся одной из основных областей, откуда происходило перемещение населения. Не исключено, что именно здесь, в основном, формировалось пракавказское языковое единство, восходящее, по-видимому, к концу палеолита. Однако, уже на более поздней ступени, в мезолите и неолите закладывается основа процесса распада кавказского языкового и культурного единства и постепенно создаются условия для становления трех основных групп кавказских языков: западно-кавказской, южно-кавказской и восточно-кавказской. К концу неолитической революции, в V тысячелетии, это единство, в основном, уже должно было распасться.

В последнее время в Закавказье была обнаружена местная культура раннеземледельческих племен, в которой должен был отразиться поздний этап длительного процесса неолитической революции и его результаты. Одна группа ранних поселений земледельческих племен выявлена в Центральном Закавказье в Квемо Картли, в среднем течении реки Куры, в бассейнах ее правых притоков Храми, Дебеда и Агстафы в Мариеульском и Болнисском районах, а также граничащем с ним Казахском районе Азербайджанской ССР (рис. 23, 24, 25, 26, 27, 28; карта 3).

В Азербайджане поселения раннеземледельческой культуры известны в Мильской и Карабахской степях, в Нахичеванском крае. Особо следует отметить многослойный холм Кюль-Тепе, вблизи Нахичевани.

На Араратской долине ранние поселения известны около Эчмиадзина — Хатунарх и Техут (карта 4).

Время существования раннеземледельческой культуры Закавказья можно определить V—IV тысячелетиями до н. э. Хотя пока не обнаружена предшествующая культура, все же можно предположить, что она развилась на основе культуры, близкой к неолиту Западного Закавказья.

В раннеземледельческой культуре Восточного и Центрального Закавказья можно выделить два локальных варианта. Один из них охватывает Квемо Картли и прилегающие к нему районы (вариант Шомутепе-Шулавери), другой же — Карабахско-Нахичеванскую область, Араратскую долину и Северо-Восточную часть Кавказа — Дагестан. В Юго-Восточном Закавказье заметно определенное влияние ранних культур Передней Азии. В северной части Закавказья влияние древневосточной культуры менее ощутимо.

В Западном Закавказье и, в частности, в Западной Грузии, в это время существовала несколько иная культура, развившаяся на основе местного неолита и сохранившая все еще много общего с предыдущей культурой (рис. 30, 31). По-видимому, на темпы развития и характер земледельческой культуры влияли несколько разные природные условия восточной и западной частей Грузии. Весьма благоприятные условия для земледелия, богатый растительный покров и вообще исключительно хорошие условия для жизни в Западной Грузии, вероятно, явились одной из причин того, что здесь неолитические традиции сохранились относительно дольше, а сам процесс развития общества несколько запоздал.

Хорошо представлены памятники этой культуры в Абхазии и в районе Сочи —Адлера. Из абхазских памятников наиболее ранними, как видно, являются поселения в Мачара и Гуандиху, затем Очамчире и Гумиста и др. С ними же связывают материал, обнаруженный в Воронцовской и Ахштырской пещерах.

Культура центральной части Северного Кавказа в Кабардино-Балкарии обнаруживает определенное сходство с ранними памятниками Западного Закавказья. Здесь особый интерес представляет керамический материал из Агубековского поселения близ Нальчика, который сближается с глиняной посудой из Мачарского поселения, Воронцовской пещеры и др. Однако, следует отметить, что материалы, обнаруженные в Агубековском поселении, несмотря на определенное сходство, все-таки отличаются большим своеобразием. Как видно, культура, распространенная в центральной части Северного Кавказа, приобретает в определенной мере отличительный характер.

Совершенно иная картина вырисовывается на Северо-Восточном Кавказе, в Дагестане. Хотя памятники этого времени здесь пока известны сравнительно мало, однако существующие уже материалы свидетельствуют о том, что этот край в данный период был тесно связан с Закавказьем. Следует указать на Гинчийское поселение в горном Дагестане; найденный здесь материал обнаруживает сходство с раннеземледельческой

культурой Закавказья, а также указывает на определенные связи с Передней Азией.

Таким образом, процесс неолитической революции в Закавказье был достаточно длительным и сложным. Он, как видно, продолжался несколько тысячелетий, и его заключительная стадия приходится на V—IV тысячелетия. Широко освоен к этому времени почти весь Кавказ. Расширяются контакты с переднеазиатским миром, в особенности южных областей Закавказья. Постепенно нарушается единый характер каменного века Кавказа. К концу этого периода начинают появляться первые предметы из металла. В основном завершается начавшийся еще в эпоху мезолита процесс распада кавказского культурного и языкового единства. В разных областях Кавказа в большей или меньшей степени выделяются локальные особенности культур, что, в свою очередь, по-видимому, являлось отражением распада общекавказского единства. Надо полагать, что в этот период формируются основные группы кавказских языков.

III тысячелетие до н. э. является значительным периодом в древней истории Кавказа. В это время здесь формируются своеобразные культуры — куро-аракская и майкопская. Племена, носители куро-аракской культуры, занимают большую территорию на Кавказе и прослеживаются довольно далеко также и за его пределами. Следует отметить, что ни одна из кавказских культур, ни до этого, ни после, не достигла такого широкого распространения, как куро-аракская. На юге она охватывает Восточную Анатолию, приурмийские области, ее элементы выявились также в Сирии и Палестине. Носители этой культуры в III тысячелетии до н. э. не только внесли свой значительный вклад в древнюю историю Кавказа, но должны были играть определенную роль и в Передней Азии. Некоторые исследователи связывают эту культуру с проблемой индоевропеистики. Именно поэтому выяснение вопроса об этнической принадлежности племен—носителей куро-аракской культуры — вызывает особый интерес.

Несмотря на то, что изучению куро-аракской культуры посвящена обширная литература, вопрос об ее происхождении все еще остается нерешенным. Правда, совсем недавно, в междуречье Куры и Аракса была выявлена раннеземледельческая культура, предшествующая куро-аракской, но и это не внесло особой ясности в данную проблему, хотя между ними и наблюдается определенное сходство. Пока не удается определить прародину этой культуры, где должны были сложиться ее основные элементы. Вряд ли можно согласиться с мнением, будто эта культура возникла одновременно в горных и низменных районах, на южном и северном Кавказе, в северо-западном Иране и Восточной Анатолии, как это считают некоторые исследователи.

Однако по имеющимся данным можно предположить, что истоки куро-аракской культуры надо искать в основной области ее распространения, в междуречье Куры и Аракса. Высказано предположение, что одной из основных областей, где протекал процесс формирования этой культуры, являлась Квемо Картли и смежные с ней районы. Здесь, в

основном, локализованы ранние памятники куро-аракской культуры, дидубе-кикетской группы (Тамарисн, Кода, Цопи, Кихети, Тетри-цкаро, Самшвилде, рис. 32—35). В Квемо Картли, вслед за шомутепе-шулаверской культурой, жизнь, видимо, протекает довольно интенсивно. К концу первой половины IV тысячелетия до н. э. распространенная в Квемо Картли культура, как видно, значительно прогрессирует. Это особо хорошо выявилось в материале недавних раскопок на холме Такало. Изобилие и разнообразие земледельческих орудий несомненно свидетельствует о некотором подъеме земледелия. Ко второй половине IV тысячелетия здесь уже создается основа для формирования более развитой земледельческой культуры. Куро-аракская культура, в основном, продолжает древние традиции хозяйства, быта, материальной и духовной культуры, возводя их на более высокую ступень. Возможно, этому способствовало и перемещение с юга новой массы населения, которая, в основном, осела именно там, где издревле существовали благоприятные условия для развития земледелия. Причины проникновения племен с юга пока не совсем ясны, возможно оно было связано с событиями, имевшими место в Передней Азии в V—IV тысячелетиях до н. э. Усиление сперва халафской, а затем убеидской культур в Малой Азии, не могло не повлечь за собой определенного перемещения местного населения. В первой половине IV тысячелетия убеидские влияния усиливаются в Восточной Анатолии, что, возможно, вызвало движение населения к северу, в сторону Закавказья. Однако, по-видимому, появление новой волны не повлекло коренных изменений культуры. Несмотря на сравнительно низкий уровень земледельческой культуры, древние традиции продолжают господствовать в новой, более развитой культуре. Общий подъем земледельческой культуры и улучшение жизненных условий способствовали быстрому росту населения; освоение все новых земель повлекло за собой расширение ареала куро-аракской культуры. Появляются первые поселения в долине Шида Картли. Материалы из слоя Е Хизанаант-гора (рис. 36), из Диди Ахалсопели, из Нацаргора, Кулбакеби (рис. 42) и др., хотя и обнаруживают много общего с памятниками типа Дидубе-Кикети, но все же очевидно относятся к сравнительно более позднему времени, чем последние. Поэтому, можно полагать, что освоение Шида Картли и Кахети начинается на более поздней стадии ранней ступени данной культуры. Как видно, в это же время появляется куро-аракская культура и на Араратской долине. Это, видимо, проявление единого процесса, чем и можно объяснить поразительное единство и однородность этой культуры на ранней стадии ее развития.

На ранней ступени куро-аракской культуры все еще прослеживаются традиции предшествующей культуры. В это время она еще носит энеолитический характер. Но с начала III тысячелетия до н. э. происходит значительный перелом в общественной жизни; начинается новый, раннебронзовый этап куро-аракской культуры, постепенный процесс распада ее единства и в определенных областях зарождаются ее локальные варианты. Этот период охватывает почти все III тысячелетие, являясь одним из значительнейших этапов в истории древнейших племен Кавка-

за. В это время окончательно должны были сложиться основные этнические группы населения Кавказа.

С начала III тысячелетия, в период расцвета этой культуры, большая часть Южного Кавказа, как равнинные, так и горные его районы, интенсивно осваивается племенами, носителями куро-аракской культуры (Шида Картли, Араратская долина, Мильская и Карабахская степи и др.). Раннебронзовый этап данной культуры изучен сравнительно лучше. Раскопано несколько поселений, где прослеживаются определенные ступени развития этого периода (Кванхелеби, Хизанаант-гора, Шенгавит, Гоой-тепе и др.). Установлены со своеобразные локальные варианты. В этом отношении особо следует отметить Шида Картли, где четко выявились своеобразные черты куро-аракской культуры. Здесь выделяется особый тип жилища — прямоугольные, с округленными углами и плоским перекрытием (рис. 39, 40). Своеобразны в Шида Картли также формы керамики раннебронзового периода (рис. 43, 44). Сложившийся здесь вариант цветущей поры куро-аракской культуры был распространен на довольно обширной территории. Много общего с ним находят памятники, выявленные в высокогорной части Триалети, особенно по характеру керамики. В сферу его влияния попадают также верховья р. Квириль. Найдены здесь глиняные сосуды и металлические предметы, близкие по форме с шидакартлийскими. Как видно, куро-аракская культура проникла в Западную Грузию, в основном, через Шида Картли, с которой находят много общего материалы из Дабла Гоми и Сагварджиле.

Есть основание предполагать, что появление этой культуры в Мцхети и Джавахети также связано с Шида Картли. Керамика и металлические изделия, обнаруженные на Амиранке-гора находят определенное сходство с материалом из поселений Шида Картли (рис. 41). Однако, шидакартлийские влияния здесь прослеживаются на более ранних материалах, позднее (период В Кванхела) эти связи менее ощутимы и, наоборот, усиливаются контакты с другими областями куро-аракской культуры (Араратская долина). Близкие аналогии с шидакартлийскими материалами, в основном, в керамике, обнаруживают материалы Иоро-Алазанского бассейна. Как видно, зародившаяся на раннем этапе развития связь не ослабла и в дальнейшем, на развитой стадии данной культуры.

Что происходит в Квемо Картли в первой половине III тысячелетия, в период расцвета куро-аракской культуры, не вполне ясно; однако, керамика из Шулавери дает основание предполагать, что и этот период здесь больше общего с памятниками Араратской долины (рис. 47, 48). Примерно такая же картина наблюдается и на прилегающих к Квемо Картли памятниках Азербайджана (Бабадервиш, рис. 49,1 и 49,2).

В ареал куро-аракской культуры входила также Мильско-Карабахская степь, куда она, по-видимому, проникла на определенном этапе развития. Поэтому некоторые исследователи не включают территорию Азербайджана в ту область, где происходило формирование этой культуры. Мощный слой на холме Кюль-тепе II близ Нахичевана не внес яс-

ности в этот вопрос. Глиняная посуда этого слоя восходит, скорее всего, к раннему керамическому комплексу дидубе-кикетской группы и обнаруживает определенное сходство с материалами из Шида Картли, Кахети и др. (рис. 50). Поэтому, представляется более правильным относить слой Кюль-тепе II к ранней стадии развитого этапа куро-аракской культуры, т. э. к началу III тысячелетия до н. э.

Одна из наиболее своеобразных локальных групп куро-аракской культуры сложилась на Армянском нагорье, в Араратской долине. Эта группа, видимо, относится к ее довольно развитой стадии. Керамический комплекс данной культуры уже значительно отличается от шида-картлийского варианта. В специальной литературе неоднократно делалась попытка на основании керамики Армянского нагорья определить этапы развития куро-аракской культуры. Опираясь, в основном, на анализ керамического материала, большинство исследователей считают ранними прешлбурскую и шенгавитскую группы, а более поздним — эларскую. Однако, исходя из керамического материала, вряд ли можно согласиться с этой последовательностью развития керамики данной области. Глиняные сосуды Араратской долины по своему техническому и художественному качеству, по форме настолько совершенны, что они уже значительно отличаются от ранних, классических форм куро-аракской керамики (рис. 52). По своему характеру к ней более близка керамика эларского типа, которая все еще сохраняет определенное сходство с глиняной посудой дидубе-кикетской группы (рис. 51). Поэтому, можно разделить мнение тех авторов, которые именно эларскую группу считают более ранней. Видимо, освоение Армянского нагорья начинается на раннем этапе, хотя, по-видимому, на несколько более поздней ее стадии. Затем в период развития куро-аракской культуры происходит интенсивное заселение плодородной Араратской долины. Здесь сложилась своеобразная локальная группа этой культуры, для которой характерна высококачественная керамика, совершенные формы сосудов и наряду с этим, присущая лишь ей, замечательная орнаментация. В дальнейшем этот вариант занимает обширную территорию, проникает в Квемо Картли и прилегающие к ней области. Эта же локальная группа распространяется на юг в Восточную Анатолию. Шидокартлийская разновидность куро-аракской культуры здесь почти не известна. Перемещение этой культуры на юг, по-видимому, происходило постепенно, начиная с первой половины III тысячелетия. В III тысячелетии куро-аракская культура охватывает почти всю Восточную Анатолию (рис. 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74).

На определенном этапе развития перемещение этой культуры происходило на восток, в прикурмийские области и в северо-западный Иран. Судя по материалам Гоой-тепе этот процесс должен был начаться в эпоху расцвета этой культуры, с начала III тысячелетия. Глиняная посуда периода $К_1$ Гоой-тепе находит определенные аналогии в керамике из Бешташени, Хизанаант-гора, Кюль-тепе и др. Керамика следующего $К_2$ периода более близка к сосудам из Озни, Элара, Эрниси и др. (рис. 75, 76). Характерная для Араратской долины керамика в мате-

риалах Геой-тепе не прослеживается. Исходя из раскопок Яник-тепе, можно предположить, что эта культура просуществовала здесь довольно длительное время (рис. 77).

Элементы куро-аракской культуры прослеживаются также в Сирии и Палестине, где она известна под названием «кирбет-керакской культуры». Каким путем, когда и откуда проникла эта культура в эти области, пока что не совсем ясно. Основной областью, откуда элементы этой культуры появились в прибрежной полосе Восточного Средиземноморья, должна была быть Восточная Анатолия, скорее всего Элязигский район. Кирбет-керакская посуда имеет много общего с материалами из Элязигской области, которая в свою очередь находит определенные аналогии в характерной керамике Араратской долины (рис. 78). Первое появление отдельных элементов куро-аракской культуры на восточном побережье Средиземноморья, по-видимому, можно отнести к последним векам первой половины III тысячелетия, где она просуществовала пожалуй до середины второй ее половины. (Карта 5).

На Северо-Восточный Кавказ — в Дагестан куро-аракская культура проникла с юга, с граничащих с ней районов Грузии и Азербайджана. Найденная здесь керамика обнаруживает определенную близость именно с материалами из Кахети, Азербайджана и др. Примечательно, что в дагестанских материалах почти не известна характерная для памятников Араратской долины керамика. Продвижение куро-аракской культуры на северо-восток должно было начаться не позднее середины первой половины III тысячелетия. Это был, по-видимому, довольно длительный процесс экспансии в эту область племен — носителей куро-аракской культуры. Следует отметить, что элементы этой культуры на севере сохранились дольше, чем в Закавказье.

В ареал распространения куро-аракской культуры входит также определенная часть Чечено-Ингушетии. Видимо, она проникла в эти районы, в основном, из пограничных областей Грузии. В керамическом материале (поселения Лутовое и Серженьюрт) наблюдается определенная связь с ранней керамикой из Шида Картли и Кахети (Згудрис-гверда, Кулбакеби, Хизанаант-гора и др.). Продвижение на север элементов этой культуры происходило с середины первой половины III тысячелетия. Следует отметить, что именно здесь, на территории Чечено-Ингушетии, соприкасаются две ведущие культуры III тысячелетия Кавказа — майкопская и куро-аракская.

В последние годы неоднократно указывалось на связь куро-аракской культуры с некоторыми культурами Средней Европы, причем отмечалось, что контакты наблюдаются именно с материалами раннего этапа куро-аракской культуры и эти связи вряд ли можно объяснить лишь торговыми взаимоотношениями; скорее всего, произошло переселение определенной группы племен с Кавказа в Прикарпатье. Пока что трудно судить, насколько правильно это предположение, но не исключено, что в III тысячелетии в действительности были какие-то контакты со Средней Европой.

Что происходит в III тысячелетии в Западном Закавказье, пока что

не совсем ясно. В большей ее части в это время развитие протекало без заметных влияний со стороны куро-араксской и майкопской культур. Границы куро-араксской культуры здесь достигли лишь бассейна среднего течения р. Рионк. Дальше, вглубь, в низменные области Колхиды она не проникает. В Рион-Квирильском бассейне до появления здесь куро-араксской культуры существовала основанная на местном неолите культура (Самерцхле хеде, Сагварджиле, Тетра мица и др., рис. 79, 80), которая проявляет определенное сходство с ранними поселениями майкопской культуры (нижние слои Мешоко). Именно исходя из этого некоторые исследователи высказывали мнение, что истоки формирования майкопской культуры находились в более южных областях.

Время первого заселения Колхидской низменности пока не совсем ясно; однако, по имеющимся на сегодняшний день данным, этот процесс должен был начаться со второй половины III тысячелетия. В низменных районах Рионского и Энгурского бассейнов засвидетельствованы в значительном количестве жилые холмы. По-видимому, процесс заселения Колхидской низменности протекал на протяжении всего бронзового века. Затем, видимо вследствие естественных условий, жизнь здесь постепенно затухает.

Распространенная в Абхазии и вообще в приморской части Западного Кавказа во второй половине III тысячелетия культура проявляет определенное сходство с материалами из ранних поселений Колхидской низменности. Особо следует отметить Очамчирское поселение, наиболее древнее среди поселений ранней бронзы, относящееся к середине III тысячелетия до н. э. К этому времени относится Гумистинское поселение, хотя оно, возможно, несколько моложе очамчирского. Затем следует Мачарское поселение (3 слой; рис. 81).

Особо надо остановиться на характерных для этой культуры каменных земледельческих орудиях, известных в литературе под названием мотыги «сочи-адлерского» и «сухумского» типов. Мотыга «сочи-адлерского» типа в основном была распространена в приморской части от Гагра до Сочи; южнее Бзыби этот тип встречается сравнительно редко (рис. 82,1). В литературе неоднократно указывалось о генетической связи этих мотыг с переднеазиатскими формами. В прибрежной полосе Абхазии, южнее Гагра встречаются каменные мотыги дисковидной формы «сухумского типа» (рис. 82,2).

К этой культуре примыкают также и ранние абхазские дольмены (рис. 83). Найденный здесь инвентарь находит много общего с материалами из приморских поселений, что дало повод некоторым исследователям ранние дольмены Абхазии связать с племенами — носителями этой культуры (рис. 84, 85, 86). Граница распространения дольменов не выходит за пределы Абхазии. В Колхидской низменности они вовсе не встречаются. Зато они хорошо известны на Северо-Западном Кавказе. Когда и откуда появляется этот тип захоронения на Кавказе, пока не совсем ясно. Остается нерешенной также проблема происхождения и дальнейшего распространения дольменов. Не лишено основания, по-видимому, мнение о средиземноморских связях кавказских дольменов и

южном их происхождении. Однако, как бы ни решался вопрос о прародине ранних абхазских дольменов, найденный в них материал безусловно отражает местную бронзовую культуру.

Следует признать, что вопрос о первом появлении дольменов на Западном Кавказе, и вообще их хронологии, до сих пор остается не выясненным. На основании совокупности материалов можно указать, что дольменная культура здесь существовала со второй половины III тысячелетия до н. э. По мнению некоторых авторов к наиболее ранним кавказским дольменам можно отнести новосвободненскую группу (рис. 96, 97). Однако вряд ли можно согласиться с этим положением. В новосвободненских курганах, по-видимому, нашли отражение известные в это время на Кавказе погребения двух видов — курганы и дольмены.

В свете последних открытий наиболее ранней группой дольменов представляются малые абхазские дольмены, где отображена культура приморских поселений. Исходя из этого, эту группу дольменов можно отнести к самому началу второй половины III тысячелетия. За ней следует вторая группа абхазских дольменов, более крупных размеров, с металлическим инвентарем (топоры, крюки, клинки и т. д.). С ней именно можно сопоставить новосвободненские дольмены. С юга, с Абхазии, по-видимому, дольмены распространились в Прикубанье несколько более поздно — к середине второй половины III тысячелетия, на новосвободненском этапе майкопской культуры. Возможно именно поэтому и слились воедино в Новосвободной два вида погребения. Новосвободненские дольмены, как известно, находились под курганной насыпью.

Было ли первое появление дольменов связано с миграцией новой волны населения на Черноморском побережье Кавказа, сейчас трудно сказать. Не исключена возможность, что была перенесена лишь идея их сооружения. С появлением их на Кавказе не наблюдается какое-либо значительное изменение в культуре и дольмен распространяется здесь лишь как один из типов погребения. Поэтому вряд ли можно связывать проникновение дольменной культуры на Кавказ со значительными этническими сдвигами.

Таким образом, со второй половины III тысячелетия в Западном Закавказье сложилась своеобразная культура, уходящая своими корнями в местную неолитическую культуру. Пока трудно установить точные ее границы. С одной стороны она поддерживала теснейшие отношения с ранней культурой Колхидской низменности, с другой—с Прикубаньем, в частности, с майкопской культурой. В районе Адлера хорошо прослеживается взаимосвязь с майкопской культурой (Воронцовская пещера). Вслед за некоторыми исследователями можно указать, что в III тысячелетии на Кавказе выделяются три культурные области: куро-аракская майкопская и Черноморское побережье Кавказа.

В этот период в Прикубанье и в целом на Северо-Западном Кавказе бытовала майкопская культура, которая во второй половине III тысячелетия до н. э. охватывала почти весь Северный Кавказ от Таманского полуострова до Дагестана. На поздней стадии куро-аракской

культуры между этими двумя яркими культурами Кавказа налаживаются довольно тесные контакты. Вопросы происхождения майкопской культуры, ее генезиса не раз затрагивались в специальной литературе и до недавнего времени они рассматривались преимущественно по данным погребальных памятников. Были намечены два этапа развития в этой культуре: ранний майкопский и более поздний — новосвободненский. Хотя некоторые исследователи недавно высказали предположение о существовании не двух групп погребений майкопской культуры, а скорее двух независимых, хотя и близких культур.

Открытие и изучение поселений этой культуры, а также и предшествующей ей культуры на Северо-Западном Кавказе внесли определенную ясность в вопросы ее происхождения. В майкопской культуре хорошо прослеживаются традиции местного неолита, которые сыграли основную роль в ее становлении (рис. 88, 89, 90). Как известно, до этого, преимущественно на основании анализа замечательных золотых и серебряных изделий из «больших кубанских курганов», решающее значение в этих вопросах приписывалось внешним факторам. В поселениях удалось проследить определенную последовательность материалов, в которых отражены этапы развития майкопской культуры.

Материалы из ранних поселений майкопской культуры находят много общего с причерноморскими памятниками Закавказья и в частности Западной Грузии. Находки Самеле клде, Сагварджиле, Ларкети и др. обнаруживают близкие аналогии с материалами из прикубанских поселений. Надо учесть то обстоятельство, что раннемайкопская керамика не столь близка к неолитической посуде Западного Кавказа, как керамика более поздней ступени майкопской культуры. Как предполагают, здесь отражено влияние, шедшее на ранней стадии этой культуры с Передней Азии. Именно этими южными связями можно объяснить тот культурный подъем, который наблюдается в этот период. Возможно, продвижение племен—носителей куро-аракской культуры в сторону Западной Грузии в первой половине III тысячелетия вызвало перемещение местного населения на запад. Эти племена совместно с оседлым неолитическим населением Прикубанья сыграли определенную роль в становлении майкопской культуры. Здесь надо также учесть и влияние определенных внешних импульсов, шедших в основном с юга.

Южные связи с переднеазиатским миром хорошо прослеживаются в погребальных памятниках майкопской культуры. На это обратили внимание еще в самом начале их изучения, и тем самым намечены две группы погребений. За последнее время на Северном Кавказе были открыты новые погребальные памятники. Из них особо надо выделить Усть-Джегутинский и Бамутский курганные могильники. Ранняя майкопская группа курганов в основном встречается в Прикубанье. Как известно, майкопская культура более широко распространяется на поздней, новосвободненской стадии. Для этой культуры в целом характерен курганный тип захоронения. При определенной близости между ранней и поздней группами курганов, намечается и значительное отличие как в обряде погребения, так и в инвентаре .Откуда появляется в Прикубанье курган-

ный обряд захоронения — проник ли он с юга, или же более правильно усматривать здесь определенное влияние севера, южно-русских степей, где этот тип погребений встречается с довольно раннего периода, пока не совсем ясно.

Из ранних погребений майкопской культуры особо надо выделить известный майкопский курган. Этот курган как по своему устройству, так и по характеру погребального инвентаря, видимо, принадлежал знатному члену общества. Микролитические орудия майкопского кургана находят много общего с микролитами из ранних поселений, и вообще каменные предметы все еще сохраняют неолитический характер. Медные изделия этого кургана указывают на определенную связь с Передней Азией (рис. 91). Это подтверждает также состав металла этих предметов.

Еще на заре изучения этой культуры комплекс золотых и серебряных вещей майкопского кургана, Староминастовского клада и т. д. сопоставлялся с изделиями переднеазиатского мира. Именно на основании стилистического анализа этих замечательных находок высказывались предположения о происхождении, дате и т. д. этой культуры. Золотые украшения находят определенные аналогии в переднеазиатских материалах (рис. 94, 95). Связь с искусством древневосточного мира еще более отчетливо проявляется в золотых пластинчатых фигурках львов, быков и на серебряных сосудах с изображениями и т. д. (рис. 92, 93). Однако, несмотря на столь интенсивное влияние юга, все еще остается не совсем ясным характер этих взаимоотношений: откуда и каким путем осуществлялись эти сношения, было ли это результатом проникновения отдельных масс населения с юга или последствием активных контактов. Судя по имеющимся материалам, можно с определенностью указать, что в майкопской культуре наряду с сильными южными влияниями ясно прослеживается местный компонент, корни которого исходят из предшествующей культуры. Наиболее интенсивному влиянию майкопская культура подвергается, по-видимому, все же со стороны шумерской цивилизации. Именно здесь находят близкие аналогии как ювелирные изделия, так и металлические предметы. Определенную близость можно уловить также и в керамике. В связи с этим было высказано предположение о переднеазиатском, точнее, месопотамском происхождении раннемайкопской посуды; столь близкие связи с югом дали повод некоторым исследователям допустить возможность проникновения определенной группы населения из Месопотамии на Северный Кавказ в III тысячелетии до н. э. и выдвинуть определенные соображения о причинах, вызвавших столь сильный интерес к Северному Кавказу; однако было высказано и иное мнение, а именно, что сопоставление майкопских памятников с месопотамскими было неудачным. Возможно, некоторым ученым месопотамско-кавказские связи представляются несколько преувеличенно, несомненно однако, что на ранней стадии майкопской культуры осуществлялись активные культурно-экономические контакты с месопотамским миром и шедшие с юга импульсы оказали сильное влияние на эту культуру. Вряд ли можно допустить, что связи в основном осуществля-

лись морским путем, минуя Закавказье. Более вероятно, что сношение с югом шло через Закавказье.

Поздний, новосвободненский этап майкопской культуры характеризуется общим подъемом, усилением местных традиций. Именно на этом этапе она распространяется значительно шире, охватывая почти весь Северный Кавказ. Несмотря на то, что памятники поздней стадии характеризуются определенным своеобразием, генетическая преемственность в развитии между двумя этапами этой культуры не вызывает каких-либо сомнений.

Особого подъема в позднемайкопское время достигает металлургия. Самобытный характер медных орудий труда и предметов вооружения, состав металла и др. свидетельствуют о развитии местной металлургии (рис. 98, 99, 100). Сокращение числа каменных орудий на поселениях второй группы дало повод некоторым ученым связать это явление с постепенным вытеснением их металлическими предметами. На позднемайкопском этапе значительное влияние Кавказского металлургического центра прослеживается в степных районах Причерноморья. Не исключена возможность, что во второй половине III тысячелетия до н. э. Кавказ снабжал металлом не только Восточную Европу, но, возможно, его влиянию подвергалась также и определенная часть Средней Европы.

Позднемайкопская керамика, несмотря на некоторое сходство, все же значительно отличается от раннемайкопской. Она более грубая и находит много общего с предшествующей неолитической посудой. Характерный для нее жемчужный орнамент отсутствует на раннемайкопской керамике (рис. 99, 7, 8, 9). Было высказано мнение, что одна часть керамики этой группы изготовлена на гончарном круге, который на позднем этапе проникает в майкопскую культуру с Передней Азии.

Абсолютная датировка майкопской культуры, от начала до конца второй половины III тысячелетия до н. э., установленная А. А. Иессеном, уже не вызывает сомнения. В одной из своих последних работ А. А. Иессен несколько углубляет дату майкопской культуры, отодвигая начало ее сложения в первую половину III тысячелетия. На определенном этапе развития куро-аракская и майкопская культуры сосуществуют в основном на позднемайкопской стадии, во второй половине III тысячелетия до н. э. По-видимому, приблизительно в это же время начинается закат этих культур, хотя возможно, несколько раньше заканчивается процесс затухания куро-аракской культуры. К рубежу III—II тысячелетий до н. э. по обоим склонам Кавказского хребта закладываются основы развития новых культур, в Закавказье — триалетской, на Северном Кавказе — т. н. северокавказской.

В настоящее время не совсем ясны причины смены майкопской и куро-аракской культур: было ли это единым процессом, или результатом совершенно разных событий, происходящих на Кавказе к концу III тысячелетия до н. э. В специальной литературе не раз затрагивался вопрос о причинах заката куро-аракской культуры, но отдельные попытки более или менее правильно осветить этот вопрос, не увенчались успехом. Возможно, что отдельные факторы действительно сыграли немаловаж-

ную роль (развитие металлургии, рост скотоводства и др.), однако причины, вызвавшие упадок столь мощной куро-аракской культуры, несомненно, имели более глубокие корни. К концу этой культуры жизнь в низменных областях становится менее интенсивной; это, в свою очередь, вызвало уменьшение плотности населения в этих районах. Упадку численности населения в равнинах способствовало также и то, что ввиду интенсивного заселения низменных областей в период куро-аракской культуры, повсеместно наблюдается процесс массового уничтожения лесных массивов, что в свою очередь не могло не отразиться на климатических условиях. При низком уровне ирригационного искусства, уменьшение осадков вынуждало местное население искать места с более умеренным климатом, пригодные для земледелия. Начинается процесс постепенного перемещения людей с равнин к освоению предгорных и горных районов, что, наряду с другими факторами, видимо, и обусловило в основном закат куро-аракской культуры. Возможно, что немаловажную роль в этом сыграли и шедшие с севера определенные импульсы; именно к концу III тысячелетия до н. э. наблюдается усиление северных влияний в Закавказье (появление курганного обряда захоронения, беденская культура и т. д.).

Надо отметить, что с конца III тысячелетия до н. э. на Кавказе усиливается влияние со стороны южнорусских степей, сыгравшее, по-видимому, немаловажную роль в угасании майкопской культуры. Разрыв связей с переднеазиатским миром и усиление северных влияний содействовали становлению северокавказской культуры на основе майкопской культуры.

Таким образом, мы попытались на основании археологических материалов представить ситуацию, сложившуюся на Кавказе от палеолита вплоть до начала II тысячелетия до н. э. Археологические данные на ранней стадии истории представляют собой основной материал для реконструкции отдаленного прошлого народа. Проблема этногенеза кавказских народов привлекла большое внимание. Сведения о языковом и этническом составе Кавказа встречаются уже в ранних исторических памятниках. Однако, долгое время эти вопросы по существу решались на основании языковых данных. Несмотря на то, что кавказские языки давно являлись предметом изучения языковедов, все же до настоящего времени многое остается не вполне ясным. Под сомнением ставится и сам вопрос о генетическом родстве кавказских языков. Трудно сейчас представить ту языковую ситуацию, которая сложилась в период начала распада кавказского культурного и этнического единства. В настоящее время не совсем ясно, как именно протекал процесс дифференциации общекавказского языка. Кавказские языки уже настолько далеки друг от друга, что затрудняется установление самого факта родства между ними. Когда акад. И. Джавахишвили начинал изучать вопрос о первоначальном строе и родстве кавказских языков, он отмечал, что мнение о родстве этих языков больше похоже на веру, чем на научную гипотезу. На основании анализа языковых материалов он пришел к выводу, что кавказские племена родственны между собой и что первоначально у

них должен был быть один общий язык. Однако, время внесло настолько большие и глубокие изменения, что превратило этот язык в независимые, внешне чуждые друг другу группы. Вопрос о генетическом родстве кавказских языков широко обсуждается среди языковедов. Согласно основному положению иберийско-кавказского языкознания, родственные черты в этих языках являются первичными, а различия — вторичными. Чем дальше проникаем мы вглубь веков, тем больше общего выявляется у этих языков. Относительно взаимоотношения кавказских языков существует и иное предположение. Для кавказских языков характерны общие признаки, но в то же время, между ними существует и ощутимое различие. Расхождение даже внутри отдельных групп кавказских языков слишком велико. Некоторые исследователи не видят родства между картвельскими и северокавказскими языками. Известный языковед Г. Фогт, ранее разделявший мнение о первоначальном родстве кавказских языков, теперь считает, что восстановление общекавказского языка-основы — задача весьма проблематичная. Он полагает, что, возможно, у северо- и южнокавказских языков не было общих истоков. Природа лингвистической системы кавказских языков, по его мнению, свидетельствует не в пользу предположения об их общем происхождении.

В последнее время была высказана мысль, что структурно-типологические параллели в кавказских языках могут послужить доказательством гипотезы о предположительном, далеком родстве этих языков; существование кавказского структурно-типологического слоя в картвельских языках являлось результатом предполагаемой генетической близости картвельских и северокавказских языков. Картвельский структурный тип может быть охарактеризован как переходный между абхазско-адыгейским и нахско-дагестанским. Это предполагаемое родство кавказских языков восходит к настолько глубокой древности, что вряд ли мог сохраниться какой-либо значительный лексический материал, тем более, что он вообще в то время был относительно ограниченным. Предполагаемое родство восходит к столь отдаленной эпохе, что доказать эту близость очень сложно.

В последнее время вопроса о генетической связи картвельских и северокавказских языков коснулся акад. Т. В. Гамкрелидзе. По его мнению, родство этих языков в настоящее время не является научно доказанным и обоснованным. Все еще нет основания для категорического утверждения их исконного генетического родства и для выделения языков особой генеалогической семьи «иберийско-кавказских языков». Т. В. Гамкрелидзе считает, что общеструктурно-типологические параллели, наблюдаемые между северокавказскими и картвельскими языками, не могут служить основанием для утверждения их генетической связи. Ввиду того, что все еще не установлены фонемные соответствия между отдельными группами кавказских языков, преждевременно говорить об их бесспорном родстве.

Еще известный языковед А. Мейе отмечал, что если когда-либо существовало единство кавказских языков, то это восходило к очень отдаленному времени, к V—IV тысячелетиям до н. э. Он допускал родст-

во этих языков, однако сомневался в возможности доказать его. По мнению проф. И. Дьяконова, если существовала кавказская семья языков, то она в глубокой древности должна была распасться на три основные ветви: 1. Восточнокавказскую, в которую входили хурритo-урартский и нахско-дагестанский языки, 2. Западнокавказскую, объединявшую абхазско-адыгейские и хаттские языки и 3. Центральнокавказскую, в которую входили картвельские. Акад. Г. Меликишвили предполагает, что типологическая близость, обнаруживаемая у кавказских языков, является результатом существовавшего генетического единства, однако, оно восходит к такой отдаленной эпохе, что дифференциацию должен был претерпеть весьма ограниченный материал. Поэтому показать родство этих языков очень сложно.

Перед иберийско-кавказским языкознанием, помимо вопроса о родстве, существующем внутри кавказских языков, стоит также другая проблема, а именно — отношение этих языков к древним языкам Передней Азии. Перед учеными уже давно стоит вопрос о генетической связи несемитских, неиндоевропейских языков с кавказскими языками. Одни исследователи не видят генетической связи кавказских языков с древневосточными языками. Другие же, напротив, допускают такую возможность. В последнее время все чаще высказывается мнение о связи хаттского и хурритo-урартского с отдельными группами кавказских языков. Некоторые исследователи видят в структуре хаттского и кавказских языков определенное сходство, особенно с абхазско-адыгейским. Ввиду столь разительного структурного сходства, не исключена также возможность установления материальной связи. Проф. И. М. Дьяконов отмечает, что структурная близость адыгейского и хаттского языков очень велика, между этими языками существуют также и другие сходные моменты, указывающие на вероятное родство этих языков; хаттский можно считать языком, рано выделившимся из абхазско-адыгейской группы или же рассматривать как промежуточное звено между абхазско-адыгейскими и картвельскими языками.

В последнее время была указана возможность близости хурритo-урартского языка с нахско-дагестанским. Вопрос о родстве собственно хурритского и урартского языков сомнений не вызывает. Мнение о родстве хурритo-урартского с кавказскими языками было высказано еще в начальной стадии изучения этих языков и многие по сей день разделяют эту точку зрения. Хурритo-урартский язык главным образом изучали в его отношении к картвельским, при этом было отмечено, что хурритский можно рассматривать, как связующее звено между картвельскими и северокавказскими языками. Более убедительным представляется выдвинутое недавно положение, согласно которому хурритo-урартский язык из кавказских языков ближе всего подходит к нахско-дагестанской группе, особенно же близок он к нахскому, связь хурритo-урартского с остальными группами кавказских языков не прослеживается.

Таким образом, если допустить существование общекавказского единства ,то лишь в очень древнюю эпоху. В настоящее время, исходя из

языковых данных, не удается более или менее полно представить процесс распада кавказского языкового единства на отдельные группы (нахско-дагестанскую, абхазско-адыгейскую, картвельскую). Правда, в последнее время были предприняты попытки восстановления языка-основы отдельных групп этих языков, а также протекающих процессов распада внутри этих групп, но пока ничего нельзя сказать определенного об отношении этих языковых групп друг к другу — какие из них стояли ближе друг к другу, какие, напротив, более далеки и т. д. Конечно, если так или иначе не будет решен вопрос об отношении основных кавказских языковых групп друг к другу, то очень трудно будет что-либо сказать о процессе распада этого единства. До сих пор отношения между кавказскими языками устанавливались в структурно-типологическом аспекте.

Однако, структурно-типологическая близость может не быть показателем материальной близости языков. Структурно-типологическая близость еще не означает генетического родства, она лишь допускает его возможность. В кавказской действительности по внимание следует принимать также то обстоятельство, что в этом случае мы имеем дело с народами, издревле жившими в основном на территории Кавказа, рядом друг с другом. Поэтому близость типологического характера, а также некоторые другие черты в языках здесь могут иметь особое значение при рассмотрении вопроса об их генетическом родстве. Следует также учесть то обстоятельство, что соседние языки даже в том случае, когда они являются неродственными, приобретают ряд общих черт в результате взаимовлияния. Структурно-типологическое сходство может быть результатом предполагаемого генетического родства кавказских языков, восходящего к очень древней эпохе. Рано начавшийся процесс распада, с одной стороны, и благоприятные для дифференциации природные условия с другой, вызвали настолько большое расхождение между этими языками, что на современном уровне использования сравнительно-исторического метода, о вопросе генетического родства этих языков, трудно что-либо сказать. При рассмотрении этногенетических вопросов во внимание следует принимать и другие данные, в частности, археологические. Археологический материал при решении этих вопросов, о древней эпохе может дать значительно больше, чем языковый. Таким образом, при изучении вопроса о предполагаемом существовании кавказского языкового и культурного единства следует считаться и с данными археологии. Как отмечалось выше, материалы каменного века не противоречат предположению о существовании этого единства и в определенной мере позволяют проследить постепенный его распад.

Хотя кавказские языки значительно отличаются друг от друга, между ними наблюдается также и общее. По некоторым признакам одна группа кавказских языков сближается с другой, по ряду других черт они, напротив, разнятся между собой и сближаются с третьей группой и т. д. В структурно-типологическом отношении между северокавказскими языками наблюдаются значительные различия. Картвельские языки могут быть охарактеризованы как переходные между ними. В структурном

отношении они имеют больше общего с абхазско-адыгейскими языками, чем последние с нахско-дагестанскими. Вообще картвельские языки типологически больше сближаются с абхазско-адыгейской группой.

Процесс распада кавказского культурного и этнического единства должен был начаться очень рано. В эпоху неолита постепенно создаются условия для его распада. Надо полагать, что на определенной ступени этого периода из общекавказского языкового и культурного единства постепенно выделились отдельные группы. Возможно, от него первоначально откалываются те племена, которые были носителями хурритоурартского и нахско-дагестанского праязыка. Несколько позднее из общекавказского единства выделилась хаттско-абхазско-адыгейская общность, а еще позднее — картвельская. Может быть, именно этим объясняется в некоторой степени промежуточный характер картвельских языков среди основных групп кавказских языков. Картвельские имеют больше общего с абхазско-адыгейскими языками, а также с хаттским, нежели с нахско-дагестанскими и хурритo-урартскими.

Хурритo-урартские и нахско-дагестанские племена в основном занимают восточную часть Кавказа. Следует предполагать, что к концу неолитической революции, к V—IV тысячелетиям завершается в основном процесс распада этих племен. Племена-носители нахско-дагестанского языка-основы перемещаются несколько севернее. Хурритo-урартские племена, возможно, являлись носителями карабахско-нахичеванского варианта раннеземледельческой культуры. Уже с этого периода хурритo-урартские племена, как видно, устанавливают довольно близкие контакты с областями, находящимися к югу от Закавказья. Именно поэтому в карабахско-нахичеванском варианте заметны определенные влияния переднеазиатских культур.

Хаттско-абхазско-адыгейские племена занимают главным образом западную часть Кавказа. Можно предположить, что к концу неолита хатты перемещаются несколько южнее и постепенно отходят от абхазско-адыгейских племен. Абхазско-адыгейским племенам должна была принадлежать культура раннеземледельческих племен, выявленная, в основном, на Западном Кавказе.

К концу неолитической революции, в V тысячелетии, картвельские племена главным образом занимали центральные области Закавказья, а также некоторую территорию Западного Закавказья. Этим племенам, видимо, в основном принадлежала культура Шомутепе-Шулаверн, а также распространенная в Западной Грузии земледельческая культура, которая с одной стороны имеет нечто общее с памятниками, обнаруженными в Квемо Картли, а с другой — с культурой, выявленной в приморской полосе Западного Кавказа.

Естественно, трудно судить, насколько правильно отображены языковые и культурные явления древнейшей истории Кавказа, однако, попытка этнической интерпретации культур каменного века Кавказа не лишена основания. К концу каменного века, как было указано, завершился, в основном, длительный процесс распада кавказского этнического и культурного единства. Однако не совсем еще ясно, как складыва-

лись дальнейшие исторические судьбы древних племен Кавказа. По археологическим данным со второй половины IV тысячелетия до н. э. на территории Кавказа протекал процесс сложения больших археологических культур, в результате чего в III тысячелетии возникли более развитые, своеобразные культуры — куро-аракская и майкопская. Племена, носители этих культур, внесли определенный вклад не только в древнейшую историю Кавказа, но также Древнего Востока и Европы. Поэтому не случайно, что за последнее время возрос интерес к вопросу об этнической принадлежности этих племен.

Л. Вулли, первым выдвинувший положение о принадлежности куро-аракской культуры хеттам-неситам, предполагал, что прародина этих племен находилась на Южном Кавказе, в ареале куро-аракской культуры. С продвижением этих племен связывал он распространение этой культуры на юг.

Мнение об индоевропейском характере куро-аракской культуры в дальнейшем было поддержано и другими исследователями, в основном, по языковым данным. Г. А. Меликишвили, хотя он и не разделял мнения о принадлежности куро-аракской культуры хеттам-неситам, также высказал предположение о связи этой культуры с индоевропейскими племенами. По его мнению, в картвельских языках встречаются древние, восходящие еще к эпохе общекартвельского языкового единства, индоевропейские заимствования, которые были восприняты из языка неизвестных нам индоевропейских племен. Он допускает возможность индоевропейского происхождения племен—носителей куро-аракской культуры, которые в дальнейшем ассимилировались с картвельскими племенами и индоевропейский язык сыграл роль субстрата, сильно повлиявшего на структуру и лексический состав картвельских языков. Однако, Г. А. Меликишвили допускает, вместе с тем, и другую возможность — проникновение с севера, на рубеже III—II тысячелетий до н. э., индоевропейских племен, которые впоследствии смешались с картвельскими и другими племенами. По мнению Г. И. Мачавариани, куро-аракская культура принадлежала широкому союзу, в который входили также картвельские и индоевропейские племена. В условиях длительного и тесного контакта этих племен индоевропейские элементы в картвельские проникают еще до разделения общекартвельского языка-основы на самостоятельные языки.

Но особо надо отметить высказанное недавно Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Ивановым мнение о первоначальной территории обитания и путях миграции племен—носителей общеиндоевропейского языка. Исходя, в основном, из языковых данных, они приходят к заключению, что территория индоевропейской прародины хронологически и пространственно могла совпадать с областью куро-аракской культуры. Этим можно легче объяснить историческое распределение и пути миграции таких основных древних индоевропейских этнических групп, какими являлись хетты, арийцы и греки; для локализации области первоначального расселения древнейших индоевропейских племен особое значение приобретают лексические данные, свидетельствующие о контактах общеиндоевропейского с языками и культурными традициями ближневосточного ареала, нали-

чие общеиндоевропейских терминов для животных и растений, распространенных на юге и на востоке, индоевропейский характер анатолийской гидронимии и т. д. Перемещение их в исторические места жительства из областей первоначального расселения не нужно связывать с предположением, что этим племенам пришлось преодолеть большие расстояния и можно допустить лишь сравнительно небольшое передвижение. О первоначальном, более северном расположении анатолийских языков свидетельствует наличие отдельных слов и названий, заимствованных из хеттского или другого анатолийского языка в языках Южного Кавказа (урартский и картвельские языки).

Однако, трудно согласиться с мнением, что Закавказье с прилегающими к ней областями было прародиной индоевропейцев и распространенная здесь в III тысячелетии культура являлась принадлежностью этих племен. Эту сравнительно ограниченную территорию вряд ли можно считать первичным очагом столь большого этнического массива, который занимал огромные пространства, простирающиеся от Урала до Карпат, включая Причерноморские степи и т. д. Трудно допустить широкие пути миграции земледельческих племен куро-аракской культуры вследствие которых произошла «индоевропеизация» почти всей Европы и определенных областей Азии. Остается неясным и вопрос о времени возникновения индоевропейского единства. Взгляды ученых по этому вопросу сильно расходятся; ряд исследователей придерживается мнения, что предполагаемое единство индоевропейской языковой семьи восходит к довольно ранним эпохам и процесс его распада начался значительно раньше III тысячелетия до н. э. К этому времени индоевропейские племена уже занимали обширную территорию.

В настоящее время все больше исследователей придерживается мнения, что основной областью первоначального расселения индоевропейских племен была Юго-Восточная Европа, Южнорусские степи. Была ли эта область действительно прародиной этих племен, пока не совсем ясно, однако, они бытуют здесь с довольно раннего периода. Рано прослеживаются следы передвижения племен, населявших Северное Причерноморье на юг. Некоторые ученые усматривают определенную связь древнеямной культуры с индоевропейскими племенами и, исходя из археологических данных, видят генетическую преемственность населения Северного Причерноморья. К северу от Кавказа предполагают первоначальное расселение индоевропейских племен те исследователи, которые придерживаются мнения о кавказском пути проникновения этих племен в Переднюю Азию.

До настоящего времени не совсем ясным остается вопрос о путях перемещения индоевропейских племен в Переднюю Азию — шли они вдоль Балкан или же проникли сюда через Кавказ. Однако, исходя из археологических данных, вряд ли можно допустить, что в течение III тысячелетия происходило какое-либо значительное перемещение племен с севера на юг со стороны Кавказа. Со второй половины этого тысячелетия на Кавказе прослеживается определенное влияние севера, но это явление трудно сопоставить с проникновением индоевропейских племен на

Кавказ. Некоторые ученые именно с этим связывают появление колесницы, а также и обычай погребения с повозкой на Кавказе. Как известно, колесный транспорт, а также и захоронения с колесницами на Древнем Востоке появляются с раннего времени; вероятнее всего идея колесного транспорта зарождается именно здесь и отсюда должна была распространиться на Кавказ. В связи с этим надо коснуться также вопроса о появлении лошади на Кавказе. Некоторые ученые придерживаются мнения, что коневодство возникает здесь не позднее III тысячелетия до н. э. Однако, по имеющимся данным, вряд ли можно предположить в Закавказье широкое использование лошади до второй половины II тысячелетия до н. э. В триалетской культуре домашняя лошадь, по-видимому, еще не была известна. Вероятно она проникает в Закавказье также из Передней Азии, где лошадь с начала II тысячелетия стала играть значительную роль.

Существование индоевропейской лексики в картвельских языках указывает на ранние контакты между этими языками; но пока остается не совсем ясным характер этих связей — где, когда и, в частности, с каким из индоевропейских языков осуществлялись эти сношения. В настоящее время установлено определенное типологическое и структурное сходство между индоевропейскими и картвельскими языками. Те исследователи, которые допускают возможность проникновения индоевропейских племен на юг через Кавказ, склонны видеть связь картвельских языков с хетто-лувийскими. Некоторые ученые, наоборот, допускают возможность контактов картвельских языков с «классическим» типом индоевропейских языков (протогреческий, протоиранский и др.). Высказано также мнение, что наличие индоевропейских заимствований в картвельских языках является, возможно, результатом сношения с каким-то неизвестным индоевропейским языком. Именно Кавказ, по мнению ученых, которые допускают существование здесь индоевропейской прародины, являлся той первоначальной территорией, где осуществлялись эти сношения. Было высказано предположение, что возможные контакты картвельских и индоевропейских языков происходили в Малой Азии. Но не исключена возможность, что эти связи были, в основном, результатом проникновения с севера определенной массы индоевропейских племен, которые в дальнейшем смешались, по-видимому, в основном с картвельскими племенами. Вряд ли можно допустить предположение о первоначальном пребывании индоевропейских племен в Закавказье и наличие индоевропейского этнического элемента среди племен, носителей куро-аракской культуры. Древнейшее население Кавказа в основном составляли племена, представляющие кавказское языковое и культурное единство. Им принадлежала решающая роль в становлении в III тысячелетии до н. э. двух ярких культур Кавказа: куро-аракской и майкопской.

В настоящее время трудно судить об этнической принадлежности племен, создававших куро-аракскую культуру. Видимо, немаловажную роль в сложении данной культуры сыграли хуррито-урартские и картвельские, а также, возможно, нахско-дагестанские племена. Перво-

начальный ареал расселения хурритских племен, по-видимому, находился в основном на территории Закавказья. Географические границы распространения куро-аракской культуры в южные области довольно точно совпадают с территорией, где в дальнейшем бытовали эти племена. С начала III тысячелетия до н. э. хуррито-урартские племена постепенно занимают обширные области южнее Закавказья и, возможно, появление элементов куро-аракской культуры в Сирии—Палестине связано именно с продвижением этих племен. Хуррито-язычные племена еще долго бытовали в Закавказье на Армянском нагорье, пока в I тысячелетии до н. э. не были ассимилированы древнеармянскими племенами. Сейчас трудно судить, чем было вызвано столь мощное передвижение хурритских племен на юг. Возможно, это было связано с общим подъемом куро-аракской культуры в первой половине III тысячелетия. В этот период она занимает на Кавказе обширные территории; постепенно распадается ее единый характер и складываются локальные особенности куро-аракской культуры. В Центральном Закавказье, вероятно, усиливается влияние картвельских племен, которые постепенно занимают более обширные территории, проникают в Западную Грузию, в Триалети и т. д. Возможно, это было одной из причин перемещения хуррито-урартских племен в более южные области.

Было высказано мнение о наличии родства между хуррито-урартской и нахско-дагестанской группами северокавказских языков. Нахско-дагестанские племена в это время уже занимали северо-восточную часть Кавказа. В период расцвета куро-аракской культуры они продвигаются в более северные районы.

Картвельские племена, очевидно, еще до куро-аракской культуры бытовали в Центральном Закавказье, где, как было указано, в основном, протекал процесс становления этой культуры. В III тысячелетии эти племена занимали, по-видимому, Восточную Грузию и определенные области Западной Грузии. На территории Западного Закавказья в это время бытовали абхазско-адыгейские племена. Картвельско-абхазско-адыгейские встречи, видимо, восходят к этому периоду. Неоднократно было указано на «смешанный» характер сванского языка. Вероятно, в этот период постепенно образуются западногрузинские и восточногрузинские диалектные различия в общекартвельском языке.

Когда и как протекал распад общекартвельского языкового единства, пока не совсем ясно. По этому вопросу существуют различные мнения. Но, вероятно, дифференциация общекартвельского языка должна была начаться рано и процесс этот был довольно длительным. К концу III тысячелетия, по-видимому, создались все условия для выделения сванского как самостоятельной языковой единицы.

Абхазско-адыгейские и, возможно, родственные им хаттские племена после распада общекавказского единства занимали преимущественно западную часть Кавказа. Возможно, проникновение на Запад в первой половине III тысячелетия до н. э. картвельских племен было одной из причин перемещения хаттских племен на юг. По-видимому, с этим процессом было связано также и продвижение абхазско-адыгейских племен

северо-западнее, в Прикубанье. В связи с проблемой раннего этногенеза абхазско-адыгейских племен исследователи сильно расходятся во мнениях. Все еще нерешенным остается вопрос о времени распада общеабхазско-адыгейского языка-основы. Исходя из археологических данных, можно предположить, что этот процесс должен был начаться довольно рано, не позднее второй половины III тысячелетия. В этот период на Северо-Западном Кавказе сложилась майкопская культура, которая на ранней стадии еще сохраняет определенную близость с культурой Западного Закавказья. Однако, в дальнейшем сходство между ними становится все менее ощутимым, что, возможно, было связано с начавшимся процессом распада абхазско-адыгейского единства. Адыгейско-язычные племена в основном занимают Прикубанье, а абхазские племена — западную часть Закавказья.

Таким образом, нет основания древнее население Кавказа отделять от тех культурных традиций, которые прослеживаются на основании археологических данных, на всем протяжении древнейшей истории этого края. В этот период, безусловно, происходило перемещение определенных этнических масс с Кавказа и, наоборот, сюда, наверное, проникали новые этнические элементы, но на процесс этно-культурного развития Кавказа эти моменты существенного влияния не оказали.

Следует отметить, что антропологические данные также свидетельствуют о местном происхождении и древнейшей общности населения Кавказа. По мнению некоторых авторов, генезис аборигенного населения Кавказа непосредственно связан с генезисом индо-средиземноморской расы, ибо все основные ветви индо-средиземноморской расы — средиземно-балканская, индо-памирская и переднеазиатская — представлены в современном населении Кавказа. Палеоантропологические материалы свидетельствуют о местном происхождении этих форм, выражением чего является большая близость палеоантропологических типов Кавказа по сравнению с современными антропологическими типами Кавказа. Тут же следует отметить, что местные кавказские разновидности основных подразделений индо-средиземноморской расы (адыгейская, загаликаспийская и переднеазиатская) и в настоящее время характеризуются определенной общностью. Автор этой концепции (проф. М. Г. Абдушелишвили) к переднеазиатской же расе относит выделенный им горно-кавказский т. н. «кавказионский» тип, который по его мнению претерпел большие эпохальные изменения в условиях относительной изоляции, в том же направлении, что и все прочие формы южноевропейской расы.

Несколько иную картину становления кавказских типов представляет проф. В. П. Алексеев. Все современные антропологические типы Кавказа он также относит к южной ветви большой европейской расы и выделяет в ее составе три ветви: балкано-кавказскую, переднеазиатскую и индо-памирскую. Из них две кавказские разновидности — кавкасионскую и понтийскую он относит к балкано-кавказской, к переднеазиатской — арменоидную, а каспийскую — к индопамирской; причем, балкано-кавказскую расу он считает формой местного происхождения. Ста-

появление понтийского типа им объясняется грацилизацией кавкасионского, который автор считает наиболее древним в населении Кавказа, сохранившимся в виде реликтовой формы в горно-кавказских группах и законсервировавшимся благодаря условиям многовековой изоляции. Архаичность кавкасионского типа еще раньше отмечалась проф. Г. Ф. Дебецом, который связывал его с протоевропейскими формами Северной Европы.

Таким образом, палеоантропологические материалы с территории Кавказа свидетельствуют об общности древнейшего населения. Антропологические типы современного населения Кавказа своими корнями восходят к этой общности. По-видимому, и в данном случае мы имеем дело с аналогичным процессом дифференциации общности, которая наблюдалась и в процессе распада этно-культурного единства. Ввиду отсутствия палеоантропологических материалов соответствующего времени, пока трудно охватить полностью хронологические рамки дифференциации антропологических типов. В V—IV тысячелетиях до н. э. на Кавказе завершился процесс этно-культурной дифференциации. По-видимому, в это время должны были сложиться палеоантропологические типы Кавказа.

Следует отметить, что ареал распространения наиболее характерного для Кавказа переднеазиатского расового ствола совпадает с границами куро-араксской культуры. Примерно то же самое можно сказать об ареале распространения майкопской культуры, где в основном превалировал понтийский антропологический тип.

საძიებლები[1]

ა) პირთა სახელები

აბდუშელიშვილი შ. 306—310, 312
აბესაძე ც. 109, 132, 136, 141
აბიშელაშვილი ო. 73
ალიმსეევი ვ. 292, 307—312
ალკიმი (Alkim B.) 65, 66, 224, 225
Akok Mahmut 66, 224, 225
ამირანაშვილი შ. 218—220
ამირანი რ. (Amiran R.) 64—66, 159, 160, 225
ანჩაბაძე ზ. 301
არტამონოვი ვ. ი. 207, 221

ბარამიძე ა. 5
ბარამიძე მ. 173
Bass G. 321
ბერძენიშვილი ნ. 5,287
ბერძენიშვილი ნანო, კილაძე ნ. 16, 20, 26, 27, 32, 56, 171, 177
Betancourt P. 211—213, 216, 219, 239
ბიორნი ჩ. (Burney Ch. A.) 65—70, 74, 76, 86—89, 137, 143—146, 149, 152, 153, 156, 159, 208, 223, 227, 228, 247, 249, 276, 286, 288
ბიტელი კ. (Bittel K.) 65, 203, 275.
Brandenstein C. G. 262, 287, 288
ბრეიდვუდი რ. (Braidwood R.) 65
ბრეიდვუდი ლ. (Braidwood L.) 65
ბრენტიესი ბ. (Brentjes B.) 161, 225, 226, 289
ბუნაკი ვ. 309, 310
ბურტონ ბრაუნი ტ. (Burton Brown T.) 63, 67, 70, 74, 137, 154—157, 181

გამყრელიძე თ. 255, 258, 266, 269, 270, 271, 277, 284, 294
გარასანინი მ. (Garasanin M.) 274
გოჭიევი ა. 310
გეორგიანი ა. 131
გეორგიევი გ. 261, 262
გიმბუტასი მ. (Gimbutas M.) 208, 216, 224, 228, 244, 245, 271
Girshman R. 275, 275
გოლგაძე გ. 302
გოტცე (Götze A., Goetze A., 66, 223, 225
გობეჯიშვილი გ. 77, 136
გოგაძე ე. 190, 206, 278
Gordon D. H. 213
გრიგოლია გ. 18, 26
გროზნი გ. 261, 275

დგებუაძე გ. 11, 307—310
დედაბრიშვილი შ. 85
დეკლერსი გ. (Deelers G.) 255, 284, 293
დეშეიე ჟ. (Deshayes J.) 212, 213
Dechelette F. 180
დიაკონოვი ი. 259, 261, 263, 289
Diamant S. 159
Dyson R. H. 67, 68, 153, 154
დიუმეზილი ჟ. 255
დუნაევსკაია ი. 26
Dussaud R. 26, 225, 275

Esin U. 152
Etem H. 150

Vary H. 69, 113, 152, 158, 147, 148

[1] შეადგინა მ. ცხადაძემ

Watson P. 161
Wace A. 92
ვესელოვსკი ნ. 209, 231—233, 282
ვული ლ. (Woolley L.) 66, 221, 226, 268

ზამიატნინი ს. 21, 25, 29
Sommer F. 275

თოროსიანი რ. 51
თუშაბრამიშვილი დ. 18, 20, 26, 29, 33, 105, 169, 171, 202, 203

იესენი ა. 65, 69, 195, 203, 205, 207, 212—214, 217, 230, 231, 241, 247, 249
ივანოვი ვ. 269—271, 277, 278
ინალ-იფა შ. 182, 303
Young T. C. 68, 154

კალანდაძე ალ. 11
კამენსკი ნ. 234
კამერჰუბერი ა. (Kammerhuber A.) 269, 279, 280, 286
კაკვიძე ი. 75, 85, 89, 92, 96—98, 105, 107, 112, 114, 120, 136, 138, 249, 250
Kelli-Buccellati M. 152
კვანძე ზ. 261
კილაძე ნ. იხ. ბერძენიშვილი ნ.
კისელიოვი ს. 212, 220
კილურაძე თ. 142
Clark G. 221, 227
კლიმოვი გ. 257, 294
Kowalczyk J. 167
Cornelius F. 279
კოტოვიჩი გ. 34, 41, 42
კოზაი ჰამით (D Hamit Zübeyr Kosay), 66, 69, 113, 132, 137, 138, 146—148, 150, 151, 222, 223, 225, 226
კრუბნოვი გ. 209.
კუფტინი ბ. 6, 63, 75, 83, 88, 94, 171, 185, 220, 221, 231, 245, 249, 299, 303

ლაფროვი ლ. 161
ლალაიანცი ე. 87, 121
ლანგი დ. (Lang D. M.) 65, 66, 69, 74, 152, 226—228, 247, 275, 282, 288
ლატიშინი ბ. 194, 220
ლომხი ც. 133

მარი ნ. 168, 293
მარკოვიჩი ვ. 181, 182, 296, 303, 304
მარტიროსიანი ა. 131
მასონი გ. 70, 73, 74
მაჭავარიანი გ. 255, 266, 269, 278, 284, 294
მახნიკი ა. (Machnik J) 167, 244
მეიე ა. 256, 259, 272
მელაარტი ჯ. (Mellaart J.) 64—67, 158, 161, 208, 220, 223—225, 227, 249, 272, 274, 276—278, 288
Mellink M. J. 66, 225
მელიქიშვილი გ. (Melikushvili G. A.) 6, 259, 260, 262, 265, 268, 269, 275, 284 286, 288, 294, 296, 302
მერპერტი ნ. 272, 274, 275
მეშაროსი ი. 261
მინნი ე. (Minns E.) 221
მირცხულავა გ. 79
მიქელაძე თ. 173
Muhly J. 271
მუნჩაევი რ. 131, 195, 198, 203, 204, 206, 209, 229, 233, 236, 237, 239, 242, 247, 282, 297
მესხელიშვილი დ. 100, 173

ნადიმაშვილი ს. 96, 100
ნათიშვილი ა. 310
ნებიერიძე ლ. 36—38, 40, 43, 56—58, 169, 171, 202, 203
ნიორაძე გ. 32, 33, 173
ნიორაძე მ. 30

ორტმანი ვ. (Orthmann W.) 224
Özgüç Tahsin 224, 225

პასეკი ტ. 220
Percins A. L. 67
პეტროვი 145
პიგოტი ს. (Piggott S.) 206, 221, 226—228, 273, 280
პიოტროვსკი ბ. 63
პოლაკი ვ. (Polak V.) 279

როსტოვცევი მ. (Rostovzev M.) 195, 215—217
Rutter J. 195

სახაროვა ლ. 134
ოლოფინთა ლ. 177, 178, 181, 199, 251, 298—301
Stein A. 159

ტალგრენი ა. (Tallgren A.) 206
Telegin D. J. 281
Točik V. 244
ტრებელკოვი ნ. 255, 256, 258
Turfan K. 66, 69, 137, 147
Thompson M. 92

უვაროვი ა. 180
უშაკოვი ვ. 301

ფარმაკოვსკი ბ. 210, 217, 219
ფენრიხი ჰ. (Fähnrich H.) 255
ფელიცინი ე. 180
ფორერი ე. 261
ფორმოზოვი ა. 34, 42, 43, 189, 195, 229, 238, 243, 247, 251
ფოგტი ჰ. (Vogt H.) 254—256, 258, 260, 294
Frankfort H. 217, 219, 223, 226, 227, 230
ფხაკაძე გ. 101, 173

ქრიატიანი ე. 260

ჩამბაშიძე ი. 110
ჩლონტი ლ. 132, 136,142

შარაშიძე ჯ. 260
Chantre E. 180
შეფერი კ. (Schaeffer C.) 64, 239, 241, 283
შმიდტი (Schmidt A.) 195, 213, 255
Schuler F. 302

ჩაილდი გ. (Childe G.) 211, 229, 230, 231, 241, 269, 271, 280
ჩარკოლიანი შ. 133, 134
ჩგჩენოვი ი. 235
ჩერნიხი ვ. 243
ჩიქობავა ა. 255, 260, 262, 285, 293
ჩუბინიშვილი ტ. 136, 138, 142

ცქიტიშვილი გ. 100

წერეთელი გ. 255, 284
წერეთელი ლ. 26, 22, 27, 30
Tsereteli M. V. 6, 260, 262, 263

ჭილაშვილი ლ. 139

ხაზზადიანი ე. 97
ხახუტაიშვილი დ. 173
ხოლმერი (Holmer N. H.) 261
ხრუშტარიშვილი ნ. 173, 177

ჯავახიშვილი ალ. 71, 82, 94, 98, 103, 105—108, 110, 132, 133, 136, 142, 220, 286
ჯავახიშვილი გ. 40, 47, 58, 59
ჯავახიშვილი ივ. 254, 287, 296, 301, 302
ჯანაშია ს. 5, 287, 296
ჯაფიანი გ. 263

ჰაუპტმანი ჰ. (Hauptman H.) 151
Hanjar F. 280, 283
Hrouda B. 262, 286
ჰუდი ს. (S. Hood) 64, 213

ბ) გეოგრაფიული სახელები

ბზაღესკაია 201
ახელია 78
აგუბეკოვი 60

ედიგენი 114
ალღარი 19, 37, 191, 298. იხ. სოფი-ალღარი
ანანთა 187

აზერბაიჯანი 18, 24, 27, 42, 48, 73, 109, 114, 118, 132, 133, 136, 142, 161, 162, 205, 220, 238, 240, 243, 309
აზია 180, 253, 171—173
აზიკი 18
აზოვ-ხაბარული 33
აკურეთი 41
ალაგეზი 129, 131
ალაზნის ველი 113
ალაზანი 66, 222—227
ალაკა-ჰეიდაკი 195, 232, 247
ალიაბადი 56
ალყირი 180
ამიერკავკასია 11, 13, 17—19, 24, 29—31, 34, 36, 42—46, 51, 52, 54, 60—63, 67, 69—72, 74, 84, 88, 95, 96, 108, 119 127, 131, 133—136, 138, 139, 141, 143, 144—146, 153, 154, 160—163, 168, 187, 194, 199, 202, 204—206, 208, 227, 229, 238 241, 243, 244, 248—250, 272, 282, 290, 285, 286, 289, 290, 294, 295, 300, 310, 312
ამირანის გორა 73, 95, 109—113, 133, 136, 138, 142, 147, 150, 239
ამღე 152, 159
ამუქის ველი 65, 66, 152, 159, 268
ანაკლია 299
ანაკეული 37
ანაკეული I 36, 37
ანაკეული II 37, 39, 40, 41
ანატოლია 13, 64, 70, 167, 178, 174, 222, 223, 225, 227, 228, 239, 262, 273, 276, 295, 298
არარატის ველი 47, 51, 53, 71, 83, 85—87, 93, 94, 114, 119—127, 133, 136, 142, 145—149, 152, 156, 159, 161, 165, 165
არაქსი (მდ.) 64, 68, 118
არგვეთი 94
არეზი 62—64, 75
არმაზის-ბლური 120, 155
არტანი 95
ასინის ზეობა 164
ასტარინი 132, 133, 134, 235, 240
ატროპე 180
აფხაზეთი 13, 18, 43, 55, 59, 127, 174, 182, 183, 185—187, 189—191, 204, 241, 298, 300
აფხაზეთის ზღვისპირა ხოლი 173, 179
აფხაზეთი. მთის ხოლი 175
აქსტაფის აუზი 47
აღმოსავლეთ ამიერკავკასია 43, 43, 46, 52, 289, 309
აღმოსავლეთ ანატოლია 53, 66—70, 72, 84, 96, 143—146, 153, 154, 160, 226, 270, 289
აღმოსავლეთ დიდეტები 208
აღმოსავლეთ ეროპა 45, 127, 185—186, 245, 278
აღმოსავლეთ კავკასია 27, 62
აღმოსავლეთ საქართველო 22, 40, 58, 59, 303 307, 289, 292, 298
აღმოსავლეთ ჩრდილოეთ-დასავლეთ 83
აწერი 211
აკის გამოქვაბული 27
ახალი არწივი 185, 235, 242
ახალქალაქი 210
ახალციხე 135, 230, 239
ახალციხის ქვაბული 95, 111, 112
ახრა კაპრის გარდქმნილი 175
ახუბანი 182
აშუკიანის გამოქვაბული 19, 56
ახსხი 95
აჭარა-ქედი 111

ბაბადურღეში 109, 114 117, 142, 143
ბაბაფეხვში II 142
ბალკანეთი 92, 274, 275, 285
ბალკანეთ-ხმელთაშუაზღვისპირეთი 191
ბალყარეთი იხ. ყაბარდო-ბალყარეთი
ბამბუტის ყორღანი 207, 231, 235, 239, 241, 242, 262

ბაღდადი 211
ბედენი 132, 136, 206, 240, 241
ბეთაურიანი 150
ბეიუკ-დაში 49
ბეიჯესულთანი 66
ბელაია (მდ.) 197, 198
ბეშთაშენი 105, 112, 155
ბზიფი 177
ბიჭვინთა 241
ბოლნისი 47, 77
ბორჯომის ზეობა 111
ბრდაძორი 126
ბუხნაკსკი 40

ბაგრა 177, 178
ბანჯა 117
ბარდაბანი 48
ბარნასი 112, 123, 126, 138
ბელაში 111
ბეო-თეფე 68—70, 73, 74, 137, 154, 156
ბეოქჩელა 70, 145
ბეარჯიღის კლდე 25—27, 30
ბიანი 154
ბიჭჩა 51, 60, 68
ბოდინ-თეფე 153, 154
ბომარეთი 27, 79
ბორი 95, 100
ბრეში 78, 85
ბროზნო 96, 163, 165, 166
ბუანდიხე 58, 59
ბუზის გამოქვაბული 25, 26, 30, 33
ბუზის ხეობა 25
ბუდაბერტყა 96, 97, 100, 101, 107, 165
ბულრიეში 127
ბუმასთა 173, 175, 176, 178—179
ბუნიში 41
ბურიანთა 37, 39
ბუფთა 128

ბაბლაგომი 109, 171, 298, 299
„ბანჯარხული" გამოქვაბული 20
„ბანგრეული" გორა 116, 142
ბანკალას გორა 110
ბარკეთი 57, 58, 202, 203
ბარკეთის ტბა 169
ბასავლეთ ამიერკავკასია 25, 34, 37—40, 44—46, 52, 54—56, 60, 168, 169, 171, 182, 191, 192, 203, 204, 251, 266, 295—297, 300, 310
ბასავლეთ გერმანია 131
ბასავლეთ კავკასია 42, 181, 191, 267, 297, 298, 301, 303, 309
ბასავლეთ მცირე აზია 230
ბასავლეთ საქართველო 15, 20, 22, 26, 31, 34, 37—39, 44, 54, 56, 59, 60, 109, 128, 168—170, 202—204, 251, 256, 290, 292, 293, 296
ბაღესტანი 25, 28, 30, 40—42, 47, 51, 53, 60, 68, 96, 132, 134, 136, 161—162, 185, 193, 198, 207, 238, 310
ბახოესკაის გამოქვაბული 198
ბებედას აღზი 47
ბევის ხვრელი 20, 33
ბერეიკა (ცრემლჩქეფის რ-ნი) 281
ბიარბეკირი 152
ბიგაშენი 110
ბიდი ახალსოფელი 85
ბიდუბე 73, 75—77, 102, 120
ბიდუბე-კიეთი 79, 85, 91, 102, 103
ბიუხდარ-თეფე 225
ბიღომი 132
ბიჩაგუძუბა 173, 175, 298, 299
ბმანისი 129, 142
ბოლაESკოე 164, 196—198, 203, 245, 247
ბოლში-თეფე 68
ბოშაკის გამოქვაბული 202
ბრმეიღა 131
ბუნაიბერეთი 92, 273, 274, 280

ბგეროი 272
ბგეოსის აღზი 195
ბვეიბტე 216
ბერაზიის სტელები 275
ბვროპა 19, 129, 131, 140, 167, 180, 181, 189, 253, 271—273, 280
ბლამი 195, 215, 217, 231
ბლარი 121, 137, 156

ელიაზიგი 56—59, 144, 159—161
ელიაზიგ-მალათია 67, 69, 143, 144, 160
ელ-ეზედი 12
ენგური 173, 298
ენწერი 26
ერაყი 30, 31, 309
ერეკლე 59, 86, 89, 120, 133, 139
ერზერუმი 66, 69, 87, 127, 147, 152
ერზერუმის ველი 116
ერნისი 145, 146, 156
ესწერა 162, 165, 187, 188, 298
ეჩმიაძინი 51, 122, 125, 127

ზანა 140, 149, 150
ვაჭარა ტბა 56—59, 143—145, 287
ვარძია 96
ვასილი 197, 198, 201, 203
ვასილის გამოქვაბული 202
ვორონცოვი გამოქვაბული 59, 60, 191, 194, 199, 201—203, 301

ზაკლიკი 112
ზაკრისი 262, 280, 282, 302
ზალღირი გროტი 200, 203
ზარზმა 30
ზაქესი 133, 239
ზეკარი 136, 241
ზემო აგჩალა 164
ზემო გუნდაი 136
ზემო ობერეთი 266
ზემო სამოკლი 131
ზემო სარალე 132
ზღუდარის ყელური 85, 164
ზღვისპირა ხიდი 169

თაბლაში 262
თამარისი 77, 92
თარო-კლდე 20, 25
თბილისი 77, 85, 122, 142, 239
თეთრიწყარო 55, 56, 58, 59, 160, 171, 177, 282
თელეთი წყაროები 72, 77, 78, 92, 93, 132, 133, 136, 240, 241
თელ-ხალაფი 67
თერგი (ქვ) 166, 209, 219, 228
თერჯოლა 56, 139, 171
თეფსისი 150, 152
თეღეთი 51
თიანეთი 129
თიღვა-თეთრი 67
თოფალოს გორა 81, 87
თრიალეთი 6, 69, 94, 105, 112, 142, 220, 221, 224—226, 283
თურქეთი ყირიმული ნაწილი 152
თურქეთის თრაკია 181

იალბუზი (სოფ.) 122, 216
იათაკი 145
იაკობ თუმე 68, 137, 154, 157—160
იაკობი პოლიაკი 196, 201—203, 245
იალმახი 12
იალთის გამოქვაბული 26
იალღუზი 69, 70, 143, 146, 149
იალღუზის ყელი 70, 144, 145
იალის ტბა 112
იმერეთის ქედი 55
იმერეთული 152
ინწირის გორა 47, 48, 52, 54, 91
ირგვლივი 164
ისთანბული 150, 270
ისთ-ალლაჰის ტაძარი 113, 114
ისრაილი 133, 212, 216, 229, 230, 309
ისრაილის ამერიკელები 68
ისრაილი ზეგანი 270

კავკასია 5, 6, 10—12, 15, 17, 18, 20, 29, 30, 32, 35, 42, 43, 45, 46, 59, 61, 62, 93, 128, 129—131, 161, 162, 164, 167, 168, 174, 177, 179—182, 185, 188, 189, 191—194, 198, 206, 208, 211, 212, 214, 219—221, 224, 229—231, 241, 242, 244, 248, 251—253, 264, 265—267, 271, 275, 276, 278—280, 282—284, 286, 287, 295, 303—305, 312, 313
კავკასიონისპირეთი 230, 274
კავკასიონ წაგრძელებისპირეთი 230, 274
კავკასიონის ქედი, კავკასიონი, 14, 218, 311
კავნოთისტბეთი 25, 197
კავნოთისტბეთის გამოქვაბული 38, 39, 197, 198, 202, 203
კანდაური 153
კაბადოკია 231
კარსელის ზღვა 18
კარპატები 167, 214, 273
კასპის ზეგანი 70, 194

კაუჩი 243
კახეთი 78, 79, 85, 88, 113, 114, 119, 162, 165, 246
კაცია 73, 76, 77, 92, 102, 120
კოლეჯი 65, 153
კონარეტი 225
კონტრაში 37
კორზეთ-კერაკი 159
კოსტრომა 37, 38, 41, 43, 203
კოსტრომიტინა 198, 211
კოხტლანი 40, 42, 220
კოცა 77
კოდორი (მდ.) 175
კოლაკოლხი გროტი 200, 203
კოლხეთი 56, 174
კოლხეთის დაბლობი 168, 171—176, 179, 192, 191, 292, 298—300
კონსტანტინოვკა 137, 241
კორეკუ-თეფე 150, 152
კოსტრომაკია 245
კოშკები (სოფ. ჩუბინიანთან) 110
კრემენჩუგი 281
კრეტა 213
კუდრის მღვიმე 15
კული ხიდი 131
კურულისტანი 287
„კურზია“ (ბორცვი) 173

ლაბას ველი 179
ლაგანი 223
ლუბინაკაში 126, 129
ლეკეთი 136
ლეკიტიე 153—156, 193
ლეჩხუმი 223, 224

მაიკოპი ქ. 190, 192, 209
მაიკოპის ყორღანი 194, 195, 200, 203, 204, 206, 207, 209—212, 214—218, 221, 222, 224, 227, 228, 230—232, 238, 240—242, 245, 247, 293
მაღალაანი 66, 67, 144, 150, 152
მალაქლე 143
მამათი 32
მამისახის უღელტეხილი 300
მარნეული 47, 48, 126
მარნეულის ქვაე 25, 77
მასკატ-კოშკი 127
მაჭარი 55, 59, 60, 173, 175—177, 179
მახანჯალა 40
მახლობელი აღმოსავლეთი 30, 31, 270—273, 275, 278, 283
მახმატლარი 224
მცხეთა 166, 209, 225
მესოპოტამია 202, 217, 221, 229—231, 239, 262, 280, 281
მესხეთი 95, 110, 111, 113
მეჩეთი 59, 169, 171, 197, 198, 200, 201, 203, 210, 214, 222, 245
ნეშტის გამოკვეთილი 202
მთიანი დაღესტანი 291
მთათუშეთის ყორღანი 183
მიღმა 83, 86, 92
მიღმის ველი 48, 51, 82, 114, 205, 206
მიხეილაური 117, 239
მისხაკი 198
მოლდოვა 53
მოსული 211—212
მოხრიბლული 123, იხ. ქიულ-თაფა
მტკვარი (მდ.) 46, 62—64, 76, 93, 98, 118
მტკვრის ხეობა 14
მუღანი 81, 83
მუღანის ველი 82, 115
მცვანის კედი 143
მცვიმევი 220
მცირე აზია 71, 83, 84, 181, 216, 229—231, 241, 251, 272, 275, 277, 278, 280, 285, 297—300, 302

ნადარბაზევი 132
ნალჩიკი 60, 196, 198, 207, 234, 238, 247
ხატრი 166
ნეიარყორა 85
ნაცხვერი (ბორცვი) 171
ნახიჩევანი 48, 49, 82, 83, 118
ნახიჩევანი იხ. ცირიბაღ-ნახიჩევანი
ნაცლის კედი 93, 111
ნიკოლოსიანკი 190
ნოვოსვობოდნაია (ლუფთი ცირიკი) 232
ნოვოსვობოდნაია ყორღანი 133, 135, 188—190, 194—196, 200, 201, 206, 207, 231, 233, 235, 238, 239, 241, 242, 245—247
ნორსენ-თეფე 150, 151

ოდენი 37—39, 41, 42
ოვენკა 38
ოზანი 105, 112, **142**, **156**
ოკამი 110
ომანი 214
ოსპარისი 133
ოჩამჩირე 56, 59, 173—177, 179, 298
ოხაჟი გროტი 200, 201

პავლოვაკია პოლიანა 201
პალესტინა 18, 31, 63, 64, 159—161, 181, **227**, 298
პალესტინა იხ. სირია-პალესტინა
პალის ფარდული 175
პასიფლა 111
პირენეის ნახევარკუნძული **168**, 304
პულური 67, 69, 70, 113, 132, 138, 139, **148**, 149, 159
პელური (ერზერუმთან) 147, 150
პონტოს სტეპი 208, 226, 227
პორტუგალია 304

რაჭიდანი (მდ.) 133
რას-შამრა 241
რეგუჯი 41
რიონის აუზი 168, 174
რიონის დაბლობი 172, 299
რიონის ხეობა 173
რიონ-ენგურის ორმდინარეთი 173, 198
რიონ-ყვირილის აუზი 34, 55, 171, 198
რუსეთი 22
რუსეთის სტეპი 206, 208, 282

საგვარჯილე 20, 24, 56, 58, 59, 169, 170, 172, 202, 203
საგვარჯილეს გამოქვაბული 171
საელიეთ 173
საკაჟია 20, 23
სამეგრელო 39, 203
სამელე ალდე 56—59, 106, 169, 203
სამერცხლე ალდე 29, 56, 57, 105, 106, 109, 169
სამთავრო 309
სამსუნი 224
სამტრედიის მხარე 95, **109**, **168**, **171**, **299**
სანშვილდე 77, 79
სამხრეთ აზერბაიჯანი 49
სამხრეთ ამიერკავკასია 89
სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპა 273, 281
სამხრეთ-აღმოსავლეთ კასპიისპირეთი 280
სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი 302
სამხრეთ კავკასია 6, 72, 93, 96, 140, 206, 268, 270, 298
სამხრეთ ოსეთი 127
სამხრეთ რუსეთი 15, 206, 226—228, 244, 280, 282
სამხრეთ რუსეთის სტეპები 274, 279—281
სამხრეთ საქართველო 26, 77
სარალია ყორღანი 133, 136
სატანდარი 12, 13
საფრანგეთი 180
საქართველო 5, 11—13, 20, 24, 25, 29, 33, 36, 42, 47, 56, 59, 64, 69, 87, 125, 131, 162, 188, 289, 307, 309
სახეჩეთი 166, 188
სახხერე 88, 94, 106, 108, 112, 127, 128, 132—137, 139, 141, 185, 188, 202, 208, 241, 299
სევაშის ტბა 129, 133, 223
სერკენ-იურთი 163, 166, 193, 198
სვანეთი 133, 292
სამოშიანთ ბევი (სოფ.) 129
სიონი 78, 313
სირია 63, 159, 161, 239
სირია-პალესტინა 5, 31, 63, 64, 181, 183, 269, 289, 298
სკალა 197, 198, 201—203
სოხეთი 12, 15, 24, 27, 69, 74, 87, 88, 119, 120, 123, 130, 131, 142, 223, 131, 243, 308
სომხეთის მთიანეთი 119—121, 126, 129, 133, 136, 140, 152, 241, 162,
სოკრუკო 25, 27, 30
სოჭი 27, 177
სოჭი-ადლერი 55, 59, 174, 194
სოხუმი 12, 175
სტავროპოლი 194, 209
სტაროშიშატოპეკოე 215—217, 221
სული 187
სხულის გამოქვაბული 18

ტამანის ნახევარკუნძული 179, 192, 207
ტაბასერა 152
ტეკეკოი 225
ტელნანი (სოფ.) 132, 133
ტესტა 67

ტროა 216, 221, 225, 230
ტროა II 221, 274
ტყვიავე 164, 208, 112

უზეადი 67, 68, 84, 152
უთალი 273
უბრწინი 85, 95, 98, 138, 139, 244
ურა 216, 221
ურმიის ტბა 67, 68, 96, 154, 157
ურმიისპირეთი 62, 68, 69, 74, 137, 153, 155, 157, 159
უსტ-ჭეშუტინსკოე 209, 235, 236, 242
უჩ-თეფე 205, 206, 247

ფარსი (მდ.) 198
ფინუზეური (ქე.) 129
ფიეიდელი-თეფე 68
ფსარეხა 183

ქალაში 67, 69, 70, 113, 132, 137, 138, 146, 147, 149, 159
ქართლი 74
ქედაბეგ ბელოქანი 243
ქერმანში 67, 153
ქვასათალი 128, 139
ქვაკვერები, ქვაცხელი 96—102, 104, 105, 107, 110—113, 132, 135—137, 139, 140, 142, 165, 166, 282
ქვაჭარა 23, 26—28
ქვემო ვოლგისპირეთი 238
ქვემო ქალაში 132
ქვემო სალაჯი 134
ქვეშა ქართლი 43, 46, 48, 53, 58, 62, 76, 77, 79, 82, 86, 88, 91—93, 114, 132, 136, 139, 141, 142, 147, 206, 246, 266, 280
ქვეშა შალოდა 37, 38, 203
ქვეშა შეკვეთა 49
ქიზლ-თაფა 123, 125
ქიზლ-თეფე 73, 118, 119, 140, 226
ქიზლ-თეფე I 49, 52, 58, 67, 73, 74
ქიზლ-თეფე II 73, 74, 113, 118, 126, 135, 138, 153, 156, 177
ქირკეი 94, 139
ქუთაისი 55
ქულობანები 85, 101—103, 126, 164, 239

ლითო-ბახი 114, 115, 139, 142

შაბარდო 300
შაბარდო-ბალყარეთი 25, 28, 60, 209
შაზახი 47, 48, 109, 114, 142
შაზეგი 218
შარაბახ-ბახჩისარაი 53
შარაბახის ველი 48, 51, 82, 83, 86, 117
შარსი 69, 129, 143
შელრმა 95, 110
შვირილა (მდ.) 16, 56
შვირილის ღელე 58, 59, 94, 105—108, 128, 136, 139, 141, 168, 169, 171, 174, 244, 266
შვირილის ხეობა 15, 21, 29, 57
შირიმი 179, 180, 194
შარიმის ზღვისპირა ზოლი 179
შუშანი (მდ.) 158, 209, 219, 226, 230—232
შუშანისპირეთი 13, 15, 16, 25, 28, 38, 59, 60, 179, 186, 188, 190, 191, 193, 196, 198, 201, 203, 204, 207—209, 211, 215, 228, 230, 234, 235, 248, 295—297

შავი ზღვა 15, 206, 225—227, 229
შავიზღვისპირეთი 27, 190, 191
შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო, ჩრდილო ზღვისპირა ზოლი 157, 168, 174
შამლუგი 243
შიე-ლეგეთი 163, 165
შენგავითი 73, 74, 87, 120—126, 142, 165, 282
შიდა ქართლი 26, 58, 81, 83, 85, 87, 92, 93, 96—107, 109—114, 118—120, 124, 126—129, 136, 139, 140, 142, 147, 165, 166, 239
შიდა ქართლის ველი 85
შრეშ-ბლური 120, 121, 123, 125, 142
შრეშ-ბლური II 87
შახტოეფე 53
შომეთეფე-წულაური 39, 43, 44, 63, 79
შეი ცერამა 167, 208, 244
შეიდიხარეთი 211
შელაცერი 43, 47, 48, 51, 53, 114, 132, 139
შელაცერი II 114
შელაცერის გორა 50, 81
შვიერი 195, 216, 217, 220, 231, 239, 241

ჩახათი 26
ჩერჩენეწყლულები 96, 161—164, 166, 168, 193, 198, 209, 226, 235
ჩირკეისკოე 138, 236

ჩოხი 25, 28, 30, 34
ჩუნჩხა 95, 110
ჩრდილო ანატოლია 225, 302
ჩრდილო-აღმოსავლეთ აბიერკოვკასია 290, 291
ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლია 302
ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასია 30, 40, 47, 60, 161—163, 193
ჩრდილო-დასავლეთ კავკასია 30, 59, 169, 181—183, 188, 190, 192—194, 196, 203, 205, 207, 208, 296—297, 301
ჩრდილო-დასავლეთ არაბი 70, 72
ჩრდილო ევროპა 190
ჩრდილო ერაყი 31
ჩრდილო სირაი 68, 154
ჩრდილო კავკასია 14, 15, 21, 27, 40, 60, 72, 127, 129, 130, 133, 136, 137, 139, 140, 152, 164, 168, 194, 198, 202, 204—209, 219, 220, 229, 230, 231, 238, 243, 244, 248, 250, 275, 290, 295, 296, 300, 309
ჩრდილო მესოპოტამია 67, 68, 83, 84, 286, 287
ჩრდილო ოსეთი 163, 165
ჩრდილო პალესტინა 65
ჩრდილო პონტოს სტეპი 228
ჩრდილო სირია 65, 66, 268
ჩრდილო უბეედი 83
ჩრდილო შავიზღვისპირეთი 228, 244, 271, 273, 274

ცარცის გორა 134
ცენტრალური აზია 270, 271
ცენტრალური აზიის სტეპები 271
ცენტრალური ამერიკა 46, 52, 89, 259, 290, 292
ცენტრალური ანატოლია 56, 152, 195, 224, 227, 268, 296, 302
ცენტრალური ევროპა 245
ცეცენდეგმე 30
ცეხიაგორა 100
ცხენოსანი 85, 101, 102, 132, 136, 239, 245. იხ. მეცხენეები

ძალიან 139, 140
ძველი (სოფ.) 95, 110
ძეძუანას გამოქვაბული 29
წაკვი 27, 221
წალკის პლატო 110
წიხნა აზია 6, 17, 19, 27, 30, 31, 36, 42—44, 53, 60, 62, 63, 67, 108, 109, 129, 130, 133, 134, 138—140, 177, 178, 181, 204, 206, 212, 215, 219, 221, 229, 231, 238, 239, 241, 251, 276, 278—281, 285, 287, 307—310
წიხნის გამოქვაბული 15, 23, 26
წოდი 77, 78
წყალწითელას ხეობა 20

ჭაჭკრის თავი 111
ჭილთური 56, 58, 94, 105, 171, 311

ხათუსარხი 51
ხახბულაღი 136
ხაჯობი 197, 198, 201, 202
ხაჯობი III 201
ხევანი (სოფ.) 179
ხერგულის კლდე 20, 25
ხიშანიანთ გორა 73, 74, 78, 88, 92, 96—103, 105—107, 110—113, 136, 138, 155, 164—166
ხმელთაშუა ზღვა 274
ხმელთაშუაზღვისპირეთის სანაპირო 63, 159, 161
ხმელთაშუაზღვისპირეთი 31, 161, 190, 303, 304
ხრამის აუზი 47
ხურთა მღვიმე 287
ხუბანიბაშასა 26
ხეცეებიანი 37

ჯავა 125
ჯეიხანთის 110
ჯეიხანთის ბლატო 94—95
ჯეიჰანისენი 52, 110
ჯიქიწური (მდ.) 174
ჯოჯ-კოლონი 129
ჯრეჭილა 18
ჰაცეული 67, 84, 152
ჰალაფი (მდ.) 285
ჰაბდანის გელი 52, 153
ჰან ებრაჰიმ შამი 153
ჰაიალუ 159
ჰეჯი ფირუზი 66
ჰიკსოსიონტი 277
ჰასარი 216, 241
ჰასარი III 216
ჰორის-თეშუბ 224

გ) ეთნიკური სახელები

ბაბაზინჯები 308
ბზორგებელი მოსახლეობა 293
ბერძნული ტომები 299
ბერძნულენოვანი ტომები 296, 303, 304, 308
ბერძნული ტომები 296
ბერძნული ტომები 175, 265
ბერძნული ენები 309
ბლეის კულტურის მატარებელი ტომები 256
ბლეის კულტურის მატარებელი ტომთა მონათესავე ტომები 237
ბოიერკავკასიაში მოსახლე ტომები 150
ბოიელები 270, 291
ბოსფორ-ბერძნული ტომები 266, 292, 295—297, 300, 302, 304, 305
ბურჯები 293, 295, 303, 304, 308
ბუნოსავლეთ ამიერკავკასიაში ბინადარი ტომები 289
ბუნოსავლეთ ირანელები 270
ბჭერლები 308

ბალკანურ-კავკასიური რასა 305
ბალკარელები 311, 312
ბასკები 304
ბერძნები 270, 284
ბირთვაელები ამფორების კულტურის მატარებელი ტომები 304

დასავლეთ ამიერკავკასის მიწათმოქმედი საზოგადოება 251
დასავლეთ ამიერკავკასიის მოსახლეობა 241
დასავლეთ საქართველოში მოსახლე ტომები 265
დასავლეთ დიალექტური წრის მატარებელი ტომები 294—295
დადასტნელები 292

თრიალეთური კულტურის მატარებელი საზოგადოება 220

იაფეტური ტომები 168
ინდო-გერმანელები 279
ინდოევროპელები 270—276, 279, 284, 285
ინდოევროპულ დიალექტზე მოლაპარაკე ტომები 278
ინდოევროპულენოვანი კოლექტივი 294
ინდოევროპული ტომები 268, 269, 272, 275—278, 281—285
ინდოევროპელი სომხები 290
ინდოევროპელი ხეთები 268
ინდოირანელი ტომები 281
ინდოირანული მასები 269
ინდო-ხმელთაშუაზღვისპირული რასა 306, 308
ირანულენოვანი სკვითური ტომები 275

კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობა 305, 306
კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობა 305, 307
კავკასიონის მთის თანამედროვე მოსახლეობა 313
კავკასიაში მოსახლე ტომები 256
კავკასიური ტომები 3, 254, 295
კავკასიის ცენტრალური ტომები 228, 243, 254, 267
კავკასიის შორეულ ეზიზე მოლაპარაკე ტომები 295
კავკასიის ხალხები 292, 305
კასპები 301, 302
კასპიელები 301
კაშკა-გასკები 301
კოლხები 201, 203
კუნძულები 309

ლეჩხუმელები 308
ლეონელები 272, 276—277

მაიკოპის კულტურის მატარებელი ტომები 267, 297, 300, 304
მაიკოპის კულტურასთან კავშირში მყოფი ეთნიკური ჯგუფი 306
მეგრელები 308
მესაქონლე ტომები 272
მთიანი აღტაის სკვითები 271
მიწათმოქმედი ტომები 272
მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები 163, 167, 204, 249, 267—269, 273, 287, 288, 290, 298
მტკვარ-არაქსის კულტურისა და დასავლეთ საქართველოს ენეოლითის მატარებელი ტომები 229

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ქალაქელენოვანი ტომები 295
მცირე აზიის მოსახლეობა ცერამიკის მატარებელი ტომები 71
მცირე აზიის ქალქები 301

ნაღნაის კულტურის მატარებელი ტომები 300
ნახურ-დიდე-ტბური ტომები 266, 290
ნახურ-დიდეტბური ფეიქრების მატარებელი ტომები 266

ობსიდიანების კულტურის მატარებელი ტომები 275
ოქრო 311, 312

პრიმიტიული კულტურის მატარებელი ტომები 300
პროტოინდოევროპელები 271
პროტოინდოევროპული მოსახლეობა 270
პროტოხეთები (ხატები) 262, 297, 298, 302, იხ. ხეთები.
პროტოხეთური მოსახლეობა 300—302

საერთო ინდოევროპული ენის მატარებელი ტომები 269
სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ტეპების მოსახლეობა 228
სამხრეთ დიდმეწყრი კულტურის მატარებელი ტომები 300
სამხრეთევროპეიდული რასა 306
სამხრეთინდოევროპეიდული რასა 305
ვენები 311, 312
სკვითები 281
სომხები 290, 307
სოხების ხელოსნური ნივთები 290
სპარსელები 281
სტეპებში მცხოვრები ტომები 208, 227, 279
სტეპებიდან წავი ზღვით ან ამიერკავკასია ხმელთ მოსული მოსახლეობა 227

შენობა წარმომავლობის ინდოევროპული ტომები 286

ძართველები 292, 307, 310
ქართველი ტომები 284, 287
ქართველურენოვანი ტომები 289, 290, 292, 294, 295, 297
ქართველური ტომები 266, 269, 279, 289, 296, 302
ქართველების მატარებელი ტომები 295
ქაშქები 251, 297, 298, 300, 302, 308
ქურთები 309

შაბარდველები 303
ყარაჩაელები 311, 312

ჩრდილო-ინდოევროპული ელემენტები 295
ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური ტომები 289
ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური ენების მატარებელი ტომები 289
ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიიდან მოსული ტომები 301
ჩრდილო-კავკასიური კულტურის მატარებელი მოსახლეობა 300

ცენტრალურ აზიურ კავკასიაში ცხვრიანი ტომები 269

ძველი კულტურის მატარებელი ტომები 275
ძველი ორნამენტების კულტურის მატარებელი ხალხი 273, 283

წინასპარსული რასა 295, 307, 308
წინარე ნახურ-დაღესტნური ენობის მატარებელი ტომები 289
წინარე ქართველურის მატარებელი ტომები 289

ხატები 266, 295, 297, 302, იხ. პროტოხეთები
ხატურ-ასსაზურ-ადიღეური ტომები 266
ხეთები 268, 270, 276—278
ხეთურ-ლუვიური ჯგუფი 269, 281
ხეთი-ხესიტები 268
ხურები 262
ხურიტები 287
ხურიტულენოვანი ტომები 266, 286, 289, 290, 295
ხურიტული ტომები 267, 286, 287, 295
ხურო-ურარტული ტომები 266, 267, 289, 290, 302
ხურო-ურარტული და ნახურ-დაღესტნური წინარე ენის მატარებელი ტომები 266

УКАЗАТЕЛИ

а) имен

Абдушелишвили М. Г. 295, 305—310, 312, 340
Абибуллаев О. А. 49, 118, 119, 126
Авалишвили Г. Б. 142
Аванесов Р. И. 9
Адамия И. 303
Алексеев В. П. 292, 293, 307—312, 340
Алексеева Е. П. 303
Алиев И. 262, 275, 287, 301
Алиев С. А. 18
Анчабадзе З. В. 295, 298, 301, 303
Аракелян Б. Н. 119
Артамонов М. И. 7—9, 196, 207, 221, 283
Асланов Г. М. 117
Аутлев П. У. 17

Бадер Н. О. 26—31, 33, 34
Бадер О. Н. 15
Бердзенишвили Н. З. 15
Бжания В. В. 55, 59, 61, 175—179, 183, 191
Бибиков С. Н. 15, 20
Бибикова В. И. 282
Бобринский А. А. 246
Бокарев Е. А. 253, 254, 260, 291
Брохлей Ю. В. 252
Брюсов А. Я. 7, 10, 33
Бунак В. В. 9, 308—310

Вандов С. М. 117
Векилова Е. А. 19
Векуа А. К. 18
Воронов Ю. Н. 178, 179, 182, 183
Вулли Л. 221, 249, 262, 268, 276, 336

Габуния Л. К. 18
Гаджиев А. Г. 310
Гаджиев М. Г. 60, 161, 291, 292
Гамкрелидзе Г. В. 257, 258, 264, 269—271, 277, 280, 284, 285, 293, 332, 336
Гвоздовер М. Д. 33
Геворкян А. Ц. 131, 215, 243
Георгиев В. И. 261—263, 272, 273, 287
Гиоргадзе Г. 302
Гладин В. П. 18
Глонти Л. И. 55, 59, 62, 94, 98, 101, 103, 105—110, 140, 170
Гобеджишвили Г. Ф. 206, 246
Гоголашвили В. М. 173
Горнунг Б. В. 10, 46, 264, 273, 277
Готье Ю. В. 181
Грантовский Э. А. 270, 273, 281
Григорьев Г. П. 19, 29, 33
Грозный Б. 181, 276, 287, 301

Даниленко В. П. 32, 45, 273, 274, 276, 283
Дебец Г. Ф. 11, 290, 307, 310, 341
Деген-Ковалевский Б. Е. 196
Деттерева Т. А. 256, 273, 274, 277, 284, 285
Дедабришвили Ш. Ш. 79, 113, 162, 164, 165, 205
Десницкая А. В. 260, 261, 275, 287
Джавахишвили А. И. 55, 59, 124, 140, 170
Джавахишвили Г. 55, 108, 140
Джавахишвили И. А. 296, 331
Джавахишвили Э. Н. 313
Джанберидзе Г. К. 293
Джаукян Г. Б. 263
Долуханов П. М. 248
Дунаевская И. М. 261, 287
Дьяконов И. М. 259, 261—263, 272, 275, 281, 286—290, 292, 295, 301, 333

Есаян С. А. 87, 89, 123

Замятнин С. Н. 15, 20, 25, 29, 316
Зыцарь Ю. В. 259
Зубов А. А. 19

Иванов В. В. 269—271, 278—280, 284, 336
Иессен А. А. 51, 65, 67—69, 73, 74, 117—119, 156, 165, 166, 173, 195, 196, 203—205, 207, 211—214, 216, 217, 219, 221, 229—231, 239, 241, 245, 247, 248, 330
Илличь-Свитыч В. М. 264, 284
Ипал-Ина Ш. Д. 182, 191, 296, 303
Ионе Г. И. 117
Исмаилов Г. С. 136, 142

Каландадзе А. Н. 20, 22, 26, 33, 40
Каменецкий И. С. 7
Кананцян Гр. 331
Киквидзе Я. А. 55, 59, 140, 170
Кикнадзе З. 261
Киладзе Н. З. 81
Киселев С. В. 218—220, 222, 244, 250
Кларк Г. 280
Кленгель Х. 282
Клычев Г. А. 46, 255, 257, 258, 262, 264—266, 284, 291, 294, 295
Кнабе Г. С. 8, 273
Кожин П. М. 280
Коридзе Д. Л. 131
Кореневский С. Н. 215, 244
Коробков И.И. 12, 13, 17, 30
Котович В. Г. 25, 28, 130
Котовщ В. М. 130, 136, 161, 162
Круглов А. П. 60, 196
Крупнов Е. И. 164, 166, 167, 190, 196, 209, 210, 219, 221, 228, 247, 250, 267, 279
Кузьмина Е. Е. 269, 274, 280—282
Куфтин Б. А. 56, 109, 117, 120, 121, 129, 145, 172—175, 180, 183, 188, 220, 236, 245, 249, 262, 283, 287, 299, 303
Кушнарева К. Х. 69, 73, 74, 112, 113, 116, 118, 121, 133, 138, 141, 143, 146, 156, 239

Лавров Л. И. 179, 181, 295, 303
Латынин Б. А. 195, 220, 228
Левин В. Д. 10, 46, 264
Лесков А. М. 180
Ломтатидзе К. В. 254
Любин В. П. 11—15, 26, 28, 163

Марковин В. И. 177, 179, 181—183, 188, 190, 191, 193, 194, 228, 251, 296—298, 304
Марр Н. Я. 5, 168, 260, 274, 290, 293
Мартиросян А. А. 51, 119—121, 126, 129, 131, 239, 290
Маруашвили Л. И. 42
Массон В. М. 27, 42, 45, 67, 68, 70, 73, 74 83, 84
Махмудов Ф. А. 51, 82, 109, 118, 133, 238, 240—243
Мачавариани Г. И. 257, 264, 265, 269, 278, 336
Мижлумян С. М. 282
Мейе А. 256, 271, 272, 332
Меликишвили Г. А. 6, 263, 272, 302, 333 336
Мерперт Н. Я. 167, 204, 208, 209, 228, 272, 274, 275, 281, 283
Мерцхулава Г. И. 79, 87
Монгайт А. Л. 7, 9, 274
Мунчаев Р. М. 59, 66, 68, 73, 109, 122, 124, 129—131, 163, 164—166, 177, 188, 192 195, 197—199, 202—210, 215, 216, 228—230, 235—244, 246—248, 267, 282, 297

Нариманов И. Г. 51, 82, 109, 118, 133, 136, 215, 238, 240—243
Нетишвили А. И. 310
Небиеридзе Л. Д. 37, 38, 40, 43, 53
Недоля И. К. 177
Нечитайло А. Л. 194, 202, 207, 209, 236, 237
Николаева И. Н. 304
Нинорадзе М. Г. 30

Паничкина М. З. 13, 17
Пассек Т. С. 220
Пизани В. 256
Пиотровский Б. Б. 60, 94, 123, 182
Подгаецкий Г. Б. 60, 196
Попова Т. Б. 133, 188, 189, 233, 234, 239, 242, 245, 246
Пхакадзе Г. Г. 77

Рогачев А. Н. 9, 34
Рогинский Я. Я. 19
Ростовцев М. И. 195, 215—217
Рунич А. П. 198

Сардарян С. А. 24, 27, 74, 120, 123
Сарианиди В. И. 207
Сафронов В. А. 304
Селимханов И. Р. 214
Семенов С. А. 178
Сидоров В. Н. 10, 46, 264
Смирнов А. П. 7
Соловьев Л. Н. 6, 12, 26, 38, 60, 174, 175, 179, 181, 191, 192, 200, 299, 251, 298, 299, 300
Столяр А. Д. 37, 42, 194, 197, 200, 201
Струве В. В. 276

Тимофеев В. Н. 248
Титов В. С. 273, 277
Тороеян Р. М. 51, 290
Третьяков П. Н. 8, 9, 273
Трубецкой Н. С. 257, 264, 274
Тушабрамишвили Д. 18, 55, 56, 58, 140, 170

Уваров А. С. 180
Удальцов Л. А. 252

Фармаковский В. В. 195, 210, 216, 218
Федоров Я. Е. 296, 298, 303
Фелицин Е. Д. 180

Фисенко В. А. 227, 279
Фогт Г. 256, 258
Формозов А. А. 7—10, 13, 15—18, 20, 25, 27—30, 33, 34, 36—39, 40, 42—44, 55, 56, 60, 170, 171, 177, 178, 190, 191, 193, 195, 197, 198, 200—207, 210, 214, 216, 218, 222, 223, 228, 243—245, 247, 251
Фридрих И. 261

Ханзадян Э. В. 86, 87, 94, 119, 120, 123, 124, 126, 136
Хонтария Н.В. 117

Цалкин В. И. 281
Церетели Д. В. 12
Цицишвили А. Л. 43

Чайлд Г. 92, 167, 180, 181, 204, 212, 218, 239, 241, 280
Чебоксаров Н. Н. 8
Черных Е. Н. 198, 214, 215, 243, 244
Чесенов И. М. 205, 207, 234, 235, 243, 297
Чикобава А. С. 9, 255, 260, 264, 265, 293
Чубинишвили Т. Н. 68, 72—74, 76, 77, 80, 87, 95, 109—113, 116, 118, 121, 122, 133, 138, 141, 143, 145, 146, 156, 165, 239

Шарадзенидзе Т. С. 9, 264
Шепинский А. А. 180, 194
Шуази О. 189

Якимов В. П. 11, 19

б) географических названий

Абхазия 320, 326, 327
Агстафа 319
Агубеково 320
Адлер 315, 318, 327
Азербайджан 315, 316, 323, 325
Азия 314, 315
Азыхская пещера 315
Амиранис-гора 323
Апасеули I 318
Апасеули II 318
Аракс 321
Араратская долина 320, 322—325
Армения 316
Армянское нагорье 339
Ахштырская пещера 315, 320

Бабадервиш 323
Балканы 337
Бамут 328
Бешташени 324
Бзыби 326
Ближний Восток 275, 278, 283

Болниси 319
Буйнакск 318

Воронцовская пещера 320, 327
Восточная Анатолия 321, 322, 324, 325
Восточная Грузия 339
Восточная Европа 330
Восточное Закавказье 320
Восточное Средиземноморье 325

Гейй-Тепе 323, 325
Грузия 315, 316, 318, 320, 325
Гуанциху 320
Губская пещера 317
Гухиста 320, 326
Гуниби 319
Гурианта 318

Дагестан 316, 318, 320, 325, 327
Дабла Гоми 323
Дарквети 328
Дебеда 319
Дедис-хвреда 317
Джавахети 323
Дзон Ахалсопели 322
Древний Восток 336, 338
Джручульская пещера 315

Европа 314, 336

Закавказье 315—322, 325, 327, 330, 331, 335, 337—339, 346
Западная Грузия 315, 318, 320, 323, 328, 335, 339
Западное Закавказье 317, 318, 335, 339
Западный Кавказ 316, 319, 327, 328, 335
Згудрис гверда 325

Ирак 317
Иран 321

Кабардино-Балкария 316, 320
Кавказ 314—319, 321, 323, 325—329, 331, 335—341
Кавказский хребет 315, 330
Казахи 319
Карабахская степь 319, 323
Карпаты 337
Кахети 322, 324, 325
Квацхелеби 323
Квемо Картли 319—322, 324, 335
Квирила 315, 323
Коприльский бассейн 316
Кикети 322
Кинтриши 318
Кистрики 318
Кода 322
Колхида 326
Колхидская низменность 326
Кулбакеби 322, 325
Кура 319, 321
Кюль-тепе 319, 324
Кюль-тепе II 323, 324

Луговое 325

Малая Азия 322
Мамати 318
Марнеули 319
Махачкала 318
Мачара 320, 326
Мгвимеви 317
Мекети 316
Месопотамия 320
Мсхети 323
Мешоко 325
Мильская степь 319, 323

Нальчик 320
Нахичевани 319, 323
Нацаргора 322
Нижняя Шиловка 318
Новосвободная 327

Одиши 318
Ошки 324
Очамчире 320, 326

Палестина 321, 325, 339
Передняя Азия 317—322, 328—330, 333, 337, 338
Прикарпатье 325
Прикубанье 315, 318, 327, 328, 339, 340
Приурмие 321, 324
Причерноморская степь 337
Причерноморье 330

Рион 326
Рионский бассейн 326
Рион-Кирнльский бассейн 326
Рустджи 319

Сагварджиле 323, 326, 328
Самеле клде 328
Самерцхле клде 326
Северное Причерноморье 337
Северо-Восточный Кавказ 318, 320, 325
Северо-Западный Иран 324
Северо Западный Кавказ 326—328, 340
Северный Кавказ 316, 320, 327—330
Серженьюрт 325
Сирия 321, 325, 339
Сосруко 316
Сочи-Адлер 320
Средиземноморье 325
Средняя Европа 325
Старомишастовское 329

Таманский полуостров 327
Тамариск 322
Тетри мица 326
Тетри-цкаро 322
Техут 320
Тохало 322
Триалети 323, 339

Урал 337
Усть-Джегутинская 328

Хатунарх 320
Хизанаант-гора 322—325
Храми 319

Центральное Закавказье 320, 339
Центральный Кавказ 319
Цопи 322

Чечено-Ингушети 325
Чохи 316

Шенгавит 323
Шида Картли 322—325
Шомутепе 320, 322, 335
Шулавери 320, 322, 323, 335

Элар 324
Энгурский бассейн 326
Эрнеси 324
Эчмиадзин 320

Юго-Восточное Закавказье 320
Юго-Восточная Европа 337
Южно-русские степи 337
Южный Кавказ 323, 337

Яник-тепе 325

в) этнических наименований

Аборигенное население 340
Абхазско-адыгейские племена 335, 339, 340
Адыгско-вайнахские племена 340
Арийцы 336

Греки 336

Древнеармянские племена 339

Индоевропейские племена 336—338
Индоевропейцы 337

Кавказские племена 314, 331
Картвельские племена 335, 336, 338, 339

Нахско-дагестанские племена 335, 338, 339

Племена, носители кавказского языкового единства 317
Племена, носители куро-аракской культуры 325, 328, 336—338
Племена, носители нахско-дагестанского языка-основы 335

Племена, носители общеиндоевропейского языка 336
Племена, носители палеолитической культуры 317
Племена, носители хуррито-урартского и нахско-дагестанского праязыка 335

Раннеземледельческие племена 319, 335

Хаттско-абхазско-адыгейские племена 335
Хаттские племена 339
Хатты 336
Хетты-неситы 336
Хуррито-урартские племена 335, 338, 339
Хуррито-нахские племена 339
Хурритские племена 338, 339

შემოკლებათა განმარტება

ენიმკი — ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი.
თსუ — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВЯ — Вопросы языкознания.
ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
КСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии.
МАК — Материалы по археологии Кавказа.
МАР — Материалы по археологии России.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
ОАК — Отчет археологической комиссии.
СА — Советская археология.
СЭ — Советская этнография.
AJA—American Journal of Archaeology.
AS—Anatolian Studies.
ESA—Eurasia Septentrionalis Antiqua.
SMYA—Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja.
TTK—Türk Tarih Kurumu

შინაარსი

შესავალი 5

I თავი. კავკასიის უძველესი მოსახლეობის კულტურული და ეთნიკური ვრთობის საკითხისათვის 11

II თავი. მტკვარ-არაქსის კულტურა 62

III თავი. დასავლეთ ამიერკავკასია ძვ. წ. III ათასწლეულში 169

IV თავი. მაიკოპის კულტურა 193

V თავი. კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის 252

К этнической истории грузинских племен по данным археологии 314

ხაძიებლები 342

Указатели 354

შემოკლებათა განმარტება 360

რედაქტორი ალ. გოგახიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი მ. ინასარიძე
მხატვრული რედაქტორი ი. ჩიქვინაძე
ტექრედაქტორი ა. ხუციშვილი
კორექტორი ნ. ქანთარია

გადაეცა წარმოებას 14/XI-75
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 27/II-76
ქაღალდის ფორმატი 70×90/16
ნაბეჭდი თაბახი 31,85
საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 24,64

შეკვეთა 1023 უე 06522 ტირაჟი 2000

ფასი 8 მან. 81 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პრ., 14.
Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.
Типография Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 1.

Отар Михайлович Джапаридзе

К ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКИХ ПЛЕМЕН ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ

(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1976